БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, РЕЛИГИЯ

ЧАСТ 2

МАТЕРИАЛИ ОТ ЧЕТВЪРТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ***„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ”*** – ШУМЕН,
14–16.05.2014 ГОДИНА

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БАН

ШУМЕН
2015

Редакционна колегия
Акад. проф. д.и.н. Васил Гюзелев
Акад. проф. д.м.н. Дамян Дамянов
Проф. д.и.н. Иван Божилов
Проф. д.и.н. Иван Йорданов – отговорен редактор
Проф. д.и.н. Илия Илиев
Проф. д.и.н. Вера Бонева
Доц. д-р Христо Харитонов
Доц. д-р Тодор Тодоров – съставител
Гл. ас. д-р Константин Константинов – съставител

Коректор: Цветанка Начева

Сборникът се публикува с финансовата подкрепа на Община Шумен

© Авторски колектив, 2015
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2015

ISBN 978-619-201-050-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод **7**

НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ **9**

Христо Харитонов
Българският принос за формиране на лексикалната нумизматична характеристика на европейските монети от XV-XVIII век 11

Бисера Томова
Венецът като аксесоар в женското облекло през XV - XVIII век 16

Даниела Атанасова
Стефка Хрусанова
Личната библиотека на Феликс Каниц – част от европейското културно наследство, съхранявано във фонда на Централната библиотека на Българската академия на науките 23

Габриела Вапцарова
Дарина Илиева
Документалното творчество на Феликс Каниц в Научния Архив на БАН като част от европейското научно развитие 30

Иван Стоянов
Кой е автор на дописката в брой седми на в.”Свобода”, приписвана на Васил Левски? 38

Радослав Мишев
Бележки върху Търновската конституция в контекста на европейската конституционна система в края на XIX век 47

Николай Поппетров
Българската инженерно–техническа интелигенция в европейското научно и образователно пространство 1879-1944 63

Юлия Симеонова
Търновските учители – образователният елит на града (1878 – 1912) 71

Бета Хараланова
Ески -Джумайци с европейско образование / от Освобождението до 30 – те години XX в/ 77

Мария Левкова-Мучинова
Приносът на рода Чалъковци за развитието на медицината в Османската империя и следосвобожденска България през втората половина на XIX век 86

Венцислав Мучинов
Османската власт и българската емиграция към Руската империя от началото на 60-те години на XIX век 96

Росица Лельова
Българското просветното дело в Македония в края на XIX – началото на XX век - предизвикателства и проблеми 105

Калчо Калчев
Начало на организационно-технологичните основи на българо-турското „братство по оръжие" (до края на 1916 г.) 115

Лизбет Любенова
Църковна дипломация за сключване на справедлив мир в Европа в края на Първата световна война 128

Ася Атанасова
Възгледите на Петър Бицилли за социализма 137

Елизабет Савчева
Петър Морозов в българското културно пространство 145

Станислава Славчева
Българската православна църква във Вардарска Македония през Втората световна война.....158

Илияна Григорова – Ангелова
Комитетът за наука, изкуство и култура и някои аспекти на българо – чехословашките културни връзки (1948 - 1952) 164

Симеон Кулиш
IX световен фестивал на младежта и студентите – 1968 г. Поглед отвътре 175

Ирина Григорова
Българската културна дейност във Франция през 70-те г. на XX в. 182

Евгения Русинова
Европейският опит в българската библиотечна, музейна и архивна сфери 191

КРЪГЛА МАСА: ШУМЕН И ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ XVIII – XXI ВЕК 199

Ирина Витлянова
Нагръдни икони от Шуменско 201

Христо Христов
Легенди и културно историческо наследство от Шумен 211

Павлина Пенкова - Барутчийска
"Последният възрожденец" Стилиян Чилингиров.
Преглед на документите, съхранявани в Централен държавен архив 215

Росица Ангелова
За търговското образование, за милосърдието или за Марко Пенков Божилов (1877-1968) 222

Ганка Рупчева
Шуменската Руска гимназия. Бит и труд 1926-1928 г. 229

Жана Томова
100 години „Шуменска оперетна дружба". Новопостъпили документи във фонда на „Музикалното дело в Шумен" към музеен комплекс „Панчо Владигеров" 256

Стоян Танев
Висшето педагогическо образование в Шумен и неговото развитие в европейски контекст през втората половина на XX век 267

Ивелина Ефтимова
Миграция и промени в социализацията и джендър модела при българските мюсюлмани (по материали от Шуменско и Разградско) 282

Тихомир Тихов
Даниел Малев
Кинолентите – бъдеще или изоставено минало и добрите музейни практики в РИМ – Шумен 288

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗЪМ – РЕАЛНОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ 295

Милен Пенерлиев
Веселин Петков
Възможност за пространствена организация на културния туризъм в България 297

Елена Петкова
Насоки за оценка на предпоставките за развитие на културноисторическия и познавателния туризъм в регионите на България 303

Константин Константинов
Индикативният списък на ЮНЕСКО за България – археологически аспекти 315

Цветанка Бонева
Културен туризъм и история. Развитие на градовете като туристически центрове 326

Вера Бонева
Музеят като дар: домът на Вера Недкова в София 332

Венета Янкова
Български топоси в Унгария – проект за туристически маршрут 339

Анка Игнатова
Лора Дончева
Общонародният комитет за развитие на Велико Търново и културният туризъм 347

Ивайло Владев
Милена Стоянова
Ефективно използване и съхраняване на културното наследство в Приморска Странджа чрез разработване на туристически маршрути 360

Росица Владева
Пенка Русева
Културният туризъм като обект на изучаване в обучението по география и икономика 375

Павлина Илиева
Вълчитрънско златно съкровище 386

Матей Матеев
Балканският Рим Филипополис – Тримонциум люлка на европейската цивилизация през Античността 397

Матей Матеев
Дворецът Белведере във Виена – извор на вдъхновение за раждането и генезиса на Българския барок 403

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ 428

СЪКРАЩЕНИЯ.....430

УВОД

Провеждането на Четвъртата национална конференция по археология, история и културен туризъм „Пътуване към България“ от 14 до 16 май 2014 г. в Шумен закрепи традицията. Съюзът на учените в България и Научноизследователският център по византинистика към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ бяха основните организатори на поредната авторитетна научна проява, но ползваха подкрепата и организационната помощ на Националния археологически институт с музей към БАН и на Регионалния исторически музей в Шумен. Впрочем тези поредни научни прояви през последните осем години не биха били възможни без община Шумен, която застана със своите административни и финансови възможности зад научните прояви, имащи за цел да изследват и приноса на Шуменска област към археологичното и историческото минало на страната.

Четвъртата национална конференция протече под названието „България в европейската култура, наука, образование“. Това е и името на поредния – четвърти, том, обединяващ изнесените научни доклади. Получи се авторитетна и стойностна поредица от добре оформени и съдържателни томове. Както за организирането и провеждането на конференцията, така и за оформянето на тези големи научни сборници е водеща ролята на проф. д.и.н. Иван Йорданов и неговите близки сътрудници.

Успешното провеждане на Четвъртата национална конференция по археология, история и културен туризъм бе поредното голямо научно и културно събитие не само за Шуменски регион, а и в национален мащаб. В конференцията се включиха над 100 участници от 10 български университета, от 6 научни института на БАН, от 7 регионални и 4 градски исторически музеи. Заявено бе и чуждестранно участие от историци и археолози от Русия и Украйна. Провеждането на тази научна проява е поредното събитие, утвърждаващо Шумен и Шуменска област като център за привличане на научната мисъл на България. Шуменска област заслужава своето признание с изключително голямото и значимо присъствие в българската история и богатството на исторически и археологически паметници. Заслужава признание и изключителната подкрепа от страна на кмета и общинското ръководство на Шумен за една научна проява, която излиза извън рамките на локалната значимост и има стойността на национален конгрес на археолозите и историците в страната.

Пожелавам успех на поредния ценен научен сборник в научните среди, в националните и световните библиотеки.

Академик Дамян Дамянов

НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ

БЪЛГАРСКИЯТ ПРИНОС ЗА ФОРМИРАНЕ НА ЛЕКСИКАЛНАТА НУМИЗМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ МОНЕТИ ОТ XV – XVIII ВЕК

Христо Харитонов

От досегашните 847 термина в българската нумизматична лексика от XV – XVIII век, 336 от тях представляват изследователски интерес откъм заявената тема[1]. По същество именно чрез тях се изразява конкретният български принос за формиране на лексикалната нумизматична характеристика на европейските монети от XV – XVIII век[2]. По-нататъшният анализ на извода се нуждае от няколко пояснения. На първо място, че информацията за именната характеристика на европейските монети идва от българския езиков фонд, от една страна, и от друга страна, тя се подкрепя от находките с европейски монети, открити по днешните български земи. Те са повече от 460 единични и колективни находки[3]. По обясними причини, част от находките са смесени, т.е. съдържат османски („домашни") и европейски монети. Общата численост на състава на находките надхвърля 100 000. Така че налице е достатъчен репрезентативен материал, който да позволи изграждането на оценки и изводи.

На второ място, анализът изисква пояснение относно статута на европейските монети на паричния пазар у нас. Османската парична система допуска употребата на чуждестранни монети на паричния си пазар, а те са предимно европейски. Приемат се с еквивалентна на домашните монети стойност, но и с приравнена при други от тях[4]. Именно тази възможност, легитимното им участие в местния паричен пазар, позволява те да навлязат и да се установят в стоково-паричните отношения, а оттам – да се използва унаследена или да приемат нова именна форма. Европейските монети се въвличат във вторична функция. Установено е неизменното им присъствие в обреди и обичаи[5]. За илюстрация може да се посочи употребата им за Харонов обол[6]; пришиването с апотропейно предназначение на сребърна или златна монета към бебешката шапчица[7] и други.

В обичайно-обредната система, както и за направата на монетен накит, с предпочитание са употребявани европейски монети. Интересът към тях е оправдан поради по-добрата проба на метала, познатата християнска иконография, разнообразните изображения, художествените отлики, та дори по-близкото до кирилицата латинско писмо и неговата форма на изписване. И най-важното, монетите с християнски сюжет и неговото афиширане посредством накита представлява форма на протест и пасивна съпротива срещу инвазията на исляма и на мюсюлманството изобщо, но и легално поведение, защото все пак тези монети са легитимен състав на османския паричен фонд. Широката територия на употреба на европейските монети в българската народна култура, от нейния материален израз до дифузията им в духовната сфера, довежда до формирането, но и до обогатяването на нумизматичната лексика.

Поредното декларирано обяснение касае влиянието, което оказват европейските монети върху промените и развитието на османското монетосечене. Стига се дотам, че освен до подражание на метрични стойности, се възприема и съответното монетно наименование. Пример можа да се даде с полската злота. Тя се сече първоначално от злато при Сигизмунд I (1506 – 1548) със стойността на 30 гроша. През втората половина

на XVI век се появява сребърната злота. Именно сребърната полска злота става прототип на сребърната османска монета със стойност 30 пари. Отсича се при Ахмед III (1703 – 1730), въпреки че има спор за по-ранен произход. В този начален етап османската монета е с тегло 19,20 грама, диаметър 38 милиметра и официално наименование zolota otuzluk („золота трийсетак")[8]. Обърнете внимание на факта, че тя носи името на полската монета, макар и с лека езикова транскрипция – „золота".[9]

Естествено е, че основната причина за подражателството е резултат от икономически фактори, касаещи търговски взаимоотношения; парични разплащания; парична еквивалентност; пазарна устойчивост и редица още обстоятелства. За изследването е по-важен фактът, водещ до формирането на нова именна форма на европейските монети на българския паричен пазар и в нумизматичната лексика на българското население. Ако с цитираната османска золота, която добива официален статут и наименование по търговски и други пътища и че тя е в международна известност, други от монетите, приели нова именна форма, дадена им от българското население и другите народи на Османската империя, са останали неизвестни в страната, където са произведени. Налице е очевиден факт за българския принос за формиране на ново наименование на европейските монети от XV – XVIII век.

Направените дотук пояснения или въведение, без значение как ще се нарече, позволяват да се обоснове същността на българския принос във формирането на европейската нумизматична лексика откъм българските езикови норми, представите на българите, действителната стойност и участие на паричния пазар. С българските именни форми лексикалният регистър на европейските монети става по-богат. Същевременно се остойностява тяхната икономическа природа, но и се изясняват такива въпроси на монетната циркулация като териториално-търговско разпространение; делът в парично-стоковото стопанство; съпоставимостта на метричните стойности между различните монети от един и същи времеви период; причините за предпочитанието им за вторично предназначение и прочее.

Извличането от българската нумизматична лексика за европейските монети обхваща общо 336 именни термина, както вече бе посочено по-горе. На основата на принципа на формирането на наименованията те могат да се разпределят в 12 класификационни групи, основаващи се на:

- монетния номинал (95);
- произхода, епонима и монетарницата (76);
- изображенията и надписите (41);
- общ характер на образуване (25);
- цвета на метала (23);
- оприличавания, сравнения и констатации (21);
- името на метала или преобладаващия метал в сплавта (20);
- местопоставянето в накита, по обреда и обичая (11);
- името на накита, обреда и обичая (7);
- предназначението за вторична функция (6);
- формата или състоянието на монетното ядро (3);
- неустановен признак (6).

Изчерпателната извадка позволява детайлно да се анализира всяка отделна класификационна група, но предвид конферентното предназначение на доклада, ще си позволя единствено обобщеното представяне на установения лексикален фонд на европейските монети, използван в България и явяващ се неин принос за формирането на

лексикалната нумизматична характеристика на европейските монети.

Формираните и използваните от българите наименования на европейските монети представляват 1/3 от общия именен фонд на монетите на българския паричен пазар през XV – XVIII век, един значителен процент. Очаквано е чуждестранната монета да се адаптира към местната, домашната, в случая – османската, тъй като България и нейният паричен пазар са част от Османската империя. Затова и някои от наименованията са турцизми, каквито унаследени и възприети думи има достатъчно в българския езиков фонд. Но монетната езикова форма до такава степен е дифузирала в него, че дори не ни прави впечатление тяхната ежедневна езиково-разговорна употреба, или просто техният етимологичен произход отдавна е заличен и е останал като наследие. Ако е за пример, да спомена някои от тях: „чейрек, -че", „асланлия", „йълдъз жълтица", „кушлия", „карагрош", „баджаклия", „дирекля", „рубе", „чурук аспра" и други.

Даването на българско наименование на европейските монети, които все пак са чуждестранни, макар и с легитимно участие в паричния поток, е породено от прецизирането на стоково-паричните отношения. Такова прецизиране съпътства неизменно и задължително паричните разплащания. Дори и в периода на XV – XVIII век се установява наличието на практика с орязването на монети, за да добият желана фракционност. Издирени са и техните наименования. Примерът е с „бодката" – монетата с орязаната периферия и образуваните остри бодящи върхове. Турският ѝ именен паралел е „хаббе".[10] Друг пример идва от монетата „чурук аспра".[11] Наименованието на монети, което им е дадено в съответната страна, макар и чуждоезиково за българите, се възприема, разпространява се и се адаптира към местната нумизматична лексика. Примерът е със сребърната монета от 5 солди на Република Генуа, сечена след 1670 г., наричана от италианците „джованино", инспирирано от изображението на св. Йоан Кръстител.[12] Представата се допълва с полския „трояк"[13]; руската „новгородка"[14]; монетата на Хабсбургите от 20 кройцера, наричана „цвайнцигер"[15]; испанския талер, назоваван „филипо" по името на епонима си Филип II (1556 – 1598)[16] и прочее. Употребата на тези именни термини на българския паричен пазар са също елемент на български принос за развитието на нумизматичната лексика на европейските монети.

Има наименования на монети с трансграничен произход, т.е. на чуждестранни монети се дава местно наименование и то след това преминава в трета езикова територия. Примерът е с монетата „ефимок". Това е прозвището на западноевропейския талер в Русия, Украйна и Полша, който след контрамаркиране е въведен в редовен паричен курс по тамошните пазари през XVI и XVII век. Името му идва от транскрибирания превод на първата част от името на известния „йоахимсталер"[17]. Друг пример е с монетата „зибинер", чието наименование идва от Австрия в България.[18] Това е монетата от 7 кройцера, сечена след 1753 г., позната с това име в България и откривана в находки у нас. Налице са още примери, но не такава е задачата в случая те да се цитират изчерпателно. Важен е по-скоро изводът: приемането на наименованията на монетите, използвани в други европейски страни, и въвеждането им в българския нумизматичен лексикален фонд е поредно установеният конкретен принос, с който се изяснява териториалната разпространеност на европейските монети и техните наименования.

В българския нумизматичен лексикален фонд от XV – XVIII век се откриват термини с транскрибирана изразност. Те оформят своеобразна класификационна подгрупа, защото, макар и да са близки до действителното, официалното им наименование, все пак носят някаква отлика. Примерът, който не е единствен, е с монетата „тимен". Това е полската сребърна монета „тимф"[19], широко известна сред населението на Османската

империя, и в частност в българските земи. С редовен платежен курс е на българския паричен пазар, като през 1631 г. тя се приравнява на 5 пари[20]. Откриват се дори още два именни варианта: „тимини”[21] и „тимф” или „тинф”[22]. По-слабо разпространена е една друга нейна транскрипция, силно турцизирана – „сюмюн”[23].

С българска транскрибирана природа са наименованията на монетите „зекин” – за венецианската златна монета „цехин”[24]; „фурни, фурлина, фурнири” – за златната монета на Флоренция „флорин”[25]; „куруш” – за европейския „грош”[26]; „минец” – за немското наименование без превод Münze, със значение за българите на златна монета изобщо, а впоследствие за група монети, както и отделна монета, но с конкретен произход и конкретна номинална стойност, най-вече 20-кройцеровите сребърни монети[27], и други.

В заключение казано, с обобщаващия анализ на българската нумизматична лексика от XV – XVIII век се разкрива приносът на българите във формирането на нова именна форма на европейските монети, въвеждана сред тукашния паричен поток с легитимен статут, в нейното разпространение и езиково утвърждаване, което води до няколко извода. Изразяват се в следното:

- Разкрита е нова именна биография на европейските монети, оставаща непозната в емитиращата ги държава;
- Определя се степента и количественото съотношение на европейските монети на българския паричен пазар, а оттам – на пазара на Османската империя в цялост, спрямо местния циркулационен фонд;
- Уплътнява се структурата и видът на паричния еквивалент в стоковото стопанство;
- Изяснява се и се конкретизира приложимостта на европейските монети в българските обреди и обичаи, в българската народна култура като цяло;
- По реда на изброяването идва изявата на нумизматичната лексикална грамотност на българите[28] и приносът им в резултат на това за обогатяването на именния профил на европейските монети откъм езикова позиция.

БЕЛЕЖКИ

[1] Информационната основа на изследването е авторската ми книга *Енциклопедия нумизматика: Монетите на Европа в България XV – XVIII век*. Велико Търново, 1998, 374 с., където монетите са само представени и не им се прави подобен на това изследване анализ.

[2] Приет е този период, не само защото покрива плътно цели четири века от османското владичество над България, но и заради това, че крайният на изследването XVIII век има важно значение в българската история. Това е времето, когато България – заедно с Османската империя, се интегрира с европейската буржоазна цивилизация. У нас се извършва духовен преврат в конкретния смисъл на думата, инспириран от икономическото и социалното обновяване. Преобразуването на обществото извежда на преден план нови социални сили. Изграждат се структури от буржоазен тип, а от тук и влиянието върху културата. Анализът на монетните находки сочи, че през XVIII век в тях е вложено най-голямо количество европейски монети, а това е възможно при явното замогване и по-напористо социализиране на стопанската мощ на българите.

[3] **Харитонов, Х.** *Енциклопедия Нумизматика: Монетите на Европа в България XV – XVIII век.* Велико Търново, 1998, 374 с.

[4] **Беров, Л.** *Движението на цените на Балканите през XV – XIX век и европейската революция на цените.* София, 1976, с. 28; **Бродель, Ф.** *Структуры повседневности: возможное и невозможное. Том 1 – Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв.* Москва, 1986, 374 с.

[5] **Харитонов, Х.** *Монетите в българската народна култура XV – XVIII век. Дисертация.* София, 1991.

[6] **Харитонов, Х.** За Хароновия обол и една практика на приложението му с църковни монети в Разградско през XVII – XVIII век. – В: *Юбилеен сборник на РИМ – Разград,* 2014, (под печат).

[7] **Маринов, Д.** *Жива старина*, I, Русе, 1897.

[8] **Artuk, I., C. Artuk.** *Istanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki islamı sikkeler kataloğu.* C. II, Istanbul, 1974, № 1747.

[9] **Ихчиев, Д.** Материали за монетното дело в Турция. – В: *ИИД*, 3, 1911, с. 41; **Беров, Л.** *Цит. съч.*, с. 41; **Pere, N.** *Osmsnlidar Madeni Paralar*. Istanbul, 1968, p. 171, 176, 187; **Fengler, H., G. Gierow, W. Unger.** *Transpress Lexikon Numismatik*. Berlin, p. 427.

[10] **Герасимов, Т.** Народни названия на монети. – *ИЕИМ*, VI, 1963, с. 330; **Авдев, С.** Коя е монетата „бодка"?. – *Нумизматика*, 2, 1980, с. 2; **Ихчиев, Д.** Цит. съч., с. 107.

[11] **Винавер, В.** *Преглед историје новца у јужнословенским земљама (XVI – XVII века).* Београд, 1970, с. 171.

[12] **Kant, H., B. Knorr.** *Alte Mase, Münzen und Gewichte.* Leipzig, 1986, с. 103.

[13] **Kalkowski, T.** *Tysiac lat monety polskiey.* Krakow, 1974, p. 140.

[14] **Спасский, И. Г.** *Русская монетная система.* Ленинград, 1970, с. 99.

[15] **Харитонов, Х.** *Енциклопедия нумизматика*, 189–190.

[16] **Kant, H., B. Knorr.** *Op. cit.*, p. 84.

[17] **Узденников, В. В.** *Монеты России и СССР.* Москва, 1978, с. 186, 271; **Kalkowski, T.** *Op. cit.,* p. 271.

[18] **Kant, H., B. Knorr.** *Op. cit.,* p. 283.

[19] **Kalkowski, T.** *Op. cit.,* p. 264.

[20] **Ихчиев, Д.** Цит. съч., с. 152.

[21] *Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII век.* София, 1979, с. 253.

[22] **Узденников, В. В.** *Цит. съч.*, с. 22.

[23] **Ихчиев, Д.** Цит. съч., с. 152.

[24] *Английски пътеписи за Балканите. Краят на XVI – 30-те години на XIX век.* София, 1987, с. 216.

[25] **Кръстева-Ножарова, Г.** Българската народна носия в Западните Родопи. – В: *Народностна и битова общност на родопските българи.* София, 1969, с. 134.

[26] **Artuk, I., C. Artuk.** *Op. cit.,* № 1710.

[27] **Герасимов, Т.** Цит. съч., с. 324.

[28] **Харитонов, Х., М. Тошев.** Езикови и парични стойности на монетни названия и термини от регионите на Омуртаг и Полски Тръмбеш през XV – XIX век. – В: *От регионалното към националното – дарителството.* Велико Търново, 2014, с. 219.

BULGARIAN CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF THE LEXICAL AND NUMISMATIC CHARACTERISTICS OF THE EUROPEAN COINS FROM XV-XVIII CENTURY

Hristo Haritonov

Abstract

A review of the findings of European coins in Bulgaria (XV - XVIII century) simultaneously with other data sources allows us to reveal the unexamined part of their biography . This is the name given to these coins by the Bulgarians in their use in commodity-money relations as well their secondary usage as part of the spiritual culture: for customs, rituals. On this basis stands the Bulgarian contribution to the lexical and numismatic characteristics of the European coins from the XV - XVIII century. This study is a source of a new and so far unknown information about the biography of the European coins in the country which issued them..

ВЕНЕЦЪТ КАТО АКСЕСОАР В ЖЕНСКОТО ОБЛЕКЛО ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК

Бисера Томова

Според етимологическия речник на М. Фасмер[1] *венецът* [старослав. вѣньць (древногръц. στέφανος), руски венéц, укр. вінéць, белорус. венéц, бълг. венéц, сърбохърв. вијенац, чешки věnec, словашк. venec, полски wieniec] е накит за глава, представляващ сплетени в кръг листа, клонки и цветя. Той обгръща челото и тила, т. е. горната част на главата на носителя или притежателя, символизирайки стремеж към смислова завършеност и функционална значимост.

Венецът (диадема) е най-широко разпространеният аксесоар в женското облекло през историческите времена. Неговият произход трябва да се дири в най-дълбока древност. Подчертаният му от Л. Нидерле[2] славянски характер едва ли може да се счита за ограничителен етнически белег, тъй като в ред разновидности – ленти от тънка кожа или плат, със или без допълнителна украса (шевица, метални пластинки), или скачени с халки и верижки луксозни метални касети, някои с апликирани перли, скъпи камъни и т. н., той се среща в миналото и у други народи[3].

Най-устойчив във времето, може би поради общодостъпност, е венецът от цветя. Той е важен атрибут в традиционната обредна практика у нас и в първата половина на XX в. – с него се кичат момите по Лазаровден и при подготовката им за сватба. Този венец, определян в народното облекло като невестински, има не само естетическа стойност, като оформя и разкрасява в горната част дългите момински коси, но и магическа защитна функция, предпазвайки от уроки.

Знае се, че християнската религия през Средновековието, а и през Възраждането е повелявала омъжената жена да бъде със забулени прибрани коси. Любимият венец с женитбата се превръща в основа на различни пребраждания и шапки, някои от които, особено през XII – XIV в., подражават на владетелски инсигнии. През следващите столетия на вече османската епоха (XV – XVIII в.) венците (диадеми) продължават да са неизменна част от женската традиционна украса на главата. Подобно на всички видове накити и те търпят промени като плод на друго време и друга културна среда[4]. Това е засвидетелствано в различни извори – пътеписи, църковна живопис и археологически материали, които показват облика им.

Украсата за глава е привличала вниманието на редица европейски емисари, минали през българските поробени земи (XV – XVIII в.) на път за Високата порта. При пътуването си в 1578 г. Соломон Швайгер описва и рисува облеклото и накитите на местното население[5]. На него дължим *рисунката на българско момиче от София* (обр. 1). То е гологлаво, с къдрава коса, очевидно сплетена назад. Над челото тя е пристегната с тясна лента (диадема) от скачени една за друга листовидни или сърцевидни метални пластинки, монтирани може би върху подложка от плат или тънка кожа. Свързана е с големи надушници с висулки от двете страни на главата, които придават завършеност на накита. На дясната ноздра на момичето е закачена обица с припоено топче.

Множество рисунки на хора от различни религиозни и национални общности в Османската империя е направил по пътя си към Високата порта френският пътешественик Никола де Николе през 1571 г.[6] Те заместват писмените му описания. За нас особено ценно е *изображението на жена, определена като македонка,* в десен профил (обр. 2).

На главата си тя носи конусовидна шапка, богато украсена с апликирани перли и камъни и със завързана на възел кърпа с висящ край с ресни в горната ѝ част отзад. В основата стои двоен венец (диадема), чиито тесни ленти са разграничени с изпъкнали ръбове. Те са с метални апликации, като долният е сходен с венеца от рисунката на Соломон Швайгер, но е свързан с метална верижка под брадата. Целият накит, към който се прибавят и висящи на ушите обеци с форма на кръст (видна е само дясната), придава елегантност и царственост на жената, навявайки асоциация за корона. Интересно е, че косите са дълги и сплетени, спуснати назад. Възможно е авторът на рисунката да е запечатал образа на невеста преди забулването ѝ.

Няколко години по-късно (1583 г.) е нарисуван *портрет на българка* от Волф Андреас фон Щайнах[7] (обр. 3). Жената, определено омъжена, тъй като е с прибрани коси, носи на главата си платнена шапка с широк бордюр. Дъното ѝ е направено от мек плат, който образува едри гънки. Отзад се спуска парче плат. Върху кръглата ѝ основа (венец), обхващаща челото и тила, са пришити апликации, сред които отпред се различават сърцевидни по форма. Може би са метални, но не е изключено и да са мъниста от някакъв камък или стъкло.

Цветната *рисунка* на германеца Ханс Бек – 1586 г. (обр. 4), представя *четири жени* – две омъжени, с прибрани под шапки коси, и две моми, с дълги сплетени коси, които са обгърнати от венци. Едната мома, в ¾ профил, носи вит метален венец (вероятно сребърен), в който отпред и встрани, над ушите, са инкрустирани три метални касети (мед или злато) с кръгла форма, с малка сфера в средата, а над дясното ухо във венеца е пъхнато птиче перо като допълнителна украса. Втората мома е представена в тил, с венец от плътна тъкан, богато украсен с пришити разноцветни (сини и червени) камъчета или стъкла. С такава украса е обсипана и дългата ѝ дебела плитка. Краищата на венеца са свързани чрез същата метална апликация като тези в начелната част на венеца на първата девойка. И в него отпред е втъкнато птиче перо. Пера украсяват допълнително и шапката на жената между двете девойки, която напомня чалма. Интересно е, че първата жена на рисунката (от ляво надясно) носи под шапката си венец, идентичен с този на първата мома, която е до нея. Така добиваме представа за прехода в женския статус – от моминството към брачния живот.

Венецът като аксесоар на женското облекло е изобразен и *в стенната църковна живопис*. Пример е празничната сцена „Рождество Христово" в църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир, XV в.[8] Помощницата на акушерката Саломея – Гелома, носи на главата си дълга кърпа от бял тънък плат на ивици – вероятно кенар, върху която е поставена червена диадема от плътна материя без украса (обр. 5).

С различен венец са представени и двете персони в аналогична композиция в църквата на Елешнишкия манастир „Успение Богородично", XVI в.[9] (обр. 6). Там те са гологлави, с дълги сплетени назад коси, увенчани със семпли ленти от бял кенар на червени ивици. Краищата им са свързани чрез възел. Същият плат се вижда встрани под късата туника на Гелома (може би долна туника или риза, с висящ ръкав). Аналогична украса – лента от плат, но от златотъкана коприна и по-широка, е открита in situ в гроб на жена от края на XIV – първата половина на XV в. край църква № 6 в Цитаделата на Червен[10]. Широки до 6 см сърмени ленти, с нишки от синя и червена коприна са намерени върху черепи в женски гробове в некропола при Мадара (XIII – XVI в.)[11]. Подобни сърмотъкани венци са известни и от некропола от XV – XVII в. до с. Калугерица (дн. квартал на Каспичан, обл. Шумен)[12], и от гроб в некропола от XVI в. в м. Долна Бартина (общ. Доспат, обл. Смолян)[13].

Платнената лента често е украсявана допълнително с апликации от метал или цветни камъни. С такава диадема е представена дъщерята на Радивой – Драгана, в ктиторския портрет на църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир, XV в.[14] (обр. 7). Тя е направена от плътна червена тъкан (пурпур?), може би върху подложка, с подчертани надлъжни ръбове. Върху нея са представени инкрустирани в хоризонтален ред правоъгълни метални касетки със скъпоценни камъни (рубин?), и между тях – едри перли в два реда. Диадемата увенчава бяла копринена забрадка, по чийто ръб над челото изпъква също двуредов низ от перли (по-едри и по-дребни), придържащ висящите пред забрадката обеци на момичето. В случая е любопитно съчетанието на забрадка и диадема в украсата за глава, представяща невестинска (булчинска) премяна. Това би могло да се обясни с известния от ктиторския надпис факт, че Драгана и брат ѝ Тодор са били вече покойници при възстановяването и изписването на църквата „Св. Георги" от баща им Радивой в 1493 г. На портрета Драгана изглежда около 12–13- годишна, а това е девическа възраст – пълнолетието и съответната възраст за бракосъчетание през Средновековието за момичетата е на 13 години. Съществува погребална практика, някъде и до наши дни, неомъжени девойки да се погребват като булки. Като цяло описаната украса за глава показва сходство с рисунките на Соломон Швайгер, Никола де Николе, Волф Андреас фон Щайнах, от XVI в.

Диадемата на Драгана намира паралел със запазен във фрагментиран вид венец от случайно открит женски гроб от XVI – XVII в. при с. Крайненци, Дупнишко (обр. 8)[15]. Той е изработен от памучна литотъкана лента с ширина 2 см. Върху нея е поставена кожена ивица с ширина 1,8 см. Със замба тя е пробита през 1,5 см. През всяка дупчица минава халкичка на копчетата, за пришиване към платнената лента, която е изплетена от памучен конец, усукан от три нишки. Заедно с венеца са открити и четири игли. Три от тях са закривени под прав ъгъл. Те са били забодени върху сравнително твърд предмет, като крайчетата с украса са били перпендикулярни спрямо него. Вероятно това е било шапка и иглите са прикрепяли кърпа към нея. Четвъртата игла е била леко огъната, от което може да се предположи, че е закрепвала нещо като пера или цвете към шапката или кърпата, подобно на жените, изобразени от Ханс Бек.

В живописни изображения се срещат и венци, изработени изцяло от скачени метални пластинки. С такъв аксесоар е представена прислужницата Гелома върху иконата „Рождество Христово" от с. Ракитово, XVII в.[16] Детайлите имат правоъгълна форма. Венецът, положен върху дългите, сплетени назад коси на девойката обхваща изцяло челото и тила, където трябва да са свързани краищата му (обр. 9).

Подобни метални венци са открити в съкровищата от Горна Бяла Речка, Берковско[17], Василовци, Ломско, Боженица, Ботевградско[18], Кокалянски Урвич[19], Пешаково, Видинско[20]. Всеки от тях се състои от 10 – 12 плочки, като крайните са със скосена форма (обр. 10). Пластинките се закачат една за друга чрез нанизване през отворите на плочките със здрав конец. Ширината им варира между 2 и 4 см, а дължината на венеца е 25 – 30 см. Всеки един елемент е богато украсен с филигран и малки гранули. Изработени са от сребро с позлата[21].

Както се вижда от разгледаните образци, невестинският венец може да бъде изработен от различен материал – от сърмотъкан плат, от тъкан и кожа, на която са прикрепяни апликации, а също и от метални елементи, свързани помежду си с конец.

Сравнявайки различния по характер изворов материал – рисунки на чужденци, църковната живопис и археологическите материали, може да се предположи, че невестинският венец се е носел по три различни начина през XV – XVIII век. Самостоятелно

– направо върху косата, както го виждаме в рисунките на Соломон Швайгер, Ханс Бек и в празничната сцена „Рождество Христово" от църквата на Елешнишкия манастир „Успение Богородично", Софийско, и върху икона от с. Ракитово. Друг начин е венецът да бъде носен върху кърпа така, както е представен в украсата на главата на дъщерята на ктитор Радивой и на една от жените от сцената „Рождество Христово" от църквата „Св. Георги" на Кремиковски манастир, София. А третият е диадемата е да бъде сложена в основата на шапката или под нея, както го виждаме при рисунките на чужденците Волф Андреас фон Щайнах и Никола де Николе. Етнографските изследвания[22] показват, че всеки един от трите варианта на носене на венеца е свързан с етап от социалното положение на жената[23].

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Рисунка на С. Швайгер на момиче от София 1578 г.
2. Рисунка на Н. де Николе на жена от Македония 1571 г.
3. Рисунка на В.А. фон Щайнах на жена от България 1583 г.
4. Рисунка на Х. Бек на българки 1586 г.
5. Сцена „Рождество Христово", детайл, от ц. „Св. Георги", Кремиковски манастир, София XV в.
6. Сцена „Рождество Христово", детайл, от ц. „Успение Богородично", Елешненски манастир, Софийско, XVI в.
7. Дъщерята на ктитор Радивой, Драгна, от ц. „Св. Георги", Кремиковски манастир, София XV в.
8. Останки от венец от с. Крайненци, Дупнишко, XVI-XVII в.
9. Икона „Рождество Христово", от Ракитово, XVII в.
10. Невестински венец от съкровището от с. Пешаково, Видинско, XVII в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Фасмер, М.** *Этимологический словарь русского языка*. Москва, 2007.

[2] **Нидерле, Л.** *Быт и культура древних славян*. Прага, 1924, с. 191.

[3] **Павлова, В.** За една средновековна диадема от XIV век. – *Античная древность и средние века*, 2006, 37, 342–354; http://elar.urfu.ru

[4] **Павлова, В.** Цит. съч., с. 352.

[5] **Йонов, М**. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в*. София, 1979, 365–383.

[6] **Nicolay, N.** *Dans l`Empire de Soliman le Magnifique.* Paris, 1989.

[7] **Йонов, М**. *Цит. съч.,* 419–433.

[8] **Вълева, Ц**. Сцената Рождество Христово в Кремиковския и Погановския манастир в контекста на костурската художествена продукция. – *Ниш и Византија. Зборник Радова, Ниш*, 2006, 297–306, обр. 1.

[9] **Пандурски**, **В**. *Елешнишкият манастир*. София, 1981.

[10] **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – В: *Червен*, т. I. София, 1985, с. 233, обр. 35.

[11] **Миков, В**. Гробни находки. – В: *Мадара. Разкопки и проучвания*, т. I. София, 1934, 147–148.

[12] **Миков, В**. Български гробища от XV – XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия). – *Българска историческа библиотека*, V, 2, 1932 – 1933, 163–164; **Петрунова, Б**. Късносредновековен некропол в Калугерица. – *Приноси към българската археология,* I, София, 1992, с. 273.

[13] **Дамянов, Н.** Раннохристиянска базилика и некропол в м. Долна Бартина, община Доспат, Пловдивска област. – *В: Археологически открития и разкопки през 1987 г.,* Благоевград, 1988, с. 189.

[14] **Василиев, А**. *Ктиторски портрети*. София, 1960; **Паскалева-Кабадаиева**, **К**. *Църквата „Св.*

Георги" в Кремиковския манастир. София, 1980, 18–19.

[15] **Томова, Б.** Женски накити за глава от с. Крайненци, Дупнишко. – *Известия на Националния исторически музей,* XV, 2005, 99–105.

[16] **Мутафов, Ст**. *Медицината в българската икона*. София, 1992, 37, 66–67.

[17] **Миятев, Кр**. Накитно съкровище от с. Горна Бяла Речка, Берковско. – *Известия на Археологическия институт*, V, 1929, 345–347.

[18] **Сотиров, И.** *Чипровска златарска школа. Средата на XVI – началото на XVIII век.* София, 2001, с. 152, кат. № 132–136, табл. XXII, 75–76.

[19] **Сотиров, И**. Художествени накити от XVII в. – *Музеи и паметници на културата*, 1986, 4, 38–43.

[20] **Филипова, Ц.** Находки от сребърни накити и монети от с. Пешаково, Видинско. – *Музеи и паметници на културата*, 3, 1966, 5–8; **Томова, Б**. Към проучването на съкровището от с. Пешаково, Видинско. – *В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културноисторическите проучвания.* Т. I. Пловдив, 2008, 365–388.

[21] **Сотиров, И.** *Цит. съч.*, 2001, с. 151.

[22] **Велева, М., Е. Лепавцова**. *Български народни носии*. Т. 2. София, 1974; **Николова, М**. Към проучването на българските невестински забраждания луб, разсучал, каица и сокай. – *Известия на музеите от Северозападна България,* 1980, 5, 73–101; **Ганева, Р.** *Знаците на традиционното облекло*. София, 2003, 125–128.

[23] **Николова, М**. Цит. съч., с. 79.

BRIDE CROWN AS AN ACCESSORY TO WOMEN'S CLOTHING XV-XVIII CENTURY

Bisera Tomova

Abstract

Crown (tiara) is the most common accessory in women's clothing in historical times. Its origin must be borne by the most ancient times. It is known that the Christian religion in the Middle Ages, and the Renaissance is dictated married woman to be veiled with folded hair. Favorite wreath with marriage became the basis of various under chin veils and hats, some of them especially in XII - XIV century emulate the royal insignia. During the following centuries already Ottoman era (XV - XVIII century) crowns (tiaras) continue to be an integral part of women's traditional decoration of the head. Like all kinds of jewelry and they undergo changes as a result of another time and another cultural environment. This is evidenced in a variety of sources - travelogues, religious paintings and archaeological materials that show their appearance.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

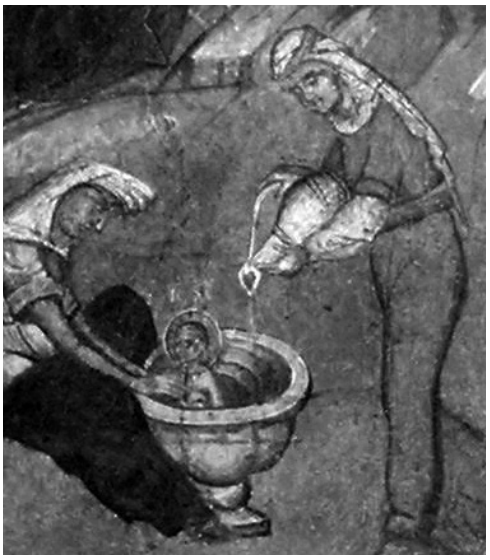

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

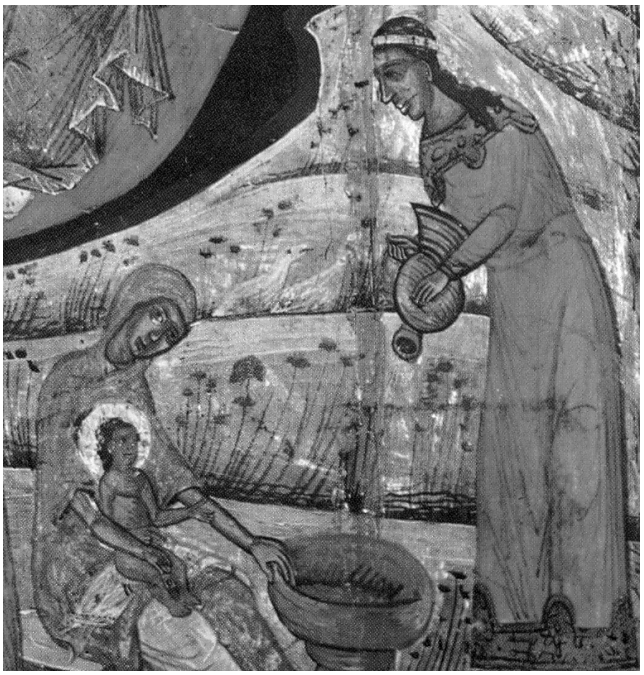

Обр. 9

Обр. 8

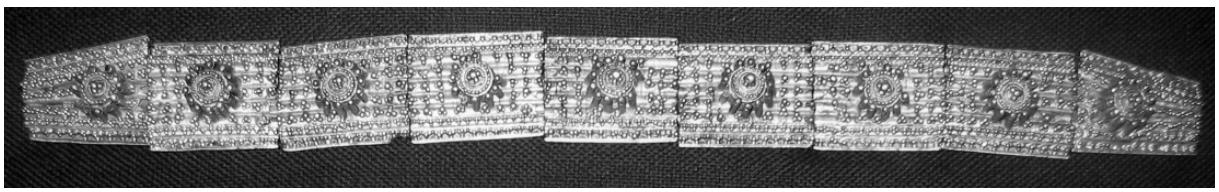

Обр. 10

ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА ФЕЛИКС КАНИЦ – ЧАСТ ОТ ЕВРОПЕЙСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО, СЪХРАНЯВАНО ВЪВ ФОНДА НА ЦЕНТРАЛНАТА БИБЛИОТЕКА НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Даниела Атанасова, Стефка Хрусанова

Интересът към личните библиотеки на учени, културни и обществени дейци непрекъснато нараства, като непосредствено се свързва с преосмислянето на ценностите и с повишеното внимание към исторически и съвременни личности. В миналото те са били най-добрата база за изследователска и книжовна дейност, а днес са извор за опознаване на притежателя, на неговите професионални и персонални качества, характер, темперамент, предпочитания, връзки и влияния. Една от уникалните, самобитни и ценни сбирки в Централната библиотека на Българската академия на науките е личната библиотека на Феликс Каниц (1829 – 1904) – унгарски географ, етнограф и археолог, оставил значима диря в българската наука. За своите заслуги през 1884 г. е избран за почетен чуждестранен член на Българското книжовно дружество, днес Българска академия на науките. Академик Стоян Романски го нарича „маджарски", „неуморим и страстен изследвач" „на старопланинските земи"[1].

През 2014 г. се навършиха 185 г. от рождението и 110 г. от смъртта на Феликс Каниц, което бе повод да представим пред културната общественост неговата лична библиотека. Тя е подарена на Българската академия на науките през 1930 г. от Жак Каниц[2].

Библиотеката наброява 836 тома литература, изключително разнообразна по вид, съдържание, език и хронологични граници на публикуване[3]. Най-значителен е броят на книгите – 607 тома, следвани от отпечатъците – 225, и 4 албума, един от които демографски: *Албум от графическа статистика. Състояние на населението според преброяването на 1 януари 1893*. София, 1896. 36 табл. Отпечатъците са статии от научни сборници, списания и дори вестници, например: *Revue international des sciences*, Paris; *Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Paris; *Revue de l'histoire des religions*, Paris; *Neue militäriche Blätter*, Berlin; *Mittheilungen der geographischen Gesellschaft*, München; *Deutsche Rundschau*, Berlin; *Zeitschrift für Ethnologie*, Leipzig; *Geographische Mittheilungen*, Stuttgart; *Известия Имперского русского географического общества*, Санкт-Петербург; *Географија независне књажевине Србије*, Београд; *Гласник српског ученог друштва*, Београд; *Српски етнографски зборник*, Београд; *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, Браила; *Български преглед*, София, и т.н. Те са подвързани с твърди корици и са оформени като книги. Този вид издания са характерни за всички лични библиотеки от XIX до средата на XX век.

Езиковата характеристика на изданията сочи, че в библиотеката на Феликс Каниц е включена литература на 8 езика – свидетелство за богатата лингвистична култура на притежателя. Водещи са изданията на немски език, които съставляват 65%, или 543 тома от фонда. Тези на сръбски език наброяват 159 тома (19%); на френски език – 79 тома (9%); на български език – 19 тома (2%); на английски език – 16 тома (2%); на руски,

латински и италиански език съответно 8, 7 и 5 тома. Статистическият анализ разкрива, че литературата на български език е слабо застъпена. Освен изданията на Феликс Каниц, намираме по-малко от 10 други заглавия като: Теофилакт. *Живот, деяния и кратко изложение за чудесата на Св. Отец Климент, български архиепископ.* Средец, 1885; Людсканов, А. П. *Капитулациите.* Средец, 1885; *Кореспонденция по българските работи: Представена в двете камари на английския парламент в 1881 г.* Виена, 1884, и др.

Хронологическите граници на книгите се простират от края на XVII до началото на XX век. Най-ранните издания са: Radics, P. v. *Krains Chronist Freiherr von Valvasor: Das Urbild eines Patrioten.* 1693; Jovanovic-Batut, M. *Organisation und Verhältnisse des Gesundheitwesens im Königreich Serbien.* Budapest, 1768; Campe, J. H. *Theophron: oder, Der erfahrne Rathgeber für die unerfahrne Jugend.* Wien, 1787. Тяхното съдържание третира въпроси на медицината, историята, педагогиката. За периода 1800 – 1850 г. изданията наброяват 44 тома (5%), основно в областта на историята, регионалната география, пътешествията, литературата: Mannert, K. *Geographie der Griechen und Römer.* Landshut, 1812; *Die französische Revolution. Von 1789 bis 1836.* Berlin, 1836; Herder, S. A. W. F. v. *Bergmännische Reise in Serbien in Auftrag der Fürstlich-Serbischen Regierung ausgeführt im Jahre 1835*. Pesth, 1846; Plinius dem Jüngsten. *Die kleinen Leiden des Ehestandes*. Leipzig, 1848, и т. н.

Най-многобройни са книгите, публикувани след 1850 г.: до 1900 г. – 737 тома (88%), и само 52 тома (6%) след 1900 г. Отпечатъците също са от тези два последни периода.

Библиотечният фонд е разнообразен по съдържание: езикознание и художествена литература, география, история, археология и етнография, религия, изкуство и художествени занаяти, икономически и естествени науки, транспорт, селско и горско стопанство и др.

Най-многобройни са изданията в областта на историческите науки, особено за историята на Сърбия, Босна, Херцеговина, Румъния, Франция, Турция, Гърция, Австро-Унгария. Те съставляват над 23%, или 191 тома, сред които: Kallay, B. *Geschichte der Serben.* Budapest, 1878; Dumont, A. *Le Balkan et l'Adriatique.* Paris, 1873; Boner, Ch. *Transylvania: its products and its people.* London, 1865; Baker, J. *Die Türken in Europa.* Stuttgart, 1878; Rüstow, W. *Der orientalische Krieg in den Jahren 1877 und 1878.* Zürich, 1878; Farley, J. L. *Modern Turkey.* London, 1872; Ficker, A. *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln.* Wien, 1869; Müller, W. *Der russisch-türkische Krieg 1877/78.* Stuttgart, 1878; Thiers, A. *Geschichte der französischen Revolution.* Leipzig, 1848; Ranke, L. *Die serbische Revolution: aus serbischen Papieren und Mittheilungen.* Berlin, 1844; Denton, W. *Servia and the Servians*. London, 1862.

Значимо място заемат книгите по военна история – военно изуство, история на сражения, войни, стратегия, тактика, бойни полета, операции, шпионаж, военно разузнаване на Балканския полуостров: Trotha, Th. *Der Kampf in Plewna.* Berlin, 1878; Huhn, A. *Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit.* Leipzig, 1886; *Der russisch-türkische Krieg und der Kriegsschauplatz in politischer, örtlicher und militärischer Beziehung.* Berlin, 1878; Драгашевић, М. *Полострово Илирско (Балканско) са гледишта војног.* Београд, 1878; Мишковић, Ј. *Косовска битка 15 јуна 1389 године.* Београд, 1890, и др.

Книгите в областта на географията са представени със 121 заглавия, или 15% от състава на колекцията – географски изследвания на страните от Балканския полуостров, Австро-Унгария, Италия, географски открития, пътешествия, населени места, градски ландшафт, нетекстови публикации по география – рисунки, скици, карти, атласи.

Например: Gopčević, S. *Makedonien und Alt-Serbien.* Wien, 1889; Карић, В. *Србија. Опис земље, народа и државе*. Београд, 1887; Каульбарс, Н. *Заметки о Черногории.* Санкт-Петербург, 1881; Petzholdt, Al. *Umschau im Russischen Turkestan (Im Jahre 1871)*. Leipzig, 1877; Hadschi Chalfa. *Rumeli und Bosna.* Wien, 1812; Barth, H. *Reise durch das innere der Europäischen Türkei von Rustchuk über Philippopel, Rilo <Monastir>, Bitolia und den Thessalischen Olymp nach Saloniki im Herbst 1862.* Berlin, 1864; Mackenzie, G. *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe.* London, 1867.

Голяма част от библиотеката на Ф. Каниц съставляват произведения по археология, нумизматика, епиграфика – над 70 заглавия, или 9%, сред които: Chantre, E. *Les nécropoles du premier âge de fer des Alpes françaises.* Paris, 1878; Benndorf, O. *Ephesus.* Wien; Bormann, E. *Inscriften aus Umbrien*; Desjardins, E. *Voyage archéologique et géographique dans la région du bas Danube.* Paris, 1868; Molthein, L. *Catalogue de la collection des médailles grecques.* Paris, 1895.

Книгите по езикознание и литературознание наброяват 72 заглавия – 9%, което сочи, че интересите на Ф. Каниц са били насочени и към тези области на научното знание. Той е притежавал много речници, между които: Bogorov, I. *Dictionnaire français-bulgare.* Wienne, 1884; Исаиловићь, Д. *Немачко-србскїй речникъ.* Београд, 1847.

Сред публикациите по езиковедски въпроси заслужават да бъдат отбелязани: Момчилов, И. *Сборникъ отъ образци за изучаванье-то на старобългарскыя езыкъ по сичко-то му развитие.* В. Търново, 1881; *Материалы для исторіи письменъ восточныхъ, греческихъ, римскихъ и славянскихъ.* Москва, 1855; Barb, H. A. *Orientalische Sprachwissenschaft.* Wien, 1878; Fröhlich, R. *Kurze theoretisch-praktische Taschen-Grammatik der serbischen Sprache für Deutsche.* Wien, 1854.

В областта на литературната наука и художествената литература по-интересни са заглавията: Страшимиров, А. *Есенни дни.* София. 1902; *Donau-Sagen vom Ursprung bis zur Mündung des Stromes.* Wien, 1860; Gyurkovics, G. *Eine Studie über Lessing's "Laokoon".* 1876; *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft.* Bautzen, 1853; Rosen, G. *Bulgarische Volksdichtungen.* Leipzig, 1879. Гавриловић, А. *Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897.* Београд, 1898.

Етнографската литература е представена с 44 заглавия (5%) от фонда – основно етнография на славянските народи, например: Suman, J. *Die Slovenen.* Wien, 1881; Andree, R. *Ethnographische Parallelen und Vergleiche.* Stuttgart, 1878; Rüffer, E. *Die Balkanhalbinsel und ihre Völker vor der Lösung der orientalischen Frage.* Bautzen, 1869; Gopčević, S. *Die Wahrheit über Makedonien.* Wien, 1890; Ястребов, И. С. *Обычаи и песни турецких сербов.* Санкт-Петербург, 1889; Ignjatovic, J. *Der Serbe und sein Poesie.* Bautzen, 1866; Караџић, В. *Српске народне пјесме из Херцеговине (женске).* Беч, 1866.

Интересна е литературата в областта на философията, етиката, религията, митологията, социологията, педагогиката – 4,8% от колекцията на Ф. Каниц, или 40 заглавия, сред които: *Историческое описание Свято-Троицкой Сергиевой Лавры.* Москва, 1873; Rajewsky, M. *Euchologion der orthodox-katholischen Kirche.* Wien, 1861; Gass, W. *Zur Geschichte der Athos-Klöster.* Giessen, 1865; Leger, L. *Esquisse sommaire de la mythologie slave.* Leroux, 1882; Шилер, Ф. *Паразитът (тунеядецът) или изкуството да стане човек честит.* Сливен, 1882; Benedikt, M. *Zur Psychophysik der Moral und des Rechtes.* Wien, 1875; Maass, O. *Amerikanischer Idealismus.* Wien, 1883; Fischer, R. *Briefe über Freimaurerei.* Leipzig, 1878; Hellwald, F. *Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart.* Augsburg, 1876.

Значителен е делът на литературата по изкуство и особено по музика, художествени

занаяти, архитектура – 42 заглавия, или 6% – като фундаменталния справочник Bucher, B. *Real-Lexikon der Kunstgewerbe.* Wien, 1884; тритомната монография за изобразително изкуство Kugler, F. *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte.* Stuttgart, 1853–1854. Също така книги по въпроси на старата българска архитектура, обработка на дърво, миниатюри от слонова кост, орнаменти, скулптура от бронз, например: Kanitz, F. *Tirnovo's altbulgarische Baudenkmale.* Wien, 1876; *Mährische ornamente.* Olmütz, 1888; Biehler, T. *Über Miniaturmalereien.* Wien, 1861; Peez, A. *Antike Technik und altdeutsche Holzkultur.* München, 1888.

Книгите по икономиически и правни въпроси са представени съответно с 32 и 16 заглавия. В областта на икономиката това са предимно трудове по стопанска история на Сърбия, статистически годишници, банки и банково дело, история на търговията: Heyd, W. *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge.* Leipzig, 1885; Peez, Al. *Zur Neuesten Handelspolitik.* Wien, 1895; *Geschichte des Maria-Theresien-Thalers.* Wien, 1898; Millet, R. *La Serbie: économique et commerciale.* Paris, 1889. Правната литература засяга основно законите на Кралство Сърбия и има само няколко заглавия по теория и история на правото – Brockhausen, C. *Rechtslehre.* Wien, 1883, и др.

В сравнение с литературата от посочените отрасли на знанието книгите по естествени науки са значително по-малобройни – единични заглавия по физика, математика, астрономия, биология. Единствено геологическите издания са 24, като техните автори са изтъкнати учени – Ами Буе, акад. Г. Златарски, проф. Н. Каулбарс: Златарски, Г. *Рудите в България.* Средец, 1882; Boue, A. *Der ganze Zweck und der hohe Nutzen der Geologie.* Wien, 1851; Каульбарс, Н. *Вулканы нашего времени.*

Литературата по антропология заема значително място с 40 заглавия. Това са книги за произхода и развитието на човека и човешките раси. Феликс Каниц е търсел връзката между природните условия и тяхното влияние върху темперамента на човека, степента на умственото му развитие, нивото на моралните му добродетели и т. н. Показателни в това отношение са заглавията: Bastian, A. *Das Beständige in den Menschenrassen und die Spielweite ihrer Veränderlichkeit.* Berlin, 1868; Darwin, Ch. *Die Abstammung des Menschen und die geschlechtiche Zuchtwaht.* Stuttgart, 1871; Collignon, R. *Anthropologie de la France.* Paris, 1894; Piette, E. *L'epoque eburnéenne et les races humaines de la périod glyptique.* Saint Quentin, 1894.

В личната библиотека на Ф. Каниц е застъпена, по-слабо, и литературата по медицина, по-точно фармация, техника и селско стопанство, съответно с 12, 20 и 9 заглавия. Ценен и представляващ библиографска рядкост е фармацевтичният справочник от 1859 г. с текст на персийски и на латински език – Seligmann, F. *Codex Vindobonensis sive medici Abu Mansur Muwaffak Bin Ali Heratensis Liber fundamentorum pharmacologiae.* Vindobonae, 1859. Няколко са заглавията по въпроси на изграждането на железопътни линии между европейските страни и Ориента: Boue, A. *Sur l'etablissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe.* Vienne, 1852; *Denkschrift über die Nothwendigkeit und Bedeutung einer Eisenbahn von Semlin mit Adweigugen nach Zeng, Essek und Brod.* Wien, 1864.

Изучаването на личната библиотека на Феликс Каниц разкрива, че съществена част от книгите са подарени от техните автори, за което свидетелстват автографите и посвещенията. Той е поддържал активни връзки с учени и общественици от европейските страни, Сърбия и България, и е спечелил тяхното уважение със своята дългогодишна, неуморна, плодотворна и безкористна дейност.

Настоящият анализ и описанието на личната библиотека на Феликс Каниц не

изчерпват целия богат и разнообразен по съдържание кръг от литература, която той е ползвал за своята многопосочна дейност като географ, етнограф и археолог. Но безспорно ни въвеждат в идеите, разностранните интереси и предпочитания на този забележителен човек, извършил едни от най-ценните издирвания на Балканския полуостров, за чието опознаване никой преди него не е направил толкова много. Неговите трудове винаги ще бъдат основа за изследвания на народите и земите в тази част от Европа, а личността му ще служи за пример на всеотдайност, безпристрастност и честност.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Книги от библиотеката на Феликс Каниц във фонда на Централната библиотека на БАН

Обр. 2. Книги от библиотеката на Феликс Каниц във фонда на Централната библиотека на БАН

Обр. 3. Книги от библиотеката на Феликс Каниц във фонда на Централната библиотека на БАН

Обр. 4. Репродукции на акварели от албума на Феликс Каниц, издание на Централната библиотека и Научния архив на БАН (2013)

Обр. 5. Книги от библиотеката на Феликс Каниц във фонда на Централната библиотека на БАН

БЕЛЕЖКИ

[1] Романски, Ст. *България в образите на Феликс Каниц*. София, 1939.

[2] *Летопис на Българската академия на науките*, 13, 1931, с. 10.

[3] Данните за изданията от личната библиотека на Феликс Каниц са от сводния каталог на Централната библиотека на Българската академия на науките.

THE PRIVATE LIBRARY OF FELIX KANITZ – A PART OF THE EUROPEAN CULTURAL HERITAGE IN THE STOCKS OF THE CENTRAL LIBRARY OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Daniela Atanasova, Stefka Hrusanova

Abstract

2014 is the year of the 185th anniversary of the birth and the 110th anniversary of the death of Felix Kanitz. This is an occasion to present to the cultural circles his private library – one of the unique and valuable collections in the Central Library of the Bulgarian Academy of Sciences. It was donated to the Academy in 1930 by Jacques Kanitz.

In past times, private libraries had been the best basis of research and literary activities.

Today these are a source for acquaintance with their owners and their professional and personal qualities, connections and influences.

The library of Felix Kanitz consists of 836 volumes with varied contents, language and chronological periods. Its analysis and description do not exhaust the richness of the literature used by Felix Kanitz for his multilateral geographical, ethnographical and archeological activities. But these introduce the ideas, the interests and the preferences of the outstanding personality, who made some of the most valuable investigations on the Balkan Peninsula. Nobody before him had done so much for the study of these lands. His works are a valuable research basis for the explorations of this part of Europe, and his personality is a paragon of selflessness, objectivity and veracity.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

ДОКУМЕНТАЛНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ФЕЛИКС КАНИЦ В НАУЧНИЯ АРХИВ НА БАН КАТО ЧАСТ ОТ ЕВРОПЕЙСКОТО НАУЧНО РАЗВИТИЕ

Габриела Вапцарова, Дарина Илиева

В големия културно-политически процес, който е в сила от началото на това столетие на класическия Балкански полуостров, от десетилетие насам излиза на първа линия онзи български народ, който, с изключение на името му, беше потънал в забрава през вековете, въпреки интересното му минало и при все, че Византия често е треперила от него.[1]

Започваме с встъпителните думи на Феликс Каниц[2] в предговора към първия том на неговото оригинално съчинение "Дунавска България и Балканът"[3], което има реална научна стойност и изключително значение за опознаването на българския народ от европейския свят. Рядко споменаваната дотогава България става част от Източния въпрос и предмет на най-жив интерес от страна на Европа. Втората половина на XIX век е времето, когато погледът на много пътешественици, дипломати и изследователи най-после се фокусира върху балканските народи, обект на техния общ научен интерес. Европейската част на Османската империя до този момент представлява малко известна или въобще неизследвана територия за останалия свят. Проучванията им са насочени не само върху селищата и начина на живот, географските дадености и човешките ресурси, но и към съвместното съществуване на отделните етноси, политическата и административна уредба на тези земи, тяхната история и култура. Засиленият интерес на Западния свят, продиктуван от определени икономически, политически и военни съображения, намира израз в научните и пътеписни трудове на редица автори, между които Ами Буе, Огюст Викенел, Карл Петерс, австрийските дипломати Карл Сакс и Йохан фон Хан, Хайнрих Киперт и мн. др.[4] Съставени от непредубедени и сериозни учени, тези изследвания съдържат едни от ранните и обективно поднесени сведения за българските етнически територии, народ и култура, и допринасят за всестранното им опознаване от големите европейски държави.

Един от последните доосвобожденски пътешественици, извършил разнообразни наблюдения, описания и по-пълни проучвания на българските земи, е австроунгарският изследовател Феликс Филип Каниц. В годините непосредствено преди и след Освобождението той е личност с големи заслуги за развитието на българската наука и за приобщаването на нашата страна към европейския културен модел. Като типичен представител на учените от средата на XIX век, макар и без специално университетско образование, благодарение на вродения си изследователски дух Каниц оставя едни от най-значимите образци на книжовното културноисторическо наследство. Неговите богати приноси към проучванията на тази слабо позната територия в географско, историческо и етнографско отношение са в основата на голяма част от по-нататъшните изследвания.

Трите тома на "Дунавска България и Балканът" намират най-жив отклик сред официалните политически, научни и културни среди в Европа.

Това е книга, препълнена с исторически, археологически, етнографски, битоописателни данни за един новооткрит народ, който е събудил с качествата си

възторга и любовта на своя изследовател. Тя излиза тъкмо навреме, когато в Сан Стефано и Берлин ще се решава съдбата на тоя народ. Това не са случайно събраните материали на възторжен вестникар, а високо значим труд, писан с ясно определена цел: да се покажат на света достойнствата на тоя многоброен, трудолюбив и културен народ, да се подчертае значението на тия земи, както в миналото и днес, така и занапред.[5]

Интересът към произведението на бележития проучвател се дължи на обстоятелството, че неговият автор отразява впечатленията си с безпристрастност и обективност. Пътешествията му из българските земи продължават, с малки прекъсвания, близо 16 години. Той преминава Стара планина на около 30 места, нещо, с което преди Освобождението не би могъл да се похвали който и да е чужд изследовател. Каниц изминава стотици километри, събира информация от населението, прави описания на множество български селища, съставя карти на върхове и местности, изучава етнографията, топонимията и старините от различни кътчета на нашата страна, и всичко това при изключително тежки условия на работа. Надарен и школуван художник, с почти фотографска точност той рисува видяното, изработва карти на изминатите от него маршрути. Многобройните саморъчно нарисувани графични илюстрации, включени в труда на Каниц, се отличават с голяма точност и достоверност на рисунъка. В преобладаващата си част това са скици и изображения на местности, градове и крепости, села и селски сгради, антични развалини, оръдия на труда, битови сцени, фолклорни образи и др. Повечето от тях днес имат значението на единственото запазено визуално документиране на различни паметници от историята и културата на българите.[6]

Когато пишем за делото на Феликс Каниц, трябва да отделим специално внимание на работата му като географ картограф. Той подробно описва земите между Дунав и Балкана, Розовата долина, Софийското поле и Черноморското крайбрежие. Особено оригинална е картата на Дунавска България, в която, по негови думи[7], коригира всички допуснати от други европейски изследователи и пътешественици неточности и грешки по отношение изобразяването на несъществуващи реки, селища, планини и др. обекти. Тя е предназначена да илюстрира съдържанието на труда му, второ издание. Картата на Каниц е най-подробното и сравнително най-точното картографско изображение на географски обекти от дунавските земи до Освобождението. Работата му е до такава степен точна и прецизна, че Руският генерален щаб препечатва картата и я използва за военните действия през Освободителната война 1877 – 1878 г. За нея той е награден от император Александър II с ордена "Св. Станислав", а по-късно отличен и с орден "Св. Ана" с брилянти. За същата карта през 1876 г. Каниц получава и златен медал на Световния конгрес на географите в Париж. Тя е използвана и на Берлинския конгрес от Великите сили за установяване следвоенните граници на Балканския полуостров.

Ф. Каниц е първият изследовател, който определя самостойното място на българската култура. По време на пътуванията си през Северна България и Стара планина между 1860 и 1875 г. той проучва българските земи не само като географ, но същевременно прави и много ценни етнографски наблюдения, често пъти доста подробни, които помества в "Дунавска България и Балканът" и изобразява в картини. Приносът на Каниц за опознаването на бита, материалната и духовната култура на населението от предосвобожденската епоха трябва да се оцени и разгледа преди всичко в рамките на състоянието на българската етнографска наука по времето на тези пътешествия и издаването на съчинението му. Петдесетте години на XIX век се характеризират с подем на проучванията и утвърждаване на българската етнография, отбелязан с приносите на най-видните представители от

средите на революционерите и просветните дейци като П. Р. Славейков, Г. Раковски, Л. Каравелов, М. Дринов и др. През този период продължават и българистичните проучвания на чужди учени върху етническата история и култура на българския народ. Трудът на Каниц обаче остава почти неизвестен за българската етнография и не оказва влияние върху развитието ѝ. Но той съдържа изключително ценни и оригинални материали за нашите земи, илюстрирани богато с документални скици и рисунки. Изнесените от Каниц автентични сведения коригират много от познатите дотогава данни за населението и допринасят да се създаде в средите на европейската общественост и наука по-точна и вярна представа за етническия характер на българите. Неговата цветна етнографска карта за "Дунавска България и Балканът" е първа по рода си. Показана е на Парижкото изложение от 1878 г., на което той е председател на Австрийската етнографска секция, и повторно през 1879 г. на Антропологичния конгрес в Москва. Тя очертава обективно етническата локализация на българската нация през този период и я представя като най-обширна в рамките на Европейска Турция.

Книгата на Ф. Каниц изобилства от многобройни и разнообразни сведения за поминъка на населението, главно земеделието и животновъдството, наблюдения върху неговия бит, обществен живот, материална и духовна култура. Едва ли в написаното от други етнографи от това време може да се намерят толкова известия за индустриалните занаяти и процъфтяващите по това време занаятчийски центрове под Балкана и в Дунавската равнина. Това са често твърде подробни описания, които заедно с неговите акварели и гравюри, дават точна и вярна етнографска характеристика на България. Несъмнено стойността и на етнографските му описания, и на картините му нараства с времето, тъй като те са запечатали народния ни бит, принадлежащ на миналото. При това и едните, и другите имат голяма цена като автентичен материал, плод на внимателно и непосредствено наблюдение от автора.

Богатият етнографски материал, който предлага книгата на Каниц, е особено необходим на съвременния изследовател за съхраняване и възраждане на родните обичаи и поддържане на народностното съзнание. Заради тези негови заслуги в издирването, описанието и запазването на българския бит и традиционна култура Каниц се нарежда до най-големите имена в българската етнографска наука. Сам авторът пише, че *това е първият опит да се създаде въз основа на съвсем нови резултати и изследвания, придобити трудно на самия терен, цялостен труд върху ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ, БАЛКАНЪТ И БЪЛГАРСКИЯ НАРОД, чието голямо значение схванаха по-рано само малцина.*[8]

Не по-малко ценни са и археологическите проучвания на Каниц. При своите пътувания из българските земи той идентифицира и открива за науката много римски и византийски градове, укрепления, пътища и исторически паметници: античните градове Рациария (дн. Арчар) и Никополис ад Иструм (дн. Никюп, Търновско), развалините на старата столица Плиска при с. Абоба, Мадарския конник и мн. др. Посещава и старите български столици Преслав и Търново. Каниц рисува и описва с думи и развалините на църквата „Света София":

По-интересна в историческо отношение е споменатата вече София джамеси, разположена в най-високата част на града. Пострадала от земетресението, част от нея и до днес е в развалини. Както показва самото име, преди турското завоевание тя е служела за християнско богослужение. ... Установи се, че само източната част от джамията е дело на мюсюлмани. Западната част е безспорно от християнска църква. За това говорят… няколко византийски фрески, в бившия нартекс, които открих под дебелата хоросанова мазилка.[9]

Важен белег в дейността и творчеството на известния изследовател и пътешественик е вникването в съдбата и страданията на поробения български народ, като поддържа възделенията му за църковно, а след това и за национално освобождение. По време на Априлското въстание 1876 г. пише поредица от статии в защита на българите и изнася доклади, които дават представа на западното общество за положението на Балканите, като предизвиква съчувствието на Европа към съдбата на българите. След Освобождението Каниц става свидетел на постепенното съвземане на българския народ и проследява първите стъпки на новоосвободената държава. Продължава да описва своите впечатления от събитията и не престава да се интересува от България и българите. Като член на настоятелството на Виенския (Ориенталски) музей в продължение на девет години той е попечител на млади българчета, подготвяни за учители на финансова издръжка от Австрия.[10] Едно от тях е известният по-късно български учен професор Иван Шишманов.[11]

Изследователските пътешествия на Каниц из Балканите продължават до 1889 г. За него големият български историк Васил Златарски пише: *Българският народ така също не остана чужд към заслужената оценка на книжовно-научната и обществена дейност на Каница... Учредителното народно събрание в 1879 г. в Търново го приброи в числото на ония "лица, които са сторили добро на българския народ", и събранието по решение от 24 март с.г. телеграфически изказа Каницу своята благодарност и признателност*.[12] Малко по-късно и княз Александър I Батенберг го отличава с орден "Св. Александър" II ст. (1883 г.).

Приносът на Каниц за запознаването на европейците с материалната и духовната култура на България е изключителен. Едва ли може да бъде посочен друг чужденец, който така добре да е усетил духа на българина с неговите вековни традиции. Заслугите на Каниц към нашия народ и младата българска наука са високо оценени и през 1884 г. той е избран за почетен член на Българското книжовно дружество, днес Българска академия на науките (БАН).[13]

Феликс Каниц завещава своя архив и библиотека на БАН.[14] Още приживе Каниц грижливо натрупва и съхранява своята кореспонденция, рисунки, скици, графики, карти и фотографии. Изпълнител на неговото завещание е племенникът му Жак Каниц. На 28 ноември 1929 г. той известява БАН, че изпраща част от архивното и художествено наследство на чичо си в София. Пратката съдържа четири сандъка с фотографии, няколко антични предмета и минерали, ръкописи, карти, както и личната му библиотека. Посредник при получаване на този ценен архив е българският посланик във Виена Тодор Недков. Месец по-късно (29 декември 1929 г.) секретарят на БАН Иван Пеев потвърждава получаването на материалите и изказва благодарност.[15]

Същата година БАН подготвя тържествено честване на 100-годишнината от рождението на Феликс Каниц. На него е поканен да присъства и Жак Каниц, по-това време висш чиновник във Виена.[16] Организирана е научна сесия, на която доклади за приноса на Каниц към българската наука изнасят членовете на БАН Атанас Иширков, Стоян Романски и Богдан Филов. В своите реферати тримата професори го представят като географ, етнограф и археолог.[17]

На 10 март 1936 г. БАН получава чрез Българската царска легация в Будапеща една "каса, съдържаща акварелни рисунки от г-н Каниц".[18] Така в продължение на почти едно десетилетие се оформя изключително богатият и нетрадиционен архив на Ф. Каниц, който и днес се съхранява в Научния архив на БАН.[19] В основната си част той съдържа художествени материали. Това са 34 прекрасни акварели от България, изработени от художниците Л. Е. Петровиц, А. Ригер и др. по оригинални скици на Каниц[20]; моливни

скици и рисунки от местности, градове, исторически паметници, битови сцени, национални облекла от България, Сърбия и др. страни. Запазени са етюди от упражнения на Каниц, вероятно като студент в Художествената академия. Фондът съдържа и много оригинални гравюри, фотографии и литографии с исторически и жанрови сюжети, а също и на европейски градове, главно от Австро-Унгария, копия от антични паметници и др.

Във фонда виждаме портретите и групови снимки на екзарх Антим I, княз Дондуков – Корсаков, митрополитите Иларион, Авксентий и Паисий, Стефан Караджа, Ильо Войвода, Г. С. Раковски, Филип Тотю, Хаджи Димитър, Панайот Хитов и др.

Запазени са и множество илюстрации из английски, немски и др. вестници и списания от средата на XIX век, в някои от които Каниц е сътрудничил. Също така има и географски карти на Европейска Турция от Ами Буе, на България от Х. Киперт, на Сърбия, Черна гора, Херцеговина и др.

Книжовната дейност на фондообразувателя е представена чрез ръкописа "Княжество България в миналото и настоящето", едно непубликувано съчинение за България на немски език.[21] Тук могат да се отнесат и запазените пътни бележки на Каниц с описания и скици на паметници, копия от надписи и други от негови проучвания.

Обработеният фонд е непълен, от него липсва една важна част: кореспонденция[22] с известни пътешественици и изследователи като Х. Киперт, Ами Буе, Я. Шафарик, Цукич и др.; с видни българи, между които Иван Георгов, Драган Цанков, Александър Людсканов, Недялка Цанкова, както и с някои български стипендианти на "Ориенталския музей" във Виена.[23] Бегли сведения за акварелите от фонда на Каниц могат да бъдат открити в кореспонденцията му с д-р Параскев Стоянов.[24] В писмо от 29 май 1902 г. унгарският учен съобщава: *За моята сбирка от акварели и за моите скици из княжеството, за които Ви споменах, ще може да Ви разправи подробно някогашният виенски търговец (сега в Русе), заслужилият съотечественик Георги Киселов, който им има каталога.*[25]

Някои изследователи предполагат, че след заминаването на Геза Фехер[26] от София оставените от него книжа на Каниц са били изгубени.[27] Липсват и документи, отнасящи се до биографията на фондообразувателя. Във връзка със 130-годишнината от рождението на Каниц през 1959 г. БАН организира честванията и голяма изложба. По този повод главният уредник на Архивния институт, тогава Петър Миятев, се обръща към сина на Геза Фехер с молба за изясняване съдбата на документите, останали при баща му. На Научен съвет същата година Миятев докладва, че част от архива на Каниц и Фехер, запазена в Будапеща, е унищожена по време на Втората световна война.[28]

Въпреки непълнотата на фонда тази безценна колекция от акварели, рисунки, скици, карти, фотографии и ръкописи на Ф. Каниц продължава да предизвиква интереса и вниманието на изследователите. По най-различни поводи в научни издания и в пресата през годините са публикувани материали за Каниц, но нито един от тях няма претенцията за пълно и задълбочено проучване на живота, творчеството и заслугите на учения.[29] Налага се изводът, че е дошъл моментът за едно съвременно издание, което да покаже художественото наследство на Каниц и едновременно да припомни на българите за него.

Нашият интерес към книжовното наследство на Каниц има пряко отношение към участието ни в изследователски проект "Художествено-документален албум по творби на Феликс Каниц", чиито цели съвпадат напълно с целите и задачите на Научния архив и Централната библиотека на БАН, а именно: опазване и разпространение на българското културноисторическо наследство. В резултат на проекта ще бъдат събрани, обобщени, дигитализирани и публикувани в книжно тяло много нови знания за очертаване цялостната картина на живота и делото на Ф. Каниц. С въвеждането в научен оборот творчеството

на Каниц ще се решат множество въпроси, свързани със значението, мястото и ролята му в европейското културно пространство, ще се очертае връзката му с националната идентичност на българите и на балканските и европейските народи. Можем само да съжаляваме, че той не е обходил и останалите български земи, за които също би могъл да даде ценни наблюдения като учен и художник.[30] С право Феликс Филип Каниц си извоюва мястото на най-големия познавач на България и защитник на нейните интереси в цяла Европа.

Художествено-документалното наследство на Феликс Каниц остава и до днес ценно научно богатство, от което българските изследователи черпят познания и опит. Повече от век то не е загубило значението си на изворов материал за опознаването на европейските владения на Османската империя и нейните народи. Все още твърде бегло и мимоходом в научната литература се споменава за етнографските му описания, дейността му като географ и картограф, археолог, художник и автор на пътеписи, които и досега не са обект на по-задълбочено цялостно представяне и изследване. Може би поради това мястото на Каниц в развитието на българската наука не е достатъчно пълно и обективно разкрито.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Каниц, Ф.** *Дунавска България и Балканът.,* т. I. София, 1995, с. 29.

[2] Феликс Филип Каниц. Между чужденците, които са писали за българските земи и българите, се откроява името на австроунгарския изследовател, етнограф, археолог, художник и автор на пътеписи Феликс Филип Еманоел Каниц. Роден е в Будапеща, Унгария, през 1829 г. в богато еврейско семейство. Завършва специализирано художествено училище през 1842 г. и започва работа като гравьор практик в литографски институт. Знанията си по история на изкуствата попълва в различни училища във Виена, Мюнхен, Нюрнберг, Дрезден и Париж, без да изоставя дейността си като илюстратор. До края на живота си е постоянен спътник, специален кореспондент или художествен редактор на "Илюстрирте цайтунг" – гр. Лайпциг. През 60-те и 70-те години на XIX век Ф. Каниц започва изследователски пътувания в Югоизточна Европа – обхожда Босна, Херцеговина, Далмация и Черна гора. Научните си съобщения изпраща в Императорската кралска академия във Виена. Член-кореспондент на географските дружества в Дрезден, Санкт Петербург, Берлин и Виена. Попечител на Музея на търговията и член на дирекционния съвет на Клуба на науките (Виена). От 1878 г. е съветник на император Франц Йосиф I. От 1859 г. (първото му пътуване в Сърбия) Ф. Каниц остава завинаги свързан с балканските земи и населяващите ги народи. През 1860 г. стъпва за първи път на българска земя и в продължение на много години обикаля и запознава Европа с тази непозната земя, с нейната история и култура. Европейският югоизток става негова втора родина. Умира на 5 януари 1904 г. във Виена.

[3] Трите тома на "Дунавска България и Балканът" излизат в две издания, 1875 и 1882 г., и са посрещнати с голям интерес от европейската общественост. През 1876 г. следва руският превод на книгата "Дунайская Болгария и Балканский полуостров" (грешката в заглавието произлиза от немското название, с което се означават както полуостровът, така и планината) и на френски – през 1882 г. В България са преведени и публикувани отделни части от труда на Каниц, взети от двете немски издания и подготвени за печат от д-р Т. Иванов през 1932 г. Идеята за превод на Каницовата "Дунавска България" е от края на XIX век, по-точно от 1881 г., когато Иречек е министър на просвещението. Това се вижда ясно от едно писмо на училищния инспектор Димитър Цанов Коцов, изпратено от Белоградчик до Иречек, в което четем: ... *Позволявам си да се ползвам от случая да Ви моля най-покорно да ми позволите щото преведеното от мен съчинение "Дунавска България и Балканский полуостров" от господина Канитца, което желая да тура под печат, да ми позволите да го посвета Вам".* (Вж. *НА-БАН*, ф. 3к, оп. 1, а.е. 128 и ф. 156с, вр. № 630). През 1995 г. излизат пълните три тома на книгата, а през 2003 г. е отпечатан като отделен и том в допълнение към първите три, със статии, карта, показалци – именен, географски и предметен.

[4] Ами Буе – френски геолог и изследовател, автор на първата етнографска карта на Балканите; Огюст Викенел – френски геолог, изследовател и пътешественик, един от членовете на научната експедиция на Ами Буе на Балканите; Карл Петерс – професор в Грац и член на Императорското географско дружество във Виена; Хайнрих Киперт – немски географ.

[5] **Василев, О.** Векове на неволя. – *Сердика*, 1940, кн. 3, с. 18.

[6] **Мавродинов, Н.** Феликс Каниц като изследвач на български и сръбски художествени паметници. – *Сп. БАН*, 1942, кн. 63, 91–116.

[7] **Каниц, Ф.** *Цит. съч.*, т. I, 121–122, 183, 185, 208, 254, 257, и т. II, с. 152, 164, 205, 265, 297, 316.

[8] **Каниц, Ф**. *Цит. съч.*, т. I, с. 30.

[9] **Каниц, Ф**. *Цит. съч.*, т. II, 232–233.

[10] **Златарски, В**. Феликс Ф. Каниц. – *Летопис на БКД*, кн. 4, 1904, с. 114; **Ф**. **Каниц**. *Цит съч.*, Т. I. София, с. 297.

[11] **Бешевлиев, Б**. Приносът на Ф. Каниц за проучването на българските земи. – *Сп. БАН*, кн. 1 – 2, 1994, с. 125.

[12] **Златарски, В.** Цит. съч., с. 114.

[13] *НА-БАН*, ф. 1к, оп. 2, а.е. 27.

[14] *НА-БАН*, досие на ф. 6к.

[15] *НА-БАН*, ф.1к, оп. 2, а.е. 556 и а.е. 581.

[16] *НА-БАН*, ф. 1к, оп. 2, а.е. 543.

[17] **Фехер, Г.** *Феликс Ф. Каниц – живот, пътувания и научно дело*. София, 1936, с. 113.

[18] *НА-БАН*, ф. 1к, оп. 2, а.е. 619.

[19] *НА-БАН*, ф. 6к, а.е. 46, 55, 99.

[20] **Велева, Д.** Архивни фондове и сбирки в БАН. – *Известия на Архивния институт*, т. I, 1957, с. 137.

[21] *НА-БАН*, ф. 6к, а.е. 4.

[22] В своята книга "Феликс Ф. Каниц. Живот, пътувания и научно дело" Геза Фехер пише: "Свидетелствата, многобройните писма и вестникарски статии на Каниц ми бяха предадени от племенника му г-н Жак Каниц, унгарски кралски държавен главен съветник, който по тоя начин ми даде възможност да направя този труд пълен", с. 5.

[23] **Фехер, Г**. *Цит. съч.*, с. 86, 94, 98.

[24] Д-р Параскев Стоянов (1876 – 1940). Лекар хирург, общественик. Известен е с проучванията си за град Ловеч.

[25] **Каниц, Ф**. *Градът Ловеч от основаването му до Освобождението му*. Превод от немски д-р П. Ив. Стоянов. Ловеч, 1902, с. 19.

[26] Геза Фехер е унгарски историк, дописен член на БАН (1943 г.). Работи в България от 1922 г. до 3 септември 1944 г. Написва книга за Ф. Каниц и е негов първи биограф (Будапеща, 1932 г.). Тази книга е публикувана четири години по-късно и в България.

[27] В предговора към книгата на Г. Фехер „Феликс Ф. Каниц – живот, пътувания и научно дело" Ст. Романски пише, че архивът на Каниц (има предвид писмата) е предаден от наследниците му на Г. Фехер.

[28] *НА-БАН*, ф. 14с, оп. 1, а.е. 129.

[29] **Киселов, Г. В.** Феликс Каниц (по случай 73-тата му годишнина). – *ПСп*, кн. 63, 1902 – 1903, 463–467; **Мавродинов, Н**. Феликс Каниц като изследвач на български и сръбски художествени паметници, и **Динеков, П**. Към въпроса за отношението на българите към делото на Феликс Каниц. – *СпБАН*, кн. 63, 1942, с. 91 и с. 117; **Златарски, В**. Феликс Ф. Каниц. – *Летопис на БКД*, кн. 4, С., 1904, с. 110; **Фехер, Г**. *Цит съч.*, 168 с.; **Романски, С.** *България в образите на Феликс Каниц*. С., 1939, 195 с.; **Лаков, Л**. *Феликс Каниц и неговата оригинална карта на Дунавска България и Балкана*, 1981; **Вълчев, Б.** Феликс Каниц – Колумб на Балканите. – *Наука*, кн. 6, 2009, с. 68.

[30] *НА-БАН*, ф. 1, оп. 1, а.е. 456.

THE DOCUMENTARY WOKS OF FELIX KANITZ IN BAS ARCHIVES AS PART OF THE EUROPEAN SCIENTIFIC DEVELOPMENT

Gabriela Vaptzarova, Darina Ilieva

Abstract

The exceptional contribution of Felix Kanitz to Bulgarian scientific and cultural development is an occasion to present to Bulgarian and European public his artistic and documentary heritage, to turn again our attention to the personality and the significant achievements of the great explorer of the Balkans in the 60s and 70s of the nineteenth century. Kanitz's imagery and literary heritage belong to the most valuable elements of our material and spiritual culture. In the prospect of association of our society to the European community Kanitz's works should be understandably promoted in the scientific space so as to point out Felix Kanitz's cultural contributions to Bulgaria and to better identify his relationship with both the national Bulgarian identity and the Balkans and European nations.

Our interest in the works of Kanitz is directly related to the participation of the Scientific Archives (SA) and the Central Library (CL) of BAS in a joint project for the preservation and dissemination of the Bulgarian heritage. The proposed subject stirs interest not only among the Bulgarian scientific community but in a broader European context increases the opportunities for future interdisciplinary research. This is the contribution of BAS SA and CL to the cultural diversity of Europe and the world in historical and contemporary perspectives.

КОЙ Е АВТОР НА ДОПИСКАТА В БРОЙ СЕДМИ НА В. „СВОБОДА“, ПРИПИСВАНА НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ?

Иван Стоянов

Широко разпространено е мнението, че републиканските си настроения Васил Левски защитава по най-категоричен начин в дописка до в. „Свобода”, в която изрично подчертава: „Ний българите бехме чистити чак от сега, да са здобием с вестник, пълно-свободен, през когото да дава правото на всеки народ, да представим народното ни мнение пред светат, че и ния сме хора и искаме да живеем чйовешки, да бъдем свободни с пълна свобода в земята ни, там дето живее българинът: в България, Тракия, Македония, па и от каквато и да е народност да живеят в тоя наш рай, ще бъдат равноправни с българинът в сичко, ще имаме едно знаме, на което ще пиши свята и чиста република! Същото желаем и на братя сърби, черногорци, ромънци и пр. Да не остават след нас! В едно и също време да дадат гласат си. Време е с един труд да спечелим онова, което търсили са и търсат братия французи, т.е. млада Франция, млада Росия и пр.”[1]

Цитираната част от „дописката”, а и цялостното ѝ съдържание, подсказва, че това по-скоро е стилът на Любен Каравелов, отколкото на Васил Левски. Безспорно е, че карловецът е с републикански идеи. Безспорно е, че той поддържа близки отношения с Каравелов в Букурещ. Безспорно е и това, че контактува с редакцията на в. „Свобода” и може би изпраща някакви материали до този вестник, макар че от гледна точка на правилата на конспиративната дейност това е абсолютно недопустимо. В коментираната дописка поканата към братята сърби, черногорци и румънци „Да не останат след нас!”, изразът „Време е с един труд да спечелим онова, което търсили са и търсат братия французи, т.е. млада Франция, млада Росия и пр.” принадлежат на Каравелов. Същото се отнася и за израза „Всекидневните ни убийства, потурчвания на невръс/т/ните ни грабнати деца от турчена, обесчестйованието на девойките ни и жените ни се от турчина, секидневно оплаквание е било с кървави сълзи пред европейските консоли”. Темата за насилието и гаврата с българските девойки и жени се среща многократно в писанията на Каравелов и се явява като основен мотив в неговото творчество, когато се разкрива положението на българите под османска власт. Тя присъства дори в първите му две дописки до в. „Голос”[2], които той пише още в Москва, преди да замине за Сърбия, но които имат „точно” указано място на съставяне и отправяне – Белград. За да се засили „автентичността” на тези „белградски” дописки, Каравелов пише: „На нас, сърбите, много добре ни е известно...”. В първата дописка, тази от 4 септември 1866 г., той отбелязва: „Сърби, черногорци, българи и даже молдо-власи разбирали, че само политическо съединение между тях...”[3] – т.е. подреждането на балканските народи е същото като това в дописката, която се приписва на Васил Левски. И още – само българин, който е живял в Русия продължително време, може да напише „Росия” с „о”, вместо с „у”. Такъв българин е Васил Платнаров, у когото се съхранява „оригиналът”. Необяснимо е и защо тази дописка, която е запазена до 1884 г., т.е. цели шест години след Освобождението, не е попаднала в архива на Васил Левски, а в този архив се съхранява „Точен препис от първообразното, което е същий почерк на В. Левский и е написано с молив. 15-ий априлий 1884 г. г. Карлово. Хр. Б. Загорски, В. Платнаров”. В /Забележка/ Васил Иванов Платнаров пише дословно следното: „Оригинала ся намира в ръцете на В. Ив. Платнаров”[4]. При това положение напълно основателен е въпросът: защо Платнаров не предава на Захари

Стоянов, в архива или в Народната библиотека оригинала на дописката, а там попада „Точен препис на първообразното...”? И още – това, че стилът е на Каравелов, все още не означава, че съдържанието на преписания документ е негово дело, за което ще стане въпрос в следващите страници.

Коментарът, който прави Крумка Шарова по повод на съдържанието на този документ, започва по следния начин: „Това е първият и единствен за началото на 1871 г. документ на В. Левски, който отразява неговите възгледи по това време и е особено важен, тъй като от периода на основаването на БРЦК и за цялата 1870 г. не разполагаме със сведения за еволюцията на схащанията му по политически и организационни въпроси: от четничеството на Г. С. Раковски и от прехода през 1869 г. с идеята за въстание чрез комбиниране на вътрешни и емигрантски чети. В писмото-дописка до „Свобода” намираме резултата от тази еволюция...”[5]. По-нататък тя посочва всички основни моменти, свързани с политическите и тактическите виждания на автора на дописката, но въпреки това изложението не звучи убедително. Да мълчиш и да не напишеш нито ред по коментираните въпроси в продължение на 14 – 15 месеца, и изведнъж да „изригнеш” с такива идеи е някак си необяснимо. Ако мълчанието в посочения период може да се обясни с характера на извършваната от Левски дейност, то публичното му появяване в общественото пространство с тази дописка, предназначена за страниците на „Свобода”, е в пълен разрез с правилата на конспиративната работа, както вече беше отбелязано. Издигнатите в дописката идеи се срещат многократно и с почти същите думи и изрази в писанията на Каравелов върху страниците на неговия вестник. А от двете първи дописки до в. „Голос” става ясно, че и Каравелов използва общоизвестния журналистически похват сам да съставя необходимите му текстове, които приписва за дописки на други лица. Тези мисли, макар и косвено, подкрепя и Крумка Шарова в цитирания коментар: „Съдържанието на дописката и застъпените в нея идеи показват пълно сходство с възгледите, които Л. Каравелов развива в „Свобода” и двата програмни документа от 1870 г. – „Програмата на БРК” и „Български глас. От БРЦК”, които по всяка вероятност авторът е изпратил на Левски в Ловеч и той ги е получил там заедно с пощата от Румъния”[6]. По-нататък Шарова заявява, че най-вероятно „Известната ни по Карловския препис дописка явно е черновка, по която Левски е съставил окончателния текст, и този оригинал е изпратил на Л. Каравелов, който след нужната редакция той е поместил в „Свобода” – в бр. 7 от 13.II.1871 г., но с дата 28 януари, и бележка, че дописката по неизвестни причини е била предадена в редакцията на вестника със закъснение. Отпечатаният текст е по-обширен, като по обясними причини не фигурират: частта обръщение към Каравелов да се търси споразумение с „братята сърби”, споменаването на писмата на Левски до Каравелов и на имената на двамата ловчанци /Драсов и Поплуканов/, които трябвало да ги занесат в Букурещ”[7].

Твърдението на известната изследователка на Българското възраждане, че идеите от „черновката” съвпадат изцяло с идеите на Каравелов в споменатите документи, е вярно. Още по-вярно обаче е, че основните моменти на тази „черновка” са заимствани от „дописката”, публикувана в споменатия брой на „Свобода”, който проблем ще бъде разискван по-надолу. И още нещо, на което изследователите не обръщат достатъчно внимание. Дописката, която е публикувана в Каравеловия вестник, носи дата 28 януари и обозначението на подателя и мястото, откъдето се изпраща, е следното: „Д. Л. От балканските села. 28. Януария”. В редакторската бележка на копривщенеца се казва: „Тая дописка, която е по неизвестни нам причини стигнала до нас твърде късно...”. Тук Каравелов е подценил прекалено много своите читатели и в същото време е надценил своя

журналистически опит и практика. Между написването на „дописката" в „балканските села", или както съставителите на цитирания том с документи за Васил Левски посочват – Ловеч, и нейното публикуване има точно 15 дни. Това е апогеят на зимата и написването и „експресното" отнасяне и публикуване на 13 февруари, без наличието на съвременните технически средства за комуникации, е просто невъзможно дори в днешно време /9 февруари 2012 г. – четири дни след потопяването на с. Бисер и откъсването на цяла Североизточна България от снежните бури – б.м., И.С./. В „преписа" се отбелязва още: „Както ви пишя в писмата с г-да и братия Марина и Ивана...". Тук става въпрос за пътуването на Марин Поплуканов и Иван Драсов до Влашко през март – април 1871 г. на т.нар. опознавателна обиколка[8]. Следователно „преписът" трябва да се датира с по-късна дата от дописката, публикувана в „Свобода". Става ясно, поне за пишещия тези редове, че няма как дописката да е написана на 28 януари, а да се появи във вестника на 13 февруари, при това със „забавянето", за което говори Каравелов. Впрочем, това е възможно, но тогава автор е Любен Каравелов, а не Васил Левски. За това говори цялото ѝ съдържание.

От казаното дотук е очевидно, че изразът „... ще имаме едно знаме, на което ще пиши, свята и чиста република!" се съдържа само и единствено в „Карловския препис" на коментирания „документ". Дописката от 28 януари, публикувана в споменатия брой на „Свобода", по своя стил, по своя език, по своя правопис, по своята пунктуация, по своето съдържание, по запознатост с европейските вмешателства в турската империя и по лансираните идеи принадлежи изцяло на Любен Каравелов. Всичко в нея е неоспоримо доказателство на това твърдение. В съдържанието ѝ има такива моменти, които Левски просто няма как да знае – кой е Гамбета, какъв е примерът на Италия, какво е мястото на „славяно-полаци"-те, „ингелезе"-те, „казаци-некрасовци"-те, „немци"-те, „маджари"-те, „чехи"-те и т.н. в живота на империята. Т.е. повтаря се това, което Каравелов прави с първите си две пробни дописки от есента на 1866 г. Сам си ги пише, сам си ги публикува, но поставя друг адресат. Що се отнася до твърдението на Шарова, че в публикацията, в сравнение с „черновката", е пропусната, „по обясними причини", частта обръщение към Каравелов да се търси споразумение с „братята сърби", трябва да се каже, че това просто не отговаря на истината. В публикуваната дописка се казва дословно следното: „На нашето знаме, което ще бъде забито на Балканският полуостров, треба да бъдат записани само три думи: „свобода и секиму своето". Ако ние, т.е. християнските народности на Балканският полуостров, искаме да вървиме по правилният път и да търсиме своята лична и народна свобода, без да вредиме на съседите си, то кой може да ни стане на пътът? Да земеме пример от Италия. И така, ние желаеме да възстановиме и да искаме насила своите права, които са така зверски потъпкани. **Но ние желаеме още, щото нашите братя сърбе, черногорци, босанци и ромъни да не остават назад, а заедно с нас да повдигнат гласът си, защото нашето отечество е общо, а нашите цели са еднакви** /подчертаното от мен – И. С./. Военната тръба, която ще ни провъзгласи свободата, треба да затръби от Пеща до Цариград"[9]. За всеки читател, който поне отчасти познава проблематиката, е ясно, че всичко цитирано по-горе принадлежи на Каравелов. В това е убедена и Крумка Шарова, но тя по-скоро обяснява този феномен с пълното припокриване на идеите на Васил Левски и Любен Каравелов. Идеите им може и да се припокриват донякъде, но що се отнася до познанията им – това вече е невъзможно. Къде в писанията на Левски се намира идеята, заложена в подчертания по-горе текст, с посочената подредба на балканските народи и с обосноваване на общото балканско отечество? В същото време почти дословни изрази, в които винаги на първо място са сърбите, а на второ – черногорците, се срещат десетки

пъти в писанията на копривщенеца.

Всичко казано дотук не може да е неизвестно на Иван Унджиев и на Никола Кондарев. Но те в пет поредни издания на сборника „Свята и чиста република”, първото от 1948 г., а петото от 1987 г., излязъл в десетки хиляди екземпляри тираж, без ни най-малко притеснение публикуват „Карловския препис” като препечатка от „Свобода”, г. II, № 7, 13 февруари 1871 г.[10] Това не може да бъде окачествено по никакъв друг начин, освен като грубо преднамерена манипулация и фалшификация, която обслужва господстващата политическа конюнктура. Такава дописка в Каравеловия вестник не съществува и такъв текст, написан от ръката на Левски, също няма. Има „препис” на Христо Загорски, подписан от него и Васил Платнаров с твърдението, че оригиналът е в последния. Той обаче така и не се появява на бял свят до днес.

Разбираемо е каква ще бъде реакцията на „професионалните” историци, които ще подкрепят подхода на Унджиев – Кондарев и които ще питат как е възможно да се оспорва идеята за свята и чиста република на Апостола на българската свобода. В случая се оспорва единствено и само съществуването на такова писание на страниците на „Свобода”. В цитираната от двамата „левсковеди” дописка истинският текст е: „На нашето знаме, което ще бъде забито на Балканският полуостров, трябва да бъдат написани само три думи: „свобода и всекиму своето”[11]. Едва ли е необходимо да се посочва каква е разликата между единия и другия текст – „свобода и всекиму своето” и „свята и чиста република”. Това може да се разбере от всеки читател без какъвто и да е коментар на пишещия. Тук ще бъде цитирано едно мнение на родственика на Васил Левски, Петър Караиванов, който издава спомените на своя баща Васил Караиванов, без да има претенцията, че е професионален историк, и изразява мнението си как трябва да се отнасяме към историческия документ. По повод фалшификация на Стоян Заимов на „писмо” на Левски до Димитър Общи, той заявява: „Разказвайки спомените си от времето на Апостола и давайки обилен материал за революционните борби на народа, свързани с освобождението ни, под напора на литературно-художественото си повествование Ст. Заимов е бил принуден да прибегне до апокрифното писмо. То е присъщо и на други творци, които в стремежа си да придадат документален характер на разказа си приемат, че последният може да бъде измислен. **Такава практика обаче, засягаща живота и делото на исторически личности, е пакостна и никому ненужна. Историческата документалистика не трябва да бъде измислена”**[12] /подчертаното от мен – И. С./. Това го казва „непрофесионалният” историк през същата 1987 г., когато „професионалните” историци Иван Унджиев и Никола Кондарев публикуват своето луксозно издание „Свята и чиста република” в издателство „Септември” в тираж 16 143 броя по повод 150 години от рождението на Васил Левски.

Авторът на тези редове още веднъж иска да подчертае, че казаното в предходните страници няма за цел да оспорва републиканските убеждения на Васил Левски. Сам той поддържа и доказва републиканизма на карловеца. Само че още веднъж трябва да се подчертае, че тези му идеи са заимствани от неговите „университетски” преподаватели Касабов и Каравелов опосредствано, което е напълно в реда на нещата. Едно е да си завършил право в Белград и да си защитил докторат по правни науки във Виена, да си учил години наред в Московския университет, да пребиваваш цели десет години в „Мека”-та на православието – Москва, да си в обкръжението на личности като Иван Аксаков, Нил Попов, Михаил Погодин, Александър Рачински... и съвсем друго е да си учил в курс за свещеници в Стара Загора и след това да правиш опит да „догонваш” университетските възпитаници. И не само да ги догонваш, но и да ги догониш отчасти! Тук по-скоро се

поставя въпросът за това, че е крайно наложително да се отговори на въпроса къде са оригиналите на писмата и дописката на Левски, ако тя изобщо е съществувала, съхранявани до 1884 г. от Васил Платнаров, и защо в архивите попадат преписите на тези оригинали, направени от Христо Загорски, а не автентичните документи. Трябва да се добави и това, че Христо Загорски е съпруг на племенницата на Левски Гина Начева и умира чак през 1908 г., а Васил Платнаров е съпруг на другата дъщеря на Яна Кунчева – Мария, и умира през 1910 г.[13] Възможно ли е тези толкова близки хора на прославения вуйчо на своите съпруги да са съхранявали част от документацията му до пролетта на 1884 г., а след това да са се запазили само преписите от нея. Историческата наука е длъжна да отговори и на следното питане: защо все пак са правени тези преписи, след като в свободна България, в родния град на Левски се намират оригиналите на неговите писания? Ако те са правени с цел да бъдат предоставени на Захари Стоянов или на изследователите, защо са изпратени преписите, а не оригиналните документи? Защо последните не се появяват и по-късно, дори тогава, когато Платнаров изпада в изключително тежко здравословно и финансово състояние? Тези писма и дописката на Левски имат и историческа, но в случая на притежателя и голяма материална стойност. И още – не са ли направени тези преписи, за да се „загубят" автентичните документи?

Тук ще бъде предложен един вариант за обясняване на историята около преписването на документите на Левски, съхранявани от Васил Платнаров, която авторът, на този етап от своята изследователска работа, може да защити документално частично и която може да бъде оспорена или приета от взискателния читател.

След излизането на биографията на Васил Левски в края на 1883 г. с автор Захари Стоянов интересът към личността на карловеца нараства лавинообразно. Летописецът замисля второ издание, което да бъде по-пълно, по-документирано – т.е. по-автентично. И само няколко месеца след появата на биографията той отправя „Позив към всички другари, приятели и познайници на покойния Васил Левски", с който приканва споменатите категории хора да му изпращат всичко, което имат като документи и спомени за неговия герой[14]. Според Веселин Трайков в резултат на този позив към Захари Стоянов потича поток от писма със сведения за Апостола[15]. Именно на този позив се отзовават двамата карловци Христо Загорски и Васил Платнаров. Те правят общо пет преписа на документи на Васил Левски, които се намират на съхранение у Платнаров. Преписите прави Христо Загорски, а Васил Платнаров поставя към всеки един забележка, че оригиналът се намира на съхранение при него. Три от преписите са с дата 12 април 1884 г. и това са: писмо-призив от Привременното правителство до богати българи, 6 февруари 1871 г.[16]; писмо на Левски до Филип Тотю в Одеса, 18 или около 26 април 1871 г.[17]; писмо до Райчо Попов в Плоещ, 20 юни 1871 г.[18] Един препис е с дата 15 април 1884 г. и това е писмо-дописка до Любен Каравелов, което/която съставителите на цитираните документи отнасят преди 28 януари[19]. Последният препис няма указана дата на преписване, но е с най-ранна дата на появата си във времето, в сравнение с другите документи. Това е писмо-призив от Привременното правителство в Балкана до богати българи в страната, 1 януари 1871 г.[20]

Макар да съществуват само преписите на изброените документи, едва ли трябва да се подлага на съмнение фактът, че те като първообраз, в по-голямата си част са били притежание на Левски. Според съхранителя им Платнаров и преписвача Загорски само писмото-призив не е написано с почерка на бъдещия Апостол. Предвид предмета на изследване в тази част, тук ще бъде обърнато по-специално внимание единствено на „писмото-дописка" до Каравелов, и отчасти на писмото-призив до богати българи от 6 февруари 1871 г.. Стана въпрос за това, че авторът на този текст смята, че първият документ

– „писмото-дописка”, ако той изобщо е съществувал, се появява след публикуването на „дописката” на Левски с дата 28 януари в цитирания брой на „Свобода”. Основанията за това са следните: ако се съпостави съдържанието на „преписа” с този на публикацията, се вижда, че съдържанието в някои части е почти абсолютно идентично, като тук едва ли е необходимо да се дават конкретни доказателства; думата „статия”, която е поставена в средата на текста на „дописката”, и която според съставителите на сборника „... е изписана напряко на листа на оставено празно място, вер. празното място в оригинала е оставено от Левски”[21], което ще рече, че авторът на документа, който и да е той, е смятал да напише статия по проблема, като е използвал за изходен материал публикацията на вестника; споменаването на израза „Както Ви пишя в писмата с г-да и братия Марина и Ивана”. Вече беше отбелязано, че двамата – Марин Поплуканов и Иван Драсов, посещават Влашко през март – април 1871 г. Напълно неестествено е тези имена да се съобщават в дописка, предназначена за публикуване във вестник, тъй като това по същество би било чисто предателство. Още по-неестествено е споменатите двама да пътуват за Влашко през март, а за готовите за тях писма и тяхното съдържание да се говори преди 28 януари. Тези три аргумента подсказват, че „писмото-дописка”, съществуващо само в „препис”, е последващ на публикуваната „дописка” документ. Най-вероятно и самият Левски, ако той е автор на липсващия оригинал, е разбрал, че казаното в предвижданата „дописка-статия” не се различава съществено от написаното от Каравелов в броя на „Свобода” от 13 февруари 1871 г. и поради тази причина този документ оставя усещането за нещо недоизказано, за нещо недовършено, както отбелязва и Шарова в цитирания вече коментар.

Съществените различие в този документ с публикуваната „дописка” се състои в израза „... че и ния сме хора и искаме да живеем чйовешки, да бъдем свободни с пълна свобода в земята ни, там дето живее българинът: в България, Тракия и Македония, па и от каквато и да е народност да живеят в този наш рай, ще бъдат равноправни с българинът в сичко, ще имаме едно знаме, на което ще пиши, свята и чиста република!”[22] Основният въпрос, на който трябва да се отговори във връзка с този цитат, е: това мисли и текст на Левски ли са, или те принадлежат на „източнорумелийците” Загорски – Платнаров? Категоричен отговор обаче е невъзможен до появата на оригиналния документ, но той, независимо от оцеляването си до 15 април 1884 г., така и не вижда бял свят до днес, а най-вероятно няма да се появи никога. Защо ли? Идеите, намерили място в текста, съответстват като разбирания на тези на Левски. Но не може да се изключи и вариантът за това двамата родственици на Карловеца да са добавили и нещо от себе си по своя инициатива или под чуждо давление, но написано от тях. Подтекстът на внушението, ако е имало такова, е ясен – кой ще представи по най-достоверен начин документацията на Левски, ако не неговите най-близки хора – т.е. всички трябва да повярват на техните „преписи”? При това те живеят в пределите на Източна Румелия. В същото време в ход е съединисткото движение, в което Захари Стоянов има своето място. Биографията му на Левски излиза не в столицата на Княжество България, а в главния град на автономната област – Пловдив. Преписите са предназначени за него и са в отговор на неговия позив. Идеята за обединение на България, Тракия и Македония е основната цел на всички българи по това време, а във вижданията на идеолозите на съединението тя е основополагаща. Интересно е и това, че летописецът приема преписите и те по-късно, много след неговата кончина, попадат в архива, но приживе той не споменава нищо за оригиналите на тези преписи, а те така и не се появяват. И най-важният въпрос – този за девиза „ще имаме едно знаме, на което ще пиши, свята и чиста република” – това думи на Левски ли са, или на авторите на преписа?

И в другия препис от Загорски – Платнаров, този на писмото-призив от 6 февруари 1871 г., който няма указана дата на приписването, също се споменава „светата ни Р.” „А да ви имаме за истинний такъв българин и чиовек ще ся забележите действително както ви бележим по дело и тогава ще бъдит равно с всичкити пред светата ни Р.”[23]. Следователно в преписите от 15 април и в този с неуказана дата се среща определението „свята” за бъдещата република. В същото време в нито едно от достигналите до днес писма и други оригинални документи от Левски това определение не се среща.

За да се отговори на поставения по-горе въпрос, на помощ идва писмото на създателя на Вътрешната революционна организация до карловския чорбаджия Ганчо Мильов от 10 май 1871 г. То е запазено в оригинал и авторството му е безспорно. В него карловецът обосновава по един забележителен начин републиканските си идеи. В използваните от него изрази няма натруфеността и високия стил на разглежданата по-горе публикация на в. „Свобода”. Няма ги и използваните във вестника език и пунктуация. Простичко и ясно Левски заявява: „В Българско не ще има цар, а „Народно управление” и „Секиму своето”. Секи ще си служи по вярата и законно ще ся съди, както българинът, така и турчинят и пр. Свобода и чиста република”.[24] Непредубеденият изследовател ще забележи от пръв поглед разликите в изказа на двата документа – този до Ганчо Мильов и „дописката”, публикувана в „Свобода” – и в стила, и в езика, и в изказа, и в грамотността като цяло, макар по това време да няма правописна норма. Забелязва се и нещо друго обаче. Никъде не се говори за знамето, в смисъл като основна идея. Не се говори, но се прави заемка от „знамето” на Каравелов – „Секиму своето”. Що се отнася до републиканското управление – тази идея е изказана по такъв категоричен и в същото време разбираем начин, че дава основание да се каже, че „догонването” на Касабов и Каравелов по този въпрос, от страна на Левски, е повече от успешно. Републиканското управление първоначално е определено като „Народно управление” и „Секиму своето” и се отнася за „в Българско”. При Каравелов знамето ще бъде забито на Балканския полуостров и ще носи надпис „свобода и секиму своето”, и този девиз се отнася и за българите, и за всички останали балкански народи, „защото нашето отечество е общо, а нашите цели са еднакви”. По-нататък големият Карловец пояснява какво означава народно управление: „Секи ще си служи по вярата и законно ще ся съди, както българинът, така и турчинят и пр. **Свобода и чиста република** /подчертаното от мен – И. С./. Т.е. „Народното управление”, пояснява Левски, е „Свобода и чиста република”.

От всичко казано по-горе може да се направи изводът, че „писмото-дописка”, известно само в препис на Загорски – Платнаров, е съставено от самите тях, като за основа се взема публикуваната „дописка” в бр. 7 на в. „Свобода”. Кои са основанията за подобно твърдение? Никъде в своите документи карловецът не използва понятието „знаме” в смисъл на основна идея и никъде не използва определението „свята” за съществителното република. Идеята за „знамето” и девизът, изписан на него, е заимствана от двамата автори на разискваната творба от споменатата Каравелова публикация. Те, разбира се, са запознати с републиканските идеи на Левски, но ги осъвременяват по един не толкова почтен начин. Девизът на карловеца е „Свобода и чиста република”, който и като изказ, и като съдържание е много по-значим от приписвания му „Свята и чиста република”. Най-вероятно тази подмяна в двата „преписа” е и основната причина, поради която оригиналите не виждат бял свят и те най-вероятно са унищожени. Тук трябва да се подчертае, че независимо от по/д/правката на двамата, която е необяснима и която може би им е внушена, идеите на Левски в коментирания „Карловски препис” не са опорочени, а са по-скоро преиначени. Техният смисъл се запазва, а защо „Свобода и чиста

република” е трябвало да се подправи на „Свята и чиста република” едва ли може да се обясни смислено, без да се излезе от полето на историята и да се навлезе в тресавищата на българската политическа джунгла. Този подправен документ обаче навежда на мисълта, че тандемът Загорски – Платнаров е разполагал и с други документи, тъй като по необясним начин в „Карловския препис” попадат имената на Марин /Поплуканов/ и Иван /Драсов/, а истина е, че те посещават Влашко през март – април 1871 г.

Като доказателство за това, че „дописката”, публикувана в „Свобода”, и „преписът” на „писмото-дописка” на Загорски – Платнаров не са дело на Левски, тук ще бъде цитирано дословно едно негово недовършено писмо до Каравелов, което съставителите на двата тома с документи на Апостола датират напълно основателно по следния начин: „1871 януари, преди 28, Ловеч”. Писмото е оригинал. „Г-н редакторе на вестник „Сво/бода/, питаш ма как върви работата в Българско и накъде сочи? Като ми казваш още, чи вънкашните уш свободолюбивий г-да европейци, в сяко събирание отваряли въпрос и за нас българите, да ни са дадат и нам правата, като на всеки народ? Тия думи, от тия свободолюбиви г-да често биле предлагани на тур/ското/ пра/вителство/, но не хващали думите им място затова, защото народът уш не показвал знак, че иска да бъде свободен? Оше и, чи народат най-добър живот живее с турчинат и обичя царят си, от сякаде одарини и печятите! На тия въпроси отговаряли някои си, като наказвали на 67-ма и 70-та година на четити, които са явиха на планините на България, а тур/ското/ пра/вителство/ отговаряло: тия са хайдути, побягнали из абсаните и пр., които са събрали въ/в/ Влашко и применуват насила да повдигнат народа, а народат като си живее спокойно, гледа хладнокръвно на тия появени чети и не зема учястие”[25]. Това е автентичният изказ на Васил Левски и това са разбиранията на Каравелов за случващото се във вътрешността на българските земи по това време. Всеки може да сравни това писмо и неговото съдържание с посочените по-горе в този абзац две „дописки” и да си направи извода кой е прав – авторът на това изследване или съставителите на двата сборника с документи на Васил Левски, които отстояват идеята, че това са автентични документи на Апостола.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Васил Левски. Документи. Т. 2. Автентичен текст. Исторически коментар.* Съст. Кр. Шарова, Цв. Нушев. С., 2009, № 14, с. 26. Препис на писмо-дописка до Любен Каравелов в Букурещ, за в. „Свобода”, направен от Христо Загорски.

[2] *Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на вестник „Свобода” (1860 – 1869). Статии, дописки и писма.* Издирил и подготвил за печат акад. М. Димитров. Т. I. С., 1957, 148–152.

[3] **Стоянов, Ив.** *Любен Каравелов. Нови щрихи върху живота и дейността му.* Велико Търново, 2008, 36–37.

[4] *Васил Левски. Документи.* Т. 2. № 14, с. 27.

[5] Пак там. Втора част. **Шарова, Кр.** Исторически коментар, 201–202.

[6] Пак там, с. 202.

[7] Пак там.

[8] **Лалев, Ив.** Едно мнение относно годината на изграждането на частни революционни комитети и на създаването на БРЦК в Българско. – В**: Лалев, Ив.** *Васил Левски, Ловеч и Вътрешната революционна организация.* Велико Търново, 1996, с. 38.

[9] *Васил Левски. Документи.* Т. 2, № 15, с. 28.

[10] **Унджиев, Ив., Н. Кондарев.** *Свята и чиста република.* С., 1987, 37–39.

[11] Свобода, г. II, № 7, 13 февруари 1871.

[12] **Караиванов, П.** *Васил Левски по спомени от Васил Караиванов.* С., 1987, с. 188.

[13] Родът на Васил Левски. Съставил Хр. Икономов. Обработил и допълнил Н. Петрова. – В: *Апос-*

толът. 174 години от рождението на В. Левски. 20 години комитет „В. Левски" – Карлово. Юбилеен лист, 2011.

[14] Южна България /Пловдив/, г. II, № 76, 28 март 1884; Търновска конституция, г. I, № 28, 7 април 1884; Южна България, г. II, № 80, 14 април 1884.

[15] **Трайков, В.** Захари Стоянов – биограф на Васил Левски и Христо Ботев. – В: **Стоянов, З.** *Васил Левски /Дяконът/: Чърти из живота му. Христо Ботйов: Опит за биография.* С., 1987, 469–486.

[16] *Васил Левски. Документи. Т. 1. Автографи, диктувани текстове, документи, съставени с участието на Левски, преписи, фотокопия, публикации и снимки.* Съст. Кр. Шарова, К. Възвъзова-Каратеодорова, Т. Томова, Цв. Нушев. Факсимилно издание на документите. С., 2000, № 17, 172–175.

[17] Пак там, № 21, 187–190.

[18] Пак там, № 31, 223–227.

[19] Пак там, № 14, 164–166.

[20] Пак там, № 12, 161–162.

[21] Пак там. Т. 2. № 13, с. 27.

[22] Пак там, с. 26.

[23] Пак там, № 17, с. 29.

[24] Пак там, Т. 2. № 26, с. 38. Заплашително писмо от името на „I отд/еление/ на БРЦК – Привременното правителство в България" до Ганчо Мильов в Карлово.

[25] Пак там, № 13, с. 26.

WHO IS THE AUTHOR OF THE ARTICLE PUBLISHED IN EDITION SEVENTH OF THE BULGARIAN NEWSPAPER CALLED „FREEDOM", RELATED TO VASIL LEVSKI?

Ivan Stoyanov

Abstract

In the offered for consideration article the opinion is reasonably refuted, that the questionable article is related to Vasil Levski, this opinion has been resided in the historical science throughout the time of many decades. Also, it is documentary proved that in the same edition of the newspaper we cannot find an expression such as „We should have a flag, on which should be written „Saint and pure republic", words said by the Apostle struggled for the Bulgarian freedom. The author of the article is Luben Karavelov and the slogan of the Bulgarian flag, announced in the same edition of the newspaper is „Freedom for everybody and that everyone should have his own right".

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ В КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА КОНСТИТУЦИОННА СИСТЕМА В КРАЯ НА XIX ВЕК

Радослав Мишев

Тази година се навършват 135 години от приемането на Търновската конституция на 16 април 1879 г., в залата на Учредителното събрание във Велико Търново. Юбилейната годишнина е още един повод да се опитаме да изследваме и коментираме различни нейни аспекти, като се предпазваме от хлъзгане към чисто юбилейни разработки, изпълнени със суперлативи и тържествен тон. Търновската конституция има немалко добри положения и не бива да се прекалява с това. Българските научни работници и други представители на обществото по-системно или спорадично се спират на проблемите на Търновската конституция. Колко е силен интересът към нея се вижда и от факта, че преди години се водеше шумна пропаганда за възстановяване на Търновската конституция, колкото и абсурдно да беше това предложение. Добре известно е, че конституционните текстове са рожба и съответстват на изискванията на съответната епоха. От известно време аз също разработвам някои аспекти на европейското влияние върху Търновската конституция, която, безспорно, е елемент от тогавашната европейска конституционна система[1]. За времето си Търновската конституция е възможно най-добрият вариант за България през 1879 г. и съответства на постиженията и минусите на европейската конституционна система в края на XIX и началото на XX век. Затова тя се нуждае от компетентна и обективна преценка.

Историографията на Търновската конституция е толкова обширна, че е необходимо отделно сериозно изследване с цел да бъде проследена и анализирана[2]. Независимо от това в съпоставителен план и същностни обяснения все още има какво да се каже. Недостатъчно прецизно са изследвани европейските влияния върху Търновската конституция, а относно използваните исторически понятия спрямо нейното съдържание и същност цари истински хаос. Например в литературата и учебниците по история се използва истинска палитра от понятия като парламентарна монархия, конституционна монархия, „най-демократичната“ конституция в света и др. В отделни изследвания се засягат аспекти на европейското влияние върху Търновската конституция, но не се показват и някои обективни негативни въздействия на европейската конституционна система от тази епоха. В настоящата статия си поставяме за цел да допълним, анализираме и изразим мнение по някои важни и недостатъчно или непрецизно засегнати моменти от Търновската конституция в контекста на европейската конституционна система в края на XIX век. Например сериозно място е отделено и на съпоставителния анализ между Търновската конституция и другите балкански конституции – на Сърбия, Румъния и Гърция.

***

Търновската конституция е първата от всичко четири основни закона на новата българска държава след Освобождението до сега. Тя преминава през перипетиите на острастените политически борби в продължение на 68 години, докато останалите три конституции досега са функционирали 67 години. Същевременно Търновската конституция е променяна само два пъти – през 1893 и 1911 г. Въпреки че в края и непосредствено след

Първата световна война България, както и други европейски държави, е сполетяна от обществено-политически катаклизми, те не се отразяват позитивно върху конституцията в смисъл на адаптиране с оглед на нова демократична реконструкция. Напротив, стига се до нейното брутално нарушаване и неприлагане.

Възникването и развитието на европейската конституционна система изминава дълъг път от английската Велика харта на свободите от 1215 г. до съвременните конституционни варианти. Както пише М. Манолова, Magna harta libertatum прокарва ясна граница между закон, заповед и съдебно решение. В това отношение важно значение има Великата френска революция от втората половина на XVIII век. Според чл. 16 на Декларацията за правата на човека и гражданина от 26 август 1789 г. „Там, гдето гаранцията на правата не е осигурена, нито разделението на властите определено – няма конституция“[3]. Френската революция от края на XVIII век се явява преломна за утвърждаването и развитието на европейската конституционна система. Приема се първата конституция на Франция от 3 септември 1791 г., а след нея плисва вълна от конституции в Европа. Чрез европейския конституционализъм правото отново се налага като мисловна система, при която новите моменти до голяма степен заместват римското право. Според някои автори наред с активизирането на националното обособяване се забелязват и общоевропейски тенденции[4]. Революциите през XVI – XIX век демонстрират новите виждания и тестват модели за бъдещо държавно-политическо устройство на страните, включително и конституционните документи. В Англия се извършва преход от средновековна монархия към република, протекторат, реставрация на монархията, и в последна сметка чрез „безкръвната революция“ от 1688 г. се поставят основите на парламентарната монархия. Френската революция е пример за най-радикален сблъсък между феодалната епоха и новото време. Затова и републиканизмът е особено силен. След периодичните битки между монархисти и републиканци в последна сметка през 1870 г. трайно се установява републиканската форма на държавно управление. В страните с не така силни революционни избухвания и преобладаване на реформите и еволюционния вариант се трасира пътят на конституционните монархии. Към времето на създаването на Търновската конституция в Европа функционират пет форми на държавно управление: парламентарна монархия – Великобритания и Белгия, конституционна монархия – Германският райх, Австро-Унгария, Италианското кралство и др., република – Франция, Швейцария, абсолютна монархия – Русия, теократична монархия – Османската империя и Ватикана. Доминиращата тенденция е на конституционните монархии и Търновската конституция можем да причислим към този тип държавно устройство. Междувременно обществено-политическият живот в Европа се базира на следните основни политически доктрини: консервативна, либерална и социалистическа. Към тях трябва да добавим и експлозията на национализма в Европа през XIX и началото на XX век. Относно избирателните права общото и равно избирателно право за мъжете е рядкост, като сред великите държави се практикува само в Германската империя и Франция.

В края на 60-те и през 70-те години на XIX век Европа е обхваната от истинска вълна от конституции. Тя е причинена от обстоятелството, че около и след Френско-пруската война от 1870/1871 г. старият континент преживява години на модернизация, изразяваща се в завършването на Първата индустриална революция, политически реконструкции, технологични иновации и икономически възход на подстъпите към Втората индустриална революция. Неслучайно именно тогава се усъвършенства и процъфтява европейската конституционна система. За около 10 години в Европа се приемат и въвеждат конституции в Австро-Унгария – 1867 г., Германия – 1871 г., Франция – 1875 , отменената конституция

на Османската империя от 1876 г., гръцката – 1864 г., румънската – 1866 г., двете сръбски – 1869 и 1889.

Парламентарната форма е най-утвърдената и разпространена в света. Тя се изгражда на основата на демократичния принцип, който пък се изразява в идеята за народния суверенитет. Парламентарната система не е строго определена, нито самостоятелна и може да съществува както в монархии, така и в републики. Парламентарната форма е особено силна във Великобритания, Белгия и др. В контраст с абсолютните монархии и авторитарните режими там, където я има, и при стриктно спазване на парламентарните правила тя дава възможност за равновесие между изпълнителната и законодателната власт. Тя е лесна за подражание, но трудна за приложение. В този смисъл е много важен контролът от страна на парламента, а правителството се явява връзката между държавния глава и парламента. Теоретично кабинетът трябва да разполага с мнозинство в парламента. Същевременно спорът за надмощие между законодателната и изпълнителната власт е спор между народовластието и авторитарното управление. Друга много важна черта на парламентарното управление е принципът на министерската отговорност, тъй като, ако няма такава, няма и парламентарно управление[5]. В тази връзка обаче следва да се има предвид, че в Европа освен парламентарни, функционират и конституционни монархии, а при тях отношението владетел – парламент – правителство е доста специфично и сложно поради силната власт на монарсите. Също така е проблемен и въпросът с министерската отговорност, тъй като при „личен режим“ на монарха съдбоносна е зависимостта на правителството пред държавния глава. Като правило тогава монарсите в конституционните монархии най-често назначават и уволняват кабинетите, независимо от изборните резултати.

Впечатлява, **че конституциите в Средна и Западна Европа са предшествани от периоди на продължително законово, политическо и конституционно израстване, и в този смисъл конституциите от втората половина на XIX век демонстрират усъвършенстване на определени натрупвания и политически реконструкции в демократична насока.** Например германската конституция от 16 април 1871 г. е заключителен етап на многобройните конституции на германските държави от Германската конфедерация, както и на юридическата и държавна практика от времето на Свещената римска империя на германската нация. **България не може да се похвали с такова нещо и Търновската конституция няма предшестваща история и практика.** Различните български националноосвободителни движения лансират различни проекти за бъдещо държавно устройство, но по обясними причини те не са тествани. За нещастие, пет века българският народ е бил подвластен на източна теократична империя, принадлежаща към друга цивилизация. Издигането на някои българи в османската администрация не се извършва в рамките на конституционна държава. Тези ориенталски напластявания са сериозен проблем, с който се сблъсква една приемлива и достатъчно модерна конституция.

Европейската конституционна система влияе по най-различни начини. На първо място, чрез българи, които са учили в централно- и западноевропейски университети, включително в юридически специалности, пропагандата в печата на политически доктрини, влияние върху конкретните участници в създаването на конституцията и др**. Влиянието на европейските конституционно-правни идеи върху Търновската конституция можем до диференцираме в две насоки – позитивна и негативна.** Разбира се, най-впечатляващата част от позитивното въздействие е общото и равно избирателно право „за всички български граждани, които имат възраст по-горе от 21 години и се ползват от граждански и политически правдини“ (чл. 86 от дял първи). Искам да подчертая,

че лозунгът за общо избирателно право (разбирало се е за мъжете) е изключително атрактивен през тази епоха. Той е любимото искане на всички социалдемократически, някои либерални и др. партии. В този смисъл това положение на Търновската конституция е изключително постижение. Ясно е, че не се предвижда имуществен или образователен ценз, както е в много европейски държави. Няма горна палата на Народното събрание и само за депутатите се изисква да са навършили 30 години и да са грамотни. Тогава сред великите сили общо и равно избирателно право се практикува само в Германската империя и Третата френска република. То липсва в символа на парламентарната демокрация Великобритания, Италианското кралство, Австро-Унгария, нашите съседни балкански страни и др.[6] Ще дам само един пример. Италия, която е страна със стара култура и определени държавни традиции, през 1871 г. наброява 27 милиона души, като само 530 000 имат избирателни права, тъй като се изисква данъчен и образователен ценз. Явно мнозинството италианци не са били грамотни. Същевременно искам да припомня, че Търновската конституция дава и редица други демократични права – право на сдружения, свобода на печата и др.

Време е да обърна внимание и на въздействието на някои недемократични моменти от европейската конституционна система, тъй като последната отразява не само постиженията, но и недемократични остатъци от миналото. В някои изследвания вярно се посочва, че Търновската конституция не дава достатъчно гаранции за неутрализиране на силната власт на монарха. Сирил Блек уместно посочва в своята книга „Установяване на конституционно управление в България", че конституцията няма гаранции против нейното нарушаване. Той споменава и мнението на известния проф. Баламезов от 30-те години на XX век, че Търновската конституция не е толкова либерална и създава **впечатление** на демократична. Сравняването с Белгийската конституция подсилвало това впечатление[7]. Мнението за ролята на Пруската конституция при написването на Търновската конституция не е особено убедително. Според мен по-уместна е аналогията с Германската конституция от 16 април 1871 г., в която сигурно има заимствания от основния закон на Прусия[8]. **По-прецизно е да се каже, че Търновската конституция е изготвена въз основа на удобни за създателите текстове от различни европейски конституции. Според мен в това отношение особено полезна се оказва Германската конституция.** В отношенията между Русия и Германия съществува традиция на династически и др. връзки**. Още от времето на Петър Велики започва чувствително германско влияние при модернизацията на руската държава. Германци участват активно в реформирането на руската администрация и руските експерти са запознати с германското конституционно право.** Другата линия на влияние идва от познанията на българските участници в Учредителното събрание върху европейската конституционна система.

***

Съпоставянето с балканските конституции също дава предимство на Търновската конституция. Според сръбската конституция от 1869 г. Скупщината се състои от избрани и назначени депутати и се предвижда Държавен съвет. Новата сръбска конституция от 1888 г. дава избирателни права на мъжете над 21 г., но установява данъчен ценз. Великата народна скупщина заседава в Народния театър на Белград и приема конституцията на 22 декември 1888 г. Тя предвижда свободни избори с общо право на глас и еднопалатен парламент. Законодателната власт е на Скупщината и краля. Скупщината има право на контрол над Министерския съвет, както и да приема бюджет. Въвежда се пълна

политическа отговорност на министрите чрез интерпелации, съобщения, питания. Според сръбските автори тя следва модела на белгийската конституция от 1831 г. и е една от най-демократичните конституции за това време. Тя е доста обемна, като се състои от 203 члена. Народната скупщина се съставя от свободно избрани депутати, като изборите са тайни, преки и с тайно гласуване – чл. 77 и 78. Член 81 определя лимита на депутатите за различни градове, като столицата Белград има най-много – 4. Член 96 фиксира изискванията за депутатите – да са сърби по рождение или да пребивават в страната най-малко от 5 години. Да се ползват с граждански и политически права, да са навършили 30 години и да плащат най-малко 30 динара преки данъци годишно. Член 97 уточнява, че полицейските чиновници не могат да бъдат избирани за народни представители. Другите държавни служители могат да ползват това право при съответните уточнения – чл. 90. Според текста на конституцията мандатът на депутатите за обикновената Народна скупщина е 3 години. Според чл. 147 съдилищата са независими[9]. Конституцията от 1888 г. представлява успех на Радикалната партия, с което крал Милан Обренович не желае да се примири и отношенията между тях остават враждебни. Лично крал Милан възприема радикалите като смъртни неприятели. Оценките за крал Милан Обренович са различни. Някои го преценяват като проницателен, но тщестлавен и лабилен държавен глава, който често подчинява държавните интереси на личните си мании. Затова той несъмнено носи отговорност за болната политическа атмосфера в Сърбия през 80 – 90-те години на XIX век. Неговият и на сина му личен режим не съдействат за ефективна държавна власт. Според някои от сръбските историци Милан и Александър Обреновичи заемат последните места в класацията на балканските владетели. Същевременно той искрено желае да създаде просветена европейска монархия, което било в синхрон с неговото австрофилство. Според Милан Обренович малка Сърбия няма шансове срещу могъщата Австро-унгарска империя. Крал Милан обаче няма патриархалната харизма на Милош и от национализма на княз Михайло и в последна сметка е пометен от радикалната стихия[10]. На 22 февруари 1889 г. крал Милан абдикира в полза на своя син, но не спира да работи против конституцията. На 1 април 1893 г. с одобрението на бившия крал се извършва държавен преврат. През 1894 г. конституцията от 1888 г. е изоставена и е възстановена старата конституция от 1869 г. Старата сръбска конституция отново връща „три четвърти от властта“ в ръцете на краля. На 6 април 1901 г. е приета нова конституция, която предвижда двупалатен парламент – скупщина и сенат. От 1893 до 1903 г. съществува режим на политическа реакция и самовластно управление на крал Александър Обренович, също наричан личен режим. Майският държавен преврат от 1903 г. води до промяна на династията, връщане на конституцията от 1888 г. с подобрения, и всъщност отново възстановява парламентаризма[11].

Румънската конституция от 1866 г. е повлияна от белгийската, но въвежда висок имуществен и избирателен ценз. Според румънския основен закон се определят четири избирателни колегии и двустепенни избори за селяните и наемните работници от четвъртата колегия. Съществува и сенат. Конституцията узаконява либерална политическа система, като предвижда свобода на печата, събранията, вероизповеданията, съд със съдебни заседатели и др. Правителството е като при конституционните европейски монархии. Министерският съвет се назначава от княза, а министрите са отговорни политически и наказателно пред монарха и парламента. Изпълнителната власт се поверява на монарха и правителството, а законодателната – на сенат и камара на депутатите. Сенатът се формира от 120 сенатори, избирани при висок имуществен ценз чрез двустепенни избори. Практически той остава средоточие на румънската аристокрация. В камарата

на депутатите влизат 178 представители, избирани чрез цензова система и неравно избирателно право. Както вече споменах, страната се диференцира на 4 избирателни колегии според стойността на прекия данък. Първата колегия включва най-малко, но най-богати избиратели и изпраща най-много депутати, както е и при втората и третата. Четвъртата колегия обхваща най-много избиратели, които обаче избират най-малко депутати. В това отношение румънската избирателна система удивително прилича на избирателната система в австрийската част на Австро-Унгария, където също има четири категории избиратели и нереципрочност между първата и четвъртата курия.

Вътрешната административна уредба на Румъния е по модела на Прусия и Втората френска империя. Държавата е силно централизирана и включва департаменти и околии с ограничено общинско и окръжно самоуправление[12]. Технологията на управлението на крал Карол I прилича на „личния режим“ в България. Привидно князът подбира министрите от консервативната или либералната партия. Също така привидно министрите би следвало да имат доверието на двете палати на парламента, но практиката е назначеното правителство веднага да разтуря Камарата на депутатите и да си „организира“ избори с цел създаване на послушно мнозинство. Както и в България, румънският владетел назначава и уволнява кабинета. Княз Карол е пруски принц и следва пруския пример. Традиционно обаче повечето румънски държавници са под френско влияние. Според Г. Генов румънската конституция има като модел две европейски конституции – на Франция и Прусия. Както пише същият автор, това управление „даваше властта в ръцете на владетеля, а по-малко или никога в ръцете на парламентите“. Външно погледнато, като че ли румънската конституция се доближава до концепцията на белгийската заради министерската отговорност пред парламента, но практиката е друга. Това положение се обезсилва от фалшификациите на изборите и възможността монархът да изрази недоверие към кабинета, и тогава той се оттегля. За разлика от България румънският крал не толерира разцепление на партиите, като отказва да възлага власт на отцепниците и основна роля играят консервативната и либералната партия. В административно отношение Румъния се изгражда по подобие на Франция, както и Сърбия. Държавата е разделена на 32 департамента. Департаментите се състоят от околии и общини, управлявани от подпрефекти и кметове. Първоначално кметовете се назначават, а по-късно се избират от общинските съвети. Практиката на пруския централизъм обаче ограничава департаментското и общинското самоуправление до икономическата и културно-просветна област. Член 21 от конституцията установява източноправославното вероизповедание като господстващо. В Румъния обаче то е по-ограничено, отколкото в България и Сърбия. През 1884 г. са направени промени в конституцията от 1866 г., с които се премахва народната гвардия, отпада изборната колегия на едрите земеделски собственици и се разширяват избирателните права на градското население[13].

Конституцията на Гръцкото княжество от 30 март 1844 г. е създадена вследствие на военен бунт. Според нея Гърция е наследствена монархия, дава се равенство на гражданите пред закона и редица други обществени и лични свободи. Личността на монарха се обявява за свещена и неприкосновена, като той е държавен глава, главнокомандващ на въоръжените сили, има право да сключва мир, да одобрява законите, назначава и уволнява държавните чиновници и др. Законодателната власт се осъществява от монарха, Националното събрание и сената. Избирателно право се предоставя на гражданите над 25 години, но с имуществен ценз. Сенаторите се назначават от монарха и следвало да са навършили 40 години. Министрите са отговорни пред Националното събрание и можело да бъдат съдени пред Сената. Тази конституция трансформира абсолютната монархия в

конституционна[14]. Следващата гръцка конституция от 1864 г. е изработена по модела на белгийската от 1831 г. В нея е заложен принципът за народния суверенитет, изразен в установяването на общото избирателно право за мъжете. Правителствата носят двойна отговорност пред краля и парламента. Кралят обаче има право да назначава министрите по свое усмотрение, както е и при Търновската конституция. Всъщност тук се вижда влиянието на конституционните монархии на централните империи. По този начин монархът получава възможност да се меси в работата на парламента и според своите интереси да предизвиква политическа нестабилност. Коментирайки това положение, известният гръцки политик Харилаос Трикупис вижда в това право на краля признак на абсолютна монархия. Трикупис се смята за привърженик на британския модел на парламентарна монархия и желае да въведе такава в Гърция. През 1875 г. Трикупис успява да издейства правилото кралят да назначава само правителство на мнозинството. Гръцкият крал декларира това правило в тронното си слово от 11 август 1875 г. Значи и на балканска почва може да се постигне такова демократично положение. След като Трикупис губи изборите през 1895 г. и умира през 1896 г., старата политическа практика се възстановява[15]. Както се вижда, гръцката конституция доближава Търновската по демократичност. Търновската конституция фиксира и редица индивидуални и обществени свободи.

Според мен съпоставителният анализ на действащите в края на XIX век четири балкански конституции позволява да се направят следните изводи: В коментарите на четирите конституции – на Сърбия, България, Румъния и Гърция, се констатира афинитет към посочването на белгийската конституция от 1831 г. като модел за новите балкански конституционни устройства. Това обаче не е прецизно. **По-скоро трябва да се възприема като стремеж да се използва белгийският модел на парламентаризъм.** И тук отново ще се върна на двете посоки на влиянието на европейската конституционна система. Първата е чрез приемането и прилагането на някои демократични европейски конституционни постижения, както е случаят с белгийския модел. Втората се вижда в преобладаващото и категорично налагане на модела на конституционните монархии. Т.е. за българския и другите балкански варианти особено удачно е влиянието на „флагмана“ на европейския конституционен монархизъм – Германския райх. Само два опита са направени за корекция на върховните права на монарсите – в Гърция от 1875 г. и Сърбия – 1903 г.

Второ. **Във всички балкански монархии се проявява специфичен „личен режим“.** В България той не среща сериозна съпротива поради причини, на които ще се спра по-нататък. Сръбският вариант на личен режим е съборен чрез военен държавен преврат на 29 май 1903 г. И тук следва да направим няколко важни анализа и уточнения. В България и другите балкански страни „личните режими“ търсят подкрепа предимно на Запад, неслучайно в Германия и Австро-Унгария. Обвързването обаче на сръбския „личен режим“ с Австро-Унгария има фатални последици за управлението на кралете Милан и Александър Обренович. В крайна сметка той е съборен силово от радикалната и русофилска стихия, която през 1903 г. поставя на трона династията на Караджорджевичите и възстановява парламентаризма с ограничения за монарха. При това „демократизацията“ има външната тайна подкрепа на Русия. **За разлика от положението в Белград, в България привържениците на по-демократичен режим не разполагат с „резервна“ династия и нямат политическа воля и смелост да наложат демократични промени в Търновската конституция.**

Трето. **Силната власт на монарха е най-устойчива в България.** Като правило

конституционните промени в демократичен дух са налагани в Гърция и Сърбия чрез силовите методи на военните преврати, докато в България чрез твърдото и силово действие на княз Александър I Батенберг през 1881 г. се стига до суспендирането на Търновската конституция. В периода до Първата световна война никога българските политически партии или военни кръгове не са се опитвали да наложат промяна на Търновската конституция в насока към увеличаване властта на парламента и ограничаване правата на монарха. През Първата световна война „по-демократичните“ балкански монархии на Сърбия, Румъния и Гърция отиват (улесняват отиването) към Антантата. С уговорката, че държавният строй в Румъния е по-специфичен. България, която се характеризира с най-устойчив „личен режим“, се присъединява към Централните сили. Разбира се, това твърдение не може да неглижира много важните териториални, национални, реваншистки, геополитически и др. причини за ориентацията на балканските държави в навечерието и по време на Голямата война.

***

Време е да обърнем внимание и на някои недемократични въздействия на европейската конституционна система**. Ако обаче продължим да коментираме стойността на общото избирателно право на българските граждани, ще видим, че то не дава гаранции за действително народовластие.** Тъй като смятам, че Търновската конституция е под силното влияние на германската конституция от 1871 г., ще се опитам да направя съпоставителен анализ между двете конституции, който ще предизвика други изводи. **Случайността в историята е отредила датата на приемането на Търновската конституция 16 април да съвпадне с тази на конституцията на Втория германски райх.** В германската конституция също се предвижда общо и равно избирателно право за мъжете над 25 години, без военнослужещите, но избираният по такъв начин Райхстаг е контролиран с право на блокиране от органи, които не се избират – Съюзния съвет и кайзера. **В случая става дума за известна и широко прилагана в европейската държавно-политическа история тактика на бонапартизъм, за пръв път широко използвана от френския император Наполеон III. Всъщност тя представлява умение да се лавира между класите и политическите формации. Общото избирателно право е любимият лозунг на тогавашните социалдемократически, радикални и др. партии „на ляво от центъра“, но то може да бъде обезсилено от други, по-висшестоящи органи.**

Най-силното оръжие на монарха е неговото конституционно право да назначава за канцлер когото си иска, независимо от изборните резултати, и такава е практиката в Германия до Първата световна война. Освен това само императорът свиква и разпуска парламента, назначава висшите военни и административни лица. През втората половина на 19. век, когато интензивно се извършва модернизацията на Европа, монарсите вече не могат да управляват „по старому“ и са принудени да допуснат по-широки обществени и дори радикални среди до долните етажи на управленито. Променя се и старата традиционна формула за владетеля „по божия милост“, към която често се прибягва, и „народна воля“, както е в Търновската конституция. В този смисъл посочените права на монарха са доста ефективна реминисценция на предишния абсолютизъм, контрапункт на направените поради необходимост отстъпки, докато политическите възможности на широките обществени и политически среди са „рамкирани“ до определено ниво.

Подобно нещо виждаме и в Търновската конституция. Монархът назначава премиерите и министрите независимо от изборните резултати (чл. 150, гл. 21, дял 2,

чл. 152), а неговата личност е свещена и неприкосновена. **Той е главнокомандващ на армията, представя държавата в международните отношения, свиква и разпуска парламента. Така разполага с възможности за маневриране и по негова преценка за установяване на пряк диктат. Правото да назначава и уволнява министрите му позволява да импровизира политически кризи и промяна на кабинети чрез предизвикани оставки**. Оттук до установяването на т.нар. личен режим остава само една крачка. **При трудни обстоятелства монархът може да разчита и на репресивните сили, за което има конституционно право. Всъщност най-важната причина за „личния режим“ са огромните права на владетеля по конституция, а не слабост на политическите партии и формации, както се изтъква в немалко исторически изследвания. Затова промяна в конституцията, насочена към зачитане изборните резултати при съставянето на новите правителства, би консолидирала партиите**. Многозначителни са думите на цар Борис III, че използва министрите като ръкавици. Специално значение има чл. 47 на конституцията, който ще бъде експлоатиран през 20-те и 30-те години на 20. век: „Ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика, то само в такъв случай князът, по предложение на Министерския съвет и под общата отговорност на министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила на закон“. По-късно те се представяли за одобрение от първото свикано Народно събрание[16]**. Това право на монарха много прилича на подобни права на кайзера на Австро-Унгария, който може да издава укази, а съгласно чл. 14 на австрийската конституция от 1867 г. императорът може да управлява и против волята на парламента, т.е. да въвежда извънредно положение.**

По такъв начин се налага практиката след разиграни консултации царят да си определи премиер, след което Министерството на вътрешните работи организира изборите – спечелени, естествено, от назначения кабинет. Разбира се, това дава нов тласък на клиентелизма, а кандидатите за премиери и министри отлично знаят, че тяхното идване на власт зависи от волята на монарха. **Поставянето на акцента върху ролята на монарха и приликата с германската конституция се вижда и от прерогативите му относно свикването на Велико народно събрание. Съгласно чл. 140, дял първи, глава 20 Великото народно събрание се свиква от княза или от регентството, или от Министерския съвет. Според чл. 141 само монархът може да свика ВНС за промяна на територията или на конституцията. Член 142 уточнява, че ВНС може да се свика от регентството само за териториални промени, а чл. 143 позволява на Министерския съвет да свика ВНС само за избор на нов княз или избор на регенти. Практически текстът на чл. 141 „бетонира“ конституцията по примера на германската конституция. Де юре само монархът може да свика ВНС за промяна на конституцията. Логично е да се мисли, че царят не би свикал ВНС, за да ограничи своите пълномощия. В това отношение „увековечаването“ на върховните права на монарха прилича на юридическата невъзможност в германската конституция да се премахне или ограничи привилегированото положение на Прусия, респективно пруския крал в Германската империя.**

Според чл. 78, дял 14 на германската конституция предложения за изменения се смятат за отклонени, ако имат против себе си 14 гласа в Съюзния съвет, а Прусия има 17. Освен това постановления на германската конституция, които установяват специални права на някои съюзни държави в рамките на империята, могат да бъдат променени само със съгласието на заинтересованите страни. Всъщност привилегиите на

Прусия и правото само нейният крал да бъде германски кайзер, въпреки че във Втория райх има още десетки владетели, е увековечено. В България на 15 май 1893 г. чл. 141 е променен в посока на увеличаване правата на владетеля да свиква ВНС в още един случай, като не засяга монополното му право лично да решава евентуално предложение за промяна на конституцията. В чуждите изследвания по германска история също се отбелязват изключителните права на монарха и Съюзния съвет. Според Мери Фулбрук при изготвянето на конституцията Бисмарк се ръководи от това да увеличи и гарантира привилегиите на Прусия, а не толкова от обединителния ентусиазъм. За нея Германия е феодална империя, което е до известна степен пресилено. Външната политика и военното дело е монопол на централната власт. Реалната власт била в ръцете на кайзера, канцлера и изпълнителната власт[17]. Дитер Раф изтъква силните функции на Бундесрата, който одобрява законите и освен това е интегриран с изпълнителната власт, защото канцлерът е негов председател. Кайзерът и Бундесратът решават въпросите за войната и мира. Това положение на германската конституция не го виждаме записано в Търновската конституция. Според Д. Раф Германия е конституционна монархия и федеративна държава. Освен това изпълнителната власт е независима от Райхстага и законодателните органи[18]. Хаген Шулце свързва конституциите с оформянето на нациите. За него държавниците на Германия и Италия са от бонапартистки тип и създадената Обединена Германия е държава на нацията[19].

Съпоставителният анализ между Търновската конституция и конституциите на Германия, Австро-Унгария и Италия дава възможност да се **направи нов коментар относно „личния режим“ на българския цар**. **Във Втория райх като правило кайзерът назначава за канцлери представители на висшата аристокрация или висшата държавна бюрокрация и експерти, а не партийни лидери. Той притежава и демонстрира огромна власт, пренебрегва изборните резултати и не му се налага да разиграва игри с дейци на политическите партии. Българският модел на личен режим е своеобразен „принос“ в европейската политическа практика. В България няма аристокрация и монархът избира варианта да работи с лидерите на политическите формации**. Само че, особено от сегашна гледна точка, се демонстрира една извратена практика на политическа демокрация. Затова политическите партии в Германия са по-автономни и показват силен политически авторитет. Дори понякога влизат в сериозни спорове с канцлера. До значителна степен е такава практиката и в Австро-Унгария. В Италия монархът работи по-активно с политическите водачи.

Подобно на клаузите в германската конституция, практиката в България е военнослужещите да не участват в избори. За да влизат в сила разпорежданията на кайзера, те трябва да бъдат преподписани от канцлера. Нещо подобно има в България, тъй като съгласно чл. 18 и 154 съответният министър трябва да преподпише нарежданията на монарха. Ако даденият министър откаже обаче той трябва да подаде оставка или е уволняван от царя. Актът временно не влиза в сила, но може да бъде подписан от следващия министър, както и става. Практически няма задължение актът да бъде анулиран.

Нормално е при изготвянето на конституция за нова или възстановена държава да се използват текстове от вече действащи конституции, както правят създателите на Търновската конституция. В някои особено по-стари изследвания и учебници се лансира мнението за силното влияние на белгийската конституция. Дори и в някои нови учебници Търновската конституция продължава да се коментира като парламентарна монархия. Всъщност британската парламентарна монархия демонстрира доминиращата роля на Камарата на общините, бетонирана и чрез законовата разпоредба от 1911 г.,

и отговорните пред нея правителства, което не може да се съотнесе към Търновската конституция. Белгийската конституция от 7 февруари 1831 г. е написана въз основа на основния закон на Нидерландия от 1815 г., редактираната френска харта от 1830 г., частично френската конституция от 3 септември 1791 г., елементи от английското право и оригинални текстове. В друга публикация правя подробен съпоставителен анализ на текстовете. Историкът Пол Арбластър смята, че белгийската конституция утвърждава парламентарна монархия по британски образец плюс отговорност на изпълнителната власт пред законодателното събрание. Друг експерт – Мари Терез Бич, също е на мнение, че основната власт в Белгия принадлежи на парламента. Следователно белгийската конституция формира управление, подобно на британската парламентарна монархия, докато Търновската узаконява конституционна монархия с твърде силни прерогативи на монарха над парламента и изпълнителната власт, което я доближава в този аспект до същите права на монарсите в Германия, Австро-Унгария, Италианското кралство и др. Все пак на този етап смятам, че може да се говори за девалвация на старите схващания за силно влияние на модела на Белгийската конституция и неточното твърдение, че конституцията маркира парламентарна монархия.

Тук е мястото да обърнем внимание на още една важна особеност. Направените само две корекции на Търновската конституция от 1893 и 1911 г. бяха само в посока и изгода на монарха. Промяната от 1893 г. улеснява женитбата на Фердинанд I с Мария Луиза Пармска и създаването на династия, а тази от 1911 г. дава право на монарха и правителството за сключват международни договори без знанието и одобрението на парламента**.** Всъщност приетите изменения обслужват и задължителната необходимост положенията на конституцията да се адаптират спрямо новия статут на българския владетел след обявяването на независимостта. Вероятно с цел да няма „изненади“ за управяващите дейността на Великото народно събрание за промяна на конституцията през 1911 г. е предварително ограничена в определени рамки. Съгласно чл. 146 на Търновската конституция Великото народно събрание разглежда само тези въпроси, за които е било свикано. В този смисъл чл. 146 се експлоатира от организаторите, въпреки че доста депутати предлагат Великото народно събрание да се занимава и с други въпроси. Според чл. 167 от конституцията предложения за изменения и преглеждане на конституцията стават по същия начин, както и при издаване на законите. Именно по реда на чл. 108 и 109 от Търновската конституция само обсъдените от Обикновено народно събрание и приети с мнозинство от 2/3 от гласовете (съгласно чл. 168) предложения се поставят на разглеждане от Великото народно събрание. Мария Манолова коментира това като средство за задълбочено обсъждане на предложенията, но според мен по-скоро става дума за застраховане чрез предварително ограничаване дейността на Великото народно събрание. Пък и нали формално юридически Великото народно събрание трябва да стои над Обикновеното народно събрание, но на практика неговите пълномощия се рамкират. Затова, въпреки че „личният режим“ заема доста място в разискванията, нищо не се прави за негово ограничаване. Освен това „личният режим“ често се коментира не само като политика на монарха, но и на водачите на партии. При изработване формулировката на чл. 17 са заимствани неща от чл. 8 от френската конституция от 1875 г. и чл. 68 от белгийската конституция. За договорите, които не се приемат за тайни като търговски, с финансов характер и др., се изисква да бъдат одобрени от парламента. Така е и според ал. 2 на чл. 8 на френската конституция, ал. 2 на чл. 68 на белгийската и чл. 8 на сръбската конституция[20]. Фактът обаче, че правителствата преподписват договорите, не е гаранция за отговорно отношение, както става и при включването на България в Първата

световна война. Дори ако някой премиер или министър откаже, царят винаги разполага с конституционно законния вариант да го уволни и назначи друг. Затова неслучайно дипломатите и държавниците от двете международни коалиции в навечерието и по време на Първата световна война са наясно, че особено по въпросите на външната политика нищо не може да стане без съгласието на монарха и той винаги има последната дума. Впрочем, така е и в Австро-Унгария.

Конституционната промяна през 1911 г. дава свръхсвобода на държавния глава и правителството да преценяват кои от сключените международни договори не трябва да се разгласяват и поставят на обсъждане в Народното събрание поради „висши“ държавни съображения. **Съчетано с липсата на фиксация относно варианти за обявяване на война в Търновската конституция, това прекалено много изкривява баланса на властите в полза на държавния глава. Последиците от тези промени ще се видят през военните години 1912 – 1918. Тези спорадични промени ясно открояват тенденцията към усилване на консервативното съдържание, а не логичния път на опити за консолидиране и разширение на някои демократични положения в конституционния текст.** Разбира се, върху технологията на управлението понякога влияят и личните качества на монарха. Например при управлението на княз Александър I Батенберг, въпреки събитията от 1881 г. и суспендирането на Търновската консттитуция, имаме по-сериозно съобразяване на владетеля с политическите партии. Княз (цар) Фердинанд е по-способен, амбициозен, егоистичен, самолюбив и волеви владетел, който не прибягва към рискования ход на суспендиране на конституцията, но общо взето подчинява повечето партии и политическия живот на своите цели.

Любопитно е, че още в началото на XX век се получава сериозно обезверяване в ролята на конституцията. През 1904 г. по случай двадесет и пет годишния юбилей от Учредителното събрание сп. „Гражданин“ организира анкета сред живи участници в това събрание. Отзовават се и участват в анкетата 15 души, сред които М. Дринов, Драган Цанков, Марко Балабанов, К. Помянов и др. Всички анкетирани изразяват разочарование от 25-годишния конституционен живот на страната. Драган Цанков уместно посочва, че няма гаранции за приложението на Търновската конституция[21] .

Конституциите на Германия и Италия се изготвят и приемат във времето на завършване на техните национални обединения, на завършването на Първата индустриална революция и преминаването към началото на Втората индустриална революция. Конституциите рамкират в правова форма и завършването на формирането на германската и италианската нация. Според мен същото може да се каже и за Търновската конституция. Тя е логичен резултат след просветното, църковното движение, националноосвободителната революция и Руско-турската война от 1877/1878 г.

За цялото функциониране на Търновската конституция са направени само две промени – през 1893 и 1911 г. На фона на тогавашната европейска конституционна система тя е възможно най-благоприятният вариант за България, защото характерът на Търновската конституция не може да се анализира извън реалностите на времето, когато е създадена. Ако до Първата световна война обаче върховните права на монарсите бяха доминираща тенденция в Европа, това не може да се каже за периода между двете световни войни: 1919 – 1939 г. Според мен през годините на политическата криза непосредствено след Първата световна война възникват най-благоприятните условия за промяна на Търновската конституция в по-демократичен дух**. За това съществуват благоприятни външни и вътрешни фактори. Външните се изразяват в падането на три вековни династии –**

Романовите, Хохенцолерните и Хабсбургите, създаването на поредица от републики и девалвацията на имиджа на традиционните стари политически партии. По същество е нанесен фатален удар върху гръбнака на европейските конституционни монархии – централните империи. Съседните държави победителки изпитват силно недоверие и дори враждебност към българската династия. Сакскобургготската династия е компрометирана пред държавите победителки от Антантата, което довежда и до абдикацията на силния като политик и държавник, но с фатални решения за държавата си цар Фердинанд I. Родината на идеите и практиката на конституционните монархии е предимно Средна и Западна Европа, а най-престижната тяхна демонстрация централните империи пропадна. Конституционните манархии остават в периферията на Европа, предимно на Балканите. **Вътрешните виждаме в неопитността на новия цар, в шока, в който бе изпаднала династията, разцеплението на офицерския корпус, крайното ограничаване на въоръжените сили и като цяло отслабването на репресивната държавна машина.**

Също така трябва да добавим взривоподобния възход на радикалните и леви партии. Достига се до самостоятелното правителство на аграрната партия БЗНС, чиито водачи имат неприязнено и дори враждебно отношение към династията. Вторачени обаче в своите идеи за самостоятелно земеделско управление, земеделска или пролетарска диктатура, те изпускат възможното – промяна на Търновската конституция в посока на укрепване последиците от изборните резултати. Най-вероятно конституционна Европа би приела такава конституционна реформа**. Ако до края на Първата световна война влиянието на водещите европейски конституционни монархии върху българския модел да изглежда логично поради съществуващата доминираща тенденция, други условия са налице след войната. Демократичната тенденция в развитието на конституционните системи на Средна и Западна Европа непосредствено след Първата световна война не можа да предизвика подобен резонанс в българското общество и държавно устройство.**

Моментът беше пропуснат и след перипетиите на политическата криза монархията постепенно се съвзе и възвърна своите загубени или ограничени дотогава позиции. След преврата на 19 май 1934 г. монархията преодолява и тази заплаха, укрепва своята власт и охотно не възстановява политическите партии, което означава пълно пренебрегване на Търновската конституция. Тук трябва да допълним и нововъзникналата външна неблагоприятна тенденция, която в навечерието на Втората световна война в редица случаи има решаващо значение. **Тя се изразява във възхода на тоталитарните и авторитарни идеологии и движения, които са атрактивни за голяма част от европейското общество. В много страни свързаните с традиционната демокрация политически партии са притиснати в ъгъла. Става модно и масова практика милитаризирането на някои партии и силовите сблъсъци между тях, което като цяло е непознато за XIX и началото на XX век.** Влиянието на тоталитарната идеология и партии се вижда дори в някои модни линии на облеклото. По такъв начин авторитарната и тоталитарна тенденция в Европа, съпроводена с нихилистично отношение към конституциите и партиите, прониква устойчиво в България от Деветнадесетомайския преврат нататък. Само че, за разлика от някои европейски държави, където тя бе успешно експлоатирана от подобни партии, за да се доберат до върховете на политическата власт, изместващи монархическите сили, в България се получава точно обратното. Монархът яхва създадената в страната ситуация на компрометиране на политическите партии, пренебрегва конституцията и неимоверно усилва своята власт. Докато в корпоративната държава на италианските фашисти се

направиха отделни конституционни изменения с цел да я адаптират възможно най-добре към фашистката идеология, в България се прибягва към пряко практическо нарушаване на конституцията и противоконституционно законодателство и практика – например Закона за защита на нацията. **В последна сметка балансът между прерогативите на избираемите органи и правата на държавния глава в България остава в полза на последния.**

Естествено, мненията и коментарите за Търновската конституция, както и за всяка друга, могат да бъдат многобройни. Известно е, че както и при допълващото законодателство, спазването на конституцията и нейното приложение не може да се гарантира само от юридически оформения текст. Главният фактор са хората. Конституционните разпоредби са само предпоставка за съответното функциониране на дадената държава, но не и магическо средство. Чрез конституционните и законови текстове се възпитава и приучва нацията към съответните правила на общественополитически живот. Наличието на такива текстове, гарантиращи прилагането на конституцията, създава у гражданите умения и осъзнати задължения да я спазват. Историята на тези процеси в света обаче показва голямо многообразие на отношенията към конституциите и законите. Например някои държави като САЩ, Великобритания, Швейцария и др. се радват на устойчиво конституционно развитие и там няма регистрирани военни държавни преврати. Това обаче не може да се каже за повечето страни с конституционно устройство. В този смисъл лансираните напоследък спорадични предложения за нова конституция като панацея за решаване проблемите на България едва ли са съдбоносният начин. По-скоро конституциите, както и обществата, се развиват и трябва да се адаптират към извършените промени.

***

В заключение искам да поставя акцента върху следните изводи:

1. Категорично твърдя, че **Търновската конституция определя конституционна, а не парламентарна монархия**. В голяма част от историографията на Търновската конституция не се диференцират ясно същностите на парламентарната и конституционната монархия. В Европа трайно се е наложило схващането, че парламентарната монархия предопределя доминираща позиция на парламента пред държавния глава и другите институции на изпълнителната власт, както е във Великобритания и др. В България това не е така. **Търновската конституция предоставя възможност за парламентарна дейност, но не определя парламентарна монархия.**

2. **Неточно е широко разпространеното мнение, че Търновската конституция копира белгийската от 1831 г**. По-вярно е, че създателите на Търновската конституция са използвали подходящи според тях текстове от различни европейски конституции. По-скоро става дума за стремеж да се вземат неща и да се подражава на по-демократичния модел на парламентарните монархии, но в реалната политика и държавен модел се е наложил друг баланс, и то според конституционния вариант на Германския райх. В това отношение според мен особено удачен се оказва моделът на стожера на европейските конституционни монархии – германската конституция от 1871 г.

3. **Търновската конституция е типична илюстрация на политическия европейски бонапартизъм** – опониране на върховната власт на монарха и демократичните тежнения и конституционни разпоредби, но с доминиране и окончателна победа на първия.

Както казах, Търновската конституция е възможно най-доброто за България в

тази епоха и тя съответства на тогавашното развитие на европейските конституционни монархии, като носи плюсовете и минусите на европейската конституционна система. Тя обаче застива в рамките на постиженията в края на 19. и началото на 20. век и българското общество поради редица грешки не съумява да я адаптира към новите условия след Първата световна война. Напротив, стига се до нейното пренебрегване, брутално неспазване и в последна сметка отпадане след Втората световна война.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мишев, Р.** За европейското влияние върху Търновската конституция. – В: *България – 100 години юридически суверенна държава. Икономически, политически и културни постижения*. Том първи, секция „Право“, С., 2010, 133–139; **Мишев, Р**. *Исторически ескизи*. Велико Търново, 2012, 127–138.

[2] Част от различните становища вж. при **Трифонов, Ст**. *История на България 1878 – 1944. Учебник за преподаватели по история, ученици в средния курс, кандидат-студенти и студенти*. С., 20–22; **Козменко, И. В.** *Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението.* С., 1982, 118–119; **Блек, С**. *Установяване на конституционно управление в България*. С., 1996, с. 108; **Гюзелев, В., Р. Гаврилова, И. Стоянов, М. Лалков, Л. Огнянов, М. Радева.** *История и цивилизация за 11. клас.* С., 2007, 186–187; **Мишкова, Д**. Европейски идеи и институции в политическата система на България (1878 – 1914). – В: *Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Сборникът се посвещава на 60-годишнината на проф. д. и. н. Андрей Лазаров Пантев*. С., 1999, с. 31; **Владикин, Л**. *История на Търновската конституция*. С., 2012; **Мишкова, Д**. *Приспособяване на свободата. Модерност – легитимност в Сърбия и Румъния през XIX век.* С., 2001, 167–169; **Моллов, З.** Демократичните принципи на Търновската конституция. – В: *Търновските законодатели. Юбилеен сборник.* С., 1980, 218–223; **Андреев, Й., Ел. Стателова, Кр. Мутафова, Петко Ст. Петков, Т. Мишев.** *История и цивилизация, 11. клас.* С., 2012, 250–253.

[3] **Манолова, М**. *Парламентарното управление в България 1894 – 1912.* С., 2000, 10–11.

[4] **Стојан ПротиЋ**. *Срби и демократија. Записи из наше политичке историје.* Ниш, 1998, 34–38; **Шмале, В.** *История на Европа.* С., 2005, 208–209.

[5] **Манолова, М**. *Цит. съч.*, 7–11.

[6] **Аврамов, Л.** *Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България 1879 – 2001. (Исторически аспекти).* Варна, 2002, 43–47; **Палангурски, М**. *Избирателният процес в България.* Велико Търново, 2008.

[7] **Блек, С.** *Установяване на конституционно управление,* с. 108.

[8] *Германская история.* Том первый. М., 1970, 264–266.

[9] **Стојан ПротиЋ.** *Цит. съч.,* 34–38. Коментар за балканските конституции вж. също у **Владикин, Л**. *История на Търновската конституция*. С., 2012; *История Румынии 1848 – 1917*. М., 1971, 199–200.

[10] **Мишкова, Д.** *Приспособяване на свободата*, 167–169.

[11] **Стојан ПротиЋ**. *Цит. съч.,* 38–59.

[12] **Генов, Г. П.** *Кратка политическа и дипломатическа история на Румъния. От началото на XIX век до края на Първата световна война*. С., 2012, 46–47.

[13] *Пак там*, 47–61.

[14] **Димитров, С., Кр. Манчев.** *История на балканските народи XV – XIX век.* С., 1971, 318–319.

[15] www.academia.edu/5876318/ **Русев, Д.** „За съжаление, фалирахме“: двупартийният експеримент на Харилаос Трикупис, или един неуспешен опит за стабилизация на гръцкия политически живот. – В: *Via Balcanica*, 2, 2013, 16–25.

[16] **Палангурски, М**. *Държавно-политическата система на България (1870 – 1919).* Историческа библиотека „Слово“. Велико Търново, 1995, 15–23.

[17] **Фулбрук, М.** *Кратка история на Германия.* С., 2012, 100–122.

[18] **Раф, Д.** *История на Германия. От старата империя до обединена Германия.* С., 2000, 140–142.

[19] **Шулце, Х.** *Държава и нация в европейската история.* С., 2002, 241–243.

[20] **Манолова, М**. *Цит. съч.*, 154–155, 164–165, 171–172.

[21] **Минчева, Т., Цв. Генова**. След дведесет и пет години (Оценка за Търновската конституция от живите участници в Учредителното събрание). – В: *Търновските законодатели. Юбилеен сборник*. С., 1980, 224–230. За белгийската конституция вж. **Арлбластър, П.** *История на страните от Бенелюкс.* С., 2007, 221–222 и **Бич, М.-Т.** *История на Белгия от Античността до наши дни.* С., 2008.

NOTES ABOUT THE CONSTITUTIONOF TARNOVO IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN CONSTITUTIONAL SYSTEM IN THE END OF THE XIX CENTURY

Radoslav Mishev

Abstract

The aim of this report is to show the role of the Constitution, signed in Veliko Tarnovo, in the contexts of the European constitution system in the late XIX century. Having in mind the variety in the state government's system in the European countries back then, the Bulgarian constitution is the best version for this period of time. According to us, the advantages and disadvantages of the European constitutional system are being projected on the Bulgarian constitution, for instance – the contrast between the democratic rights for the men to vote and the supreme prerogatives of the monarch. There is no written law, which says that the head of the state has to bare in mind the results from the elections when assigning a new government. Because of this part of the constitution and not by reason of the weak parties, is why the so called "personal regime" was imposed. Until the First world war though, these rights, that the monarch had, seem typical for the monarchies that were constitutional back then, because Germany, Austria – Hungary and Italy have the same system. The author believes that the Bulgarian parties miss the great opportunity just after the First world war, to change the constitution in a more democratic way. Therefore, a disbalance occurs between the "frozen" Bulgarian constitution and the processes of falling apart of the monarchies and imposing more republics and democratic rights in Middle Europe.

БЪЛГАРСКАТА ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКОТО НАУЧНО И ОБРАЗОВАТЕЛНО ПРОСТРАНСТВО 1879 – 1944

Николай Поппетров

Въведение

Българската инженерно-техническа интелигенция през разглеждания период като даденост е потопена в европейското научно и образователно пространство, защото получава образованието си извън страната, при това преобладаващо в Централна и Западна Европа. Висше техническо образование в страната се създава едва през 1942 г. с откриването на Висшето техническо училище в София.[1]

За количественото измерение на групата на така наречените техници, т.е. представителите на всички профили инженери и архитектите съществуват различни, като цяло приблизителни сведения. Така въз основа на показателя „легализирани права за свободна практика" за времето от май 1898 г. до май 1935 г. са регистрирани 2274 души, от които до 1920 г. – 731 души.[2]

Всички те, както бе вече посочено, са завършили в чужбина.

В много отношения може да се направи първоначалният извод, че тази интелигенция е един от основните преносители на европейски опит; в една или друга степен с нагласите и поведението си тя служи за своеобразен мост между българското общество и европейски практики, представи, стереотипи, подходи и пр. Тя се формира в различни висши технически училища, респективно академии и там усвоява различни по степен иновативни или консервативни подходи към материята, с която работи, но има също така и наблюдения от практиката върху иновации. Това много ясно проличава при архитектите: тези, които идват в края на XIX век, донасят преди всичко неостиловете, част от тези, завършващи в самото начало на XX век обаче се повлияват от актуалния тогава сецесион.[3]

Един изходен тезис, около който трябва да се изследва темата за чуждите влияния, респективно за въвеждането на иновации е, че средата, в която индивидът е попаднал при своето професионално формиране, играе определена роля, но същевременно не бива да се пренебрегва и нагласата, която личността има. Така може да се обясни защо лица, произхождащи от съвсем ограничена обществена среда, стават ярки проводници на модернизационни схващания, и обратно, лица, завършили образованието си при преподаватели иноватори или в авангардни школи, не използват тяхното влияние.

Предлаганият текст има за задача да очертае някои изходни позиции при интерпретиране на конфигурацията чужд опит – инженерно-технически специалисти – българска практика, и има пряка връзка с темата за външните влияния и модернизацията на България от края на XIX век до средата на 40-те години на XX век.

Чуждият опит и неговото прилагане

Темата за чуждия опит/практика и тяхното прилагане в български условия притежава няколко добре изразени аспекта: за мястото, където получават своята професионална квалификация/специализация българските инженери и архитекти.

С основание може да се издигне хипотезата за съществуването на контактно поле

между инженерно-техническа интелигенция и европейските влияния**.** То включва местата, където българските специалисти получават своята професионална квалификация/ специализация, и опита, който те прилагат в страната си. Съществуват различни форми за добиване на пряк чуждестранен опит (своеобразна специализация и овладяване на чужд опит и практика), извън този, придобит в рамките на следването, който може да се разглежда като базов.

Тук е мястото да се постави въпросът влиянието на кой регион/държава доминира? Без съмнение, това е Централна и Западна Европа, и по-специално Белгия, Германия, Австро-Унгария/Австрия, Франция. Модели и иновации идват преди всичко от Белгия (до войните от второто десетилетие на XX в.) и от Германия, особено след 1914 г. Много са причините (включително стопански и политически), които обуславят интереса към германски учебни заведения, както и следването на германската практика и иновации. Съществува определена корелация между държавата, където е получено образованието, и националната принадлежност на опита, който се въвежда в България. Така например в областта на железопътното дело Тодор Каракашев прилага германския (и по-специално пруския) опит в организацията и експлоатацията на железниците; Богдан Морфов представя преди всичко белгийската практика; Юрдан Данчов въвежда подходи, прилагани в Швейцария при управление на железниците.

Често наблюдения от командировка също стават повод да се представя и/или пропагандира чужд опит. Представяне на опит става и чрез парафрази на текстове от чужди публикации – например така се популяризират строителни практики от СССР и САЩ.[4]

Наблюденията над отделни биографии на представители на инженерно-техническата интелигенция, както и над отделни случаи на усвояване на идеи и практики позволяват да се формулира тезата за решаващата роля на активното общуване с чужбина. То има различни форми като работа в чужбина (в учебни заведения и фирми като преподавател/изпълнител); поддържане на кореспондентски контакти с учени/ институции; членуване в чужди (национални и интернационални) научни/професионални сдружения; активно сътрудничество (публикации) в чужди списания. Това е обичайният път за усвояване, пренасяне и популяризиране на чужд опит. В резултат на посочените контакти българският специалист става част от една общност и в определени случаи постига равнопоставеност с чужди специалисти, като съответно получава постоянен достъп до различни новости.

Като илюстрация ще приведа две групи примери за интензивни, много тесни контакти на място в чужбина на български инженери и архитекти с чужди образователни и фирмени практики.[5]

- Като асистенти (сътрудници на някои професори) по време на следване или след приключването му: арх. Георги Фингов, асистент по антична архитектура, Виена, 1897 – 1898; арх. Георги Кунев, асистент по класическа архитектура, Карлсруе, първото десетилетие на XX в.; инж. металург Стойчо Каравелов, асистент на проф. Винклер (откривателят на елемента германий) във Фрайбург, на границата на 80/90-те години на XIX в.; културинженерът Панайот Киселков се формира като специалист от европейска величина, като използва натрупаното по време на следването си в Австрия и последвалата малко по-късно двегодишна специализация (1908 – 1910) и разработва съвместен труд с проф. Новели от сферата на водоснабдяването; стр. инженер Станислав Сандулов, асистент на проф. Парис, Лозана, 1916 – 1920; маш. инженер Борис Димков, преподава във ВТУ, Дармщат, през 30-те години.

- Като конструктори, проектанти и пр.: арх. Антон Карамалаков – в частно ателие в Баден-Баден, Германия, през 1899 – 1900; Стефан Карасимеонов работи на свободна практиката във Виена през 1901 – 1904, а негови проекти са публикувани в австрийското списание Der Architekt в 1898 – 1899; арх. Радослав Радославов – проектант в Египет, Палестина и зад океана, 20-те – началото на 30-те години; арх. Димитър Абаджиев, проектант в Прага, 1929 – 1933; арх. Любен Тонев – проектант в Алжир, 1931 – 1932; арх. Стефан Манев – проектант на вили и частни къщи в Белгия, 1935 – 1937; стр. инженер Михаил Момчилов в самия край на 80-те години на XIX век участва в два международни конкурса за мостове в Будапеща и в Санкт Петербург; стр. инженер Златан Бръчков работи като инженер в швейцарските железници 1892 – 1893; стр. инженер Янко Грънчаров в самото начало на първото десетилетие на XX век работи като инженер в австрийските железници; ел. инженер Константин Нейков в 1906 г. е привлечен за сътрудник на руски професор по електротехника, строи различни електросъоръжения в Русия и се завръща в родината в 1920 г.; стр. инженер Христо В. Попов е конструктор в строителна фирма в Берлин, втората половина на 20-те години; стр. инженер Пейчо Поппетров е конструктор в строителна фирма в Мюнхен и Берлин, 1927 – 1932; ел. инженер Димитър Лалов работи две години във фирма за електроапаратура в Нанси, 1929 – 1931; маш. инженер Васил Геров е в първата половина на 30-те години главен конструктор на френска фирма в Нанси; електроинженерът Младен Ангелов работи през 30-те години едно цяло десетилетие в Тулуза.

В България чуждите възпитаници разгръщат интензивна организаторска, проектантска, посредническа и изследователска дейност. Някои от тях на базата на чуждия опит организират транспортната система на страната, участват в създаването на технически служби, включват се с инициативи в частно предприемачество и производство и др., например:

- Павел Каракулаков представя чужд опит в мостовото и пътното строителство и при железобетонни строежи; Ганчо Константинов популяризира бетоновото строителство и въвежда успешни чужди практики в организиране на техническите служби; Георги Генев още в 1900 г. популяризира идеята за електрифициране на железниците; Стефан Манафов лансира нови за българските условия идеи от областта на организиране на железопътното дело; Борис Кинтишев се профилира по темите за електроснабдяване и електродобив; Иван Мавров е сред пионерите на идеята за кооперирането при работа с водите за напояване и силодобиване в условията на необходимост от активизиране на стопанството и следвоенната криза; Янко Зелков интензивно представя чуждите постижения при отводняване и напояване**.** Тодор Романов използва чужди практики при разглеждането на въпроси на електродобива и електроснабдяването и по организационни въпроси; Борис Илиев целенасочено популяризира утвърдени международно практики за механизация на селското стопанство и др.[6] Заслужава специално да се отбележи организаторската и проектантската изява на Иван Иванов по водоснабдяването и строежа на язовири, пример за сравняване, въвеждане и прилагане на чужд опит**.**

Дейността на посочените инженери е пример за въвеждане в български условия и съобразно местната практика на някои усвоени в чужбина виждания.

Специфична форма за популяризиране и разпространяване на добри чужди практики и иновативни подходи представляват различните научни дискусии, особено в областта на железопътното строителство и експлоатация, строителството на силодобивни съоръжения (язовири, електроцентрали), водоснабдяването, напояването и мелиорациите, пътното строителство. Преосмислен чужд опит намира място при

поредица от организационни и законодателни инициативи – например за създаването на национален научно-технически център (Техническият институт „Цар Борис III", 1928) за електрификацията и за водоснабдяването на безводния Делиорман (1935), при създаване на Българския национален комитет по енергетика (1937).

Красноречив пример за използване на различни чужди идеи и практики и последователното им пропагандиране и организационно въвеждане в български условия дава дейността на арх. Трендафил К. Трендафилов, лицето, за което с основание може да се приеме, че е пионерът на научната организация на труда в България. Заедно с инженера Петко Теодоров той създава (1927) Българската общонародна научна организация на труда (БОНОТ), в която въвежда най-актуални идеи от практиката на Германия, Италия, Франция**,** САЩ. Цялата биография на Трендафилов е пример за усвояване, популяризиране и прилагане на световни достижения.

В опит за осмисляне чуждите влияния намират място и в дебата за създаване на българско висше инженерно-техническо образование (с прекъсвания от 1914 до 1942).

Горепосочените и други неотбелязани тук прояви превръщат българската национална сфера, в която работят тези хора, в част от европейското технологическо и научно-практическо пространство. При въвеждането на чужди идеи, подходи и практики българските инженери (а и архитекти) се ръководят от разбирането за спецификите на националното развитие, за необходимостта от бърза стопанска и организационна модернизация. В своята популяризационна и организационно-внедрителска дейност представителите на инженерно-техническата колегия демонстрират отговорност пред националното развитие. В тази насока като синтезиран израз на отношението към чуждата практика и внедряването ѝ в български условия могат да служат думите на Янко Зелков, който представя така действията на българския инженер: *Да покаже пътя за изход от това небивало тягостно състояние на човечеството и да допринесе за изграждането на по-щастлив индивидуален, национален и общочовешки живот, т.е. да посочат и разчистят пътя на стопанския подем и напредък***.**[7]

Чуждата практика, чуждият опит намират място и във всички професионални издания на инженерната и архитектурна колегия – под формата на авторски статии по чужди публикации, на реферирани чужди статии и доклади, обзори за чужди практики, на хроника, книгопис и др. Споделят се и конкретен личен опит и наблюдения от конгреси, научни пътувания, командировки – преди всичко от Германия, Франция, Швейцария. Чуждата практика навлиза и под формата на преводни материали, в това отношение особено последователна е практиката на сп. „Архитект" (1927 – 1936).

Органът на БИАД/СБИА – източник за дневния ред на колегията

Темите, които стоят в дневния ред на инженерната колегия, са разисквани на научни конгреси, намират място в работата на отделни представители на колегията по редица законопроекти и други нормативни актове и са отразени в максимална широта на страниците на специализираната и информационната периодика.

Много отчетливо осмислянето на чуждия опит, дебатирането по български проблеми от позиция на усвоения в чужбина опит проличава на страниците на СпБИА.[8] Това може да се обясни с факта, че Дружеството/Съюзът обединява основната, водещата част на инженерната колегия. Тя не се състои само от практици, но от лица, които са предприемачи, индустриалци, представители на чужди фирми, вносители на оборудване и фабрични произведения, административни чиновници, обществени. Редица членове на Дружеството имат пряко участие в обществения, политическия и в стопанския живот на

различни административни длъжности като общински съветници и кметове, дипломати, депутати, министри.

В устава на БИАД (чл. 2) сред основните задачи на организацията са посочени: развитие и популяризиране на техническите науки, дейност от областта на юриспруденцията и стандартизацията, включително техническата терминология; популяризиране на чужд и български опит, условия, предприятия, новости.[9] Общи становища на колегията, представена чрез своята професионална организация, се оформят на редовните ежегодни и на научните ѝ конгреси. И на едните, и на другите се изнасят реферати, които представляват аргументирани разработки, ориентирани направо към актуална проблематика, включително свързани с ролята на колегията в икономическия и в обществения живот. Дневният ред[10] на Дружеството, фиксиран на страниците на неговите издания, отразява основни тенденции в развитието на българската техника, на техническата мисъл, както и на индустрията и транспортната инфраструктура; показва отчетливо и рефлексията на стопанските нужди и на международните тенденции в средите на инженерно-техническите специалисти.

В дневния ред на Дружеството залягат иновационни идеи и мащабни проекти като електрифициране на железниците, изграждане на система от язовири и на поливно земеделие, създаване на металургична и металообработваща индустрия и мн. др. То популяризира и актуални чужди практики, включително свързани с опазването на околната среда и преработката на отпадъците. Пропагандира също така отделни иновативни организационни, технически и стопански решения по единични проблеми. За ориентираността към новото, иновативното и практичното свидетелстват и текстовете от спомагателните рубрики, в които акцентът при представяне на събития, чужди практики, преглед на книги и пр. се поставя върху полезността, практическото значение, нуждата от новости, запълването на празнини в българската книжнина и практика.

Многообразието от теми, имащи нещо общо с интересуващия ме тук аспект за въвеждането на чужд опит и представянето на иновативни идеи и практики, може да се систематизира обобщено в два тематични кръга. Първият кръг теми са свързани с развитието на колегията и професията – за статута на инженера, за техническото образование, за въвеждането на стандарти и норми, за създаване на прецизна национална научна терминология, за професионалната етика, за вътрешнодружествените дебати, за превръщане на „техниците" (т.е. техническата интелигенция според едно от популярните за времето обозначения за архитекти и инженери) в пълноправни партньори на местната и централната власт, съответно институции и др. Вторият тематичен кръг обхваща сферата на стопанската, транспортната и строителната политика и дейност. Тук влизат такива фундаментални за развитието на българската икономика технико-строителни задачи като:

- Създаване на модерна транспортна инфраструктура: железници и железопътно дело, пристанища и пътища. Намират място поредица от аспекти като ефективността на отделни жп трасета, необходимостта от електрификацията на железниците, постройката на мост на р. Дунав, изграждане на фуникулер на Витоша, постройка на челна главна гара в София. От областта на пътното дело се дебатират проблеми по неговата организация, рационализиране на пътното строителство, въвеждане на нови технологии и практики от чужбина (предимно от Италия, Германия) като битумни и бетонни настилки;
- Водоснабдяване и напояване, включително проблемите на водните синдикати (създавани според закон от 1920), пресушаването на блатисти места, генерално решаване на водоснабдяването на отделни региони, използването на водите за стопански цели (земеделие, енергодобив), изграждането на комплексни напоителни и силодобивни

системи;

- Енергодобив, изразяващ се предимно в разработка на проблемите по електрификация на индустрията и бита: изграждане на отделни силодобивни предприятия (електроцентрали), на електропреносна система, приложение на електричеството в транспорта, индустрията и селското стопанство;
- Иновативни теми от областта на благоустройството и градоустройството като например оформяне на индустриални зони, решаване на градски транспортни проблеми, благоустройство на населените места, вкл. тяхната регулация и цялостно планиране, запазване на старините.

Заключителни бележки

Усвояването и въвеждането на чужд опит съвсем не означава, че той доминира или измества оригинални български решения и че се изразява в безкритично преклонение пред чужди авторитети и постижения. Напротив, внимателното проучване на различните публикации и съществуващи практики показва, че чуждият опит се въвежда с отчитане на местните условия, специфики и ресурси. На моменти дори към чужди специалисти, идеи и подходи има определен негативизъм. Такъв се проявява в случая с изграждането на българската железопътна мрежа в края на XIX и началото на XX век. Това е и първият пример за успешното участие на българските инженери в планиране и организиране на мащабни инфраструктурни проекти, опит, който по спомени на съвременници довежда до „еманципация в техническо отношение".[11]

Втори такъв случай е свързан с проявяваното през втората половина на 30-те години на ниво Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството нежелание да се работи с чужди специалисти и фирми в строителството на големи инфраструктурни проекти (например пътища), поради убеждението за високата квалификация и наличните възможности на специалисти и изпълнители в страната.[12] Също така създаването на Висшето техническо училище се осъществява фактически извън съветите и внушенията на някои германски специалисти.[13] Същевременно в българската инженерна колегия добре са интегрирани някои чужденци – като представители на фамилията Прошек, а Едуард Наудашер, освен че въвежда железобетона в българската практика, но и създава производственото и строително предприятие „Гранитоид", чието съществуване се превръща в мощен фактор за развитие на строителството и енергодобива в страната.

Що се отнася до темповете и мащабите на възприемане на европейския опит, те са в пряка зависимост от индивидуалния манталитет на лицата, свързвани с внедряването, от хоризонта на обществото, от възможността да се финансира внедряването, а и от целесъобразността на съответните нововъведения към съответния момент. Тук например може да се направи уточнението, че сред инженерно-техническите специалисти съществува ясното разбиране, че например строителството на железници и пътища е преди всичко стопански проблем – стопански, от една страна, свързан с привличане на инвестиции и дейност, която носи печалба, и от друга – строителството на железници и пътища е предназначено според тогавашните виждания за носене на товари, т.е. отново неговото предназначение приоритетно се свързва с производство и търговия. Същото се отнася и до силодобива – производството на електроенергия се разглежда преди всичко по значението си за индустриални и транспортни цели, а съвсем на заден план е изтласкана необходимостта от електрификация за битови нужди.

БЕЛЕЖКИ

[1] За това, къде се е образовала българската инженерна колегия, съществуват няколко основни публикации – на Иван Танчев, Румяна Прешленова, Добринка Парушева, Александър Костов, Цветана Тодорова. Вж. преди всичко: **Танчев, Ив**. *Българската държава и учението на българи в чужбина (1878 – 1892).* С., 1994; Срв. с. **Колев, Й**. *Българската интелигенция 1878 – 1912.* С., 1992. Биографични сведения за инженерно-архитектната колегия в: **Цонев, М**. *Дейци на Българското инженерно-архитектно дружество 1893 – 1949. Енциклопедичен справочник* [Т. 1]. С., 2001; Т. 2. С., 2010.

За европейския пример вж. една ранна, в много отношения остаряла, но и предизвикваща интересни инвенции работа: **Цонев, Б**. Петър Берон като европейски учен. – В: *Сборник д-р Петър Берон по случай стогодишнината на „Рибния буквар" (1824 – 1924)*, под ред. на Хр. Негенцов и Н. Т. Балабанов. С., 1926, 36–67.

[2] Вж. напр. **Петров, П**.(= Пейчо Поппетров). Как е вървяло нарастването на инженерно-архитектната колегия в България. – *Сп. БИА*, XXXV, 1935, № 11, 195–196.

[3] Основни сведения за дейността на инженерно-архитектната колегия се съдържат в: *Списание на Българското инженерно-архитектно дружество* I-XLIV, 1893 – 1944 (с прекъсване); *Архив на държавните железници и пристанища в България*, 1-9, 1928 – 1943 (с прекъсвания); *Годишник на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството* [т. 1-5], 1937 – 1941 (за 1935 – 1940); *Годишник на Съюза на българските инженери и архитекти*, т. 1-10, 1934 – 1943; сп. *Архитект*, I-VII, 1927 – 1936; *Известия ДБА*, I-II, 1936 – 1937**; Цонев, М.** *БИАД в дати и събития (1893 – 1949). Кратък летопис.* С., 1993; **Агура, Д**. 50-годишна дейност на Съюза БИА (1893 – 1943). – *Годишник на Съюза на българските инженери и архитекти*, X, 1943, с. 1–21**.**

[4] Вж. например най-общо: **Станишев, Хр**. *История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939.* С., 1947; **Спиров, М**. *Електрификацията на България и нейните строители през XIX и XX век.* Т. I, 1878 – 1947. С., 1999.

[5] Обобщенията навсякъде в текста са направени по материалите от посочените тук, в бел. 4, издания, по **Цонев, М**. *Цит. съч.*, както и по: **Генчев, Хр**. **и др.** *България 1900. Европейски влияния в българското градоустройство, архитектура, паркове и градини 1878 – 1918*. С., 2002.

[6] Вж. следните изразителни примери: **Манафов, Ст**. *По въпроса за трансбалканската ж.п. линия.* С., 1898; *По въпроса за успоредната линия в Южна България*. С., 1898; *По въпроса за канализацията на София*. С., 1898; **Мавров, Ив.** Значението на водите за днешния стопански момент. – *Известия на БИАД*, № 3-4, 1921, 104–106; **Николов, Н.** Нашата техническа терминология. – *Сп. БИА*, XXV, № 5, 1925, 70–71; **Зелков, Я.** *Италианските отводнителни мероприятия (Bonifiche)*. С., 1930. Срв. с: **Наудашер, Е**. *От чирак в строителството на диги до пионер в индустриализацията на България. Спомени.* С., 2009.

[7] **Зелков, Я.** *Напояване на земите. Исторически поглед в чужбина и у нас.* Библиотека Културтехника, № 1, С., 1935, с. 72.

[8] Органът на дружеството се появява във времето с различни названия като: *Списание на Българското инженерно-архитектно дружество*; *БИАД: Списание на българските инженери и архитекти*; *БИА: Списание на българските инженери и архитекти*. За прегледност използвам съкратеното обозначение: *Сп. БИА* (от Списание на българските инженери и архитекти).

[9] *Устав на Българското инженерно-архитектно дружество*. С., б.г. (1925?).

[10] Защо трябва да се използва парадигмата *дневен ред* – защото той представлява друга възможна гледна точка, друг изследователски подход, различен от общата, описателна и хронологична история на съобщенията, и в частност на железницата или на пътищата, профилът история на строежите и пр. Дневният ред е тясно свързан с практическите нужди на страната, отразява моментните приоритети и прави възможна една реконструкция на основната проблематика в инженерно-техническата област (строителство, инфраструктура, но и икономика, организация на труда и пр.).

[11] **Генев, Г**. Моменти из живота на българския инженер преди и след основаването на БИАД. – *Годишник на Съюза на българските инженери и архитекти*, т. X. С., 1943, с. 24. Вж. също: **Станишев, Хр.** *Създаването на БИАД (1893)*. – *Годишник на Съюза на българските инженери и архитекти*, т. X. С., 1943, 24–25.

[12] *ЦДА*, ф. 1449, оп. 1, а.е. 55, л. 2326–2327.

[13] **Стоянов, В.** Създаването на Държавната политехника – етап в развитието на висшето техническо образование в България. – *Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП*, г. XXI, кн. 2, 1987, 113–166; **Поппетров, Н.** Софийското ВТУ – дълга предистория и бързо изграждане (Създаването на висше училище в контекста на времето). – *Просвета и промяна. Сборник в чест на Р. Радкова и*

по случай 150 години на Болградската гимназия. С., 2010, 436–458.

BULGARIAN ENGINEERING-TECHNICAL INTELLECTUALS IN EUROPEAN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL AREA 1879 – 1944

Nikolay Poppetrov

Abstract

The paper presents various aspects of the communication in the Bulgarian engineering and technical guild with foreign countries during study, through specialization, by business trips, correspondence, book exchange, etc. Main topic in the text has the question about the foreign experience, innovation and foreign influences in the formation of national agenda of the engineering guild and the society. Indicated are innovative projects and ideas related to the development of infrastructure, energetics, organization of researches, construction of Technical University. The conclusion is that the engineering and technical guild is a significant factor in the implementation of modernization of the Bulgarian economy and society.

ТЪРНОВСКИТЕ УЧИТЕЛИ – ОБРАЗОВАТЕЛНИЯТ ЕЛИТ НА ГРАДА (1878 – 1912)

Юлия Симеонова

Освобождението на Княжество България предопределя нови условия за дейността на родните просветители. Градежът на държавния апарат „поглъща“ много от учителите и става една от причините за сериозен и дълготраен недостиг на добре подготвени кадри за началното и средното училище. *Да се намерят учители за всичките държавни училища беше доволно мъчно, та и досега не е станало по-лесно,* пише през 1881 г. в Главното си изложение до княза министър К. Иречек.[1] Според някои изследвания групата на учителите след 1878 г. намалява два пъти за сметка главно на чиновническото съсловие.[2] Всичко това налага да се търсят реалистични административни и политически решения. Едно от тях е привличането на чужденци, които *като цяло [...] се радват на голям авторитет сред българските си ученици не само защото успяват да си изградят правилно поведение, но и поради това, че почти всички от тях са специалисти с висше образование*.[3] В първите няколко месеца след Освобождението Министерството на просвещението предприема спешни мерки за подготовка на педагогически кадри чрез организиране на временни курсове и откриване на едногодишни учителски семинари към някои класни училища. Въпреки усилията, нуждата от квалифицирани учители остава открита за дълго време.

Образователният елит в Търново по същество не се отличава от този в останалата част от страната. В общия ход на събитията и тук високообразованите учители и млади висшисти са призовани на отговорни административни длъжности. В града остават само малка част първоначални учители, завършили взаимно и класно училище. Поради необходимост от преподаватели общината и училищното настоятелство са принудени да привлекат 16 – 18-годишни търновски младежи и девойки, завършили през същата 1878 г. гимназии в Загреб, Букурещ, Кишинев, както и Петропавловската духовна семинария край Лясковец.[4] В подкрепа на това са и статистическите данни,[5] според които през учебната 1880/81 г. в Търновски окръг 70% от учителите са новопостъпили (стават учители след Освобождението). От тях значителен е делът на хората на възраст между 17 и 24 години – 76%, и много малко – 11%, са опитните педагози. През този начален етап от развитието на първоначалното образование в града с по-голям преподавателски опит е само главната учителка в Девическото класно училище Райна Попгеоргиева Футекова.

Съвсем естествено при такъв неопитен учителски персонал Отделът на народното просвещение предприема мерки и още през 1879 г. организира през лятната ваканция временни педагогически курсове. В тях окръжните училищни инспектори запознават учителите с методите на преподаване и основните учебни дисциплини, доколкото това е възможно, защото голяма част от преподавателите нямат и първоначално образование.[6] От друга страна, в класните училища в Търново по това време работят и учители, които имат по-добра методическа подготовка, завършили дори средно образование. Сред тях присъстват и лица, учили в чужбина. Пример за това са:

⇒ Никола Лазаров, назначен в Мъжкото класно училище, учил в Загребската реална гимназия;

⇒ Димитър Цоков заменя Стефан Стамболов в Мъжкото класно училище, завършил естествени науки в Русия;

⇒ Мария Ферадова и Теодора Петкова, учителки в Девическото класно училище,

са възпитанички на букурещкото девическо училище „Азил Елена Домна”.[7]

В целия Търновски окръг общият брой на завършилите в чужбина е малък, едва 9 от класните учители. От тях по един учат в Одеса, Кишинев и Загреб, трима в Болград, а останалите трима в Николаевската гимназия.[8] Развитието на учебното дело през следващите години налага тенденция, насочена към стремеж за по-високо образование на първоначалните учители. През 1885 г. това вече се регламентира и чрез *Закона за обществените и частни училища*, според който способността на учителите трябва да бъде проверявана от Министерството на народното просвещение.

Информацията за първоначалните учители в Търново, за съжаление, е ограничена. Днес тя се съхранява в ДА – Велико Търново, където във фонд 65 К откриваме списък с имена и статистически данни[9] за 1886 г. Тук са посочени общо 21 педагози, от които 9 мъже и 12 жени. Всички те са местни жители, родени в града (с изключение на Д. Андонов, който е от Казанлък). Направените изчисления показват, че средната възраст на тези учители е ниска – едва 22 години. Най-младите в списъка са Ев. Цанева и В. Вълканова, които са само на 17 години, а най-възрастният – Георги Коджов, е на 54 години. За професионалната им квалификация не се разкрива конкретна информация. Тук са отбелязани завършените класове (вероятно гимназиални), което подсказва, че по това време учителите все още не притежават професионално образование.

Наред със затрудненията около своето педагогическо обучение, българските просветни дейци се изправят и пред други изпитания: лошо материално положение, липса на служебен стабилитет и ограничени граждански права. При поляризацията на силите в нашето общество след Освобождението, значителна част от учителството споделя съдбата на бедните и онеправдани маси от населението. Именно това положение определя до голяма степен духа и насоката на неговата дейност.[10] Като израз на своята непримиримост, още в първите следвоенни години представители на учителското съсловие попълват редовете на Либералната партия. Възрожденските идеи, особено тези на Ботев и Каравелов, оказват пряко влияние на педагогическата мисъл. Постепенно си пробива път и социализмът, а учителите стават най-активните му последователи. Наред с идеологията на зараждащия се у нас пролетариат след Съединението, тук се разпространява и западното влияние. Хербартианството, както и различните идеалистични учения за държавата и обществото навлизат в педагогическата теория и практика. Именно тези идеи изиграват ролята на катализатор и учителите предприемат действия за подобряване на положението си, създавайки свои дружества, които по-късно прераснат в общонационални съюзи:[11]

- ✓ През 1895 г. се образува Българският учителски съюз (БУС);
- ✓ През 1902 г. се образува Класният учителски съюз (КУС);
- ✓ През 1905 г. се образува Учителска социалдемократическа организация (УСДО).

Различни по състав, класова принадлежност, идеология, цели и програми, посочените организации играят важна роля в защита на професионалните интереси на учителите. Те дават отражение и върху развитието както на учебното дело, така и на педагогическата мисъл у нас. Освен чрез тях, педагогическите кадри активно се включват и в други институции като събори, педагогически съвети, учебен съвет, обществено-културни и политически организации, печат и др., свързани с учебното дело. Като пример може да се посочи изискването на чл. 8 от Закона за обществените и частни училища, съгласно което от 1 до 20 август 1885 г. в София трябва да се проведе учителски събор. За негови представители от Търново са поканени Тр. Китанчев, Н. Бендерев и М. Сеизов.[12] Основните задачи тук се изразяват в обсъждане на проектите за учебни програми в първоначалните и средните училища, както и изказване на мнения по въпроси от учебното

дело, внесени от МНП.[13]

Първите стъпки за обединение в защита на своите интереси търновските учители предприемат в края на 80-те години. На 16 май 1889 г. в града се основава учителско дружество, което става член на Българския учителски съюз (1895 г.)[14] През този период много от учителите активно се включват в обществено-политическия живот. По повод тяхно участие в предизборната агитация за допълнителни избори за народни представители през януари 1895 г., окръжният управител издава заповед, в която изисква да бъдат предупредени учителите.[15] В отговор училищният инспектор Георги Паунчев реагира твърде остро, за което е уволнен от министър Константин Величков. През 1897 г. народният представител Никола Габровски поставя в Народното събрание въпроса за обществената дейност на учителя. Той прави писмено запитване във връзка с учителските уволнения, премествания, за правата на най-интелигентната част от българския народ.[16] Така се създава остра дискусия с Министерството на народното просвещение, която присъства по страниците на списание "Училищен преглед".[17]

Търновският образователен елит взема активно участие и в утвърждаването на новите европейски педагогически идеи у нас, пращайки свои представители на съборите в София и Търново, съответно през 1893 г. и 1907 г. Проблемите на образованието широко са обсъждани по страниците на търновския вестник "Учителска пробуда" – орган на БУС, редактиран от учителите Нико Просеников и Йордан Табаков. В навечерието на Балканските войни търновски учители присъстват и на педагогически конференции, организирани от Васил Мавриков.[18]

Особена заслуга за професионално израстване на българските педагози изиграва Законът за народното просвещение на министър Георги Живков, чрез който за първи път изцяло се регламентира положението на учителите, т.е. назначаване, повишаване, уволняване и заплащане. Според нормативния документ учителите в началните народни училища се разделят на редовни и временни, а редовните – на първостепенни, второстепенни и третостепенни.[19] За редовни учители се назначават български поданици, които са *свършили курса на някое педагогическо училище и са положили държавен изпит за получаване право на учителстване след една година от свършване на учението си.*[20] Всички лица, които не отговарят на посоченото по-горе образование или не са практикували като учители най-малко 5 години до издаването на закона, са временни учители (чл. 60). Много подробно в чл. 59 – 67 са изяснени условията и редът, при които преподавателският състав се повишава в степен и полага държавен изпит. Интересно е, че Законът постановява различно заплащане на учителите в отделните населени места (чл. 68). Назначаването и уволняването на педагогическия персонал се осъществява от Министерството на народното просвещение. Подобни са постановленията и за преподавателите в средните училища. Наред с редовни и временни учители съществува и категория волнонаемни учители, които се назначават по отделни предмети, с по-ниско заплащане (според чл. 161) 100 – 200 лв. месечна заплата. Всички временни учители до полагането на държавен изпит (до 1.09.1894 г.) получават размера на възнаграждението си до издаването на документа.

След като Законът влиза в действие, МНП изготвя и публикува в „Държавен вестник" списък с определените за учители лица. За гр. Търново са посочени следните имена:[21]

- *Второстепенни учители*: Никола Цанев, Йонко Понев, Петър Гъргаричев, Иван Захариев;
- *Третостепенни учители:* Петър Мутафов, Ламбуша Трифонова, Евгения

Петкова, Елисавета Бъчварова, Христо Тенев, Елена Димова, Милана Петрова, Милана Дечева, Юрдана Недялкова, Мария Чукова, Весела Беглекчиева, Мария Цанева, Елена Цанева, Райна Рачева, Тодора Стоянова, Ефросина Бъчварова, Кина Цанева, Райна Николова, Елена Гранитска, Дочо Ангелов, Христо Карапетров;

- *Временни учители:* Иван Златев, Маноил Петров Маноилов, Анастасия Райкова, Цветана Иванова;
- *Временни (новоназначени) учители:* Петър Досев, Васила Василева, Екатерина Маркова.

Законодателната промяна оказва сериозен прогрес в професионалното развитие на началните учители в Търново. През 1901 г. 43% от тях са със завършено гимназиално образование, 45% – с педагогическо, и 12% – със средно духовно.[22] По-голямата част от преподавателите продължават да бъдат млади хора на възраст между 18 и 28 години, с трудов стаж до 7 години. Сред тях първоначални учители са Иван Златев, главен учител на началните училища до 1912 г., приемникът му Стефан Савов, Петър Гъргаричев и Милана Бечева-Върбанова. Принос за развитието на основното образование в Търново имат учителите Елена Кефсизова, Вена Коджова, Йорданка Борова, Кина Панайотова, Елена Стойнова, Харалампи Кулелиев, Мария Цанева, Христо Груев, Кръстю Йонков и много други.[23]

Началото на новия век бележи развитие и в педагогическата квалификация на гимназиалните учители. През учебната 1901/1902 г. работят общо 54 преподаватели, разпределени почти поравно в двете търновски гимназии: 28 в мъжката и 26 в девическата. От тях преобладават редовно назначените учители, които притежават нужната степен на квалификация – 39 (72% от списъчния състав). Най-голям е броят на тези с II степен на квалификация – 18, което е сигурно доказателство за висок професионализъм. В групата на нередовните през тази учебна година попадат общо 15 преподаватели, от които най-голям е относителният дял на волнонаемните.

Добрата образованост на търновските учителите се подчертава от факта, че до войните (1912 – 1913 г.) работят общо 17 доктори на науките:

⇒ Димитър Габровски (математика);
⇒ Тодор Янков (философия);
⇒ Константин Фичев (физика);
⇒ Никола Михов (социални науки);
⇒ Димитър Рашев (политико-административни науки);
⇒ Никола Магнев (физика);
⇒ Зоя Ставрева (философия);
⇒ Георги Паунчев (философия) и др.

Образователният елит на града успява да възпита сред младите хора стремеж и постоянство към нови знания и успехи. Затова и техните възпитаници са сред най-изявените учени на страната. Ето няколко имена:

♦ Проф. Георги Златарски е първият геолог, основател на Геологическия институт при БАН и поставил началото на научното геологическо проучване у нас;

♦ Генерал-майор Стефан Златарски е преподавател в Михайловската и Николаевската военна академия в Петербург, офицер с голяма ерудиция, автор на много научни трудове;

♦ Проф. Васил Златарски е историк, автор на фундаментални научни изследвания на средновековната българска история.

♦ Доц. Рафаил Попов е известен археолог, специалист по праистория.

Принос за развитието на българското образование имат и внуците на Велчо Атанасов – Тодор, Илия, Харалампи и д-р Георги Джамджиеви.[24] Друг образован търновец е Георги х. Николов, завършил медицина в Лозана и Париж, става пръв асистент на световноизвестния френски хирург проф. д-р Е. Л. Доайен. Примерите са много, една голяма част от завършилите в Търново продължават да учат във висши учебни заведения в чужбина. Впоследствие, след завръщането си в България, заемат ключови позиции в управлението на страната. Същите са онзи следосвобожденски елит, който се формира от личности, притежаващи високо образование и изключителни качества. Това е елит, чиито представители оставят трайна следа в историята както на града, така и на България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Иречек, К.** *Главно изложение до Негово Височество княза върху положението на учебното дело в Княжество България.* С., 1882.

[2] **Кушева, Р**. Национални политики за квалификация на педагогическите кадри в периода 1879 – 1948 г. – *В: Диалогът в историята,* кн. 27, 2011, 19–37.

[3] Пак там.

[4] **Ванков, Н.** *Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79 – 1884/85.* С., 1905, с. 378.

[5] **Доросиев, Л.** Развитие на учебното дело в нашите първоначални училища. – *УП,* IV, 1899, кн. V, с. 511.

[6] Пак там.

[7] **Савова, К.** Развитието на просветата и културата във Велико Търново (1878 – 1944). – Във: *Велико Търново 1185 – 1985.* С., 1985, 268–306.

[8] **Доросиев, Л.** Цит. съч., с. 511, 513.

[9] ДА – В. Търново, ф. 65 К, оп. 1, а.е. 196, л. 3.

[10] **Обрешков, Об.** *Българското учителство през вековете*. С., 2009, с. 213.

[11] Пак там.

[12] ДВ, бр. 67/4.07.1885.

[13] Пак там.

[14] **Панайотова, К.** Просветно дело и културен живот (1878 – 1940). – В: **Тодоров, П. и кол.** *Страници от новата история на Велико Търново (1878 – 1940).* Велико Търново, 1993, 89–160.

[15] По този въпрос подробна информация предлага **Палангурски, М.** *Държавно-политическата система на България (1879–1919).* Велико Търново, 1995; *Избирателната система в България (1879 – 1911 г.).* Велико Търново, 2007; *Избори по стамболовистки (1887 – 1894 г.).* Велико Търново, 2008; *По българските парламентарни избори 1894 – 1913 г.* Велико Търново, 2011.

[16] **Панайотова, К**. Цит. съч., 89–160.

[17] УП, 1898, кн. 1, 1–20.

[18] **Панайотова, К**. Цит. съч., 89–160.

[19] Закон за народното просвещение. – В: **Максимов, Хр.** *Училищен алманах*. С., 1900, 276–299, чл. 57.

[20] Пак там, чл. 58.

[21] ДВ, бр. 183/24.08.1892.

[22] **Панайотова, К.** Цит. съч., 89–160.

[23] Пак там.

[24] **Савова, К**. Цит. съч., 268–307.

TURNOVO TEACHERS – EDUCATIONAL ELITE

OF THE CITY (1878 – 1912)

Julia Simeonova

Abstract

Over the past few years historical sciences began to use more often the term „elite“. Issues concerning the elites are developed in detail by Dobrinka Parusheva. Our choice of concept is inspired not only by the authoritative scientist, but also from the very meaning of the word *elite*. In the dictionary of foreign words, the definition of the concept is „*selected part of a social group, environment and others*.“ In this sense, an „*educational elite*“ fully corresponds to the „*teacher*“ category.

ЕСКИДЖУМАЙЦИ С ЕВРОПЕЙСКО ОБРАЗОВАНИЕ (ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 30-ТЕ ГОДИНИ XX В.)

Бета Хараланова

Един от най-големите проблеми през първите години след възстановяването на българската държава е острият недостиг на професионално подготвени специалисти както за управленческия апарат, така и за нарасналите нужди на стопанския и културен живот. До 1888 г. у нас няма висше училище, малък е броят на гимназиите, а професионалните училища тепърва започват да се изграждат. Затова и пред Министерството на народното просвещение стои като основна задача да се подготвят кадри за всички клонове на обществения живот. С бюджетни средства, различни дарения, от приходи на завещани фондове от разни благодетели, министерството раздава всяка година чрез конкурс десетки стипендии на младежи, които се учат в различни европейски университети. Целта е вместо в България да пристигат чужди мисионери, които да провеждат своята идеология, в чужбина да се учат български студенти, които, връщайки се в страната, да работят като учители, лекари, инженери, прависти. В чужбина – Франция, Германия, Белгия, Русия и т.н., получават своето образование десетки български студенти. Сред тях са и няколко десетки младежи, родени вЕски Джумая /дн. Търговище/. За съжаление обаче техният брой е значително по-малък от този на Габрово, Велико Търново, Ловеч и др. сходни по численост градове в България.

Според официалните преброявания населението вЕски Джумая през периода от Освобождението до 1934 г. /годината, когато се преименува в гр. Търговище/ е наброявало от 8926 до 10 421 жители. Данните сочат, че през 1920 г. от 10 389 души 6556 са българи, 3476 турци и 394 цигани. От тях грамотните са 5507, а неграмотните 4818. В същия момент по възраст младежите се разпределят както следва: 17-18 години – 186, 18-19 години – 221, 19-20 години – 134, 20-25 години – 1241.[1]

От посочените статистически данни може да се предположи, че смесеният етнически състав на населението в града е основната причина за ниския процент на обучаващи се в чужбина младежи. Консервативният патриархален бит на болшинството от турското население също пречи за повишаване на тяхното образователно ниво. Важен фактор за получаване на солидно образование, каквото имат студентите в чужбина, са и финансовите възможности. А вЕски Джумая населението се занимава предимно с търговия, земеделие и дребни занаяти, които не носят големи приходи и с които трудно може да се издържат студенти. От друга страна, броят на младежите, които са на възраст, подходяща за повишаване на образованието, също е твърде малък. Всичко това обуславя ниския процент на изучаващи се студенти в чужбина.

В настоящото съобщение ще се опитам да представя къде точно и в какви специалности са се обучавали младежите отЕски Джумая, кои са били специализанти на Министерството на просвещението и кои са легализирали дипломите си в периода от Освобождението до 30-те години на XX в.

В началото на февруари 1881 г. е публикуван първият Правилник за стипендиите в чужбина. В него се посочва, че раздаването на стипендии не е за вечни времена, а ще продължи, докато се създадат български висши учебни заведения. Студентите получават стипендии, които са два вида – цели и полустипендии. Те получават и временни помощи. След връщането си тези, които са получавали цели стипендии, задължително трябва

да работят на държавна работа осем години, а полустипендиантите – пет години.[2] Това правно урегулиране статута на стипендиите след Освобождението до 1912 г има безспорни позитивни резултати. За периода 1878 – 1910 г. в чужбина следват около 451 стипендианти, от които 423 мъже и 28 жени. Сред тях, макар и малко, са и студенти от Ески Джумая. В списъка на Министерството на просвещението за стипендиантите откриваме следните имена: 1886 г. – Стефан Данаджиев — учил медицина във Виена,1892 г. – Виктор Самсаров – учил инженерство във Виена, 1894 г. – Бърни Бърнев – учил медицина в Бордо, и 1905 г. – Христо Стоилов – учил славянска филология във Виена.[3] Както се вижда и от посочените 4 имена на студенти стипендианти, трима са учили във Виена. Столицата на Австрия е известна с многобройните си учебни заведения, и най-вече с т.нар. прочут университет, Техническото висше училище, Висшето училище за земеделска култура, Военното училище, Консерваторията. От 1879 до 1912 г. само във Виена държавата издържа около 70 стипендианти /22 медици, 17 инженери, 6 архитекти, 7 филолози, 10 души, завършили изкуство, двама математици и двама педагози/. През периода от 1898 до 1910 г. Министерството на народната просвета легализира 87 дипломи на българи, завършили висшето си образование във Виена.[4]

Най-значимото име на студент от Ески Джумая, обучаващ се във Виена, безспорно е на Стефан Данаджиев. Той е роден през 1866 г. Става стипендиант на Министерството на просвещение като студент по медицина през 1886 г. и в продължение на две години получава общо 3400 лв.[5] Завършва медицина във Виена през 1893 г., след което продължава специализация по психиатрия и нервни болести /1893 – 1894/. Завръщайки се в България, от 1901 до 1924 г. завежда нервно- психиатрично отделение на Александровската болница. Избран е за дописен член на Българското книжовно дружество /БКД/, а през 1902 г. и за негов действителен член. Бил е секретар и председател на Природо-математическия клон на БАН /1928 – 1929 г./, член на Виенското психиатрическо и неврологическо дружество, на Международната лига за борба с епилепсията. Името му се свързва и като дарител на Българското книжовно дружество и БАН.[6] С право се счита за първия изследовател на военновременната неврология и психиатрия у нас. Умира през 1943 г. Като нестипендианти в чужбина започват да се обучават още двама представители на града – Бърни Д. Бърнев, учил право в Лион през 1891 г и ветеринарство /така е отбелязана специалността „Ветеринарна медицина – б.а./ през 1892 г. През тези две години министерството му отпуска помощ от 200 лв. на година. През 1894 г. Бърнев се прехвърля в Бордо и става стипендиант по медицина на Министерството на просвещението.[7] Вторият представител е Виктор С. Самсаров, който през 1891 г. следва във Виена строително инженерство.[8] Първата година той също е нестипендиант, но от 1892 г. до завършването си получава стипендия от Министерството на просвещението. След завършване на висшето си образование през 1898 г. работи в България като строителен инженер. По негови проекти са построени железниците Червен бряг – Бяла Слатина, Радомир – Дупница – Горна Джумая – Св. Врач, София – Банкя и др. Той е един от проектантите на Рилската водноелектрическа каскада, на няколко водни централи и е автор на редица публикации, свързани със строителството на водни каскади.[9] С инженерно строително образование, получено в чужбина, е и Борис Ангелов. Той е роден на 31 януари 1893 г. в Ески Джумая. Завършва строително инженерство през 1897 г. в Гант, Белгия, след което работи като инженер по постройка на жп линии у нас, а след 1905 г. оглавява отделението за водите към Министерството на земеделието.[10]

Една от водещите страни, където се обучават най-много българи, е Германия. В края на XIX и началото на XX в. в страната има 10 висши технически училища,

представляващи по същество технически университети. Цикълът на обучение трае 4 години, а за някои по-маловажни специалности – 3. За разлика от големите френски технически училища, които набират студенти чрез конкурс, германските са по-либерални – трябва да се представи диплома за завършено средно образование с матура. Кандидатите, които не отговарят на това изискване, също могат да станат студенти, но под формата на слушатели – те получават атестат за висше техническо обучение, но не и официална диплома. Според проучванията, направени досега, най- много български студенти следват във Висшето техническо училище в Мюнхен – 170 души. Второто училище е в Дрезден, където следват 51 човека.[11] Своето образование в Германия получават и 9 младежи от Ески Джумая, които учат там през периода 1899 – 1911 г. Мнозинството от тях следва архитектура – Аврам Данаджиев, Димитър Иванов, Михаил Ненков и Михаил Янков. Ради Овчаров и Георги Петрушев са студенти съответно по инженерство и строително инженерство,[12] а Петър Шишманов – по техническа химия. Васил Стоянов и Димитър Тарашманов завършват средно техническо образование в техникума в Стрелиц, неголям град на север от Берлин.[13]

Значително по-многоброен е списъкът на студенти от Ескиджумайския край, които следват в периода от Освобождението до 1919 г. в два брюкселски университета – Свободния университет и Новия университет. Това са имената на Иван Алвановски, Марко Жечев, Димитър Христов, Къню Кънев, Илия Караджов, Недялко Куюмджиев, Стефан Писарев, Мишел Стефанов, Петко Тимнев, Руси Русев и Йордан Русев.[14] От 11 -те студенти десет учат основно подготвителен курс право, като двама от тях завършват и с диплома. И само един следва икономика и финанси. Това е потвърждение на обстоятелството, че след Освобождението юристите са най-голямата, неразделена от образователни степени професионална група сред българската интелигенция. Точният брой на следвалите право в чужбина все още не е напълно проучен, но те са една от най-големите групи обучаващи се извън България студенти. До 1909 г. МНП отпуска 26 стипендии за следване право в чужбина. Българското правителство правилно осъзнава необходимостта от специалисти юристи, защото през 1887 г. от 342 чиновници, съдии, прокурори и следователи само 67 имат нужното юридическо образование, а до 1888 г. адвокат може да бъде всеки пълнолетен български поданик, който знае официалния език.[15] За задоволяване нуждата от добре подготвени юридически кадри в Софийското висше училище се открива Юридически факултет, където от първия му випуск през 1895 г. до 1912 г. се дипломират 772 прависти.

С особени заслуги в българската военна история е роденият през 1858 г. в Ески Джумая ген. Симеон Янков. Той завършва Военното училище в София, а след това е изпратен в Русия и завършва Военноморската академия.[16] През 1909 г. е назначен за инспектор на Инженерните войски. От 1 януари 1910 г. е произведен в чин генерал-майор. По време на Балканската война под негово ръководство се извършва първият боен полет на самолет в света.[17]

Вероятно прави впечатление, че сред изброените дотук имена на студенти от Ески Джумая, обучаващи се в чужбина, липсват имена на хора, свързани с културата. Безспорно, изключителна роля за издигане културния имидж на България изиграва Никола Маринов – художник, завършил със златен медал през 1903 г. Художествената академия в Торино. Връщайки се в България, в продължение на две години той учителства, след което участва във войните, а от 1919 до 1921 г. е назначен за щатен художник към Министерството на народното просвещение. Силата на неговото изкуство и дарбата му на преподавател не остават скрити и през 1921 г.

Никола Маринов е избран за професор в Художествената академия. Сред неговите ученици са едни от най-известните български художници – Илия Бешков, Александър Жендов, Ненко Балкански и др.[18]

Посочените дотук имена на студенти от Ески Джумая, учещи в чужбина, се отнасят главно до началото на XX в., т.е. времето, когато откритото в София висше учебно заведение започва да излъчва своите първи представители висшисти. Навлизайки в различните професионални области, те спомагат за по-бързото обогатяване на професионалната структура на българската интелигенция, а оттам и за развитието на младата българска държава. Макар и все още да е в началната си степен на организация, висшето образование, получено в България, е на високо образователно ниво и е конкурентно с европейското. Преподаватели стават предимно българи, завършили престижни западни и руски университети. Раздвоението къде да следва човек – в чужбина или в България, все повече се засилва. Още повече, че една част, които се завръщат в България с дипломи на висшисти, са прескочили средното образование, а други, обучаващи се на собствени разноски, завършват твърде бързо, тъй като обучението им е краткотрайно. Така в Нов брюкселски университет, Фрайбург, Женева и във всички френски университети студентите следват само две години, докато в Софийското висше училище курсът на обучение е четиригодишен.[19] Това налага Министерството на народното просвещение да промени и политиката си спрямо българските студенти в чужбина. На 20 ноември 1897 г. Народното събрание приема Закон за легализиране на дипломите, издадени от чуждестранните университети, който влиза в сила от 1 януари 1898 г. Държавата налага контрол над всяко висше образование, добито в чужбина. Според закона всички младежи, добили висше образование в чужд университет, трябва да представят дипломата си за легализиране пред обособена за тая цел комисия при споменатото министерство. Целта на закона е много ясна: „да ограничи до минимум, или казано другояче, да застави нашите младежи да посещават само ония университети, които представляват разсадници на висша наука. Защото има и такива, където се приемат за студенти и младежи, които не са завършили средно образование, петокласно, шестокласно, някои и дори трикласно. По силата на закона всяко висше образование, добито в странство, трябва да бъде проверено от специална комисия, назначена при Министерството на просвещението".[20] Важен момент в него е, че специалистите със свободни професии като медици, фармацевти, прависти, ветеринари получават правото за упражняване и на свободна практика, след като легализират дипломите си. От съхраняваните в Националния музей на образованието – гр. Габрово регистри за легализиране на дипломите през посочения период може да се направи точна справка за хората, които са учили в чужбина и след това са легализирали своята диплома. 20 младежи от Ески Джумая, следвали в чужбина през периода 1911 – 1930 г., легализират дипломите си /вж. Приложение № 4/. Сред тях за първи път срещаме имена на две жени – Мария Луиза Досева, учила в Дармщад и легализирала своята диплома с протокол № 3 от 27 май 1918 г., и сестра й Здравка Досева, завършила медицина в Мюнхен и легализирала дипломата си с протокол № 18 от 21 юли 1921 г. Мария Луиза Досева е първата жена архитект с академично образование в България. За да следва в Дармщад, тя получава специално разрешение от университетските власти, тъй като по това време жените нямат право да учат. Връщайки се в България, заедно със съпруга си се установяват за кратко в Стара Загора, а след това и трайно в гр. Бургас. Мария Досева открива самостоятелно архитектурно бюро, където проектира жилищни сгради, училища, дюкяни, мелници, маслобойни, складове в различни градове на България. Своята професия на архитект тя упражнява цели 53 години, като същевременно ражда

и отглежда и четири деца. На 11 април 1975 г. на 81-годишна възраст тя завършва своя жизнен път.[21] За съжаление, данни за нейната сестра Здравка Досева, която легализира дипломата си по медицина, не успях да намеря до този момент. Това ще бъде един въпрос на проучване, както ще се допълват и споменатите дотук данни за други студенти от Ески Джумая, получили своето образование в Европа. И след като в по-голямата си част всички те допринасят твърде много за изграждането на българската държава – някои стават министри, депутати, академици и професори, други – изтъкнати специалисти в различни области на обществения, стопанския и културния живот, би могло да се помисли да се издаде сборник за всички бележити личности на дн. град Търговище.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1920 г.* С., 1920, л. 3, 37 и 39. През 1900 г. населението е 8926 души, 1905 – 9549 души, 1910 – 9388 души, 1920 – 10 389 души, 1926 – 10 490 души, 1934 – 10 421 души.

[2] ДВ, бр. 6, 7 февруари 1881 г.

[3] *Архив на Министерството на народното просвещение. Официално издание.* Г. II, кн. 2, 474–501.

[4] **Манафова, Р**. *Интелигенция с европейски измерения.* С., 1994, с. 104.

[5] **Танчев, И**. *Българската държава и учението на българи в чужбина /1879 – 1892/. Приложение 1 – Стипендианти на Княжество България в чуждестранни учебни заведения /1879 – септември 1892/*, С., 1994, с. 116.

[6] *100 години БАН 1869 – 1969.* С., 1969, с. 176.

[7] Пак там, с. 151.

[8] **Танчев, И.** *Българската държава и учението на българи в чужбина /1879 – 1892/. Приложение 2 – Българи – нестипендианти на Княжество България, получили еднократни парични помощи като учащи се в чуждестранни учебни заведения 1879 – 1892*. С., 1994, с. 151, 172.

[9] **Цонев, Мл.** *Дейци на Българското инженерно-архитектурно дружество /1893 – 1949/.* С., 2001, с. 176.

[10] Пак там, с. 20.

[11] **Танчев, Ив**. Германският принос в подготовката на българската интелигенция с инженерно-техническо образование /1878 – 1912/. – В: *Историята – професия и съдба /в чест на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков/.* С., 2008, с. 123.

[12] За Аврам Данаджиев, Ради Овчаров, Георги Петрушев – вж. **Цонев, Мл.** *Цит. съч.*, с. 64, 142, 154; **Иванов, В**. *Архитекти и други живели и работили във или за изграждането на Шумен.* Шумен, 2000, с. 6; **Любенова, Т.** *Още нещо за благоустрояването на Шумен /принос на архитекти от Търговище, родени в периода 1878 – 1924/.* Шумен, 2007, /под печат/.

[13] **Танчев, Ив.** Германският принос, 138–148.

[14] **Деспи-Майер, А**. Българските студенти в двата брюкселски университета /1870 – 1919/. – *ИДА*, кн. 52, 1986, 301–384.

[15] **Колев, Й.** *Българската интелигенция 1878 – 1912.* С., 1992, с. 196.

[16] **Цонев, Мл.** Дейци на Българското инженерно-архитектурно дружество /1893 – 1949/. С., 2001, http://bgsoldier.eamci.bg/

[17] http://bgarmy.eamci.bg/

[18] *Енциклопедия на изобразителното изкуство в България.* С., 1987, т. II, 37–38.

[19] **Манафова, Р.** Интелигенция с европейски измерения. С., 1994, с. 38.

[20] *Архив на Министерството на народното просвещение. Официално издание.* Г. II, кн. 2. Неофициален дял, 72–98. Статистика на свършилите в странство висши учебни заведения младежи, на които дипломите са легализирани от Министерството на просвещението.

[21] **Керемедчиев, Я.** Мария Константинова Досева – първата жена архитект в България. – *ГНПТМ*, 1976, 6, 119–127.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 1/1

Списък на стипендианти, изпратени от Министерството на просветата от 1879 до 1909 г.

1886 г.

Стефан Данаджиев – роден в Ески Джумая – учил медицина във Виена,

1892

Виктор Самсаров – роден в Ески Джумая, учил инженерство във Виена,

1894

Бърни Бърнев – роден в Ески Джумая, учил медицина в Бордо,

1905

Христо Стоилов – роден в Ески Джумая – учил славянска филология във Виена

Литература: *Архив на Министерството на Народното просвещение. Официално издание.* Г. II, кн. 1, л. 482, 491, 494, 501.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1/2

Списък на студенти от Ески Джумая - нестипендианти на Княжество България, получили еднократни парични помощи като учащи се в чуждестранни учебни заведения 1879 – 1892

1. Бърнев Бърни Д. – право, ветеринарство, Лион, 1891 и 1892 г.

2. Самсаров Виктор С. – инженерство, Виена, 1891.

Литература: **Танчев, И. Българската държава и учението на българи в чужбина /1879 – 1892/. С., 1994, л. 151, 172.**

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Списък на студентите от Ески Джумая, записани в Брюкселския нов университет

1. Алвановски Иван – роден 20 август 1891 – подготвителен курс по право

2. Жечев Марко, р. с. Вардун, 2 ноември 1889 – три години икономика и финанси, 1910 – 1914

3. Христов Димитър – роден 26 октомври 1893, с. Гагово /Ески Джумая/ – подготвителен курс по право 1913 – 1914

4. Кънев Къню – роден 19 май 1890 в Паламарца – първа година икономика и финанси, 1911 – 1912, 1912 – 1913, подготвителен курс по право 1913 – 1914

5. Караджов Илия – роден на 18 март 1882, Ески Джумая – курсова работа по право 1911 – 1912, дипломна работа по право 1912 – 1914, икономика и финанси 1913 – 1914

6. Куюмджиев Недялко Стефанов, роден 14 юни 1881, подготвителен курс по право 1911 – 1912, дипломна работа по право 1913 – 1914

7. Писарев Стефан – с. Опака, Търговищко. Роден 26 декември 1876, първа година икономика и финанси 1911 – 1913, курсова работа по право 1913 – 1914

8. Стефанов Мишел – роден 8 март 1887, подготвителен курс по право 1910 – 1911

9. Тимнев Петко – роден Мечикчилер /Беломорци/, Ески Джумая, 15 януари 1884, първа година социални науки 1907 – 1908, втора година икономика 1908 – 1909, подготвителен курс по право 1908 – 1909.

Студенти от Ески Джумая, записани в Брюкселския свободен университет

1. Руси Русев – дипломиран по политически и административни науки 26 юли 1888 г., и по право 1894/1895 г.

2. Русев Йордан Михайлов – подготвителен курс по природно-математически науки, 1887/1888 г.

Литература: **Деспи–Майер, А**. Българските студенти в двата брюкселски университета /1870 – 1919/. ИДА, кн. 52, 1986, л. 301–384.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Студенти от Ески Джумая, учили в Германия /краят на XIX – началото на XX в./

1. **Данаджиев Аврам –** роден 1878 – архитектура, Дармщад, 1901, л.140
2. **Иванов Димитър** – архитектура, Дармщад, 1901
3. **Ненков Михаил** – архитектура, Дармщад, 1902, л. 144
4. **Овчаров Ради Хар. –** роден 1867 – инженерство, Дармщад, 1895, л. 145
5. **Петрушев Георги –** роден 1892 – строително инженерство, Мюнхен, л. 145
6. **Стоянов Васил Ив. –** роден 1880 – техникум, Стрелиц, 1911, л. 147
7. **Тарашманов Димитър** – техникум, Стрелиц
8. **Шишманов Петър –** роден 1865 – техническа химия, Карлсруе, 1889, л. 148
9. **Янков Михаил** – роден 1891 – архитектура, Мюнхен

Литература:

Танчев, Ив. Германският принос в подготовката на българската интелигенция с инженерно-техническо образование /1878 – 1912/ – В: Историята – професия и съдба /в чест на член-кореспондент д.ист.н. Георги Марков/. С., 2008, с. 123.

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

Студенти от Ески Джумая, учили в австро-унгарски университети, академии, висши и професионални училища

1. Белчев, Белчо Т. (Ески Джумая) – Областно музикално училище, Загреб, 1908, с. 169

2. Данаджиев, Стефан Иванов (1866, Ески Джумая) – медицина, Виена, 1893 – специализира психиатрия и нервни болести, с. 176

3. Иванов, Иван (И. И. Теодоров) (1882, Ески Джумая) – строително инженерство, Виена 1903, Грац 1907, с. 181

4. Караджов, Тодор (Ески Джумая) – земеделие, Табор, 1909, с. 184

5. Люлюшев, Петър (1865, Ески Джумая) – специализира дърводелство, Прага, 1888 г., с. 189

6. Самсаров, Виктор Христов (1872, Ески Джумая) – строително инженерство, Виена, 1989, с. 199

7. Славов, Крум (1883, Ески Джумая) – право, Загреб, 1909, с. 200

8. Стефанов, Велико (1884, Ески Джумая) – фармация, Загреб, 1909, с. 201

9. Шишков, Стефан Славов (1873, Ески Джумая) – Военнотехническа академия, Виена, 1996, с. 208

10. Шишманов, Панайот (1885, Ески Джумая) – философия, Загреб, 1907, с. 208

Литература:

Танчев, Ив. Австро-унгарският принос в подготовката на българската интелигенция с европейско образование /1878 – 1912/. Втора част. *ИПр*., 2012, кн. 3-4, с. 165–210.

ПРИЛОЖЕНИЕ 5

Легализирани дипломи на студенти от Ески Джумая

Регистър на легализираните дипломи от чужбина, 3 януари 1911 – 28 април 1927

1. № 1955 Димитър Стефанов – Лозана – инженерство /Протокол 4/25.05.1911/
2. № 2201 Трендафил Христов – Фрайбургски университет. Лисансие по право /20 март 1912/
3. № 2277 Велислав Николаев – Гантски университет – инженерство – 20/30 юли 1912
4. № 2517 Неделчо Атанасов – Фрайбург – по право, 6/29 март 1914
5. № Александър Абаджиев – Фрайбург – геометрия, 6/29.03.1914
6. № 2709 Белчо Белчев – Загреб – музика 29/29 ноември 1914
7. № 2777 Илия Караджов – Брюксел – право, № 32/15 декември 1914
8. № 2828 Янко Колев – Париж – право, 10/18 март 1915
9. № 2832 Михаил Стефанов – Женева – право, 3 април 1915
10. № 2860 Ст. Щерев – Мюнхен – ветеринарна медицина 15/април 1915
11. № 2991 Васил Шишманов – Женева – медицина 46/30 декември 1915
12. № 3037 Михаил Янков – Мюнхен – архитектура – 6/15 юни 1916
13. № 3120 Кольо Титков – Гант, Белгия – морско машинно инженерство, 21 май 1917
14. № 3142 Мария Луиза Досева – Дармщад – 3/27 май 1918
15. № 3220 Л. Куюмджиев – Брюксел – право 19/7 декември 1918
16. № 3502 Гиньо Бобев – Лион – медицина 13/12 май 1921
17. № 3740 Здравка Досева – Мюнхен – медицина 18/21 юли 1921

18. № 4076 Анастас Тодоров – Торино – ветеринарна медицина 22/15 юли 1922

Литература:
МОБГ к 2,11/7839

Регистър на легализирани дипломи 28 април 1927 – 10 януари 1936
19. № 718 Христо Топалов – Страсбург – фармация 81/29 декември 1927
1928
20. № 426 Илия Куюмджиев – Торино, Италия – медицина 56/29 август 1928

Литература:
МОБГ к 2/11/7840

TOWNSMEN FROM ESKI DZHUMAYA WITH EUROPEAN EDUCATION
/from the Liberation till 30's of the 20th century/

Beta Haralanova

Abstract

The report gives an account of the tuition of young people from Eski Dzhumaya (nowadays Targovishte) abroad in the period immediately after the Liberation till the 30's of the 20th century.

A large number of the Bulgarian students, who studied abroad, were scholars of the Ministry of Education. Four of them were from Eski Dzhumaya: Stefan Danadzhiev – who studied medicine in Wien (1886), Viktor Samsarov – studied engineering in Wien (1892), Barni Barnev – studied medicine in Bordeaux (1894) and Hristo Stoilov who studied Slavic Philology in Wien (1905). Twenty students from Eski Dzhumaya who completed universities abroad between 1911 and 1930 legalized their diplomas. Amongst them, for the first time, we come across two female names: Maria Luiza Doseva, who studied in Darmstadt and legalized her diploma with record №3 from 27 May 1918 and her sister Zdravka Droseva, who graduated medicine in Munich.

The material includes also appendices with lists of the students at the different universities and towns, as well as of the scholars and of those students who legalized their diplomas.

ПРИНОСЪТ НА РОДА ЧАЛЪКОВЦИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА МЕДИЦИНАТА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Мария Левкова-Мучинова

Участието на копривщенско-пловдивския род Чалъковци в събитията и процесите, които съставляват същината на националното Възраждане и следосвобожденското развитие на България, е позната тема в родната ни историопис. Богатият изворов материал[1], както и приносът на рода в стопанския живот и деловата активност, в културно-духовната и обществена обнова на българите през XIX столетие, провокира интереса на мнозина изследователи към Чалъковия род или отделни негови именити представители – от проучванията на първите историци, краеведи и генеалози в началните десетилетия на XX в. до постиженията на съвременната българска историография[2].

Не е останала встрани от вниманието на изследователите и темата за професионалната и обществена дейност на първите лекари от фамилията Чалъкови. Документирана в архивни единици[3], в периодичния печат[4] и мемоаристиката[5], в съвременната историография тя е интерпретирана в контекста на формирането на българската възрожденска интелигенция, и по-конкретно на медицинската ни интелигенция през Възраждането[6], както и на институционалното и кадрово изграждане на здравеопазването в следосвобожденска България[7].

Настоящият текст има за цел да изследва спецификите в подготовката и професионалната реализация на първите лекари Чалъковци като част от общия процес на формирането на българската медицинска интелигенция през Възраждането и полагането на основите на здравеопазването в свободната българска държава.

Лекарите, които са обект на настоящата статия, принадлежат към големия и прочут през Възраждането Чалъков род. Негов родоначалник е копривщенецът Вълко Поклонник, благодетел на Хилендарския манастир и църквата в родното си село през втората половина на XVIII в.[8] Синовете на хаджи Вълко се преселват към началото на следващото столетие в големия стопански и административен център Пловдив и успяват да проникнат в доходоносната сфера на откупуването на данъци (по-конкретно десятъка върху дребния рогат добитък – онлалък или беглик), която ги издига до солидни позиции в стопанския живот на Пловдив, както и в османската столица. Желанието за общественополезна дейност, съчетано със значителни икономически възможности, превръща фамилията Чалъкови в един от най-крупните благодетели и меценати за българската просвета и духовност през XIX в. и ръководител на редица важни събития в обществения живот на своите сънародници не само в Пловдив, но и в общонационален план[9].

Подготовката и реализацията на първите дипломирани медици в Чалъковия род, осъществена в средата и втората половина на XIX столетие, е следствие от множество фактори – нарасналите финансови възможности на семейството, необходими за обезпечаване на скъпоструващото медицинско образование, образователните традиции и тенденции в българското общество, и не на последно място – условията за образование и професионална реализация в Османската империя и извън нейните предели.

Около средата на XIX в. в резултат на продължилото няколко десетилетия успешно

участие в откупуването на беглика в притежание на Чалъковци са съсредоточени значителни имоти и финансови средства, които им отреждат място сред най-заможните представители на българския делови и стопански елит[10]. Успоредно с икономическото и социално издигане на семейството расте и интересът към по-добро образование, и към средата на столетието на смяна на полуграмотните джелепи и бегликчии израства поколението на младите, добре образовани в гимназии и университети в Османската империя, Гърция и Европа поколения. Младите Чалъковци учат в известни с доброто си образование училища в Османската империя като прочутото училище на Теофилос Каирис на о. Андрос, гръцкото търговско училище на о. Халки, Роберт колеж в Цариград, а също и в колежи и университети във Франция, Италия, Англия и Русия[11]. Между тях са и първите лица с медицинско образование, получено в Европа или в османската столица.

Появата на първите лекари в Чалъковия род кореспондира със засиления интерес към медицинско образование, който съставлява част от процеса на формиране на българската интелигенция към средата и третата четвърт на XIX столетие. Ако за периода до средата на века разполагаме с данни едва за 11 дипломирани българи медици, за целия период на Възраждането броят им е около 130[12]. Българите получават медицинско образование най-вече в европейските университети (Италия, Франция, Англия), а в пределите на Османската империя – във Военномедицинското училище в Цариград[13]. Образователни институции с медицински профил, достъпни за българчета, са също медицинското училище, основано през 1841 г. в Букурещ, преобразувано през 1856 г. в Национално училище по медицина и фармация, а през 1869 г. в медицински факултет [14], и Медицинският факултет на Атинския университет, основан през 1836 г.[15]

При избора на лекарската професия безспорно са отчитани и възможностите за реализация на завършилите медици – като военни лекари в състава на османската армия, преподаватели в медицинските училища или кадри за нуждите на изградените през XIX в. в българските земи турски военни болници[16], или като свободно практикуващи лекари, каквито през разглеждания период се търсят в много български селища. За избора на лекарската професия от значение е и нейната престижност и високо заплащане по това време, което отрежда на лекарите място сред най-заможните представители на българското общество[17].

Образованието и професионалната реализация на лекарите от Чалъковия род притежават някои специфики, породени от социо-икономическия и културен профил на фамилията. Скъпоструващото медицинско образование е достъпно по това време главно за най-заможните среди в българското общество, между които неизменно са и Чалъковци[18]. През изследвания период медицина завършват шестима младежи, което съставлява 37,5% от лицата с висше образование в рода[19]. Д-р Стоян Чомаков например завършва медицина във Флоренция и Пиза и специализира хирургия в Париж благодарение на подкрепата на своя по-голям брат, богатия бегликчия чорбаджи Салчо Чомаков, и на своите вуйчовци, големите бегликчии Стоян и Вълко Чалъкови[20]. Медицинското образование на д-р Георги Вълкович, д-р Александър (Алеко) Вълкович и останалите лекари в рода в значителна степен е обезпечено финансово от печалбите на Чалъковци, реализирани в откупуването на беглика през втората четвърт на XIX в.[21]

Въпреки значителните си финансови възможности, семейството активно търси и социалните контакти, създадени в деловата сфера, с цел използване на възможностите за образование на немюсюлмански деца, предоставени от османското правителство през третата четвърт на XIX в. Благодарение на познанствата и връзките с високопоставени служители в османската столица и влиянието, с което фамилията се ползва в дворцовите

среди и сред висшата османска администрация, неколцина младежи от Чалъковия род през третата четвърт на XIX в. са приети във Военно-медицинското училище в Цариград.

Основано през 1832 г. от султан Махмуд II, от 1858 г. в резултат от настоятелните молби на влиятелните цариградски българи то допуска прием и на българчета[22]. Възпитаници на това училище през третата четвърт на XIX в. са много български младежи от Пловдив, Търново, Копривщица, Дряново, Шумен и други селища[23]. Преподаването в цариградското военномедицинско училище се извършва по френски медицински учебници и се намира под влиянието на френското медицинско образование, като има за цел да подготви военни лекари за турската войска[24].

Медицинско образование и лекарска практика през разглеждания период имат следните представители на Чалъковия род: д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893), един от първите професионални медици и най-изявените български общественици през втората половина на XIX в., завършил медицина в Пиза и Флоренция (1840 – 1847) и специализирал хирургия в Париж (1847 – 1848)[25], както и възпитаниците на Военномедицинското училище в Цариград д-р Георги Вълкович (1833 – 1892), д-р Александър (Алеко) Вълкович (1835 – 1899), д-р Никола Стоянович (1831 – 1875), д-р Александър П. Куртович (Зоирос паша) (1842 – 1917) и д-р Стоян Т. Доганов (1849 – 1910)[26].

Изборът на медицинско училище в значителна степен определя и по-късната професионална реализация на лекарите Чалъковци. Д-р Стоян Чомаков започва медицинската си практика в Пловдив, където през 1848 г. е назначен за градски лекар[27]. Тук той извършва успешни операции, отваря и аптека[28], преди да се посвети изцяло на каузата на българския Църковен въпрос, пребивавайки в продължение на 17 години в Цариград (1861 – 1878). В османската столица той също практикува медицина, за което съобщават дописки в периодичния печат от тези години[29], но медицинската му практика остава на заден план за сметка на общественополезната му мисия като дългогодишен представител на Пловдивска и Софийска епархия във връзка с Църковния въпрос[30].

Останалите петима младежи в Чалъковия род, завършили Военномедицинското училище в Цариград преди Освобождението, се реализират като военни лекари в състава на турската армия и служат в различни области на Османската империя – Ниш, Босна, Битоля, Тулча, Черна гора, Цариград, Бейрут, Дамаск и Триполи[31]. Особено се отличава д-р Георги Вълкович, който през 1857 г. е назначен за началник на хирургическата клиника при медицинското училище в Цариград, а през 1860 г. е изпратен на специализация в Париж[32]. През 1865 г. той е назначен за началник на централната болница в Дамаск и за „главен доктор на всичкия Шамски вилает в Сирия", а през 1870 г. – за професор по хирургия в Практическото медицинско училище в Цариград и за директор на болницата „Хайдар паша"[33]. През 1873 г. е удостоен с чин каймакам и е определен за домашен лекар на турския външен министър Решид паша, близък е и на известния османски държавник Мидхат паша. По време на Сръбско-турската война от 1876 г. д-р Георги Вълкович е началник на турската военна болница в Ниш и София и е произведен в чин миралай бей (полковник)[34].

Висок офицерски чин – каймакам (подполковник) достига в османската войска и д-р Никола Стоянович[35]. Д-р Александър Куртович (Зоирос паша), преподавател във Военномедицинското училище в Цариград, който участва в уреждането на здравните служби в Османската империя и представлява турското правителство на международни лекарски конгреси, е удостоен с титлата паша[36].

За високия професионализъм на лекарите от Чалъковия род свидетелства награждаването им с военни и граждански отличия от османското правителство[37]. В

качеството си на военни лекари те вземат участие и във военните конфликти, които води империята на Балканите – Сръбско-турската война (1876) и Руско-турската война (1877 – 1878)[38]. При изостряне на Източния въпрос през 70-те години на XIX в. обаче, както и други военни лекари българи те са подложени на арести, заточения или изпратени на фронтовата линия. С избухването на Руско-турската война през 1877 г. д-р Георги Вълкович например е арестуван и заточен в Дамаск (Сирия)[39]. По-късно с ходатайството на граф Н. Игнатиев е амнистиран и през май 1878 г. се завръща в Цариград[40]. Друг от лекарите в рода – д-р Александър (Алеко) Вълкович, се озовава по време на войната като лекар в турската войска в Казанлък, където завежда военната болница и се спасява с бягство след опожаряването на града от турците[41].

Профилът на лекарите с фамилията Чалъкови не се изчерпва с тяхната строго професионална дейност. Преди Освобождението те участват дейно в обществено-политическия живот на своите съграждани и сънародници като спомоществователи, църковно-училищни настоятели, публицисти и автори на дописки, брошури и книги[42]. Те са и едни от най-енергичните участници в църковно-националните борби на българите. Съществен тук е приносът на д-р Стоян Чомаков – един от основните светски водачи на българския църковен въпрос и член на Екзархийския съвет към Българската екзархия[43], на д-р Георги Вълкович – също член на Екзархийския съвет към Екзархията[44], на д-р Никола Стоянович, деец на църковното движение[45]. Лекарите Чалъковци не остават встрани и от революционната активност на своите сънародници – д-р Георги Вълкович е член на цариградската „Дружина на верните приятели" (1861) и сътрудник на Г. С. Раковски[46]. Не може да бъде отмината и помощта му за освобождаване на част от задържаните след разгрома на Априлското въстание българи, както и за финансово подпомагане на пострадалите[47].

След Руско-турската война от 1877 – 1878 г. повечето от лекарите от Чалъковия род се завръщат в Източна Румелия и в Княжество България и предоставят знанията и компетентността си в услуга на изграждащата се българска държава[48].

Много от тях участват в работата на първите управленски и изпълнителни органи на българската държава след Освобождението. Д-р Стоян Чомаков е член на Либералната партия и депутат в Областното събрание на Източна Румелия. След Съединението (1885) е избран за народен представител в V (1887 – 1890) и в VI (1890 – 1893) Обикновено народно събрание, а през периода 29 юни – 20 август 1887 г. е министър на народното просвещение в правителството на К. Стоилов[49]. Носител е на ордените „Св. Александър" II (1887) и I степен (1888)[50]. Д-р Георги Вълкович е член на Учредителното събрание в Търново (1879)[51], директор на земеделието, търговията и общите сгради в състава на Първото източнорумелийско правителство (май 1879 – юли 1881)[52], министър на външните работи и изповеданията в Княжество България (1881 – 1883)[53], министър на обществените сгради, земеделието и търговията и на пощите[54], председател на Държавния съвет (1885 – 1886), български дипломатически агент в Цариград (1887 – 1892)[55]. Награден е от руското правителство с орден „Св. Станислав" – II кл.[56], както и с българските ордени „Св. Александър" III степен (1882), II степен (1886) и I степен (1888)[57].

Приносът на медиците от рода Чалъковци в институционалното и законодателното (организационното) изграждане на здравеопазването в българската държава след Освобождението е реализиран посредством участието им в изграждането и дейността на първите обществени организации в областта на здравеопазването – санитарни съвети и комисии, болнични заведения, благотворителни дружества, както и чрез медицинската им практика и публицистичната им дейност.

Съществена е и ролята им в основаването и дейността на санитарни комисии и съвети, болнични заведения, благотворителни дружества в Пловдив, София и др. Д-р Стоян Чомаков е назначен за губернски лекар в Пловдив от Временното руско управление (1878)[58]. Член е на Санитарния съвет в Източна Румелия[59]. Д-р Георги Вълкович е член на Медицинския съвет в Княжество България (1885 – 1886)[60]. Друг потомък на Чалъковци, д-р Стоян Доганов, е член и касиер на Българския лекарски съюз[61]. Лекарите от фамилията Чалъкови имат съществена роля и за изграждането на редица болнични заведения в България, между които Пловдивската държавна болница, на която д-р Стоян Чомаков е директор през 1885 – 1888 г., и Александровска болница в София, на която през 1886 г. д-р Георги Вълкович е назначен за директор[62].

В условията на свободната българска държава продължават своята медицинска практика като общопрактикуващи градски, околийски и военни лекари д-р Александър (Алеко) Вълкович и д-р Стоян Доганов, също потомци на Чалъковия род, които се издигат до високи офицерски чинове и вземат участие в Сръбско-българската война[63]. Тук трябва да спомена и дейността на д-р Георги Вълкович като директор на санитарната част на българската армия по време на войната[64].

Извън медицинската и преподавателска практика, но пряко свързана с нея е и публицистичната дейност на първите лекари Чалъковци, посветена на актуални обществени и медицински въпроси. В тази област се изявяват д-р Стоян Чомаков, публикувал в периодичния печат статии, посветени на хигиената и предпазването и лечението на холерата[65]. Д-р Александър Куртович (Зоирос паша) е автор на няколко книги на френски език, посветени на медицинската проблематика, а д-р Георги Вълкович е автор на учебник по анатомия, съставен за студентите във Военномедицинското училище в Цариград[66].

Представители на формиращата се интелигенция, първите лекари в Чалъковия род съчетават медицинската професия с енциклопедични познания и интереси. В списъка на тяхното книжовно наследство откриваме трудове, свързани с драматургия, литература, история, антична митология и др. научни области[67]. Лекарите Чалъковци откриваме и сред дейците на Българското книжовно дружество (по-късно БАН) – дописни и редовни членове на БКД са д-р Стоян Чомаков[68] и д-р Георги Вълкович[69].

Направеният преглед на дейността на първите дипломирани медици в известния Чалъков род позволява да се открояят някои от спецификите в пътищата за тяхната подготовка и професионална реализация като съставна част от процеса на изграждане на българската медицинска интелигенция през XIX в. Появата на първите лица в рода с образование, получено в колежи и университети в Европа и Османската империя към средата и третата четвърт на столетието, е съставна част от засиления интерес в българското общество към по-добро образование. В рода Чалъкови този процес протича с ускорени темпове благодарение на финансовите възможности, мрежата от социални контакти и силния интерес към образованието. Така капиталите, акумулирани от семейството през втората четвърт на века в резултат на успешната им стопанска дейност, стават източник на средства за доброто образование на следващите поколения, получено в престижни учебни заведения в Османската империя и в Европа с различен образователен и професионален профил – икономика, право, медицина, които се реализират успешно в империята през последните предосвобожденски десетилетия.

Познаването на османската столица от фамилията Чалъкови, тясно свързана с имперската икономика, контактите ù с влиятелни личности и възможностите, които предоставя османското правителство за образование на български младежи

през третата четвърт на века, определят насочването на много младежи от рода към Военномедицинското училище в Цариград – една от основните образователни институции, подготвящи медицински кадри по това време, достъпна за българчета. Техният избор показва един от пътищата за достъп до европейско образование за българските младежи и една от образователните институции, подготвила немалка част от българската медицинска интелигенция, намерила професионална реализация в Османската империя и осъществила след Освобождението прехода към изграждането на модерните здравни институции в свободната българска държава.

Профилът на лекарите Чалъковци през Възраждането и в първите години на свободна България включва не само тяхната медицинска практика, но и активната им обществена дейност като спомоществователи, читалищни дейци, членове на църковно-училищните настоятелства и Екзархийския съвет на Българската екзархия. Дейността им като депутати и министри в няколко правителства след Освобождението, участието им във военните и дипломатически отношения на младата българска държава ги ангажира пряко с най-актуалните проблеми на тяхното съвремие. А участието им в книжовния живот и публицистиката като спомоществователи, сътрудници и автори на научна литература и медицински статии, широките им научни и интелектуални интереси, присъствието им сред създателите и дейците на културни и благотворителни организации са съществени характеристики на българската интелигенция през Възраждането, осъществила след Освобождението прехода към изграждането на основите на образованието, здравеопазването, науката и културата на свободната българска държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци през Възраждането*. Дисертация. София, 2012, 4–9.

[2] За историографията за Чалъковия род вж. Пак там, 9–19.

[3] Запазени в Български исторически архив (БИА) при НБКМ – София и НБИВ – Пловдив, в Научния архив (НА) при БАН и Архива на Института за исторически изследвания при БАН, в Централен държавен архив (ЦДА) в София и Отдел „Териториален архив – Пловдив" към Регионална дирекция „Архиви" – Пловдив.

[4] Това са дописки и статии, поместени през периода 1850 – 1878 г. на страниците на българските периодични издания „Цариградски вестник", „Източно време", „Македония", „Съветник", „Турция", „Народност", „Независимост", „Читалище", „Български книжици" и др., както и в издаваните след Освобождението в Източна Румелия и Княжество България „Пловдивски общински вестник", „Марица", „Зора", „Мир".

[5] **Стамболски, Хр.** *Автобиография. Дневници. Спомени. 1852 – 1879. Откъси*. София, 1972.

[6] **Стефанов, В.** *Българската медицина през Възраждането*. София, 1980, 60–71, 91–94; **Радкова, Р.** *Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.)*. София, 1986, 250–259; **Михайлова, Ек.** Здравната помощ и медиците в Априлското въстание. – *История*, 2011, № 3, 15–31; Франция и формирането на българско лекарско съсловие (1856 – 1878). – В: *Историята, истината, историкът. Юбилейно издание по случай 80-годишнината на професор Николай Генчев*. София, 2012, 158–168.

[7] **Запрянов, Н., Г. Найденов**. *Медицински биографичен справочник*. Пловдив, 1972; **Запрянов, Н.** Благотворително дружество „Св. Пантелеймон" – начало на БЧК. – В: *100 години БЧК в Пловдив.* Пловдив, 1979; 100 години Пловдивска държавна болница. – В: *Един век в служба на народното здраве*. София, 1979; **Шопов, Г.** Д-р Ст. Чомаков. – В: *Българо-руските и българо-съветските връзки и сътрудничество в областта на Червения кръст през годините*. Съст. А. Пейков, В. Топузов. Ч. II. София, 1979, 91–96; **Стефанов, В.** *Българската медицина през Възраждането*. София, 1980; **Запрянов, Н., Н. Казанджиев.** *Д-р Стоян Чомаков*. София, 1979; **Каблешкова, Р.** Стоян Иванов Чомаков (1819 – 1893) – лекар, политик, общественик. – *В: Асклепий. Международен годишник по история и обща теория на медицината.* Т. XVIII. София, 2005, 124–127; **Мангачев, П.** *Учредяване и първи международни прояви на БЧК*. София, 2008; **Запрянов,**

Н. Приносът на д-р Стоян Чомаков в областта на здравеопазването в Източна Румелия. – *Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив*. Кн. VI. Пловдив, 2009, 35–39; **Запрянов, Н.** *История на медицината в Пловдив*. Пловдив, 2009.

[8] За него вж. **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* 44–46.

[9] **Кесяков, Хр**. *Пловдивските първенци Чалъковци. Дарения и заслуги*. Пловдив, 1932; *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови. Потекло, живот и дейност*. Пловдив, 1935; *НА-БАН*, сб. IV, а.е. 35 (**Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство (Родословно изследване)*. София, 1935) (машинопис); **Стоянов, М.** Чалъковци (Към историята на един чорбаджийски род). – *ИПр*, 1950 – 1951, кн. 3, 313–329; **Мирчева, К.** Чалъкови. – В: **Тодев, Ил.** (ред.) *Кой кой е сред българите XV – XIX век. 501 имена от епохата на османското владичество.* София, 2000, 290–296; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* 195–231.

[10] **Стайнова, М., А. Велков.** Турски документи за стопанската дейност на Чалъковци. – В: *Известия на НБКМ.* Т. IX (XV). София, 1969, с. 168; **Янева, Св.** *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София, 2011, с. 57, 272–279; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* 201–202.

[11] **Мучинов, В., М. Левкова-Мучинова**. Демографска характеристика на един български възрожденски род (родът Чалъковци през втората половина на XVIII и през XIX век). – В: *Семейство и солидарност между поколенията. Сборник с доклади от научна конференция (София, 17 – 18 октомври 2012 г.).* София, 2013, с. 32.

[12] **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 62–66; **Радкова, Р.** *Българската интелигенция,* 254–259. Вж. също **Михайлова, Ек.** Здравната помощ, с. 17.

[13] **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 63–66.

[14] *Пак там*, 69–71. Вж. също *История на медицината в България*. София, 1980, с. 99.

[15] **Румпос, Д.** *Атинският университет и модернизацията на българската култура през XIX век*. Велико Търново, 2009; **Мучинов, В.** *Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.)*. София, 2013, с. 102 (бел. 69).

[16] **Михайлова, Ек.** Турските военни болници в българските земи (1837 – 1878). – *История*, 2012, № 5, с. 415.

[17] **Радкова, Р.** *Българската интелигенция,* с. 255.

[18] Показателни в това отношение са данните, които дава Р. Радкова за социалния произход на първите български лекари, дипломирани до 1850 г., според които от 10 дипломирани медици само 1 е син на бедни родители, 1 е син на занаятчии, 1 на богати бегликчии и 7 са потомци на богати търговски семейства. – Вж. **Радкова, Р.** *Българската интелигенция,* с. 255.

[19] В тази бройка не са включени още няколко младежи от рода, които през разглеждания период учат във Военномедицинското училище в Цариград, но поради различни причини не го завършват. Между тях са Георги П. Куртович, Костадин Искров Кесяков и Стоян Георгиев Чалъков. – Вж. **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* с. 143, 156, 159.

[20] Вж. **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Ч. I: Изследване*. София, 2003, 70–72, 77.

[21] В изследването си за д-р Стоян Чомаков Илия Тодев обръща внимание върху значението на неговия произход за по-нататъшната му житейска реализация: „Изобщо, благодарение на произхода си д-р Чомаков получава великолепна стартова позиция за успешна както професионална, така и обществена дейност.” – Вж. **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков,* Ч. I, с. 72. Същото би могло да се каже и за останалите дипломирани медици, произхождащи от заможния и влиятелен Чалъков род. – Вж. **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* с. 209.

[22] **Начов, Н.** *Цариград като културен център на българите до 1877 г.* София, 1925, 137–149; **Стамболски, Хр.** *Автобиография,* 45–48.

[23] **Стефанов, В.** *Българската медицина*, 63–65, 210–214. Според данните, приведени от Ек. Михайлова, в средата на 70-те години на XIX в. в българските земи практикуват медицина 14 български лекари, възпитаници на Цариградското военномедицинско училище, половината от които служат като военни лекари в турската армия. – Вж. **Михайлова, Ек.** Здравната помощ, с. 17.

[24] **Начов, Н.** *Цариград като културен център,* с. 145; **Стефанов, В.** *Българската медицина,* с. 71. Според данните, публикувани от В. Стефанов, в османската армия са служили 34 български лекари, от които всички с изключение на трима са възпитаници на Военномедицинското училище в Цариград. – Пак там, с. 212. Вж. също *История на медицината в България*, с. 99; *История и култура на България в дати. Възраждане*. Велико Търново, 1997, 323–326.

[25] **Шопов, Г.** *Д-р Ст. Чомаков*, 91–96; **Запрянов, Н., Н. Казанджиев**. *Д-р Стоян Чомаков.* София,

1979; **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 159–160; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, 83–87; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* с. 117.

[26] **Начов, Н.** *Цариград като културен център,* 143–144; **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 210–214; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* с. 134, 139–141, 178.

[27] **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, с. 93.

[28] Пак там, 93–98. Вж. също *Българската възрожденска интелигенция.* София, 1988, с. 707; **Генчев, Н.** *Възрожденският Пловдив. Принос в българското духовно възраждане.* София, 2007, с. 89; **Божинов, П.** *Чомакови.* – В: **Тодев, Ил.** (ред.) *Кой кой е сред българите XV – XIX век. 501 имена от епохата на османското владичество.* София, 2000, с. 298.

[29] **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, 95–97. През 1861 г. в Цариград д-р Вичо Панов и д-р Стоян Чомаков извършват първата операция в областта на отоларингологията. – Вж. **Стефанов, В.** *Българската медицина*, с. 89, 160.

[30] **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, 189–428.

[31] *Българската възрожденска интелигенция,* 127–128; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295; **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци,* 135–136, 139–141, 178.

[32] Некролог на Георги Вълкович. – *Свобода*, VI, бр. 743, 17 февруари 1892. – Публ. в: **Радкова, Р., Д. Гоцева.** *Посмъртни материали за български възрожденски дейци.* Т. II. София, 2008, с. 206; **Стефанов, В.** *Българската медицина,* с. 155, 210, 213.

[33] **Начов, Н.** *Цариград като културен център,* с. 147; **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 155–156, 210.

[34] *Напредък*, XI, бр. 104, 22 октомври 1876; **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 303. Вж. също **Генчев, Н.** *Възрожденският Пловдив*, с. 90; *Българската възрожденска интелигенция,* с. 128; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295.

[35] Една жална и много жална длъжност ни ся е паднала днес... – *Век*, II, бр. 32, 9 август 1875. Д-р Никола Стоянович е погребан в двора на пловдивската църква „Успение Богородично". Надписът върху надгробната му плоча съобщава, че починалият е „воин-лекар, на чин каймакам, роди се на 3-ий ноември 1831 лето, представи се на 14 юлия 1875". – Вж. **Алваджиев, Н.** *Старинни черкви в Пловдив*. Пловдив, 2000, с. 128.

[36] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*. София, 1978, с. 471; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295.

[37] *Източно време*, II, бр. 42, 29 ноември 1875; *Напредък*, X, бр. 71, 6 декември 1875; **Стамболски, Хр.** *Автобиография,* с. 562.

[38] **Стефанов, В.** *Българската медицина,* 212–213. Вж. и Некролог за д-р Стоян Доганов. – В*: Летописи на лекарския съюз в България.* Год. VIII. Кн. VII – VIII. С., 1910, с. 490.

[39] *Из архивата на Найден Геров.* Под ред. на Т. Панчев. Кн. I, София, 1911, 87–88; Кн. II, София, 1914, с. 783.

[40] **Стамболски, Хр.** *Автобиография,* 844–845.

[41] **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 310.

[42] **Груев, Й.** Епархийското в Пловдив училище „Св. Кирил и Методий". – *Български преглед*. Год. III, кн. VII – VIII. С., 1896, с. 122; **Стамболски, Хр.** *Автобиография,* 270–273; **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, с. 182, 195, 252, 359.

[43] **Шопов, Ат.** Д-р Стоян Чомаков... Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. – В: *Сборник на БАН.* Кн. XII. Клон историко-филологичен и философско-обществен. 8. София, 1919. Ч. I. *Из живота и дейността на д-р Ст. Чомаков по Църковния въпрос и Възраждането*, 1–74, 36–37; **Кирил, Патриарх Български.** *Панарет, митрополит Пловдивски (1805 – 1883).* София, 1950, с. 120; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, Ч. I, 132–134; **Бонева, В.** *Българско църковно-национално движение 1856 – 1870.* Велико Търново, 2010, 359–397 и сл.; **Тодев, Ил.** Екзархията – фактическо начало на модерната българска държавност. – В: **Ганев, Г., Г. Бакалов, Ил. Тодев** (ред.) *Държава и църква – църква и държава в българската история. Сборник. по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия*. София, 2006, с. 238.

[44] *Право*, VIII, бр. 35, 9 ноември 1873; *Българската екзархия. Сборник документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов" – Пловдив*. Състав. и автори на встъпит. студия: Р. Колева, А. Аврамова. Пловдив, 2003, 98–101, 283–287.

[45] *Архив на Г. С. Раковски*. Т. IV, 320–323.

[46] **Орманджиев, Ив.** Нови данни за Г. С. Раковски по време на Първата българска легия и след нейното разтуряне. – В: *Исторически преглед*, 1962, кн. 6, 76–77; *Архив на Г. С. Раковски*. Т. III, 711–712, 782–783; Т. IV, 87–89, 98–100, 143–145, 147–148, 284–286; **Трайков, В.** *Георги Стойков Раковски. Биография.* София, 1974, с. 98, 154. Вж. също **Стефанов, В.** *Българската медицина,* с. 92, 154–155.

[47] **Михайлова, Ек.** Здравната помощ, с. 27.

[48] С изключение на д-р Никола Стоянович, който почива през 1875 г., и д-р Александър Куртович (Зоирос паша), който скъсва с българските си корени и остава да живее в Цариград. – Вж. **Левкова-Мучинова, М.** *Родът Чалъковци*, с. 140, 143.

[49] Съобщение за смъртта на Стоян Чомаков. – *Свобода*, VIII, бр. 1257, 25 ноември 1893. – Публ. в: **Радкова, Р., Д. Гоцева.** *Посмъртни материали за български възрожденски дейци,* Т. II, с. 282; **Ташев, Т.** *Министрите на България 1879 – 1999. София, 1999*, с. 525; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, с. 459, 462–463. Вж. също *Българската възрожденска интелигенция*, с. 707; **Божинов, П.** *Чомакови*, с. 299.

[50] *Българската възрожденска интелигенция*, с. 707.

[51] **Радев, С.** *Строителите на съвременна България*. Т. I. София, 1990, с. 70.

[52] *Некролог на Георги Вълкович*, с. 206. Вж. също *Из архивата на Найден Геров,* Кн. I, с. 779; **Стателова, Ел.** *Източна Румелия (1879 – 1885). Икономика, политика, култура*. София, 1983, с. 62, 74, 79, 97, 107; **Каблешкова, Р.** Копривщенци в живота на модерния Пловдив. – В: *Пловдив по пътя към модерния свят*. Пловдив, 1998, с. 160; **Ташев, Т.** *Министрите на България*, с. 100.

[53] **Иречек, К**. *Български дневник*. Т. I, 1879 – 1881. София, 1995, с. 456, 477–479, 494–495, 506, 510; **Стателова, Ел.** *Източна Румелия*, с. 231, 238–239; **Радев, С.** *Строителите на съвременна България*, Т. I, 301–302, 306, 340.

[54] **Иречек, К.** *Български дневник*. Т. II, 1881 – 1884. София, 1995, 87–89 и сл.

[55] **Запрянов, Н.** *История на медицината в Пловдив*, с. 45; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295.

[56] **Стателова, Е.** *Източна Румелия,* с. 123.

[57] *Българската възрожденска интелигенция*, с. 128.

[58] **Запрянов, Н.** *История на медицината в Пловдив*, с. 33, 47; Вж. също **Запрянов, Н.** Българо-руска дружба и сътрудничество в историята на здравеопазването в Пловдив. – В: *Проблеми на историята на медицината в България и на българо-руските и българо-съветските медицински връзки.* София, 1967, с. 117; **Запрянов, Н., Н. Казанджиев.** *Д-р Стоян Чомаков*, с. 101; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, 439–440.

[59] **Запрянов, Н.** *История на медицината в Пловдив*, с. 38; **Шопов, Ат**. *Д-р Стоян Чомаков,* Ч. I, 64–65; **Тодев, Ил.** Кой е д-р Стоян Чомаков? – *В: Исторически преглед*, 2007, кн. 3 – 4. *Юбилейно издание по случай 75 години от рождението на професор Николай Жечев*, 387–388; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, 439–440; **Запрянов, Н., Н. Казанджиев**. *Д-р Стоян Чомаков*, с. 101.

[60] **Ташев, Т.** *Министрите на България*, с. 100; *Българската възрожденска интелигенция,* с. 128.

[61] *Некролог за д-р Стоян Доганов*, с. 490; *Българската възрожденска интелигенция*, с. 215.

[62] **Ташев, Т.** *Министрите на България*, 105–106; *Българската възрожденска интелигенция,* с. 128; **Мирчева, К.** Чалъкови, с. 295.

[63] *Българската възрожденска интелигенция*, с. 127, 215.

[64] **Ташев, Т.** *Министрите на България*, с. 207. Вж. също **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 306.

[65] Съвети за предпазване и церене от холера. – *Время*, I, 3, 21 август 1865; Естествени и игиенически понятия. – *Читалище*, I, 1870/1871, 84–86, 121–124, 154–160, 245–248. Вж. **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, с. 97; **Стоянов, М.** *Българска възрожденска книжнина*, Т. I, 373–374; **Стефанов, В.** *Българската медицина*, 82–83, 87, 160; **Запрянов, Н.** *История на медицината в Пловдив,* с. 193; *История на медицината в България*, с. 107.

[66] **Кепов, Ив.** *Живот и дейност на Чалъковци*, л. 303.

[67] **Стоянов, М.** *Стари гръцки книги в България*, 471–472.

[68] **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков*, с. 504.

[69] *Българската възрожденска интелигенция,* с. 128.

THE CONTRIBUTION OF THE FAMILY OF CHALAKOVTSI FOR THE DEVELOPMENT OF THE MEDICINE IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE LIBERATED BULGARIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Maria Levkova-Muchinova

Abstract

The article explored the specifics in the education and the professional realization of the first doctors from the large and famous during the National Revival period Family of Chalakovtsi. These specifics are the result of many factors – the socio-economic profile of the family, the educational traditions and trends in the Bulgarian society, the conditions for the education and the professional realization in the Ottoman Empire. The appearance of the first graduate medics in this family in the middle and the second half of 19th century is a part of the general process of the formation of the Bulgarian medical intelligentsia during the National Revival, which after the Liberation (1878) established the foundations of the healthcare in the liberated Bulgarian state.

ОСМАНСКАТА ВЛАСТ И БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ КЪМ РУСКАТА ИМПЕРИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Венцислав Мучинов

Последната масова българска емиграция преди Освобождението се извършва в началото на 60-те години на XIX век, когато от намиращите се под османска власт български земи (най-вече от Северозападна България) към южните европейски владения на Руската империя се преселват над 12 000 души. На тази емиграция обръщат внимание редица български изследователи – като се започне от проучванията на Г. Димитров и Д. Маринов от края на XIX и началото на XX век и се стигне до публикациите на Е. Хаджиниколова, Ил. Тодев и Ст. Дойнов в последните няколко десетилетия[1]. Темата е засегната и от някои представители на чуждата историография като К. Карпат, Ив. Грек и Н. Червенков, Е. Белова, М. Фролова и др.[2]

Въпреки това все още редица аспекти, особено що се отнася до отношението и конкретните действия на Високата порта спрямо това преселение, остават слабо проучени и неуточнени. Именно „разплитането" на политиката на централната и местната османска власт във връзка с преселническата акция от началото на 60-те години на XIX век е *основната цел* на настоящия доклад. За нейното реализиране, освен наличните български и чуждестранни проучвания, засягащи в една или друга степен разглеждания проблем, са използвани документи от български, турски, руски, западноевропейски и пр. произход, материали от тогавашния периодичен печат, спомените на дейци от епохата и др.[3]

За разлика от предишните големи емиграционни движения, които се извършват по време и непосредствено след руско-турските войни от 1806 – 1812 г., 1828 – 1829 г. и 1853 – 1856 г., емиграцията от началото на 60-те години на XIX век се извършва в мирновременна обстановка. Тя е пряко свързана с големите разместванията на населението в Северното Причерноморие, Крим и Кавказ в годините, последвали края на Кримската война. Масовите размери, които взема преселването на кримските татари и ногаите от Южна Русия към владенията на Османската империя[4], принуждават руското правителство да разреши официално този процес в края на 1859 г. Заедно с това управляващите в Петербург вземат решение да се поощри заселването в Русия на известен брой балкански славяни, най-вече българи, които да заместят в демографско и стопанско отношение изселилите се татари. Инструкции в този дух са изпратени в началото на 1860 г. до руските консули на Балканите, включително до тези във Видин, Варна и Одрин[5].

По този начин от руска страна е стартирана подготовката за извършване на поредната преселническа акция от българските земи, осъществена през 1861 – 1862 г. Най-голям мащаб тази акция приема в Северозападна България (Видинско, Белоградчишко и Ломско), поради което фигурира в българската историография и под името „Видинско преселване". Причините за успеха на руската агитация в този регион се търсят в нерешения десетилетия аграрен въпрос, който тласка неколкократно през 30-те – 50-те години на XIX век местното българско население към бунтове и изселвания в съседна Сърбия[6]. Към този проблем се прибавя и преселването на татарите в района през

1860 – 1861 г., което допълнително утежнява положението на християнското население в северозападните български земи[7]. Поради това местните български селяни масово се поддават на уверенията на руския консул във Видин М. А. Байков, че в Русия те ще намерят всичко необходимо за добър и спокоен живот, и най-вече – достатъчно обработваема земя и привилегии. Руските агенти изтъкват и други аргументи в полза на преселването – съгласието на турските власти за неговото извършване и възможността за предварителна продажба на недвижимото имущество, осигуряване на безплатно пътуване до местата на заселване в Южна Русия и пр.[8]

В резултат на тази активна агитация през периода от края на юли до началото на октомври 1861 г. от Видинския санджак се изселват 1560 семейства, или общо 10 990 българи. Те са превозени с кораби и шлепове до делтата на р. Дунав и оттам през Черно море до южноруските пристанища Одеса, Евпатория и Теодосия (последните две – разположени на Кримския полуостров)[9]. Далеч по-скромни резултати обаче са постигнати в останалите части от българските земи. Въпреки предварителните очаквания на руските дипломатически представители във Варна, Одрин и Битоля и проведената активна агитация, емиграцията от Североизточна България, Тракия и Македония обхваща ограничен кръг хора[10]. Едва през май 1862 г. в Крим пристигат 229 семейства от Одринско и отделни български семейства от Североизточна България (от Шуменско, Русенско и Тулчанско). Заедно с тях общият брой на преселниците от 1861 – 1862 г. надхвърля 12 000 души[11].

Основен проблем за настоящото изследване е *изясняването на политиката на османската власт спрямо тази преселническа акция*. Дълги години остава спорен въпросът дали съществува договореност между правителствата в Петербург и Цариград относно размяната на население между двете империи. Различните мнения по този въпрос са обобщени от Ст. Дойнов, който, опирайки се на руски дипломатически документи, твърди, че през февруари 1861 г. е постигнато подобно споразумение на ниво посланици. Действително, в донесение до канцлера А. М. Горчаков от 22 февруари 1861 г. руският посланик в Цариград А. Б. Лобанов-Ростовски докладва, че същия ден е официално уведомен от османския министър на външните работи Али паша за съгласието на Високата порта да предостави на желаещите да се преселят в Русия българи това право[12].

Очевидно е, че това съгласие на османското правителство е обвързано с въпроса за преселването на мюсюлманите от Южна Русия в Османската империя. Трябва да се отчете, че след Кримската война сред част от османския управляващ елит се разпространява идеята за извършване на размяна на християнските поданици на султана с мюсюлмански имигранти (предимно татари и черкези) от руските владения в Крим и Кавказ. Привържениците на подобна размяна считат, че нейното реализиране ще донесе безспорни политико-стратегически предимства за Османската империя – проявяващите симпатии към Русия християнски поданици на султана ще бъдат заменени от изпитващите силна враждебност към руската политика татари и черкези[13]. Преобладаващата част от османските държавници обаче ясно съзнават, че една такава размяна би донесла тежки икономически проблеми за Империята и би влошила и без това незавидното ѝ финансово състояние[14]. Именно поради това те се противопоставят на провеждането на подобна политика и на изпълнението от страна на Високата порта на споразумението от февруари 1861 г.

Последвалите действия на османската власт показват, че поне на първо време Високата порта е склонна да допусне ограничен емиграционен поток от своите владения в Румелия, и по-конкретно от северозападните български земи. Не е случайно, че тъкмо

в Северозападна България османската власт проявява най-голяма пасивност спрямо руската агитация и на практика позволява преселническите настроения сред местното българско население да вземат големи размери. Причината за това може да се търси в напрегнатата обществено-политическа обстановка в северозападните български земи. Посредством допускането на ограничена българска емиграция от Видинския санджак османската власт по всяка вероятност се стреми да тушира бунтовническите настроения сред местното българско население, като позволи на най-радикалните негови елементи да се изселят в Русия заедно със своите семейства. Тази хипотеза се подкрепя от факта, че най-голям размер българската емиграция заема сред жителите на тези села във Видинско, Белоградчишко и Ломско, които вземат най-дейно участие във въстанието от 1850 г.[15]

Твърде скоро обаче на османското правителство се налага да вземе категорична позиция срещу българското изселване. Руската дипломация използва устното споразумение от началото на 1861 г. като основание за предприемане на широкомащабна преселническа кампания, като през следващите месеци руските консулски мисии (особено тези във Видин, Варна и Одрин) разгръщат трескава агитационна дейност сред християнското население в Румелия[16]. Това принуждава османските управляващи да вземат мерки за предотвратяване на надигащата се значителна преселническа вълна.

Още на 30 април 1861 г. Високата порта изпраща писмо до провинциалните власти в северните български земи, в което се посочва, че „някои подстрекатели" с цел да създадат бунт в страната разпространяват слухове, че заселването на черкезите и ногаите ще се извърши в замяна на изселването на българите. На местните власти в Северна България се нарежда да вземат енергични мерки срещу разпространителите на подобни неверни и злонамерени слухове. За да се успокоят духовете сред българския народ, е необходимо местните български първенци да бъдат уверени, че държавата счита българите за „едни от най-благонадеждните османски поданици", за чието добруване се полагат под покровителството на султана най-големи грижи. Също така трябва да им бъде разяснено, че мюсюлманските бежанци са разпратени за заселване на подходящи свободни места не само в Северна България, но и в други части на империята, при това в много по-голямо количество[17].

Високата порта обръща специално внимание на ситуацията във Видинско, където, както вече се посочи, агитацията за преселване е най-дейна. През юни 1861 г. на видинския валия е наредено да вземе мерки за ограничаване на контактите между българите и руския консул във Видин[18]. Интензивната кореспонденция между видинския валия и централната власт в Цариград продължава и през следващите месеци. Портата нарежда да се попречи на тези, които имат намерение да се изселят, но без да се употребява насилие спрямо тях, тъй като това ще даде повод за оплаквания. Поради това властите във Видинско и съседните райони се призовават да постъпват в случая „твърде разумно"[19].

На 18 ноември 1861 г. Портата изпраща тайна заповед до провинциалните власти в Румелия, в която се съобщават решенията на Министерския съвет в Цариград, нарочно свикан по въпроса за изселването на българите. А те са: 1. Държавата няма да задържа със сила онези, които не разбират грижите и свободите, с които са дарени от султана, и напускат огнищата си „под миража на смътни обещания"; 2. На българите, които желаят да се изселят, трябва да се съобщи, че Османската империя не е канила и не поощрява идването на мухаджири (мюсюлмански бежанци), а последните се преселват по собствено желание и с позволението на Русия. Заявява се, че османската власт „няма абсолютно никакъв договор с Русия за отправяне на българи от Румелия на местата, изпразнени от мухаджирите в Русия". Поради това разпространяваните злоумишлени слухове за

изселване на българите са неверни и българският народ не трябва да им се доверява.

Посочените решения трябва да се обяснят на духовните ръководители и на другите първенци измежду българите, с които местните власти трябва да проведат специални срещи. Нещо повече – заявява се, че ако някои българи в желанието си да напуснат страната са продали имотите си, то те ще се отнемат от купувачите и ще се връщат обратно на собствениците. Подчертава се, че за да се постигне пълно успокояване на българското население, то не бива да се измъчва и преследва, а напротив – към него местните власти трябва да се отнасят „добре и справедливо"[20].

Въпреки заявлението, че държавата няма да задържа със сила тези, които желаят да се изселят, в края на 1861 г. са предприети мерки срещу големите размери, които придобива агитацията за преселване в Търновско, Варненско, Одринско и други райони в българските земи, като някои от агитаторите са прогонени, а други – арестувани. С активни действия за спиране на преселническото движение се отличават варненският мютесариф Ашир бей и бившият велик везир Мехмед Къбръзлъ паша, назначен през есента на 1861 г. за одрински валия. Комбинираните мероприятия, съчетаващи мирното увещаване със силовите действия, продължават и през следващата 1862 г.[21]

Именно взетите мерки от страна на централната и местната османска власт, заедно с надигналото се възмущение сред българската общественост от „убийствената" (по определението на Г. С. Раковски[22]) преселническа политика на руския царизъм, довеждат до значителното ограничаване на емиграцията от българските земи през 1861 – 1862 г. Така преселническата акция се осъществява единствено в част от Северозападна България, докато изселванията от другите райони на българското етническо пространство имат твърде незначителен характер.

Изложената информация дава възможност *да се заяви*, че въпреки наличието сред османските управляващи среди в годините след Кримската война на идеи за извършване на размяна на християнските поданици на султана с мюсюлмански имигранти от руските владения в Крим и Кавказ, отново (както и в предишните десетилетия на XIX век[23]) в политиката на Високата порта взема връх линията за максимално ограничаване на емиграцията на християнското население от българските земи.

Както вече се посочи, запазването на тази линия в политиката на Високата порта е продиктувано най-вече от икономически и фискални съображения. Очакванията на някои кръгове сред османските управляващи, че пристигащите от Русия мюсюлмански колонисти ще заместят емигрираните през 1861 г. от Видинско българи в стопанско отношение, твърде скоро показват своята несъстоятелност. Българската емиграция довежда до замиране на земеделието в редица райони на Северозападна България[24], което принуждава Високата порта не само да вземе мерки за ограничаване на по-нататъшната емиграция на своите християнски поданици, но и да предприеме *активни действия за връщане в пределите на Османската империя на вече изселилите се българи*.

Реализацията на тази цел от страна на османското правителство се благоприятства от лошата руска организация по транспортирането и настаняването в Крим на българските преселници от Видинско, което поражда сред тях масово желание за завръщане в намиращите се под османска власт български земи. Още през есента на 1861 г. някои представители на българските емигранти влизат в контакт с османското консулство в Одеса, а в началото на 1862 г. преселниците от над 30 видински, белоградчишки и ломски села избират делегация, която да измоли от султана помощ за връщане по родните им места. В съставеното по случая писмо селяните от Видинско молят и за предоставяне на временни данъчни облекчения, за да могат да възстановят своите стопанства след

завръщането си[25].

Опитите на руските власти да разубедят българските преселници от решението им за завръщане в родината са неуспешни, като с малки изключения те остават непреклонни в своите намерения. В крайна сметка през март 1862 г. османският консул в Одеса е официално информиран за съгласието на руското правителство за връщане на преселниците. Според постигнатите през април договорености руската страна поема ангажимента да доведе до пристанищата желаещите да се завърнат в Османската империя и да ги снабди с храна за няколко денонощия. Всички останали разходи трябва да се поемат от Високата порта. През май 1862 г. изпратените от османското правителство кораби транспортират от пристанищата в Крим до Видин около 8000 български бежанци. В Русия остават само 160 семейства (около 800 души), най-вече на компрометирали се пред своите сънародници заради усърдието си по преселването лица. За по-малко от една година около 2000 бежанци умират от болести, недохранване и измръзване по време на тежкото пътуване към Южна Русия и прекараната там сурова зима[26].

Високата порта дава нареждания на местните власти в българските земи за *полагането на специални грижи* по посрещането, настаняването и подпомагането на изстрадалите преселници. По-голямата част от тях се завръщат в родните си села във Видинско, но има и някои, които по време на реемиграцията се установяват в Северна Добруджа. Удовлетворена е молбата на завърналите се български преселници от Видинско за опрощаване на данъците им за период от няколко години; полагат се усилия за регулиране на проблемите, възникнали поради настаняването на част от татарските и черкезките колонисти в селата и домовете на завърналите се български изселници, като за целта правителството решава да им се раздадат земи от държавния поземлен фонд[27]. Както основателно посочват изследователи като С. Дамянов и Ст. Дойнов, всичко това е сторено с цел да се възстанови по-бързо замрялото след българското изселване селско стопанство в Северозападна България[28]. Не трябва обаче да се пропускат и политическите съображения за благосклонното отношение на Високата порта спрямо българските реемигранти – османските управляващи разчитат, че положените усилия за завръщането и подпомагането на преселниците ще засилят лоялността на българското население в този стратегически регион към властта на султана и ще предотвратят бъдещото му въвличане в бунтовни кроежи от страна на руски или сръбски агенти[29].

Настаняването на българските реемигранти обратно в родните им населени места обаче не минава без проблеми. По време на пътуванията си из Дунавска България през 60-те – 70-те години на XIX век Ф. Каниц констатира, че години след завръщането им положението на някои от реемигрантите все още не уредено. Така например през 1864 г. завърналите се в с. Василовци, Ломско, български селяни все още са принудени да живеят в примитивни землянки, тъй като напуснатите им през 1861 г. домове са заети от татарски колонисти. Същото е положението и на завърналите се български жители на с. Вълчитрън, Плевенско[30].

Посочените проблеми обаче не са в състояние да променят *констатацията*, че реемиграцията на българските преселници от Южна Русия през 1862 г. представлява безспорен успех за османската политика. Завръщането на емигрантите се използва от османската власт за изобличаване на руската политика, довела до разорението и страданията на подлъганите да се преселят в „кримските пустини" българи от Видинско, както и за пропагандиране на благоденствието и спокойствието, в което живеят българският и другите народи под грижите на османското правителство[31].

В *заключение* може да се заяви, че предприетата (въпреки някои първоначални

колебания) политика от страна на османската власт спрямо българската емиграция към Руската империя от началото на 60-те години на XIX век довежда не само до значително ограничаване на нейните мащаби, но и до полагането на целенасочени усилия за завръщане на оцелелите български преселници обратно по родните им места[32]. За българското национално развитие осъществяването на тази политика на Високата порта има голямо значение, още повече, че преселението от 1861 – 1862 г. се явява последната масова българска емиграция в предосвобожденската епоха.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Маринов, Д.** Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско) (Принос за българската история). – *СбНУНК*, кн. II. София, 1890, 61–114; **Маринов, Д.** *Избрани произведения в 5 тома.* Т. III: *История на града Лом и Ломска околия.* Под ред. и с бележки на Д. Господинов. София, 2003, 442–483; **Димитров, Г.** *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение.* Ч. II. Пловдив, 1896, 196–197; **Тодоров-Хиндалов, В.** Изселване на видинските българи в 1861 г. – В: **Тодоров-Хиндалов, В.** *Възстания и народни движения в предосвободителна България според новооткрити турски официални документи.* София, 1929, 93–111; **Дамянов, С.** *Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби.* София, 1967, 190–205; **Митев, Й.** Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. – *ВИСб*, 1970, кн. 3, 3–23; **Тонев, В.** Някои данни за преселническото брожение в Източна България през 1861 г. – *Известия на Народния музей – Варна*, кн. IX, 1973, 185–195; **Трайков, В.** *Георги Стойков Раковски. Биография.* София, 1974, 196–209; **Хаджиниколова, Е.** Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. – *ИПр*, 1976, кн. 6, 45–61; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници в южните области на Русия 1856 – 1877.* София, 1987, 31–44; **Тодев, Ил.** О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия. – *BHR*, 1988, кн. 3, 42–57; **Плетньов, Г.** Руските консули и преселването на българи в Русия през 1860 – 1862 година. – *ВИСб*, 1992, кн. 4, 63–84; **Дойнов, Ст.** Последното масово преселение в Южна Русия (1861 – 1862). – *ИПр*, 1992, кн. 11 – 12, 18–39; Георги С. Раковски и последното голямо преселване в Русия. – В: *Българско възраждане: идеи, личности, събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски”.* Т. IV. София, 2002, 324–334; Едно неуспешно преселване на българи в Южна Русия. – *Studia Balcanica 24: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков.* София, 2003, 328–337; **Тодев, Ил.** Демографски процеси. – В: *История на българите.* Т. II: *Късно средновековие и Възраждане.* София, 2004, 389–402; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751 – 1878).* София, 2005, 137–159; **Пеев, В.** Преселението на българите в Русия от 1861 г. и Добродетелната дружина. – В: *Университетски четения и изследвания по българска история. IV международен семинар Смолян, 11 – 13 май 2006 г.* Състав. И. Баева, Пл. Митев. София, 2008, 214–226.

[2] **Karpat, K.** *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985, 63–65; **Грек, Ив., Н. Червенков.** *Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще.* София, 1993, 35–36; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 г.г.).* Москва, 2004, 175–221; **Фролова, М. М.** Русское консульство в Видине и переселение болгар в Россию (1861 г.). – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе.* Москва, 2010, 170–187; **Пачев, С.** Причины массового переселения болгар в Таврическую губернию 1861–1863 гг. в историографии. – В: *Известия на Института за исторически изследвания.* Т. XXXI: *Сборник в чест на проф. д.и.н. Стефан Дойнов.* София, 2014, 317–326; **Фролова, М.** Переселенческие настроения у болгар Битольского эялета в 1861 г. (По донесениям русского дипломата М. А. Хитрово). – В: *Известия на Института за исторически изследвания.* Т. XXXI: *Сборник в чест на проф. д.и.н. Стефан Дойнов.* София, 2014, 416–428 и др.

[3] **Раковски, Г. С.** *Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите.* Букурещ, 1861. Второ издание. София, 1886; *Из архивата на Найден Геров.* Под ред. на Т. Панчев. Кн. I – II. С., 1911 – 1914; **Тодоров-Хиндалов, В.** Изселване на видинските българи, 100–111; **Селищев, А.** О переселении македонских болгар в Россию и греко-болгарских спор в Битольской и Охридской областях (Из консульских донесений 1861 – 1874 г.). – *МПр*, 1929, кн. 4, 27–45; *Документи за българската история* (по-нататък *ДБИ*). Т. I: *Архив на Найден Геров. Ч. I (1857 – 1870).* Под ред. на М. Г. Попруженко. София, 1931; Т. III: *Документи из турските държавни архиви (1564 – 1908). Ч. I (1564 – 1872).* Подбрал и превел П. Дорев. София, 1940; *Архив на Г. С. Раковски.* Т. I – IV. София, 1952 – 1969; *Документи за българската история из германските*

архиви 1829 – 1877. Състав. и ред. Хр. Христов и В. Паскалева. София, 1963; *Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876. Документи и материали.* Т. I. Ч. I – II. София, 1987; **Граф Н. П. Игнатиев.** *Дипломатически записки (1864 – 1874). Донесения (1865 – 1876).* Т. I: *Записки (1864 – 1871).* София, 2008; Т. II: *Записки (1871 – 1874) & Донесения (1865 – 1876).* София, 2009; и др.

[4] За татарската емиграция от Крим и Кубан в годините след Кримската война и за настаняването на значителна част от татарските преселници в намиращите се под османска власт български земи вж. по-подробно: **Михайлова-Мръвкарова, М.** Етнокултурни процеси у кримските татари от Североизточна България. – В: *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите.* Т. IV: *Ислям и култура. Изследвания.* София, 1999, 446–449; **Антонов, С.** *Татарите в България.* Добрич, 2004, 52–62; **Мучинов, В.** *Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.).* София, 2013, 159–171; **Karpat, K.** *Ottoman Population,* p. 66.

[5] *Русия и българското националноосвободително движение*, Т. I. Ч. I, с. 497; **Граф Н. П. Игнатиев.** *Дипломатически записки,* Т. I, 87–89; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 31–32; **Плетньов, Г.** Руските консули, 68–69; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 124–131; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика на Юге Российской империи,* 176–181. По-различно мнение за целите на руската политика излага Ил. Тодев. Според него с преселването на българите руските управляващи целят да ограничат разпространението на униатството в българските земи и да запазят единството на православието. Вж.: **Тодев, Ил.** О балканской политике России, 42–57; **Тодев, Ил.** Демографски процеси, 397–402.

[6] **Маринов, Д.** Политически движения и въстания, 61–114; **Димитров, Стр.** Сърбия и въстанически движения в Западна България от 30-те – 40-те години на XIX век. – *Studia Balcanica 2: Проучвания по случай Втория международен конгрес по балканистика.* София, 1970, 247–280; **Димитров, Стр.** *Въстанието от 1850 година в България.* София, 1972; *История на България.* Издателство на БАН. Т. V: *Българско възраждане (XVIII – средата на XIX век).* София, 1985, 332–384; **Плетньов, Г.** Руските консули, 67–68; **Генчев, Н.** *Българското възраждане.* Четвърто допълнено издание. София, 1995, 216–229; **Митев, П.** *Българското възраждане. Лекционен курс.* София, 1999, 45–52; **Маждракова-Чавдарова, О.** За приноса на Северозападна България в националноосвободителното движение след въстанието от 1850 г. – В: *Националноосвободителните движения в българските земи XV – XIX век и тяхното отразяване в музеите. Сборник с доклади и научни съобщения от Юбилейна национална научна конференция в Чипровци,* 2008, 17–24; **Мучинов, В.** *Миграционна политика,* 79–83.

[7] На някои места във Видинско дори се стига до открити сблъсъци между татарските преселници и местните български селяни, които са недоволни от наложените им допълнителни задължения във връзка с превозването и настаняването на мюсюлманските бежанци, на които трябва да строят къщи и да предоставят земи, селскостопански инвентар и храни. Вж.: *Документи за българската история,* с. 371; **Маринов, Д.** Политически движения и въстания, 109–110; **Маринов, Д.** *Избрани произведения,* Т. III, с. 445; **Димитров, Г.** *Княжество България,* Ч. II, 196–197; **Попов, Д.** *Град Лом и околията му,* с. 117; **Тодоров-Хиндалов, В.** Изселване на видинските българи, с. 95; **Дамянов, С.** *Ломският край,* 64–66, 190–192; **Заяков, Н.** Татарски и черкезки поселения във Видинско през третата четвърт на XIX век. – *Известия на музеите в Северозападна България,* т. 11, 1986, с. 117; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 31–32; **Антонов, С.** *Татарите в България,* с. 58.

[8] **Маринов, Д.** *Избрани произведения,* Т. III, 445–446; **Тодоров-Хиндалов, В.** Изселване на видинските българи, с. 96; **Дамянов, С.** *Ломският край,* 192–193; **Плетньов, Г.** Руските консули, 72–73; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 137–144; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 187–188. В съвременната руска историография се правят настоятелни опити да се отрече активната роля на руските консули и агенти за засилване на преселническите настроения сред българското население във Видинско и други райони от османските владения на Балканите. Вж. напр. **Фролова, М. М.** Русское консульство, 170–187.

[9] *Русия и българското националноосвободително движение*, Т. I. Ч. II, 168–172; **Плетньов, Г.** Руските консули, 78–79; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 137–144; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 201–209; **Фролова, М. М.** Русское консульство, 179–180. Трябва да се отбележи, че в някои изследвания се посочват и по-високи стойности за преселниците от Видинско. Според Д. Маринов в Русия се преселват около 16 400 души от Северозападна България. Вж.: **Маринов, Д.** Политически движения и въстания, 110–112; **Маринов, Д.** *Избрани произведения,* Т. III, с. 482. Тази стойност се подкрепя и от други автори като С. Дамянов и Е. Хаджиниколова. Вж.: **Дамянов, С.** *Ломският край,* 192–193, 203; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 42–43.

[10] Особена активност за осъществяване на руската преселническа политика освен видинския консул М. А. Байков проявяват и руските консули във Варна и Одрин – съответно А. В. Рачински и Н. П. Шишкин. За разлика от тях пловдивският вицеконсул – българинът Найден Геров, има подчертано резервирано отношение към тази преселническа акция, която счита за предварително осъдена на неуспех. Съображения

срещу преселването на българи от Македония изказва и битолският вицеконсул М. А. Хитрово. Вж. по-подробно по въпроса: *Български книжици*, г. IV, бр. 23, дек. 1861, 445–447; *Из архивата на Найден Геров,* Кн. II, 664–665; *ДБИ.* Т. I: *Архив на Найден Геров,* Ч. I, с. 207, 230–232, 260–266; **Селищев, А.** О переселении македонских болгар, 27–36; **Тонев, В.** Някои данни за преселническото брожение, 185–195; **Плетньов, Г.** Руските консули, 72–78; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 145–148.

[11] **Плетньов, Г.** Руските консули, с. 79; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* с. 148; **Karpat, К.** *Ottoman Population,* p. 64.

[12] *Русия и българското националноосвободително движение*, Т. I. Ч. II, 12–13, 53–54; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 35–36; **Плетньов, Г.** Руските консули, с. 69; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 127–129; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 189–191.

[13] Сред привържениците на подобна размяна са и някои високопоставени служители в османската провинциална администрация. Сред тях по всяка вероятност се нарежда софийският мютесариф Хасан Тахсин паша, който през лятото на 1861 г. заплашва софийските българи, които не признават властта на назначения от Вселенската патриаршия митрополит Доротей, с изселване в Крим на мястото на преселващите се в Османската империя татари. Вж.: *Дунавски лебед*, г. I, бр. 41, 11 юли 1861; бр. 42, 18 юли 1862.

[14] **Дамянов, С.** *Ломският край,* 191–192; **Тонев, В.** Някои данни за преселническото брожение, с. 186; **Плетньов, Г.** Руските консули, с. 70; **Тодев, Ил.** *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци.* Ч. I: *Изследване.* София, 2003, 204–205.

[15] **Маринов, Д.** *Избрани произведения,.* Т. III, с. 446; **Дамянов, С.** *Ломският край,* 192–193.

[16] **Плетньов, Г.** Руските консули, 72–78; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 137–148.

[17] *ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви,* Ч. I, 404–405.

[18] Пак там, с. 409.

[19] Пак там, 416–417.

[20] Пак там, с. 421.

[21] *Български книжици*, г. IV, бр. 23, дек. 1861, 448–449; *ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви,* Ч. I, 424–425; *Архив на Г. С. Раковски, Т. III,* с. 825, 832; *Русия и българското националноосвободително движение,* Т. I. Ч. II, 162–165, 229–230; **Тонев, В.** Някои данни за преселническото брожение, 189–194; **Тодев, Ил.** О балканской политике России, 49–50; **Тодев, Ил.** Демографски процеси, 399–400; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 145–146; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 211–213.

[22] **Раковски, Г. С.** *Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите.* Букурещ, 1861. Второ издание. София, 1886. Вж. също: **Митев, Й.** *Георги Раковски,* 3–23; **Трайков, В.** *Георги Стойков Раковски. Биография,* 196–209; **Дойнов, Ст.** *Георги С. Раковски и последното голямо преселване в Русия,* 324–334.

[23] Относно политиката на османската власт за ограничаване на емиграционните движения от българските земи през първата половина на XIX век и по време на Кримската война от 1853 – 1856 г. вж. по-подробно: **Мучинов, В.** *Миграционна политика,* 72–87.

[24] **Дамянов, С.** *Ломският край,* 66–67.

[25] *ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви,* Ч. I, 418–419; **Маринов, Д.** Политически движения и въстания, 111–112; **Маринов, Д.** *Избрани произведения,* Т. III, 480–481; **Дамянов, С.** *Ломският край,* 200–201; **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 43–44; **Плетньов, Г.** Руските консули, 80–82; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 143–157; **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 210–211; **Karpat, К.** *Ottoman Population,* 64–65.

[26] **Хаджиниколова, Е.** *Българските преселници,* 42–44; **Грек, Ив., Н. Червенков.** *Българите от Украйна и Молдова,* с. 35; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 157–158; **Karpat, К.** *Ottoman Population,* p. 65.

[27] *Цариградски вестник*, г. XII, бр. 20, 12 май 1862; *ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви,* Ч. I, 422–440; **Маринов, Д.** Политически движения и въстания, с. 112; **Маринов, Д.** *Избрани произведения,* Т. III, 481–482; **Димитров, Г.** *Княжество България,* Ч. II, с. 197; **Тодоров-Хиндалов, В.** Изселване на видинските българи, 98–99; **Дамянов, С.** *Ломският край,* 201–204; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 157–158; **Karpat, К.** *Ottoman Population,* p. 65.

[28] **Дамянов, С.** *Ломският край,* 66–67; **Дойнов, Ст.** *Българите в Украйна и Молдова,* 158–159.

[29] *ДБИ. Т. III: Документи из турските държавни архиви,* Ч. I, 439–440.

[30] **Каниц, Ф.** *Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.* Т. I. Второ преработено издание. София, 1995, с. 124; Т. II, с. 40. Колкото и да е парадоксално, за разрешаването на своите проблеми някои от завърналите се български селяни се обръщат за съдействие към руските консулски служби на Балканите. Вж. **Белова, Е. В.** *Миграционная политика,* 216–217.

[31] *Дунав*, г. III, бр. 165, 9 апр. 1867; г. IV, бр. 260, 13 март 1868.

[32] Тази политика на османската власт лесно би могла да се характеризира като „пробългарска", но в действителност подобна политика през изследвания период османските управляващи следват и спрямо емиграционните движения на останалите християнски поданици на султана. Това е видно от отношението на Високата порта спрямо гръцката емиграция от османските владения в Анадола (най-вече от Причерноморските райони на Синоп, Самсун и Трабзон) към Южна Русия през втората половина на 60-те години на XIX век. Въпреки силно обтегнатите отношения между Османската империя и Кралство Гърция по време на Критското въстание от 1866 – 1869 г., през 1869 г. османското правителство подпомага финансово завръщането по родните им места на много от емигриралите в Крим през предходните години гръцки семейства. Вж. **Karpat, K.** *Ottoman Population,* p. 68.

THE OTTOMAN RULE AND THE BULGARIAN EMIGRATION IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 60S OF THE 19TH CENTURY

Ventsislav Muchinov

Abstract

The article explores the politics of Ottoman rule to the last mass Bulgarian emigration before the Liberation of Bulgaria – the emigration from Vidin and some other areas of the Bulgarian lands in the southern territories of the Russian Empire in 1861–1862. The study examines the actions of the Sublime Porte to limit the size of Bulgarian emigration and to return the Bulgarian emigrants back to their places. The reasons for this policy and its results for the Bulgarian national development are analyzed.

БЪЛГАРСКОТО ПРОСВЕТНО ДЕЛО В МАКЕДОНИЯ В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПРОБЛЕМИ

Росица Лельова

След Берлинския конгрес 1878 г. Македония остава в рамките на Османската империя и е принудена да поеме всички негативи от това положение, включително и в областта на просветното дело. Екзархията и нейните органи в лицето на църковните общини (а по-късно и митрополии и архиерейски наместничества) се заемат с важната задача за възстановяване, разширяване и развитие на училищната мрежа в областта. Просветата е приоритетна за Екзархията дейност не само поради факта, че тя изцяло влиза в нейните правомощия като официално призната институция в империята, но и поради обстоятелството, че тя е ключът към запазването и засилването на българския дух във вилаетите и към укрепването на народното самосъзнание. Основната грижа от организационен и финансов характер за просветното дело по места поемат църковните общини – най-масовите легални български обществени институции във вилаетите. В своята дейност те са активно подпомагани от Екзархията, под чието ведомство са. Още през 1879 – 1880 г. общините отправят множество прошения до Екзархията за изпращането на учители. Идеята на екзарх Йосиф е бившите учители, преселили се в Княжеството и в Източна Румелия, да бъдат поканени да се завърнат в Македония. Няколко години по-късно (1883 г.) има назначени вече няколкостотин български учители[1].

Междувременно сред общините и Екзархията расте недоволството от несправедливата подчиненост на учебното дело на гръцките митрополити. Това се дължи на факта, че съгласно организацията на училищното дело в Османската империя, просвещението на немюсюлманските народности е оставено на грижите на техните общини, под надзирателството на милетбашиите, т.е на владиците – гръцките, защото български до 1890 г. няма. Държавата не заделя средства за образованието на немюсюлманите, въпреки че училищният данък (в размер на 1/10 от всичкия данък) се плаща от всички поданици[2]. Зависимостта от гръцките владици предизвиква вълна от прошения до централната власт, а делегации от представители на селата и градовете посещават местните управления. След излизането на Закона за вилаетите през август 1880 г. Портата демонстрира намерение да проведе някои реформи и отнема привилегиите на гръцките владици да упражняват контрол върху българските училища. Надзорът върху тях обаче не се предоставя на българското духовно началство, а на самата държава. Така в главните вилаетски центрове са създадени „училищни комисии" (комисии по просвещението, мориф-комисионлар), в които участва по един член от всяка народност[3].

Управляващите имат определени изисквания при откриването на български училища, а именно – наличието на специално разрешение (рухсатнаме) от властта, за издаването на което се минава през дълга процедура. Основен ангажимент при това има председателят на българската община в главния град на каазата. Издаденото разрешително също е на негово име[4]. Нещата се усложняват от корумпирания бюрократичен апарат. При това положение много често българите са принудени да дават подкупи на чиновниците, за да получат исканото рухсатнаме.[5]

Въпреки всички препятствия, създавани от страна на властите и гръцките владици,

българските градски общини в Македония започват активна работа по възстановяването и разширяването на училищната мрежа. Те са в постоянен контакт с Екзархията, от която получават ценни напътствия и съдействие. Откриването на мъжката и на девическата гимназия в Солун, което става със съвместните усилия на солунската община и Екзархията, стимулира развитието на цялостното училищно дело във вилаетите[6].

Процесът на възстановяване обхваща всички санджаци (окръзи). Въпреки затрудненото си финансово положение, общините се ангажират с поддържането на първоначалните си учебни заведения чрез доходите на църквите, манастирите, чрез волни помощи и пр. Често при недостиг на средства се обръщат към Екзархията за съдействие. Като общобългарска институция тя е морално задължена да се отзове на апелите за помощ. Трябва да се има предвид, че екзархът твърдо отстоява позицията, че самите общини имат задължението да се грижат за нормалния ход на учебното дело и за поддържането на училищата в подведомствения им район. Екзархията може само да ги подпомогне в тази дейност. Главната нейна подкрепа е за класните училища, чиито учители обикновено издържа[7]. Една от основните причини самоуправителните институции да изпитват затруднения във финансовото осигуряване на училищата е фактът, че много църкви и техните имоти и доходи са притежание на гъркоманите. А поддържането на учебните заведения става именно от църковните приходи. Това касае както градовете, така и селата[8].

Екзархията се стреми да отговори на всички молби за помощ от страна на общините, но невинаги успява, поради факта, че самата тя изпитва финансови затруднения. Като общобългарска институция, която обединява духовно всички българи от освободените и неосвободените земи, тя има законното основание да получава парична подкрепа от България, за да развива църковно-училищното дело във вилаетите.

Управлението на учебното дело в Македония и Одринско е поето от създаденото към Екзархията и под неин пряк надзор през 1883 г. Училищно попечителство, начело с архимандрит Методий[9]. Църковните общини осъществяват постоянен контакт с Попечителството. При възникнали проблеми от училищен характер, нужда от учителски кадри или финансова подкрепа те обикновено се обръщат към този екзархийски орган.[10] Попечителството възлага важни задачи на Солунската община във връзка с търсенето на преподаватели за всички райони[11].

До края на 1885 г. няма унификация на програмите и учебните планове в българските училища в Европейска Турция. Решаването на въпроса е предоставено на местните общински председатели, училищни настоятелства и главни учители (директори), отчитайки практиката в Княжеството и Източна Румелия[12].

След 1885 г. настъпват промени в развитието на просветната дейност във вилаетите, като е поставена основата на централистичното начало в ръководенето на българските училища. През 1886 г. Попечителството е преустроено в Училищен отдел, начело с деловодител (от 1891 г. началник на отдела), който отговаря за цялото управление. Той е подпомаган от един или двама инспектори за училищата. Екзархът има върховния надзор над училищното дело и го представлява пред турското правителство[13].

С цел подобряване на ръководството и надзора над учебните заведения, Училищният отдел, в съгласие с екзарха, решава да се създадат училищни комисии към общините в главните центрове, които контролират училищата по селата, препоръчват на Екзархията способни лица за учители; периодично дават сведения за състоянието на учебното дело[14]. Тук е мястото да отбележа, че градските църковни общини поемат ангажимент не само за успешното развитие на просветата в града, но и в подведомствената им околия. Те са

центрове с контролни функции, около които се групират селските общини в каазата.

През 1892 – 1893 г. българското учебно дело в Македония е поставено на изпитание. Турското правителство има намерение да промени статута на българските училища, като ги превърне от общински в частни. Промяната би имала изключително негативни последици за Екзархията. Поради тези причини екзарх Йосиф провежда множество дипломатически визити при Портата, в които защитава идеята за запазване на общинското управление над училищата[15].

Усилията на екзарха се увенчават с успех и на 12 април 1894 г. излиза султанско ираде (заповед), с което българските училища остават и занапред под ведомството на общините. Позволителните (рухсатнаметата) за тях ще се издават на името на митрополитите, а там, където такива няма, на името на духовния председател на общината[16]. Това ираде има положително въздействие върху екзархийското дело във вилаетите, защото запазва училищата като общински, забранява пряката намеса на мосариф-мюдюрите и признава ведомството на Екзархията по училищните въпроси и в местата, където няма български владици. Всъщност това подготвя пътя за признаване на екзархийското ведомство и по църковното дело и е крачка напред в изпълнението на императорския ферман от 1870 г.

В навечерието на Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.) положението на българските общини във вилаетите се влошава, а църковно-учебната им дейност е подложена на изпитание: властите вдигат доверието си от много общински председатели, правят обиски по селата и арестуват много учители, дейността на българските училища в редица райони е преустановена, а годишните изпити не се провеждат. Тази линия на поведение на управляващите се запазва и след жестокото потушаване на въстанието. На просветното дело е нанесен тежък удар и предстои период на възстановяване. Предизвикващото оправдано притеснение у екзарх Йосиф „ограничаване на интелигентните сили и разсипване на културните институции" е с ясната цел да се накаже придобилата самочувствие и смелост да въстане българска народност, а също така да се саботира процесът на нейната консолидация. В резултат от задържането на учителите по родните им места и забраната да ги напускат много училища остават затворени. Същата опасност грози и българските църковни общини в редица градове (Сяр, Демирхисар, Мелник, Дойран, Баракли-Джумая и др.), тъй като ограничаването на председателите им ще доведе до невъзможност те да функционират нормално. „Българите екзархисти в тия места не само ще останат без свой законен представител, на чието име се издават позволителни за отваряне на училища в града и каазата, но и ще бъдат предоставяни на пълната воля на разните пропаганди", споделя екзархът.[17]

Учителският въпрос излиза на дневен ред пред управляващите веднага след въстанието. Административните власти получават заповед да искат лични гаранции за всички учители. При липса на такива им се забранява да учителстват и се интернират по родните им места. След протест на екзарх Йосиф срещу тази мярка, в началото на февруари 1904 г. Министерският съвет решава да ревизира това решение, в смисъл искане на гаранции само за подозрителните[18].

След като на 21 септември 1904 г. до Великото везирство достигат донесения, че за български учители се назначават бивши революционери, с цел да подготвят населението в бунтовнически дух, на главния инспектор и на Министерството на просветата се препоръчва да следят поведението на българските учители и на съмнителните лица да не се позволява да упражняват учителската професия[19].

В изпълнение на височайшето ираде Хилми паша дава нареждания до съответните власти да не се позволява да учителстват и свещенодействат на осъдени, а след това

амнистирани лица. Същото се отнася и до рецидивистите и подозрителните личности, като последните бъдат поставени под поръчителство. Твърдото убеждение на Хилми паша е, че почти всички учители и свещеници са в услуга на бунтовническите комитети. Налице е и списък на „престъпниците учители и свещеници, на които е забранено да учителстват и свещенодействат". Освен това се нарежда да не се обръща внимание на оплакванията, отправени до цивилните агенти."[20]

От своя страна министърът на просветата препоръчва осъществяването на контрол над селските учители чрез специални инспектори. Според везирско тескере от 22 септември 1904 г. за християнските и чуждестранните училища в Македония и Одринско вече са назначени специални училищни инспектори. Министърът потвърждава вече изразеното свое становище, че „няма никаква полза от това, ако българските учители се поставят под гаранция." Според него по-целесъобразно би било, ако се забрани на подозрителните и неблагонадеждните да учителстват. За това настоява и Битолското вилаетско управление. На директорите по просветата във вилаетите и на училищните инспектори е дадено нареждане да правят ревизии на училищата, резултатите от които да предоставят както на местните граждански власти, така и на Министерството на просветата[21]. Очевидно е, че на този етап не може да се очаква благоприятна за българите развръзка по учителския въпрос.

Две години по-късно, през октомври 1906 г. Високата порта забранява на учителите български поданици да учителстват във вилаетите без наличието на свидетелства за благонадеждност. Тези свидетелства трябва да бъдат издадени от турското комисарство в София или от негов клон в провинцията[22]. По този повод княжеският търговски агент в Солун Атанас Шопов провежда разговор с Хилми паша. Главният инспектор обяснява наложителността на мярката с факта, че редица от учителите, родом от България, през миналите години са били в затвора заради революционна дейност. Началникът на солунската полиция дава срок от 3 дни на новопристигналите от България учители да се снабдят с исканите свидетелства. В противен случай ще бъдат връщани. След настояване на Шопов Хилми паша увеличава срока на две седмици и пояснява, че отмяна на мярката може да стане само от Цариград, откъдето е издадена заповедта. Според търговския агент Министерството на външните работи и изповеданията трябва да направи постъпки пред турското комисарство в София и клоновете му в провинцията, въпросните свидетелства да бъдат издавани по-бързо. Наред с това ще се действа и пред Високата порта за отмяна на самата мярка[23].

Княжеският търговски агент в Скопие Т. Недков изразява съмнения, че заповедта за свидетелствата за благонадеждност идва от Портата. Според него това е мярка на главния инспектор, взета вероятно по внушение на солунския моариф мюдюри Абдула бей. Недков прави това предположение поради обстоятелството, че подобно разпореждане е направено от бившия моариф мюдюри в Скопие Абдула бей (понастоящем на същия пост в Солун) още преди две години по отношение на учителя, български поданик, от Скопското педагогическо училище Ив. Банов. Тогава Скопската митрополия и БТА – Скопие решават да не дават отговор на моарифа и да се чака резултат. Вече две години този въпрос не е повдиган отново от Скопската дирекция на просвещението и въпросният учител все още преподава[24].

За да запази своята дейност от подозрения и посегателства от страна на властите, Екзархията решава да се съобрази с изискванията на управляващите и през 1906 г. издава окръжно, в което предписва да не се назначават учители, на които властта е забранила да преподават; при назначаването на преподавателите да се държи сметка за миналото

им обществено поведение, а в селските училища без рухсатнамета, чието отваряне не е разрешено от управляващите, да не се назначават учители[25].

През споменатата по-горе 1904 г. е нанесен пореден сериозен удар на учебното, а и на църковното дело с въвеждането на предложения от главния инспектор на румелийските вилаети принцип за запазване на църковното статукво. Съгласно него селата запазват църковното ведомство, към което са принадлежали от времето до събитията от лятото на 1903 г. По този начин е направен опит да бъде преустановен засилващият се процес на отказване на множеството (над 200) български села от Цариградската патриаршия и преминаването им към Екзархията. Не трябва да се пропуска обстоятелството, че прилагането на този принцип от управляващите се извършва произволно, най-често в ущърб на Екзархията и при явен толеранс към Патриаршията. Църквите и училищата в новоотказалите се села са затваряни или предавани на патриаршеското малцинство, а учителите и свещениците са препятствани да изпълняват служебните си задължения[26].

Ето как изглежда общата картина: на 149 учители и 51 свещеници е забранено да работят във вилаетите като лица амнистирани, затваряни, емигрирали, подозрителни и пр. 65 църкви и 67 училища са затворени или предадени на Патриаршията в новоотказалите се села[27].

На преден план излиза въпросът за т.нар. спорни църкви и училища между Екзархията и Патриаршията. В резултат на промяната на църковното ведомство много училища и църкви минават в една нова графа – „спорни", и дълго време стоят затворени. Започва борба за справедливото решаване на този въпрос, която прекрачва границите на Младотурския преврат от лятото на 1908 г. Верни на познатата тактика на протакане, която засилва напрежението между християнските народности в империята, години наред управляващите избягват да решат наболелия за българите проблем. Едва през 1910 г., след горещи обсъждания в парламента, е приет Закон за спорните църкви и училища, според който в селищата с изключително екзархийско или патриаршистко население, църквата и училището ще бъдат оставени в ръцете на това население. В смесени селища с екзархисти и патриаршисти, в които има по една спорна църква и училище, те ще принадлежат на населението, на чието име са построени зданията, но ако то е по-малко от 1/3, то сградите ще се прехвърлят във владение на другата част от населението[28]. Въпреки някои резерви, с прилагането на закона редица училища и църкви ще започнат отново да функционират за екзархийските българи, което е крачка към нормализиране на просветното и църковното дело във вилаетите.

След първоначалната еуфория надеждите и очакванията на българите, свързани с установяването на новия конституционен режим през юли 1908 г., много скоро са попарени. От 1910 г. младотурците засилват натиска срещу българските екзархийски институции. Вече съвсем ясно се открояват намеренията му да суспендира правата и привилегиите на българската църковна община, а и на останалите немюсюлмански общини, и да унищожи автономията им. Стремежът към отоманизиране на империята излиза на преден план.

Една от стъпките в тази насока е опитът да се ликвидират училищните привилегии, дадени на Екзархията със султанско ираде през 1894 г., да отнеме училищата от общинските власти и да установи държавен надзор над тях. Идеята вече е в ход със закриването през април 1910 г. на българското училище в Дойран от местните власти. Формалният повод е отказът на главния учител да им даде сведения за учителите и учениците, препращайки ги към архиерейското наместничество, в чиито правомощия е даването на подобен род информация. Съгласно споменатото ираде, по училищни въпроси властите трябва да се

свързват с митрополитите, а там, където няма такива – с общинския председател, в случая архиерейския наместник. Главният учител няма правомощия да контактува директно с властта. В случая той се придържа стриктно към законите. Действията на дойранските власти обаче са подкрепени от солунския валия, който заявява, че „правителството не признава правото на екзархийските духовни органи да представляват училищата”[29].

През 1910 г. отново нашумява въпросът за учителстването на чужди поданици в немюсюлманските училища. В тази връзка тескерето на битолското вилаетско управление от 28 септември е категорично, че това не може да става без изричното разрешение на министерството, като нарушителите ще бъдат подведени под съдебна отговорност[30]. Ден по-късно излиза и тескере на Адлието до Българската екзархия, в което се обявява, че въпреки изричната забрана Екзархията държи на служба български поданици като Делирадев и Доросиев и неговия помощник. Министерството настоява въпросните лица да бъдат сменени[31]. В отговор на 12 октомври екзархът изпраща такрир, с който припомня, че всички учители в българските първоначални училища са отомански поданици, но „докато не излязат от университетите отомански поданици, по необходимост ще назначаваме в гимназиите... учители от чуждо поданство”, поради недостатъчния им брой. По отношение на Делирадев и Доросиев се пояснява, че преди две години са били инспектори, но „сега са под мое управление като секретари в Екзархията”, а длъжност помощник инспектор няма[32].

Спънките, създавани от властите за развитието на просветното дело, не спират дотук. Не се издават рухсатнамета за отваряне на български училища, въпреки че са спазени всички изисквания. Учителите, които преподават в такива училища, биват наказвани[33]. Вилаетските управления забраняват на митрополитските секретари (т.е. на бившите училищни инспектори, които с екзархийско окръжно от 30 септември 1910 г. се преименуват на „секретари”[34]) да ревизират училищата в съответните епархии. Ревизиите ще са дело на назначавани специално от Министерството на просветата училищни инспектори[35]. Тази мярка цели засилване на държавния контрол над учебните заведения на християнските народности в империята и е част от процеса на отоманизация.

На 13 октомври 1910 г. Охридско-Преспанската митрополия съобщава на Екзархията за отказа на каймакамина да разреши на митрополитския секретар Кл. Хаджов да направи ревизия на църквите и училищата в Охридска кааза[36]. Смесеният екзархийски съвет дава указания: „по въпроса за ревизиране на меарифските инспектори и даване на известни сведения по учебното ни дело ще се придържате о привилегиите и дадените досега разпореждания.”[37] Неврокопският митрополит Иларион също се сблъсква с проблема. Опитът му от септември 1910 г. да представи Ант. Костов като надзорник, а не инспектор претърпява неуспех и каймакаминът твърдо заявява, че занапред властта няма да допуска ревизиране на училищата от недържавни чиновници. Той признава, че целта на управляващите за по-скорошно отоманизиране на нациите в държавата включва и взимането „изцяло в свои ръце издръжката и контрола над училищата”[38]. Два месеца по-късно митрополит Иларион съобщава на екзарх Йосиф, че въпреки многобройните постъпки от негова страна до местния каймакамин, Мехмед Сабри бей остава „краен в своите схващания и опълчен срещу всяко право на немюсюлманските общини по издръжката и надзора на училищата.” Потвърждение на това са направените от негова страна разпоредби до местните селски жандармерийски участъци подобни лица да бъдат незабавно арестувани и връщани в града[39].

Битолското вилаетско управление също издава забрана на митрополитските чиновници да ревизират училищата. То информира Пелагонийския митрополит Авксентий,

че Министерството на просветата е назначило достатъчно инспектори – държавни чиновници, които да се заемат с тази дейност[40]. Битолската митрополия своевременно (на 9 декември 1910 г.) отправя такрир, с който възразява срещу неправомерната забрана, която в частност касае и секретаря по учебната част при митрополията Ал. Развигоров. В отговор вилаетското управление с тескере от 13 декември 1910 г. заявява, че инспектирането на религиозното обучение в училищата трябва да се извършва изключително от духовни лица[41]. Така съгласно тази разпоредба само владиците имат право да правят ревизии, и то единствено по въпроси от чисто религиозен характер.

Няколко месеца по-късно с тескере от 7 март 1911 г. косовският валия съобщава, че е разрешено на екзархийските чиновници да правят инспекции на училищата само по духовните предмети[42].

Забрана на българските и гръцките инспектори да ревизират училищата е издадена и от солунския валия. Изключение се прави единствено за митрополитите. Независимо от това обаче архиерейският наместник в Кукуш получава лично разрешение да направи инспекция на църквите и училищата в каазата. Според каймакамина съгласно правилника тази възможност се дава единствено на лица, които имат специално позволително от Министерството на просвещението.[43]

Възможност да осъществи контрол над селските училища в Струмишка кааза без спънки от местните власти (които са предварително известени) получава и митрополитският секретар Т. Иванов. В същото време обаче Радовишките правителствени власти не го допускат до селските и градските училища в района[44]. Явно е, че в някои случаи успешното изпълнение на служебните задължения на екзархийските чиновници е в пряка зависимост от благоволението на управляващите по места.

Още през октомври 1910 г. Струмишката митрополия съобщава на Екзархията и за друга забрана. Архиерейските наместници, свещениците и учителите в Пехчево и Радовиш не могат да посещават места без знанието на правителството. Нарушителите ще бъдат предавани на военен съд[45]. Очевидно е, че на ход е процес на засилен натиск и контрол на управляващите над българската община с цел да се суспендират нейните права и привилегии.

През целия разглеждан период развитието на българското просветно дело в Македония, ръководено от Екзархията и осъществявано по места от нейните органи – митрополии, архиерейски наместничества и църковни общини, преживява подеми и спадове, периоди на значими успехи или пък борба за възстановяване от ударите на властта. Независимо от всички проблеми обаче, най-голямото предизвикателство пред него е да съхрани българщината във вилаетите – мисия осъзната и следвана с много търпение и постоянство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кирил, патриарх български.** *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877 – 1878 г. Т. I, кн. I (1878 – 1885).* С., 1969, 574–578.

[2] **Шопов, А. (Офейков).** *Македония във време хилядогодишнината на Св. Методия.* Пловдив, 1885, 86–88.

[3] **von Mach, R.** *The Bulgarian Exarchate. Its history and the extent of its authority in Turkey.* London, 1907, p. 24; **фон Мах, Р.** *Балкански работи.* С., 2002, с. 97; **Шопов, А. (Офейков).** *Цит. съч.*, 89–90; *ЦДА*, ф. 989, оп. 2, а.е. 188, л. 5–9. В компетенциите на моариф-комисионлар влиза да подлагат на изпит учителите и да им издават дипломи за преподаване в отделен вилает (това не се отнася до гръцките учители); да преглеждат учебните програми и учебниците; стриктно да следят преподавателите да бъдат султански поданици. С

тази мярка се отнема правото на гръцките владици да гонят българските учители и да затварят българските училища, което е крачка напред в полза на екзархийското дело във вилаетите. От друга страна, държавният контрол над училищната система, постоянната намеса на комисиите играе спъваща роля.

[4] **фон Мах, Р.** *Цит. съч.*, с. 119.

[5] **Костенцев, А.** *Спомени.* С., 1917, 107–126. Същата система се прилага и при издаването на учителските дипломи от Солунската училищна комисия (моариф-комисион).

[6] **Божинов, В.** *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878 – 1913 г.).* С., 1982, с. 35; **Снегаров, Ив.** *Солун в българската духовна култура.* С., 1937, 166–167. За Солунската гимназия още: **Ванчев, Й.** Солунската гимназия от 1880 до 1913 г. – В: *Пламъкът на солунския светилник.* С., 1970, 63–85; **Кандиларов, Г.** *Българските гимназии и основни училища в Солун.* С., 1930; **Шапкарев, К.** Цит. съч., 314–315 и др.

[7] **Матов, Д.** *Кратка расправия по етнографията на Македония.* 1890, с. 82.

[8] **Шопов, А. (Офейков).** *Цит. съч.,* с. 84.

[9] **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** *Екзарх български Йосиф I. Писма и доклади.* С., 1994, 56–58, док. 14.

[10] *ЦДА*, ф. 246, оп. 1, а.е. 28, л. 50–51, 68–70. През 1886 г. Галичката община (Битолски вилает) изпраща молба да се назначат двама учители в селото. С писмо от 17 юли 1887 г. старейшините от с. Смильово отправят искане за увеличаване на паричната помощ от Попечителството (Отдела) за поддържането на още един преподавател. Те изказват благодарност за вече изпратените 10 т.л. за първоначалното учебно заведение. Молба за отпускане на средства за издръжката на училището в с. Крани (общо за селата Крани, Арвати, Щърбо и Сливница) е отправена от старейшините и църковни настоятели на четирите села на 4 юли 1887 г.

[11] **Кирил, патриарх български.** *Цит. съч.*, т. I, ч. II, 63–64.

[12] **Божинов, В.** *Цит. съч.*, 50–51.

[13] *Пак там*, с. 63, 64, 68. По нареждане на Екзархията Солунската община поема грижата за разпределението на доставените от Отдела учебници за другите общини в Македония.

[14] **Божинов, В.** *Цит. съч.*, с. 69. В началото на декември 1889 г. в Солун е създадена първата училищна комисия начело с председателя на общината в града. Тя играе ролята на централна по отношение на каазите в района.

[15] *ЦДА*, КМФ-23М, 899/13, Архив на Македония, Скопие, ф. 504, л. 179–181.

[16] *ЦДА*, ф. 246, оп. 1, а.е. 87, л. 121–122; 25–27. Владиците и общинските председатели предлагат на местните директори на просвещението (моариф-мюдюрите) за утвърждаване училищните програми, списък на учебниците, имената на учителите и учителките, свидетелствата (дипломите), като изрично трябва да е отбелязано „прегледано от Екзархията". Ако чиновниците от дирекциите на просвещението имат забележки при ревизиране на училищата, то трябва да ги представят на митрополитите и председателите.

[17] *Църковен архив*, кн. III. С., 1931, с. 324–337. Поверителна записка на екзарх Йосиф до МВнРИ от 23.VI.1903 г., която представлява и съдържанието на Меморандума на българското правителство от 10 август 1903 г., изпратен до Великите сили, отнасящ се за отчаяното положение на българите в европейските вилаети на Османската империя.

[18] **Божинов, В.** *Цит. съч,.* с. 215.

[19] *Документи за българската история, т. IV, ч. II. Документи из турските държавни архиви (1863 – 1909).* Съставител Панчо Дорев. С., 1942, 242–243, док. 423.

[20] *Пак там*, с. 251, док. 429; док. 439 – На 25 януари 1905 г. главният инспектор Хилми паша уведомява Министерството на просветата, че съгласно министерското тескере от 6 януари са издадени категорични заповеди на властите в трите вилаета да не се допускат да учителстват и свещенодействат лица, за които има съдебни присъди. Тези, за които има подозрения, да бъдат поставени под поръчителство; *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 242, л. 194–196: поверително писмо от БТА – Скопие до МВнРИ от 28 септември 1904 г. относно заповедта на Хилми паша амнистираните учители да не се назначават и да се искат лични гаранции от подозрителните. Разговор на Хилми паша с Т. Недков по въпроса.

[21] *Пак там*, 245–246, док. 429.

[22] *ЦДА*, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 165, л. 20: писмо от БТА – Солун до МВнРИ, л. 21, 24.

[23] *Пак там*, л. 21, 24.

[24] *Пак там*, л. 22. Писмо от БТА – Скопие до МВнРИ от 3 ноември 1906 г.

[25] *ЦДА*, ф. 331 К, оп. 1, а.е. 165, л. 18.

[26] Подробно по въпроса вж. **Лелъова, Р.** Принципът за запазване на църковното статукво и неговото прилагане в Македония 1904 – 1905. – *МПр.*, 2012, кн. 2, 25–48.

[27] *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 241, л. 14–15; В отговор на министерско предписание на 19 юли 1905 г. Пелагонийският митрополит Григорий (заместващ екзарха в този момент) изпраща обработените и обобще-

ни данни (получени от митрополитите и общинските председатели) на МВнРИ. Липсват данни единствено за Костурска кааза, които са изпратени допълнително на 17 август 1905 г. Учителите са разпределени в няколко категории: като амнистирани – 27; като затваряни – 18; като участници в чети – 9; като емигрирали – 5; като назначени в новоотказалите се села – 47, и 45 – в категория, която, за съжаление, не се разчита в документа. Вж. **Лельова, Р.** Цит съч., 25–48.

[28] *Църковен вестник*, бр. 27, 10 юли 1910, с. 335; Подробно по въпроса вж. **Лельова, Р.** Въпросът за спорните църкви и училища в Македония 1904 – 1910. – *ИПр.*, 2012, кн. 5 – 6, 51–75.

[29] *Църковен вестник*, бр. 14 – 15, 10 април 1910, 176–177; бр. 17, 30 април 1910, 193–194; бр. 18, 7 май 1910, 209–210; **Божинов, В.** *Цит. съч.*, 297–298.

[30] *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 445, л. 78–79.

[31] *Пак там*, л. 75.

[32] *Пак там*, л. 76.

[33] *Църковен вестник*, бр. 17, 1 май 1909, 204–207.

[34] *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 445, л. 139.

[35] *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 445, л. 141. Политиката на отоманизиране намира израз и в подготвения година по-късно законопроект за първоначалните училища в империята (*Църковен вестник*, бр. 6, 18 февруари 1911, л. 71).

[36] *Пак там*, л. 139–140.

[37] *Пак там*, л. 146.

[38] *ЦДА*, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 445, л. 182–183. Писмо от Неврокопската българска митрополия до Екзархията от 22 септември 1910 г.

[39] *Пак там*, л. 187–188.

[40] *Пак там*, л. 150; **Божинов, В.** *Цит съч.*, с. 298. Още през 1909 г. министърът на вътрешните работи Ферид паша нарежда на вилаетското управление в Битоля да забрани на българските училищни инспектори да правят ревизии, тъй като в привилегиите, дадени на Екзархията, не фигурирала длъжността „училищен инспектор".

[41] *Пак там*, л. 152.

[42] *Пак там*, л. 138. Тескерето е в отговор на такрира на Скопския митрополит Неофит от 28 февруари 1911 г., с който се настоява пред валията да издаде нужните предписания до корчанския каймакамин да не пречи на корчанския главен учител да направи ревизия на селските училища в каазата.

[43] *Пак там*, л. 163–164.

[44] *Пак там*, л. 181. Писмо от Струмишката митрополия (за Струмишки митрополит вр. и.д. иконом Патиеней) до екзарх Йосиф от 15 декември 1910 г.

[45] *Пак там*, л. 180.

BULGARIAN EDUCATION IN MACEDONIA AT THE END OF XIX - EARLY XX CENTURY – CHALLENGES AND PROBLEMS

Rositza Lelyova

Abstract

After the Berlin Congress in 1878 Macedonia remained within the Ottoman Empire and was forced to take all the negative outcomes of this situation, including the sphere of education. The Exarchy and its organs, represented by church municipalities (and later Metropolises and vicarage) undertook the important task of recovery, expansion and development of school network in the area. Education was a priority for Exarchy activity not only because it completely fell within its remit as a recognized institution in the empire, but also because of

the fact that it was the key to preserving and strengthening the Bulgarian spirit in the provinces as well as strengthening of the national consciousness. School privileges of 1894, according to which Bulgarian municipalities were recognized as official representatives of the Exarchy on school matters in places where there were no bishops, were indisputable success of the Exarchy. Regardless of this recognition, however, the authorities did not abandon its current policy to hinder the normal development of the educational work of the largest Christian community in the area. This process was enhanced especially after the Ilinden Uprising of 1903, when namely the intellectuals and educational institutions, in particular teachers and schools bore the burden. The closure of schools and the obstruction of teachers to fulfill their obligations were part of the restrictions. The introduction of the principle of preserving the status quo of the church in 1904 and the emergence of the issue about controversial churches and schools had negative impact on the overall development of educational work in Macedonia. Unfortunately, despite the high expectations, the new constitutional regime after 1908 increased the pressure on the Bulgarian educational institutions. A striking example of this was the attempt to suspend the privileges of the schools dating from 1894, by separating schools from local authorities and by establishing state control over them. In these circumstances Bulgarian education in Macedonia at the end of the nineteenth - early twentieth century was a real challenge for the Exarchy and its subordinate parishes.

НАЧАЛО НА ОРГАНИЗАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ОСНОВИ НА БЪЛГАРО-ТУРСКОТО „БРАТСТВО ПО ОРЪЖИЕ” (ДО КРАЯ НА 1916 Г.)

Калчо Калчев

Чрез настоящия материал не целим детайлизиране на известни от научните изследвания факти и събития от края на лятото и есента на 1916 г., когато се води войната срещу Румъния. Целта ни е по-скромна: да дадем „повече светлина” върху трудното начало на турско-българския съюз две години след дръзновените планове по изграждане на румъно-българо-турски пакт под егидата на тогавашния Троен съюз[1]. Времето от 1 септември до края на 1916 г. е период, когато се проявяват и отделни единични конструктивни страни на съзидателно бойно сътрудничество. Но тогава изплуват, макар и в латентни форми, проблеми, които минират устоите на изкуствено генерираното, ала слабо катализирано съюзничество от неговите най-заинтересовани покровители – Централните европейски сили.

От това време е изтекла много вода и е станало ясно защо след дълги колебания и хитрувания тогавашният политически елит на северната българска съседка прави своя исторически избор в Голямата война с ясно съзнание за възможните компликации.

Обявяването на война на Австро-Унгария от страна на Румъния на 27 август 1916 г. предизвиква известна изненада в Берлин, но значително по-малка в София, където в общи линии е извършено военно-техническото прегрупиране силите на 3-а българска армия в РС (районите за съсредоточаване). Към 1 септември, когато съвместно с Германия и Турция, и България обявява война на северната си съседка, 1-ва и 2-ра българска армия са освободили Лерин и Костур, превзели са не без споразумение с Гърция и района между Струма и Места (без Сяр, Драма и Кавала) в резултат от Струмската настъпателна операция, и са създали терен /база/ за установяването на 20-и турски корпус в тази област. Щабът на това съединение ще се настанява в с. Зиляхово.

Едва ли трябва да има съмнение, че и Турция е очаквала с желание тази война. Участието в нея би позволило на младотурците да решат поне частично някои от стоварилите се пред империята проблеми. На 30 авг. 1916 г. в българския Щаб на действащата армия (ЩДА) се разсейват илюзиите, че нежеланото„братство по оръжие” би могло и да се размине; на тази дата българският военен аташе в Истанбул е писал: „Германският военен аташе ми каза, че най-късно тази сутрин Турция ще обяви война на Румъния. Енвер паша чакал от германския посланик да му определи кога иска да се обяви войната от Турция”[2]. Това не се случва на 30 август, но след 2 дни ответните съвместни действия на съюзничките на Австро-Унгария стават реалност.

На *<u>историческия ден</u>* 1 септември военният ни аташе в Цариград докладва до началника на ЩДА в свой рапорт за промени в дислокацията на турската армия: 15-а и 25-а дивизия се водели вече „извън” 5-а армия, съсредоточени в столицата и в Едирне, „за да бъдат превозени в България“. В края на рапорта подполк. Д. Азманов изрично упоменава обаче: „На път за България – 6-и корпус: 15 див.... 9 др. – Цариград; 25-а див. ... – Одрин”[3]. В действителност на 1 септ. 1916 г. в Провадийско-Синделския район идват само Щабът на 6-и корпус и малобройни армейски части от 25-а дивизия... Така постепенно за дълъг период от време започва включването на турския войник в

добруджанските боеве, за да подпомогне чрез кръвта си своята родина при решаване на проблемите по възстановяване на части от нейното европейско историческо наследство – цел, която за немалка част от турското общество е лелеяна мечта.

От 28 август 1916 г. българската 3-а армия вече е влязла в оперативно подчинение на фелдмаршал Август фон Макензен, за което е обявено със специална заповед на генерал-майор Стефан Тошев пред командния състав на бригади, полкове и дружини. В заповедта обаче не се казва нищо за очакваното българо-турско съюзничество. Същото е и в „Манифеста на цар Фердинанд за намесата на България във войната срещу Румъния" от 1 септ. 1916 г., преподписан и от целия Министерски съвет. Българските войски водят първи успешни боеве на добруджанската граница и срещу Тутраканската крепост; новопристигналите първи турски съюзници устройват лагерния си бит край Провадия – Синдел – Девня, но на българската общественост все още не се казва нищо. Едва на 6 септ. 1916 г. в „Постановление за общото командуване на Централните сили", издадено и подписано от ген. Н. Жеков, Фон Хинденбург, Фон Конрад и Енвер паша, ясно и недвусмислено се заявява това, за което вече всички са се досещали.

През това време въпросът за българо-турския съюз се разисква и на политическо ниво. Макар само част от таборите да са дошли в България и да са почнали съкратена подготовка за влизане във военни действия при формиращия се Добруджански фронт, в София приемникът на Мустафа Кемал – майор Хюсни бей, вършел... българофобска агитация. Затова и българският пълномощен министър в Истанбул търси съдействие от Халил бей, с надеждата, че като външен министър последният би могъл да интервенира пред отоманския военен представител да промени поведението си. Оказва се обаче, че Хюсни бей превантивно е информирал за дейността си както своя титуляр, така и главнокомандващия, представяйки се пред тях за порядъчен, изряден патриот, борещ се единствено против обезлюдяване на мюсюлмански села в България, без занимания... с „агитации"[4]. Информиран за българските резерви спрямо боевото съюзничество с турците, както и за мнението на германския военен аташе по подготвеността на пристигащите в България турски табори и полкове, на 4 септ. 1916 г. командващият на смесената армейска група (АГ) ген.-фелдмаршал А. фон Макензен изпраща шифрована телеграма до ген.-майор Ст. Тошев. Там първият показва между другото и своя скепсис**:** той не вярва в бойните качества и на българите, които на 5 и 6 септ. 1916 г. разгромяват смесени войскови части край Добрич и излизат на оперативен простор с готовност за настъпление към Кобадинския отбранителен рубеж[5]. „Турските войски са добри, но те са годни главно за отбрана – предупреждава Макензен. – На тях трябва да се гледа като на българските войски от втора линия (опълченски и маршеви полкове)". Сякаш забравил, че тези турски части идват да заменят германски полкове, известният пълководец в конкретика съветва**:** „Затова за препоръчване е българските войски от втора линия и турските войски да бъдат употребявани за отбрана в участъка зад Батовската река: петтях дружини от Четвърта [*българска – К. К.*] дивизия с придадената им артилерия могат да бъдат съсредоточени в района Баладжа [*дн. с. Стожер – К. К.*] – Ново Ботево за преграждане на идещите от Добрич пътища и за да бъдат готови за активна отбрана като оперативни войски"[6] .

Но българските войски, и преди всичко тези от Варненския укрепен район осуетяват съветите на Макензен, защото освобождават Добрич (5 – 7 септември)[7] и изтласкват румъно-руските войски до старата българо-румънска граница. Едва след това частите на 3-а армия преминават в настъпление след противника по един фронт от около 150 км. Малка част от армията са табори на 25-а и 15-а низамска дивизия. – Тук трябва да обърнем внимание на един шантажен ход от турска страна... Става дума за

официални турски съобщения от началото на военното сътрудничество. На 9 септ. 1916 г. от Главната квартира в Истанбул съобщават, че северно от Добрич ***отоманските сили***, „*подпомогнати* от германски и български войски" (!), отблъснали многобройни „доста силни руски и румънски войски". (В действителност на 7 септ. само един турски табор се включва в поддръжка на центъра в бойния ред на войските край този град, без да воюва)... Ден след това следва ново комюнике, в което турската общественост се информира, че атаката, която неприятелят предприел отново на 8 септ. при Добрич, била „отблъсната от турските и съюзническите войски"[8]. Това е огласено и пред света. През посочените дни турски войски пътуват по българските железници, а 3-и табор от 75-и низамски полк се включва в боевете край с. Светлик, Добричко, настъпвайки срещу линията *Караач – Мусу бей* /Снягово – Изворово/. Но... това ще стане на 13 септември[9].

Не без основание д-р Н. Колушев – българският дипломат в отоманската столица, следящ процесите от навреме изпратени български военни бюлетини и знаещ отлично, че турските войски са още в РС, неангажирани в преки бойни действия, реагира в телеграма до Българската главна квартира. Той настоява да се направят „надлежни постъпки пред маршал Макензен" и да се внуши на представителя на Турската главна квартира в неговия щаб, даващ подобен род информации, да не създава база за интриги и напрежения. Защото трескавата кампания по информиране на обществеността с турски военни подвизи не би могла да се обясни другояче, освен като провокативна – от дотогавашната бойна практика на турски войски в боеве в Галиция, макар в австро-унгарски комюникета да имало конструктивни оценки за достойно поведение, на обществеността в Турция не се давали подобни бодрячески сведения[10].

Пак на 9 септември 1916 г. турската агенция „Милли" отпечатва телеграма на софийския си кореспондент. В нея четем**:** „Вестник „Камбана" пише, че при срещата на българската войска с руската в Добруджа, русите падали на колене пред българските войници и ги молили да имат милост и да ги пощадят, ала *нашите* ги убивали с немилостива жестокост"[11] . Информирайки Външно министерство в София за това, д-р Колушев, нестрадащ от някакво русофилство, прави коментар: „Колкото храбростта, високите достойнства, патриотизмът на милата ни войска да предизвикват възхищение, толкова изтъкването на жестокости, които се измислюват за сметка на нашите храбри и добродушни войници, създава колебание и смут в душата на нашите почитатели и буди злорадство между нашите врагове, които не са малко между тукашния левантински гръцки свят"[12]. Справка със запазени септемврийски броеве на познатия с германофилството си вестник не потвърждава такава информация... Очевидно или софийският кореспондент на турската агенция, или някой интерпретатор на слухове из средите на софийската *т.нар. общественост* е дал воля на въображението си, за да „героизира" събирателния образ на главния персонаж във войната – българския воин.

В същото това време, докато се извършва процесът на обучение и сглобяване на турските войски на българска земя, за да бъдат те придадени в оперативно подчинение на ген.-майор Т. Кантарджиев на 13 септември, българското командване, явно в координация с турското и в очакване на кръвопролитни боеве, прави опити да преосигури готвещите се за сражение части с резерв от жива сила, набирана измежду новите поданици на царството от Зап. Тракия и Изт. Родопи. Да не забравяме, че оценката на авторитетни германски военни спецове за боеспособността на тези части не е висока. Затова и зам.-началникът на Щаба на армията (ЩА) изпраща на 7 септември *твърде бърза* шифрована телеграма до началника на Гюмюрджинската (Беломорската) дивизионна област. В нея се разпорежда да се проучи обстойно „след като се отделят от по-старите набори

от служилите турци д е с е т и н а хиляди за попълване на турския корпус и другите тилни учреждения към Шумен[13], *от останалите такива 10 – 15 хиляди души би ли могло да се формира една бригада или триполкова дивизия, и колко запасни офицери и подофицери турци има в областта за кадър на тази боева единица*?". (Текстът в курсив в цитата касае мохамеданския потенциал за българската армия, събиран от население от *новите земи* – в случая от Гюмюрджинско, но директиви има и за същото население и от Битолско). Към тази група българските военни чиновници отнасят и немногото турци пленници от сръбската армия. На всички тях, както и на турското население от пределите на стара България, вече с категоричност не се гледа като на потенциален вражески елемент, а като на резерв за попълване главно на допълняющите и маршеви български единици. Не следва да се забравя, че и в турската армия има аналогични подразделения, в които служи немохамедански елемент – т.нар. *работно-преносвачески дружини /hamale taburlar/* и *строителни дружини /inşaat taburlar/*...

На историческия 1 септ. 1916 г. ЩДА праща *<u>бърза телеграма</u>* до началниците на дивизионните области в Стара Загора и Гюмюрджина, към чиито окръжия има мъжко население от присъединени бивши турски земи. От нея личи, че въз основа на 9-о постановление на Министерския съвет /Протокол № 125/ дивизионният началник се задължавал да „повика под знамената" „всички служили в турската армия до 40-год. възраст включително, находящи се понастоящем в областта, и да произведе набор на младежите мохамедани на възраст от 19 до 25 години вкл., които още не са служили". Призованите трябвало „да се разделят на категории – служили – строеви, нестроеви, неслужили и т.н."[14], и за резултата трябвало да се донесе. След като тази заповед била изпълнена, трябвало да се действа и по друга, от преди горецитираната телеграма от 7 септември за отделяне на д е с е т и н а т а хиляди за турския корпус. Там се настоявало началникът на дивизионната област да разпореди „да се изпратят от извиканите под знамената турци и мохамедани от по-старите възрасти за попълване *и на българската войска*": още на 5 септ. 1916 г. от Беломорската дивизионна област за тилните учреждения на 1-ва българска армия се предвиждали 2500 души, за Дунавската дивизия – 500 д. Маршрутът за тези за 1-ва армия до Велес се предвиждал да е с влак, по-нататък – обикновен път до Прилеп; за Дунавската дивизия – по железница до Удово[15]. Пак тогава на началника на 10-а Беломорска дивизия се казва да разпореди 8-ми опълченски полк да се попълни със служили турци от 10-а област, като съобщи на началника на областта колко души са необходими за пълно комплектоване[16].

Новата ситуация провокира потребността от по-добро сътрудничество между различните органи и институции. Интервенирането на Външно мнистерство още на 20 септ. 1916 г. по въпроса за изпълнение на войнския дълг на отоманските поданици е пример за стремежа да се подпомогне турската страна, без да се засегнат интересите и на България. Тъй като турската легация в София е поискала *<u>всички</u>* турски поданици, живущи в България и подлежащи на военна повинност в империята, да бъдат улеснени при заминаване от родните места чрез представяне на списъци от турските консули в София, Пловдив, Одрин, Бургас, Варна и Русе на местните военни власти, то българската страна предлага тези списъци да се предават на окръжните управители и едва след обстоятелствена проверка на статута на призованите да се „даде нужното съдействие за репатрирането само на ония лица, които се окажат безспорно турски поданици"[17]. Усложняването на процедурата от българска страна се прави, за да се задържат за местни нужди приели вече българско поданство, и за особената категория, в която се включват сътрудници на българските спецслужби. „Лица, *за които се предполага*, че се преследват като политически престъпници, или др. подобни, няма да се репатрират"[18].

В действителност вече има координираност между щабовете и главните квартири на двете армии, защото става ясно, че българските военноадминистративни органи се оказват силно свързани с мобилизационните грижи и проблеми на новия си съюзник, макар и понякога това да е с посредничеството на германците. Това личи от документ, отнасящ се до плановете на Енвер паша. Какви са те, подсказва *твърде бърза* телеграма на полк. П. Ганчев – български представител при щаба на германската армия. Начело на този щаб вече е застанал генерал-фелдмаршал **Паул фон Хинденбург** (1847 –1934), доскорошен командващ войските на Източния фронт. Нему именно Енвер паша предлага, *освен двете дивизии* в Добруджа, да бъде предоставена в оперативно подчинение на българската 2-а армия за Балканския театър на военните действия *още една* турска дивизия, в помощ на Южния фронт. Затова и Фон Хинденбург планира тази дивизия да бъде „притеглена" към заемане на Струмския участък, за да може да се освободи българска дивизия за по-ефективно ползване на десния фланг (западно от Дойран) на очерталия се Южен фронт[19]. Тази нова турска дивизия, чието съществуване като номер не се знае, би следвало да носи гарнизонна и караулна служба в току-що учредената Драмска военноинспекционна област, създадена след като българските войски (10-а Беломорска и 7-ма Рилска дивизия) преди три седмици са осъществили Струмската операция[20].

Началото на координираност при липса на договорен паритет в отношенията се сблъсква обаче с препятствия. Първото от тях става *въпросът* за съдбата на конската тяга на разформирования 4-ти гръцки (Кавалски) корпус, който не е воювал срещу българите. Временно изпълняващият длъжността на началник на ЩДА след ранната смърт на ген. К. Жостов – полк. Иван Луков, информира в същия ден, в който се узнават плановете на Енвер паша за изпращане на нова, трета дивизия в помощ на българите, за посочения по-горе *въпрос*. 4-ти корпус предлага на началника на 10-а Беломорска дивизия да продаде ок. 1600 корпусни коня. По йерархичен ред вестта за предложението стига до ЩДА и полк. Луков излиза с мнение: „Понеже имаме голям недостиг на коне в артилерията и обозите, телеграфирах командующият 2-а армия да съобщи на корпусния командир, че конете ще бъдат взети за нашата армия. Разпоредете... конете да бъдат купени в най-скоро време"[21]. През първата седмица процедурите по подготовката за закупуването на конете се задвижват, назначава се комисия, отпускат се 1 млн. лева и се влиза в непосредствен досег с гръцки представители, като дори започва приемането. Но се оказва, че още преди 14 септ. 1916 г. вестта за възможна покупка на гръцки коне е стигнала до знанието на турските съюзници. Най-напред от щаба на Армейска група „Макензен", а след това и от полк. Али бей, до Българската главна квартира в Кюстендил пристигат телеграми. В първата се посочва, че за 6-и турски армейски корпус били „належащо нужни" 204 ездови коня, още 182 малки и 23 големи впрегатни, както и 400 товарни такива. При това в текста става дума, че превозването на конете трябвало да стане по железницата през Ксанти по направление на Цариград.

Не след дълго българският представител в АГ „Макензен" м-р Дочев донася, че узнал от турския си колега какви належащи нужди имала турската армия**:** за 15-а дивизия били потребни 204 ездови коня, от които 82 кавалерийски, заедно със седла и принадлежности, и още 182 обозни и артилерийски[22]. За другата, 50-а турска дивизия, към която вече имало *ориентация* за изпращането ù на Южния фронт, общо били нужни 1469 коня. Според турския офицер за свръзка към АГ „Макензен" всички гореискани коне били *вече обещани* от ген. Жеков на Енвер паша[23]. Освен това и за бъдещата четвърта турска дивизия, давана като помощ за съюзниците, трябвали още 500 коня, от които 132 кавалерийски. Цялото това огромно количество от жива теглителна и превозна сила се

иска от българите[24]. А такава те нямат. При това Германската главна квартира молела, „ако е възможно, *да се изплатят веднага* купените коне от 4-ти гръцки корпус, понеже гръцките войски имали голяма нужда от пари"[25].

Трябва да се знае, че ген. Жеков още на 2 юли 1916 г. в обстоятелствена телеграма до българския представител към щаба на германската армия е заявил, че той допуска и 2 – 3 дивизии турска помощ за Германия, а не за България, *ако те бъдат надлежно организирани и боеспособни*[26]. Понеже към средата на септември, след 2½ месеца, картината с организираността и боеспособността е със съмнителна яснота, налага се ЩДА да напомни чрез полк. Ганчев на щаба на Германската главна квартира в Плес следното: „Турските дивизии пристигат с усилен недостиг на коне, кола, седла и пр. Ние се намираме в невъзможност да ги екипираме, тъй като сами имаме нужда от много още предмети на войнишкото снаряжение. За коне и дума не може да става, тъй като собствените ни нужди са твърде големи"[27].

„Сагата" с животинската тяга намира някакво частично решение едва в края на ноември, когато Австроунгарската главна квартира се съгласява да „отпусне" коне за упоменатите турски части. Това обаче не решава болезнения въпрос за осигуреността на турските единици с коне, мулета, волове, крави и камили, изобщо с животинска сила. Във време, когато турският командващ замисля инспекционна обиколка към Добруджа, началникът на ЩДА информира полк. Ганчев: „За да се запрегнат казаните турски части в България, не може да се намери потребният рогат добитък, понеже такъв не остана вече у нас. Затова направете постъпки пред Германската главна квартира да се реквизира нужното за тази цел количество волове в Румъния"[28]. Молбата се повтаря и потретя. Турските искания са се увеличили, а и ситуацията към края на годината се е усложнила**:** за изпратената на Южния фронт в подчинение на 2-ра българска армия 46-а дивизия с нейните обози и артилерия, българската страна е отказала да пропусне впряговете с биволи или волове, защото в Турция имало чума по рогатия добитък[29].

Запазената преписка между различните инстанции и органи издава в началото зле прикрити български досада и отегчение, които по-късно еволюират в загриженост да се реши по-скоро проблемът около дефицита на впрегатния добитък. Погасени ли са от съюзниците разходите от българската хазна за закупените през 1916 г. от гърците коне – това не бе установено досега от нас документално. Но че турската страна е изявила готовност за своевременно заплащане – в това няма съмнение още от 15 септември, когато е писмото на полковник Али бей до генерал Н. Жеков.

Другото ескалиращо затруднение още от началото на съвместното, непроявило се още в боеве сътрудничество, което трябва да се решава съвместно, е изпълнението на воинския дълг от масата мохамеданско население, най-вече от Гюмюрджинско, отскоро оказало се не по свое желание в пределите на царството. Вече бе визирана *твърде бързата* шифрована телеграма на зам.-началника на Щаба на армията до началника на Гюмюрджинска дивизионна област от 7 септ. 1916 г., препоръчваща отделяне на **10-ина х и л я д и** от отслужилите турци за попълване на депо и в Шумен. В деня, когато за пръв път 3-и табор от 75-и низамски полк влиза в бой с противника край село Светлик /Айдън бей/ (13 септ. 1916 г.), началникът на Полската канцелария към ЩДА полк. Сапунаров се обръща с молба към МВ **(**Министерство на войната) и към началника на жп съобщенията за разпореждане „да се изпратят в Добрич 4000 от служилите турци от Беломорската дивизионна област като депо за попълнение на турските войски". По-нататък се пояснява, че „за тяхното обмундироване, въоръжаване и снаряжение" ще трябва „да се влезе в сношение с турския и германския военни аташета в столицата"[30]. Веднага след това и

командващият на 3-а армия ген. Тошев е алармиран за предстоящо попълване на турските войски, както и за това, че щели да бъдат взети мерки за въоръжаване и снабдяване на мобилизираните с облекло и снаряжение. Телеграмата напомня „от турския корпус да се оставят в Добрич офицери за приемане и организиране" на пристигащите[31] без фиксиране на някакви срокове. В края на септември 1916 г. 3-а българска армия донася, че тези 4000 мохамедани, предвидени за попълване корпуса, пристигнали, но „стоели необучени и невъоръжени". ЩДА умолява МВ да уреди въпроса за обличането и въоръжаването им...

Впечатлява и друг детайл – между двете командвания относно мобилизацията на българските турци от „новите земи" са се установили почти колегиални отношения, но с нюанс на неравнопоставеност**:** турската страна, водима от разбирането, че местното население от тези територии тежнее към империята, поставя изисквания, настоявайки пред българската да изпълнява тези изисквания[32]. Явно е и това, че българските военноадминистративни власти в Гюмюрджинско, намиращи се под юрисдикцията на МВ, са се справяли със задачата по мобилизиране на мохамеданско мъжко население, изпратено за нуждите на турската армия, защото скоро след това пред тях се поставят и нови задачи. За това съдим от други запазени документи. Молбата на ЩДА към МВ е то да се разпореди за депо на войските срещу Солун да се изпратят в Драма 4000 от мохамеданите от Зап. Тракия. Следва уточнение, тъй като се знае за *4-те хиляди* препратени към Добрич на 13 септември: „Ако няма толкова, то 3 или 2 хиляди турци; колкото останат, да се изпратят в Цариград"[33]. Няма съмнение, че подобни директиви са договаряни най-малкото с отоманския военен аташе в София. Все от тия „преговори" узнаваме от донесение на началника на Беломорската дивизионна област, че на 20 септември били изпратени 2000 отслужили за Добрич, но и още 500 за 1-ва българска армия в Прилеп[34]. А че е имало затруднения по транспорта свидетелстват телеграми на началника на 10-а военноинспекциона област ген.-майор Дялов до МВ в София.

Боевете на 3-а армия в Севернодобруджанската степ се очертават от средата на септември 1916 г. като най-значими за българското войнство. Поради това, въпреки резервите към турска военна помощ и вопиющите надежди за подсилване на очерталия се Добруджански фронт с германски войски[35], българското командване е принудено да приема пристигащите договаряни с турските военни власти мохамедански попълнения, набирани главно от Западна Тракия. Има и изключения. Знае се, че след Кобадинската операция, в която са и по-значимите от военностратегическа гледна точка съвместни сражения на български и османски войски, ЩДА дава картбланш да се изпратят за попълнение към Варненското депо на 6-и турски корпус турци и от други „нови земи"... В телеграма до началника на Македонската инспекционна област от ЩДА се нарежда „вместо в Галиция 1500 до 2000 турци да се пратят по-скоро в депото на турските войски във Варна. Изпращането за Варна да почне с турците от близки окръжия"[36].Това не следва да се приема за знак, че формирането на корпуса за Галиция е второстепенна задача: полк. Али бей моли „да се пратят по възможност по-скоро 5000 д. мохамедани от служилите – в Галиция", за попълване на 15-и турски корпус. И – естествено – ЩДА препредава молбата българското МВ „да направи потребните разпореждания" [37].

Българските мюсюлмани са призовани от българските царски власти, но предимно под знамената на падишаха. Би могло да се приеме, че през втората половина на октомври 1916 г. Главното командване има изградена цялостна визия за своята мобилизационна политика в „новите земи". И то я предлага на турския военен аташе, който трябва да я доведе до знанието на Турското главно командване. Към 18 октомври по заповед на ген. Жеков ЩДА уведомява полк. Али бей, че било взето решение и даже било вече

разпоредено „да се пратят в Цариград всички турци, взети по набор от Гюмюрджинско и Македония, за които беше ни известено... – Относно старослужилите мюсюлмани от Гюмюрджинско, МВ с Щаба на армията е вземало грижата да ги разпредели и изпрати за депа на турските войски, действащи в Галиция, Добруджа и Солунския фронт”[38]. Турската страна явно е имала по-друго виждане, тъй като в писмо на полк. Али бей отпреди 10-ина дни се искал „всичкия мюсюлмански елемент от Македония и Албания, годен за военна служба, на разположение на отоманската армия”. А в отговор, даден на 18 окт. 1916 г., българското командване излага по-друго виждане за мюсюлманския елемент от Западна Тракия. Неудовлетворен от отговора, турският военен аташе отново настоява: … Je prie, Votre Exellence, de vouloire bien nous satisfaire en donnant l’élément musulman de Macédoine et l’Albanie à l’Armée Ottomane” („Моля, Ваше Превъзхд.-во, да благоволите да ни удовлетворите, давайки мюсюлманския елемент на Македония и Албания за Отоманската армия”)[39]. При условие, че турците знаят, че от Албания мюсюлмански елемент няма как да бъде доставян, тъй като малка част от нея е в пределите на българската окупационна зона и че пред кървавия Молох на войната окупационните власти неведнъж са „давали” мюсюлмани от заемани от тях земи на Македония, претенциите сега са за доставяне на мохамедани от Югоизточна Македония, т.е. от Драмската военноинспекционна област, където формално се е установила българска окупационна власт, но където отскоро присъства като фактор не само опълчението на Фуад бей, а и турската 50-а дивизия[40]. Гръцката юрисдикция на областта обаче е реалност и населението не може да бъде третирано по законите на войната. Турското командване няма нищо против българите да поемат отговорността за това нарушение на Хагската конвенция относно права на гражданското население, каквото е това на все още неутралната Гърция. (Както е известно, последната ще се реши да стане воюващ съюзник на... Антантата едва в края на юни 1917 г. Но това е позиция на Турция, заета от нея във време, когато българското командване раздава на турските милиционни /“опълченски”/ дружини на Фуад бей в Кавала, Саръ Шабан, Зегош, Правище и Алистрат 5024 гръцки пушки и 858 000 патрона[41].

Пак по същото време възниква и друг сериозен и нетърпящ отлагане в решаването проблем. Неговата поява говори, че доста неща в „стиковката” между българските военноадминистративни органи, ръководени от софийското МВ, и Военното командване на османската армия не са наред. През октомври, месец преди да отстъпи командването на 3-а армия, ген.Тошев алармира ЩДА и Главната квартира в Кюстендил за това, че войниците мохамедани във Варна, предназначени за попълване частите на турския корпус, „още стоят необлечени и въоръжени. Днес пристигат от тях 1000 души... в Меджидие, без облекло и оръжие”[42]. Оказва се, че в ЩДА не са в неведение по този въпрос. В началото на ноември оттам търсят съдействието на турския аташе в София за обличане на милиционните дружини в Драма... Но в средата на месеца Али бей информира, че от Цариград били изпратени само 7000 кабалаци (покривала за глава) на 5-тях дружини милиция в областта на Драма и учтиво обясняват на ген. Жеков: „Понеже ни липсва облекло и снаряжение, моля, Ваше Превъзход.-во, да наредите да се отпуснат дрехи и въоръжение от Българското главно интендантство”. В ЩДА някой е поставил резолюция тиловото управление да разпореди за изпращане на потребното облекло „от износеното вече, но годно за употребление”[43]. На 20 ноември полк. М. Сапунаров – началник на „Полска канцелария”, телеграфира до Тилово управление и до Главно интендантство, че „около 5000 от събраните в Драмска област турци ще бъдат употребени на фронта, останалите около 2000 – за работни дружини”. Нужно било обаче „възможно най-скоро да се обуят и облекат преди всичко първите, а после вторите. Ако ли по нямане у нас

това няма да стане скоро – да се направи поръчка у Германското военно министерство"[44]. Въпросът с облеклото се решава след 2 – 3 седмици, ала генезисът му говори, че в комуникацията между двете командвания не всичко е в ред и че отговорност следва да се търси и от българската страна. Директиви от рода на тази, че събраните в Драмско турци би следвало да бъдат по отношение на облеклото грижа на Турското главно интендантство, давани след 25 ноември, говорят само за това, че по този въпрос не е обръщано внимание дори от ген. Н. Жеков[45].

Направило изводи от неособено убедителното воинско представяне на личния и офицерския състав на някои от частите на 25-а дивизия в началото на октомври, турското армейско командване, бидейки наясно с преследваните от геополитическата си доктрина цели, се придържа към рекрутиране на попълненията в Добруджа главно от Западна Тракия и от Източните Родопи. А това са региони, които отскоро са под българска администрация и където е жива идеята за повторен еносис при благоприятно развитие на военните действия срещу Антантата.

На 10 ноември началникът на Гюмюрджинската дивизионна област получава от София нова заповед да извика на служба *всички неслужили турци* до 40-годишна възраст вкл. Препоръчва се всички мъже до 32 години да се изпратят за депото на турските войски във Варна, като бройката се допълни с 500 души от групата на служилите. След това трябвало да се попълни депото в Драма, като се изпратят недостигащите 1540. Останалите неслужили турци от 33 до 40-годишна възраст би следвало да се изпратят в Истанбул, а остатъкът от служилите се предвижда отново за Варненското депо[46]...

След като на 13 ноември началникът на Беломорската дивизионна област изпраща нови 610 неслужили мохамедани на възраст от 25 до 30 години във Варна, ден след това той получава нова телеграфна заповед да се разпореди да се пратят за същото депо нови 4000 души. Новото е, че сега ясно и категорично се разпорежда: „Изпращането [на] турци за Драма и Цариград да се спре, докато се попълни Варненското депо"[47]. И след изместване на депото в Шумен през ноември 1916 г., мобилизацията следва същите кампанийни темпове, макар и с по-малки партиди. Това е тенденция за Беломорската, но и за Македонската инспекционна област. В края на годината се оказва: филиал на Шуменското депо има вече и в Полски Тръмбеш. Почти по същото време /на 8 и 31 декември/ полковник Али бей с тревога алармира, че се е появил сериозен проблем в прехраната на подготвяните за 6-и корпус турски войници[48].

От обобщаващо изложение до турския аташе, който е и делегат при Главната квартира в Кюстендил, изготвено през декември 1916 г. от споменатия вече началник на Полската канцелария при ЩДА полк. Сапунаров личи, че за депото на 6-и турски корпус в Шумен са изпратени 3634 човека „от Гюмюрджинско и Македония, а с първите 4000 – всичко 7634"[49]. От друго „Сведение за изпратените мохамедани /турци и албанци/ в разните депа на турските войски през 1916 г." се разбира, че българските мобилизационни власти са призовали под знамената на своята съюзничка през периода ***септември – декември 1916 г.*** 43 075 бойци, като за Варненското депо – 4000, за Шуменското – 7401, за Драмското – 8985, и пр.[50] Половината от изпратените са в състава на 6-и и на 20-и корпус на османската армия. Сред това множество от български турци, от албанци и българи мюсюлмани, събирани предимно от ***новите*** (след 1913 г.) ***земи***, не е вършена идейна или пропагандна дейност. Ако към това се прибави и сблъсъкът на тия млади мъже с неуредици около елементарния бит, бавене в карантинните пунктове най-често заради късното изпращане на влакови композиции, едва ли у отделния мобилизиран се е захранвал усетът за обща кауза.

Ето и други щрихи от мобилизационните усилия на 10-а Беломорска дивизионна област, извлечени от донесение на ген.-майор Дялов... До 13 октомври от там били пратени за нуждите на 1-ва бълг. армия 2500 души, а за 5-а Дунавска дивизия (също на Южния фронт) – други 500. За Телеграфната дружина в София имало изпращане на нови 200 д., а за дислоцирания около Видин – Кладово 6-и опълч. полк – 900 бойци. Отделно от това „за попълване на Турския корпус – Добруджа" били отправени 4000 души, а за тиловите служби на 3-а армия 5000. За Галиция областта се отчела пред турската армия с изпратени вече 1000 д., но на 13 или 14 октомври били подготвени и трябвало да отпътуват нови 1000... Сумарно само до 14 октомври областта дава за българската и за турската армия 15 491 бойци[51]. По-нататък разбираме, че „поради трудното събиране" наредили призованите да се викат „под стража" и че имало и аритмичност в мобилизацията. „Не бе лесно да се съставят в срок на месец в 11 околии списъци за 20 000 души служили и за 10 000 души новобранци мохамедани, и същевременно тия хора да се проверят, преглеждат от комисиите и вземат годните за служба. Понеже имаше много [*призовани*] да си укриват възрастта, то се повикаха пред наборните комисии от 15 до 50 год. възраст, така щото прегледани са били от комисиите повече от 35 000 д. в 30 дни, или средно в ден по 300 души от лекар – по нямане възможност да се ползват повече лекари в комисиите"[52]. А от обобщаващо писмо от *Отделението по отбиване на военните тегоби*, изготвено ден след това до ЩДА, узнаваме, че „в последно време" ЩА взел „всички възможни мерки да се ускори изпращането на 5-тях хиляди души за Галицийския фронт". В писмото се подсказва идея за изпращането на „карантинна група" от 570 души за Галицийския фронт, която ЩДА възприема и след това „връща" на МВ, съзнаващо, че до изпълнение на поетия ангажимент България да подпомогне османската армия за Галиция с 5000 д. български турци са нужни още усилия. *Отделението по отбиване на военните тегоби* намира, че „от тежко обременения тил на 3-а армия би могло да се вземе известно число турци и се изпрати на Галицийския фронт"[53]. Тилът на тази армия „погълнал" всички турци и данъчни неслужили от 4-та, 5-а и 9-а дивизионни области, и изпратени такива и от други дивизионни области". [*4-та, 5-а и 9-а област са Шуменска, Русенска и Плевенска – К. К.*]. Освен това в тила на тази армия били изпратени и 4000 д. „от Гюмюрджинско". Зам.-началникът на ЩА търси причините за невероятно раздутия тил на воюващата в най-близък съюз с 6-и турски корпус 3-а армия, и го търси предимно в... тиловото командване на това съединение. Изход от недостига на жива сила се вижда в попълването „на бойните части и тилните учреждения в Драма, Цариград и т.н." да се осъществи чрез прибягване към крайна мярка, „като се повикат обучените турци на възраст до 46 години, вместо до 40 години..., а така също и необучените такива до 40 г., вместо от 19-25 г."... От тези повикани също биха могли да се изпратят и заменят част от *данъчните неслужили* в етапно-работническите дружини за работа по пътищата, а последните да се използват за други цели в болниците, транспортите и тилни учреждения, „където се иска освен физическа сила, но още и други качества"[54]. Нататък механизмът с призоваването на по-възрастните турци наистина се задвижва и в това отношение всички те, като поданици на България, „се изравняват" с българите.

Всичко дотук изложено свидетелства, че началният фазис от българо-турското военно съюзничество изобилства от трудно решими проблеми, при които за паритет в отговорностите не може да се говори. „Поради желание за лоялност към съюзника"[55] българското командване, особено по въпросите от мобилизационно естество, понякога се превръща не просто в „лоялен съюзник", а в почти послушен васал на Турция.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Калчев, К.** *Българо-турски военнополитически отношения и връзки (1913 – 1915 г.).* Велико Търново, 2010, 50–51, 53, 55 и др.

[2] *ДВИА,* ф. 40, оп. 1, а.е. 611, л. 14.

[3] *Пак там*, а.е. 815, л. 187, 188.

[4] *Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914 – 1918). Сборник от документи.* С., 2004, 94–96.

[5] Намираме за по-правилно от гледна точка на българския правопис производното име на операцията в Северна Добруджа да се изписва Кобадинска (от *Cobadin*).

[6] *Българо-турски военни отношения,* с. 97.

[7] При пристигане на бълг. войски в града на 5 септ. 1916 г. те намират „52 души българи и мюсюлмани... застреляни в помещението и в двора на затвора при гарата. Труповете им са лежали там 3 дни..." (*Извори за историята на Добруджа. 1878 – 1919.* Т. 1, с. 278). Споменавайки за „напуснатия" от румънците Добрич, К. Кирицеску се възмущава от „грозните ужаси", отпечатали „българската окупация на града"; тези „грозни ужаси" вижда в това, че българите избили румънски чиновници, неуспели да се оттеглят с войските си, и във факта, че часовой при пощата, „забравен при бързото отстъпление", загинал на поста си. За 52-та трупа на българи и мюсюлмани не става дума (Вж**.** *ДВИА***,** ф. 012, оп. 1, а.е. 87, л. 70), както не става дума и за мобилизирани „румънскоподанни" добруджанци, отведени в Молдова....

[8] *Българо-турски военни отношения,* с. 104. На 8 септември край и в Добрич няма боеве. Години след сраженията К. Кирицеску пише, че на север от града българите изкопали набързо окопи и се разположили в тях, в очакване на събитията, разиграващи се на запад, и на турските подкрепления, пристигащи от юг. Това били 15-а и 25-а анадолска дивизия. Подтекстът е ясен – Кирицеску говори с величайша неприязън срещу всичко българско и с „разбиране" за турското участие във войната в Добруджа. За сраженията край Добрич на 7 септември той „вижда" дори как 61-ва руска дивизия била атакувана от фронта и откъм фланга от български *и турски* войски (*ДВИА*, ф. 012, оп. 1, а.е. 87, л. 70–71). Не е измислица обаче фактът, че в Добричките боеве на 7 септември на мястото на включили се в боевете нестроеви войници дошли на помощ местни селяни, както българи, така и турци. (**Станев, Н.** *История на нова България 1878 – 1941*. Велико Търново, 1992, с. 336).

[9] *Българската армия в Световната война.* Т. 9, 1943, с. 84.

[10] *Пак там*, с. 105.

[11] *Дипломатически документи по участието на България в Европейската война. Т. 2, /1915 – 1918/.* С., 1921, с. 513.

[12] *Пак там*.

[13] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 1392, л. 1. В около 25-хилядния тогавашен Шумен, който сякаш „застива" в демографския си растеж след 1878 г., въпреки бурния стопански и културен ръст – град с безспорно доминираща хармония във взаимоотношенията между българи и местни турци, само през есента на 1916 г. се настаняват „на лагер" общо 7401 поданици на падишаха. (Вж. *Българо-турски военни отношения,* с. 200 и срв. с **Ангелова, Р.** *Миналото на Шумен /1878 – 1912 г./.* Велико Търново, 2011, с. 10 и др.) Не следва да се забравя обаче, че през август – септември между Шумен и Върбяне е била дислоцирана 6-а пехотна Бдинска дивизия и че градът се е превърнал в етапна база и за 4-а Преславска дивизия.

[14] *Пак там*, оп. 1, а.е. 1377, л. 1.

[15] *Пак там*, а.е. 1376, л. 29.

[16] Пак там, а.е. 1392, л. 8.

[17] *ЦДА*, ф. 336 к, оп. 1, а.е. 233, л. 66.

[18] *Пак там*. (*Курс. мой* – К. К.).

[19] *Българо-турски военни отношения,* с. 105.

[20] За нея вж. **Петров, Т.** Струмската настъпателна операция на Втора армия /18 – 23 авг. 1916 г./ – В: *Първата световна война на Балканите. Сборник доклади и научни съобщения.* С., 2006, 104–109. Относно въвличането на България във войната срещу Гърция вж. **Лалков, М.** *Балканската политика на Австро-Унгария 1914 – 1917 г.* С., 1984, 362–366.

[21] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 611, л. 30.

[22] Към 20 септ. заявеният недостиг от коне за 15-а дивизия е 204 ездитни, 182 обозни и 23 артилер. коня (*ДВИА***,** ф. 40, оп. 2, а.е. 1392, л. 20). На 26 септ. българският ЩДА информира разтревожения герм. офицер за свръзка, че вече било разпоредено на началника на Гл. тилово управление да изпрати 409 коня за 15-а дивизия в Добрич, които щели да бъдат превозени по железницата. От друг документ узнаваме, че това трябвало да бъдат коне, реквизирани „от вътрешността на Царството" (л. 60).

[23] В това твърдение няма спекулация. Ген. Н. Жеков наистина обещал да се продадат 12 – 13 хил. коня на империята веднага след окупирането на Серско-Драмско-Кавалската зона в края на август *(Българо-турски военни отношения,* 108–109). На път за Германската главна квартира на 6 септ. 1916 г. Енвер паша действително се среща с българския главнокомандващ. Това турският военен аташе в София Али бей не пропуска да припомни.

[24] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 611, л. 63.

[25] *Пак там*, л. 39.

[26] *Българо-турски военни отношения,* с. 84. За недобрата техническа осигуреност на турския съюзник вж. още **Калчев, К.** Българо-турското „братство по оръжие" на Добруджанския фронт през 1916 г. – *Епохи*, 2011, кн. 1.

[27] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 611, л. 64. В толкова често цитирания сборник *Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914 – 1918)* по този въпрос се отнасят документите с номера 58, 62, 63, 64, 65.

[28] *Пак там*, а.е. 612, л. 93.

[29] *Пак там*, л. 103. На 11 дек. 1916 г. командващият на 2-ра бълг. армия информира ЩДА, че на тази дивизия би могло да се даде от страна на неговото съединение „само 150 вола, и то от предназначените за храна на частите. Останалите 250 армията не ще може да достави" (а.е. 612, л. 94).

[30] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 1392, л. 4.

[31] *Пак там*, л. 5.

[32] Полк. Али бей донася до знанието на ген. Жеков на 8/21 септ., че „Императорското военно министерство желае, щото всички мохамедански елементи от Тракия, които ще бъдат повикани под знамената, да бъдат използвани както следва. 1. 4000 души за попълване в Драма; 2. 4000 души – за попълване в Добрич; 3. 5000 души за попълване на 15-и армейски отомански корпус, който се намира в Галиция, тъй като този последният има 8000 д. излезли от строя и е мъчно да бъдат заместени с изпращане от Цариград..." Българският главнокомандващ ген. Жеков едва ли е бил във възторг от предявените „желания" на османския съюзник, защото едва на 19 септември е поставил резолюция Щабът на армията към МВ "да направи потребните разпореждания, като извести за изпращането на 5000 до 15-и корпус". (*ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 1392, л. 16. Срв. с друг аналогичен документ, намиращ се пак там, л. 11–13).

[33] *Пак там*, а.е. 1392, л. 14.

[34] *Пак там*, л. 6. Други документи уточняват, че попълне́ния към Добрич има още от 2000 бойци от Търново Сеймен на 24 септ.; 1317 – от Гюмюрджина на 26 септ.; нови 1193 от това окръжие са отправени също за Добруджа /л. 24, 28, 29 в указаната арх. единица/. А от Кърджали на 22 септември са изпратени за Добрич 2000, за Прилеп 250 служили мохамедани. (*Пак там,* л. 22).

[35] Към такава помощ призовават не само генералитетът и армейските началници, но и бълг. министри, в т.ч. и премиерът. (Вж. *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 2. 1916 – 1918 г. /39/.* С., 2005, с. 149, 160 и др.).

[36] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 1391, л. 9. Македонската военноинспекц. област от 17 ноем. 1915 г. се ръководи от шуменеца о.з. ген. Рачо Петров, оставил реноме на податлив към корупционни практики офицер. (Вж. **Костов, Е.** *Рачо Петров – офицерът, политикът, държавникът*. С., 2004, 207–243).

[37] *Пак там*, а.е. 1392, л. 17. По същото време ЩДА уведомява МВ да направи потребното, щото неголяма група от 570 турци, оставени на карантина край Свиленград, да бъдат отправени към Галиция (*Пак там*, а.е. 1391, л. 49. Същата най-напред е била предвиждана за 3-а бълг. армия.)

[38] *Пак там*, а.е. 1391, л. 13. Само от бълг. окупац. зона в Македония за времето до 8 октомври във възрастовата група от 20 до 30 год. са намерени за годни явили се 18 101 мюсюлмани, от които „османлиите" са 4095, а албанците 11 480. В групата на християните явилите се и намерени за годни са 10 682, като българите в нея са 9775. (*Пак там*, а.е. 1405, л. 242).

[39] *Пак там*, а.е. 1392, л. 113.

[40] Намираме за неточно твърдението чрез позоваване на спомени на Д. Азманов, че в Драмско вършели националистическа с антибългарски характер агитация „*малки* турски войскови части" и че известният Фуад бей, заобиколен „от група въоръжени турци", правел открито пропаганда (**Влахов, Т.** *Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912 – 1918 г*. С., 1957, с. 251). Горчивата за българите истина е, че в Драмско се разполагат 2 турски дивизии /които в никакъв случай не са „малки ... войскови части"/ и че макар „пропагандната" дейност да не е била неизвестна, то особено сериозни бариери пред Фуад от страна на българските военноокупационни власти не са му поставяни.

[41] *Българо-турски военни отношения*, с. 166.

[42] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 1392, л. 21. Този спешен въпрос се решава обаче сравнително бавно – едва на 25 ноем. 1916 г. Щабът на 3-а армия узнава, че МВ направило разпореждане до Горноджумайския

интендантски магазин да изпрати исканите шинели и куртки /л. 142/. Очевидно е, че „обмундироването, въоръжението и снаряжението", които следва да се решават чрез „сношение с турския и германския военни аташета" в София, не ще да са били след 13 септ. насетне сред приоритетните задачи на МВ.

[43] *ДВИА,* ф. 40, оп. 2, а.е. 1391, л. 28.

[44] *Пак там*, а.е. 1392, л. 129.

[45] *Пак там*, л. 136 [А].

[46] *Пак там*, л. 46.

[47] *Пак там*, л. 66.

[48] *ДВИА*, ф. 40, оп. 2, а.е. 611, л. 195 и 289.

[49] *Пак там*, а.е. 1391, л. 91.

[50] *Пак там*, л. 105. За новия 177-ми полк във Велес, който малко по-късно ще създава много неприятности на българското командване, МВ мобилизира 1928 „мохамедани /турци и албанци/".

[51] *Пак там*, а.е. 1391, л. 46**.**

[52] *Пак там*.

[53] *Пак там*, л. 43.

[54] Пак там.

[55] *Генерал Стефан Тошев. Победени, без да бъдем бити.* С., 2009, с. 86.

LAYING THE ORGANIZING AND TECHNOLOGY FOUNDATIONS OF THE BULGARIAN – TURKISH "BROTHERS-IN ARMS" UNION (UNTIL THE END OF 1916)

Kalcho Kalchev

Abstract

This article focuses on the delicate aspects of the military union of Bulgaria with the Ottoman Empire, which was undesirable for Bulgaria. The article aims a revealing the fact of inequality between the coalition partners. The Ottoman Empire, conscious of the fact that it supplied more soldiers for the war under Bulgarian command, and also fully aware that its strategic value as an ally of Germany was greater than that of Bulgaria, tested out Bulgaria's tolerance for the coalition as well as its military mobilization capacity through different demands. Making more and more requests from Bulgaria, especially for completing the Turkish military divisions, is the most important evidence of the unequal status of the Bulgarian command in that coalition.

However, in the name of the coalition partnership in the Central Powers bloc, the Bulgarian military command accepted Turkey's demands without demonstrating any negative reactions.

ЦЪРКОВНА ДИПЛОМАЦИЯ ЗА СКЛЮЧВАНЕ НА СПРАВЕДЛИВ МИР В ЕВРОПА В КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Лизбет Любенова

Първата световна война и последвалия Ньойски диктат са съпроводени с дестабилизация не само на старите предели на България, но и на делото на Екзархията в земите, населени с българско население. За пореден път нашите митрополити са прогонени от своите епархии, а опитите им да защитят своето паство по линия на междуцърковното общение са обречени на неуспех. Независимо от това техните икуменически контакти се вплитат в дипломатическите усилия на страната да получи международна подкрепа и един по-справедлив мир, отчитайки обективните обстоятелства на обединителната мисия като основна мотивация за включването във войната. В настоящето кратко изследване ще обърнем внимание именно на тези усилия на нашите архиереи, при които водеща роля имат владиците от българските епархии в Македония.

При завръщането си екзархийските митрополити заварват едно политическо безвремие вътре в страната, породено от разместването на социалните пластове, отстраняването на старите партии от власт и доминирането на левите сили, които обаче нямат никакъв опит в управлението. Вместо народна консолидация за спасяване на страната от разгром, противопоставянето поражда силна обществена конфронтация, която допълнително разединява населението. Времето се оказва преломно и за самата църква, която влиза в пореден конфликт със светската власт, без това да допринесе за повдигане на нейния авторитет и влияние върху миряните. Вътре в самата духовна институция протичат процеси на смяна на поколенията, тъй като по естествени причини голяма част от старите архиереи си отиват, а заедно с тях и неосъществените им идеали. Младото поколение духовници има друг манталитет и нагласа – то е меркантилно, практично и силно политизирано. Завърналите се митрополити няма да бъдат равнопоставени и на своите „Братя во Христе", тъй като остават лишени от епархии и само малцина ще успеят да се вградят в управлението на църквата.[1] Независимо от тази комплицирана ситуация в страната все още има обществености, които силно вярват във възраждането на църквата. Така на 7 декември 1918 г. Евтим Спространов пише на митрополит Борис Охридски: „*Векът е на демокрацията. Виждате, че вековни династии и корони се чупят. Народите зимат съдбините в ръцете си. Нужно е и църквата да се демократизира… Стига вече сме вървели по стария шаблон. Времето е вече изминало за подобна дейност. Вие и другарите Ви, които имате просветен ум и които милеете за успеха и благото на Българската народна църква – а тя е българският народ, не чакайте той да вземе своето чрез разкол и революция, а дайте му го сами, дайте му правата, за да стане тя наистина народна, каквато е била в апостолските времена, каквато е била и в началото на нашата история и през време на възраждането ѝ*".[2]

Независимо от добрите пожелания трябва да се има предвид, че възможностите на Българската православна църква в международен план не са особено големи. Заради схизмата от 1870 г, тя няма каноническо общение с останалите православни църкви, повечето от които принадлежат на държави, воюващи против нашата страна. Затова не е изненадващо, че заради късогледата политика на Цариградската патриаршия мнозина

български архиереи активизират икуменическите си контакти. Така на 27 декември 1918 г. митрополитите от българските епархии в Македония подават следното **„Прошение" до Негово Високопреосвещенство Кентърберийският архиепископ -** председател на Всемирния съюз за международно приятелство чрез църквите**:**

„*Ваше Високопреосвещенство,*

Имайки предвид живите симпатии на великия английски народ към борещото се за свобода и правда македонско-българско население и искрените хуманни грижи на английските държавни мъже и общественици за облекчение тежката участ на това население през турския режим, ние, долуподписаните смирени во Христе македоно-български архиереи – бежанци, отправяме към Ваше Високопреосвещенство следната молба, за да окажете на нашето осиротяло паство, поради любовта Христова, спасителна помощ".

По-нататък в „Прошението" се изтъква, че в древността Македония е люлка на българската просвета и книжнина, както и просветителка на целия славянски свят, тъй като апостолите Кирил и Методий са родени в Солун. След прогонването на техните ученици от немското духовенство в Моравия, те се завръщат в България, където Климент Охридски става български епископ. Подчертава се ролята на старобългарската книжнина за християнизацията на културата на руси, румънци и сърби. Споменава се за съдбата на българската Охридска архиепископия, ликвидирана от гърците в 1767 г. В „Прошението" са изредени имената на редица възрожденски книжовници, сред които са Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович, автори на редица книги на български език. Сред знаковите събития в борбата за българщина в Македония се посочва искането на скопските българи в 1829 г. на замяна на гръцкото духовенство с българско, както и откриването в Солун на първата българска печатница в 1835 г. За духовното приобщаване на македонското население свидетелства и факта, че в Църковно-народния събор от 1872 г. участват делегати от Скопска, Велешка, Охридска, Битолска, Воденска и др. епархии. Триумфалното посрещане на първия български митрополит Натанаил Охридски също свидетелства за българското самосъзнание на македонското население. В „Прошението" се привеждат и редица международни политически ангажименти, каквито са решенията на Цариградската европейска конференция от 1876 г. и Сан-Стефанския договор, които включват Македония в пределите на България. Не се спестява и егоистичната политика на Великите сили, които разпокъсват българския народ на Берлинския конгрес, както и реакцията на населението, въстанало срещу връщането му под турска власт.

По-нататък в изложението българските митрополити коментират новите злини, извършени от сръбската и гръцка пропаганди, както и т. н. „*мохаджирско движение*" след 1908 г. – резултат от политиката на младотурците да насърчават мюсюлманската емиграция в Македония. Неразрешеният национален въпрос довежда до Балканската война, но Букурещкият мирен договор поставя българите в ново тежко положение. Те вече са поделени между сърби и гърци, които ги обезличават национално. „*Всички български училища бидоха затворени; българските владици, свещеници и учители – малтретирани и изгонени; монасите от българските монастири – изклани; по-видните български граждани – интернирани и избити. Кървав терор разсипа градената с тежък труд в течение на 50 години българска култура*" – пишат владиците.

И тъй като Кентърберийският архиепископ все пак принадлежи към страна, воюваща с България по време на Първата световна война, българските митрополити се чувстват задължени да дадат пояснение за военния избор на България. „*Свободните българи, ужасени от тази Голгота, се хвърлиха срещу потисницата Сърбия, без да*

имат нито капка омраза към нейните велики съюзници – Англия, Франция и Италия, нито пък любов към своите нови съюзници – Германия, Австрия и Турция. Коректното поведение на българския народ, правителство и армия спрямо силите от Антантата, доказва това наше твърдение" – пишат те. След тригодишна отбранителна война, днес в Македония върлува сръбската „Черна ръка", чиято цел е с терор и насилие да направи от всички българи „*прави сърби*".

Обръщайки се към архиепископа на Кентърбъри, владиците привеждат аргументи от известната навремето книга на Х. Н. Брайлсфорд „Лигата на народите", в която на страница 97 се твърди, че Македония в своето мнозинство „*не е сръбска по раса и език, а е ноторно, даже фанатически, българска по родство и избор*". Знаем, казва те, че „*вековните страдания, борби и жертви – особено през последните години – правени винаги с цел да се обединят македонските с останалите българи, са приближили съдбата на Македония твърде много до Христолюбивото сърдце на Ваше Високопреосвещенство*". Затова „*ние апелираме към Вас да се застъпите, гдето трябва, щото английската армия в Македония да вземе под своя закрила беззащитното българско население и да не допусне за него нови беди и страдания*.

Апелираме към Вашето человеколюбиво сърдце да издигнете авторитетния си глас, подобно на Великия Гладстон, в защита на националните и човешки права на нашето нещастно паство, като действате пред правителството на Великобритания да стори зависящето за облекчение режима в Македония, а именно: да се даде гражданска администрация на местното население; да му се предостави правото свободно да отвори своите народни училища, църковни общини и културни дружества; да се гарантира възвръщането на македонобългарската интелигенция и стоението ѝ там; да се запази и нашето законно кириаршество върху епархиите ни".

В заключение прогонените от Македония български владици казват: „*Ние се надяваме, че Ваше Високопреосвещенство и великата английска нация сте убедени, какво македонският въпрос е бил винаги и продължава да бъде един въпрос за българската народност на нейното население; заради това ние бихме се счели за много щастливи, ако нашето нещастно паство би имало възможност, посредством един плебисцит, извършен даже преди общата Конференция на Мира, да се изкаже в пълна свобода и нека тогава да се съедини то с онази нация, с която е родна по кръв, по език, по история, по традиции, по обичаи, по култура и по страдания. Ние сме убедени, че готовността, която великата английска нация показва за облекчение участта на поробените малки народности, ще бъде показана и на многострадалното македонско население. И колкото по-скоро се свършат тези страдания, толкова по-добре. Нашето осиротело паство очаква с нетърпение да удари най-сетне и за него този дългоочакван час!..*"

Накрая митрополитите изразяват надежда, че „*това мило посредничество от страна на Ваше Високопреосвещенство, ще извика сърдечна благодарност у многоизмъченото българско паство и вечно ще привърже към великата английска покровителка както него, тъй и целия български народ*". Под писмото, написано в София на 27 декември 1918 г., стоят подписите на митрополитите Пелагонийски, Велешки, Скопски и Охридски.[3]

След отпътуването на госта Пелагонийски Авксентий и Охридски Борис депозират в Синода препис от посланието си до него, в което те, съвместно с Велески Мелетий и Скопски Неофит „*го молят да се застъпи за подобрение и облекчение участта на възлюбените паства в богохранимите им епархии*". Върховната църковна управа „*благопожелава*" да се вземе във внимание „*от надлежното място представеното*

послание и се добие очаквания резултат".[4] Каквито и симпатии да има Кентърберийският архиепископ, никакви реални последици няма от този апел към него. Той показва само усилията на църквата, да въздейства по дипломатически път за подобряване съдбата на българското население в Македония. А „*надлежното място*", където е препратено посланието, отдавна е проиграло историческия си шанс да направлява в правилна посока съдбините на човечеството.

Дипломатическите усилия на Българската православна църква отново се активизират, когато **на 23 февруари 1919 г. в София пристига Устминстърският кардинал**, Негово Високопреосвещенство архиепископ Франсис Бърнс. Св. Синод възлага на Борис Охридски специална мисия по посещението му в София. На гарата гостът е посрещнат от началника на английската военна мисия у нас, полковник Нейпър, от представителят на френското министерство на външните работи Анри, секретарят на царя П. Груев, д-р Д. Станчов от страна на правителството, протойерей К. Ценов като представител на Софийска митрополия и др. След посещение в католическата черква, гостът отсяда в английската легация. Там архиепископът веднага приема командващия съюзните войски в България ген. Кретиен, комисаря на италианското кралско правителство барон Алиоти, холандския пълномощен министър Меллил и представителя на френското външно министерство Анри. Следва аудиенция на министър-председателя Т. Теодоров, на министъра на войната А. Ляпчев и министъра на финансите д-р Данев, както и на столичния кмет Д. Калинков.

По-нататък в хрониката четем: „*След обяд в 2 ½ гостът прие синодалния член, Негово Високопреосвещенство св. Охридския митрополит г.г. Борис, св. Пелагонийския (Битолския) митрополит г.г. Авксентий и управляющия Велешка епархия архимандрит Антим(Димов). На приема Негово Високопреосвещенство св. Охридския митрополит г.г. Борис произнесе две речи: една от името на Св. Синод и друга от името на македонските архиереи*".

В първата реч, митрополит Борис приветства госта от името на Синода с „*добре дошли*" в нашата страна. Той казва, че при днешните тежки времена, които преживява българския народ, ние се считаме особено щастливи, че имаме за гост един такъв висок духовен сановник на английската църква, „*пред когото можем откровено и смело да изкажем болката на Българската народна църква и на българското богохранимо паство*". Без да прави политическа преценка на последиците от войната, които донасят горчивини на нашия народ, владиката акцентира главно върху съдбата на онези българи, за които той и останалите архиереи са отговорни пред Бога. „*Нашето паство днес е разпокъсано и ние не знаем каква ще бъде неговата съдба*" – казва Борис Охридски. Според него, положението на българското население в Македония и Добруджа е по-тежко, отколкото по време на турското робство, защото тогава има физическо насилие, а сега - духовен терор. „*Политически заинтересовани страни оспорват, че там има българско паство и желаят да го откъснат и присвоят. Как ще отсъдят политиците, ние не знаем, а че това паство е наше, ние имаме за свидетел неподкупната история и Всеправедния Бог*" – допълва той.

Затова от името на Българската църква митрополит Борис си позволява да апелира към Уестминстерският кардинал като към християнски архипастир, да стане той „*тълкувател на нашата скръб пред вашата велика нация*", на която се надява да вземе присърце нашата кауза и да се застъпи за нея. Владиката изразява убедеността си, че с пристигането си в страната архиепископ Бърнс ще се убеди лично в правотата на неговите думи, защото гостът идва „*в името на правото и справедливостта, в името на*

Божията любов". Накрая, в характерния за митрополит Борис стил, той го приветства с думите на св. Писание: „*Благословен е този, който иде в името Господне!*"

Втората реч, която произнася Охридският владика, е от името на македонските български православни архиереи, които по стечение на политическите обстоятелства, са отделени от своето паство. И тук в куртоазната част на речта е изразена нескритата радост, че такъв висок представител на една велика нация ни удостоява със своето внимание. В това посещение македонските владици виждат „*подвига на евангелската любов, която не познава държавни граници и национални различия*". Това му дава „*смелост да изкажем тежката болка, която чувствуваме заедно с нашето паство*". Като напомня, че екзархийските диоцези в Македония днес са под сръбска и гръцка власт, владиката пояснява на госта, че тяхното паство е българско по език и народно съзнание. То е такова от векове, като в старо време е дало видни дейци на общославянската християнска просвета, а в ново време цялото това население взема участие в борбата за училище и книжнина, за правото на народно самоопределение и политическо освобождение. С цената на много жертви, българите издигат катедрите, на които до скоро седят тези митрополити, за да слушат словото Божие на своя език. Те създават множество модерни светски училища, на които дори свободните балкански държави можеха да му завидят. И макар, че денят на сбъднатите надежди на македонското население настъпва, много скоро то отново е разединено от своите свободни братя. Така „*оскудението от християнска любов между едноверни и близки по участ балкански народи, хвърлиха паството в нови нещастия*". Всички македонски владици са прокудени повторно от своите катедри, чужда власт обсебва църквите ни и вече дума не може да става за българско училище, книги или реч. Според митрополит Борис, това нещастно население не може да се счита отговорно за политическите грешки, които други са направили в негово име. Днес, след Бога, този народ възлага надежди на великите просветени нации в християнска Европа, които стоят по-високо от дребните балкански ежби. Затова и те се осмеляват да помолят високия гост, да бъде застъпник за това многострадално наше паство пред онези високи места, където авторитетният му глас на висш духовник се слуша. „*От името на своите македонци ние заставаме пред вас и във ваше лице пред просветения християнски свят и ви молим, подобно на македонеца, който във видение се яви на Св. апостола Павла в Троада и рече: мини в Македония и ни помогни /Деян.16:9/*." – завършва словото си митрополит Борис.

Кардиналът отговаря и на двете речи. Той съобщава, че идването му в България е във връзка с възложената му от римския папа и светското правителство в Лондон мисия, да се запознае лично и отблизо с работите на Балканите. От това, което вече е чул при срещите си с видни българи и държавници в Цариград и София, и което е проследил сам из Балканите, той е научил доста нови неща, „*които били от полза за българската кауза пред конференцията на мира*". Кардиналът смята за свой християнски дълг да изнесе тези неща пред съда и справедливата преценка на онези, които нареждат съдбините на цялото човечество и вярва, че ще възтържествува оная правда, на която се уповава многострадалния български народ. На приема с македонските митрополити присъства и пълномощният министър Д. Станчов, който превежда речите на български и френски език. После гостът посещава двореца.[5]

„*В 4½ високият гост направи посещение в Св. Синод на Техни Високопреосвещенства митрополитите Борис и Авксентий, на Негово Преосвещенство викарният епископ на св. Софийска митрополия г. Варлаам и на управляющия Велешката епархия архимандрита Антима. На посещението в Св. Синод присъствуваха секретарят на Св. Синод П. Цанев, началниците на съдебното и църковно-стопанското отделение г.г. М. Гайдов и Ст.*

Брънчев, ректорът на Софийската духовна семинария архимандрит Павел и др. След това гостът, придружен от Високопреосвещените митрополити и присъстващите, посети големия храм-паметник".

На другия ден в 8 ч. вечерта е дадена вечеря в двореца, на която присъства и Борис Охридски. Имената на други владици не са споменати. На 25 март 1919 г. гостът отпътува за Русе и на гарата сред изпращачите отново от владиците е само Борис Охридски, заедно с премиера Т. Теодоров.[6] Независимо от водените разговори, както и от поетите ангажименти, последиците са същите. Ньойският диктат над България е доказателство за това. Ако в миналото Великите демокрации се аргументират с опасността от превръщането на България в Задунайска губерния, разчетът на силите в Първата световна война показва, че дори руско-българското противоборство не спечелва надежден международен съюзник за нашата кауза. С Русия или против нея – резултатът в случая е един и същ.

Докато траят тези визити, Българската църква се лишава от поредния си македонски владика. На 24 февруари 1919 г. в синодалната палата умира старият и многозаслужил за родната ни църква Пелагонийски митрополит Авксентий. Опелото се извършва на 26 февруари 1919 г. в столичната катедрала от Охридски Борис, в съслужение с епископите Варлаам Левкийски и Иларион Нишавски. Тялото на архиерея е положено в двора на църквата „Св. Спас". На опелото присъстват лица от двореца, министър-председателят и някои от другите министри, настоятелствата на македонските братства. В Синода пристигат множество съболезнователни телеграми от всички краища на страната. След погребението Борис Охридски прави визити в двореца, на министър-председателя и на министрите, които са присъствали на опелото, за да им благодари от страна на Синода за изказаните съболезнования. По същия повод той посещава и генерал Кретиен, командващ съглашенските войски в България, и му изказва благодарност за „*участието, което той показал в скръбта на Българската църква*". В разговора, между другото, митрополит Борис съобщава на ген. Кретиен последните думи, които митрополит Авксентий, един ден преди своята кончина, е казал на Уестминстърския кардинал архиепископ д-р Франсис Бърнс по време на неговото посещение в храм-паметника „Св. Ал. Невски": „*Този грандиозен паметник е символ на всебългарската признателност към нашата освободителка. Нищо не може да изскубне от душата на народа ни тези искрени чувства*". Същевременно владиката не пропуска случая да изтъкне пред генерала, че Българската църква, като верен страж на националното съзнание и вдъхновителка на заветните идеали на българския народ, както през миналите Балканска и Междусъюзническа, така и през последната Европейка война, останала чужда на оная политика, която доведе отечеството до днешните тежки изпитания. „*Българската църква винаги е подхранвала в своето паство чувството на признателност към неговата Освободителка от тежкото петвековно робство, обаче, не е разполагала с такава мощ, щото да се бори и противопостави на ония фактори, които увлякоха българския народ в последната кървава война, резултат от която са неговите беди*" – казва дядо Борис. На неговите думи ген. Кретиен отговаря, че той от пет месеца насам със зорко внимание следи съдбините на българския народ, непосредствен свидетел е на всички негови страдания и е напълно уверен в истинността на всичко онова, което митрополит Борис му излага.

Дълбоко трогнат от гореизложеното, Синодът молитствува да всели Господ Бог душата на блаженопочившия митрополит Авксентий в „*селений праведних*", като отправя благодарност и на митрополит Борис за „*ценните му грижи*", положени при тържественото погребение на покойния йерарх. И тъй като със смъртта на митрополит Авксентий и неговата катедра овдовява, въз основа на чл. 38 от Екзархийския устав на

13 март (22 февруари ст.ст.) 1919 г. с решение № 1741 Св. Синод назначава Охридски и Дебърски митрополит Борис за наместник на Пелагонийския митрополитски престол.[7] За решението са уведомени самия владика, Пелагонийска митрополия и Министерството на външните работи и изповеданията, като последното е замолено да снабди митрополит Борис с надлежните документи.[8] На 27 март 1919 г. министър-председателят и министър на външните работи и изповеданията Т. Тодоров издава Заповед № 63, с която потвърждава решението на Синода и „*приканва надлежните власти да му оказват нужното съдействие по изпълнение на възложената му служба*". Заверен препис от заповедта е предаден на Синода на 29 март 1919 г., който от своя страна с уведомително писмо № 2015 от 3 април (21 март) 1919 г. го връчва на Борис Охридски.[9]

Св. Синод възлага на дядо Борис и грижата да ръководи изпълнението на техническата работа по написването, превода на френски език и предаването на **„Мемоар", адресиран до министър-председателите на Франция – Жорж Клемансо, на Обединеното кралство Великобритания – Дейвид Лойд Джордж, на Италия – Виторио Орландо, както и до 28-я президент на САЩ – Уудроу Уилсън в Конференцията на Мира в Париж.**[10] В мотивите към писмото от 28 април 1919 г. се казва, че след печалните септемврийски събития, българският народ изживява отново тежки изпитания. Макар да положи свръхусилия за постигане на национално обединение, той не вижда осъществен своя национален идеал. Невинно пролятата през войната християнска кръв ражда надеждата, че тази „*човешка касапница*" няма да се повтори. Слуховете за ново политическо разединение от страна на държавите-победителки обаче пораждат опасения, че на народите ще бъде наложен един несправедлив мир, при който българското население ще попадне отново в оковите на нашите съседи. Тъй като Българската църква не може да остане безучастна към народните тежнения, по свой почин Св. Синод отправя до представителите на Америка, Англия, Франция и Италия на конференцията за мир в Париж този Мемоар, в който за пореден път ходатайства „*за милост и справедливост*".[11] В края на „Мемоара" се казва: „*Днес победителките-държави са възприели човеколюбивия принцип „самоопределение на народите". В името на тоя принцип ние, духовните пастири на българския народ, смеем да се надяваме, че Божията правда ще възтържествува над всяка завист и злоба, с каквито, за жалост, сме заобиколени. Българският народ, който е дал неимоверни жертви за своето църковно и национално обединение, има основание, уповавайки се на своето народно самоопределение, да се надява да чуе вас, върховен представител на международното правосъдие, висше признание на своето право, да види осъществен своя национален идеал*".

По това време действително мнозина вярват, че програмата на американския президент Уилсън, оповестена на 8 януари 1918 г., може да реши всички етнически проблеми на Балканите и в Европа.[12] За разлика от другите мъгляви проекти за следвоенно уреждане на света, в неговите 14 точки за общ мир наистина може да се прочете, че „*...отношенията между различните балкански държави трябва да бъдат приятелски уредени съгласно съветите на силите и границите на националностите. Да се осигурят на тези балкански държави гаранции за политическа и икономическа независимост и интегритет на техните територии*".[13] Сред българите, които възлагат надежди, че принципът за самоопределение на нациите ще бъде приложен, е и Старозагорският митрополит, македонецът Методий Кусев.

На 14 май 1919 г. Охридски Борис му пише, че е получил писмото му с препис от неговото изложение до американския президент „*по народния ни въпрос*". Посланието

на стария владика до Уилсън той преценява като излязло от сърцето. „*То е безподобен въодушевен повик за правда, повик на един народен български отец, труженик и пророк. Целокупна България има много да благодари на Ваше Високопреосвещенство за толкова авторитетната защита на нейната свещена кауза*" – пише му дядо Борис. Силният интерес на пресата и многобройните препечатките на части от посланието на Методий Старозагорски се преценява като безспорен актив на „*църковните заслуги за отечеството*". Всички се надяват старият митрополит да доживее до деня, който мнозина очакват с голямо упование в справедливостта. „*Живейте и здравейте за обща полза на целокупното ни Отечество*!" – поздравяват го отвсякъде.

Митрополит Борис изпълнява и заръката на своя старец, да изпрати копие от „Посланието" на Пловдивския митрополит. По преценка на дядо Борис, синодалното послание до четиримата велики държавници, се различава от това на Старозагорския митрополит в много неща. „*Вашето ми се хареса, че е духовно и дори благодатно. Синодното е светско. Но и едното и другото се допълнят. Дай Боже да се сполучи добър и очакван резултат от всички направени до сега постъпки!*"[14] По това време всички наивно продължават да очакват благоприятно решение на македонския въпрос и получаването на дълго обещаваната от Великите сили автономия. „*Във всеки случай забърка се народното ни дело извънредно съдбоносно и Господ да ние на помощ...*" – споделят владиците.

На 27 ноември 1919 г. в кметството на парижкото предградие Ньой България е принудена да подпише мирен договор със страните от Съглашението. Неговите несправедливи клаузи поставят точка на всякакви илюзорни очаквания, тъй като и най-крайните песимисти не предполагат такъв разгром. Едва ли е случаен изборът на самото място, защото в залата масата на капитулациите е поставена точно под огромна картина, изобразяваща пленяването на Балдуин Фландърски от цар Калоян. Символиката е очевидна, а посланието недвусмислено. Горко на народи, които игнорират историческата памет.

След войната в България се забелязва засилване на инославните пропаганди, което е резултат от победата на Антантата. Синодът изоставя дипломатическото посредничество на католици и протестанти, защото е очевидно, че техните мисии имат друга насоченост. На ход е преосмисляне на политиката по отношение на проповедническия институт на църквата и даване на отпор на поредния опит за верско разединение на българския народ. С Окръжно на Синода № 6696 от 31 декември 1918 г. са поставени нови задачи пред епархийските митрополити за подготовка на проповедници. За да се регламентира тяхната дейност, Върховната църковна управа назна10чава една Проповедническа комисия от синодални членове в състав Борис Охридски, Врачански Климент и архимандрит Павел – ректор на Софийската духовна семинария.[15] Тези действия на Българската православна църква показват, че в името на националния идеал тя е склонна да прави компромиси дотолкова, доколкото националният интерес го изисква. Когато отсрещните действия за некоректни, езикът на дипломация бързо се изоставя, за да се заеме отново една отговорна държавническа позиция. В науката са изказвани категорични становища, че духовната институция не бива да се меси в политическите дела на държавата. Църквата обаче не може да не отразява тежненията на народа и в тежки и съдбоносни времена да се ограничава само във верската си мисия. Гореизложеното показва как умереният баланс между светско и духовно е по-далновиден подход от враждата между институциите.

БЕЛЕЖКИ

[1] Нов синодален член. – *Църковен вестник*, год. 19, бр. 42 от 15 декември 1918 г., с. 328.
[2] НА-БАН. Ф. 36 к, оп. 1, а.е. 20, 17-18.
[3] НА-БАН. Ф. 41 к, оп. 1, а.е. 218, 1-8.
[4] Протокол № 6 от 25.03.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 36.
[5] Протокол № 1 от 13.03.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 3.
[6] Висок гост. – *Църковен вестник*, год. 20, бр. 5 от 1 март 1919, с. 39.
[7] Наместник на овдовелия Пелагонийски митрополитски престол. – *Църковен вестник*, год. 20, бр. 7 от 1 април 1919, с. 54.
[8] Протокол № 1 от 13.03.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 2.
[9] Протокол № 3 от 18.03.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 15.
[10] Протокол № 17 от 08.04.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 36. Мемоарът е преписан на френски език от бившия синодален секретар Д. Мишев, за което последният получава възнаграждение от 200 лв.
[11] НА-БАН. Ф. 41 к, оп. 1, а. е. 220, л. 1- 4.
[12] **Станев, Н.** *История на Нова България 1878-1941 г.* б.д., с. 362.
[13] **Билярски, Ц.** Една българска съкровищница. – В: *Македония в образи с 486 аутотипни репродукции и една етнографична карта. Фототипно издание.* С., 2010, с. 3.
[14] ЦДА. Ф. 420 к, оп. 2, а.е. 116, л. 7.
[15] Протокол № 8 от 27.03.1919 г. на н.с. на Св. Синод, § 3.

CHURCH DIPLOMACY IN PURSUIT OF JUST PEACE IN EUROPE AT THE END OF WORLD WAR I

Lisbeth Lyubenova

Absract

After the defeat of Bulgaria in World War I the diplomatic efforts intensified with a view to concluding a just peace treaty. The Bulgarian Orthodox Church also activated its international contacts, including those with the Archbishop of Canterbury, the Cardinal of Westminster and with General Chrétien, Commander of the Allied Troops in Bulgaria. Church hierarchs sent several memoirs to Georges Clemenceau, David Lloyd George, Vittorio Orlando and Woodrow Wilson.

ВЪЗГЛЕДИТЕ НА ПЕТЪР БИЦИЛЛИ ЗА СОЦИАЛИЗМА

Ася Атанасова

За Петър Бицилли е казано и писано много. Творчеството му оставя дълбока следа не само в родината му Русия, но и в целия славянски свят. За нас българите е привилегия, че учен от подобен ранг прекарва най-ползотворните си години в Катедрата по нова и най-нова обща история на Софийския университет. През този период П. Бицилли пише едни от най-добрите си произведения. В книгите си историкът прилага на практика интердисциплинарния метод, който ни представя историята по различен начин, като синтез във всички области на науката. Той е от малцината историци, които не само ни запознават с историческите процеси, но ги и осмислят.

Основата на историческия синтез на Запад е поставена от школата „Анали“ в творчеството на Марк Блох и Люсиен Февр, в славянския свят това е дело на П. Бицилли. „Той ни даде оная форма на исторически синтез, която най-дълбоко удовлетвори нашата източноевропейска душевност, най-пълно отговори на нравствените и философските въпроси, които ни вълнуват, най-точно отзвуча на поетичното ни възприятие на света“[1].

„Основи на социализма“ е малко известна творба на П. Бицилли, която той пише по време на Октомврийската революция. Самата революция историкът посреща с думите: „Сега свърши цялата история на Русия!“[2]. И е прав. Русия такава, каквато е била до октомври 1917 г., вече никога няма да се върне. След тази година започва историята на друга Русия, която, да се надяваме, също няма да се върне. От създаването си до днес Русия сякаш търси най-добрата държавна форма за своето съществуване. Катастрофалните последици от тази, която започва през 1917 г., се усещат и до днес, и то в целия свят. Новата държава прогонва най-креативните си умове или ги избива. П. Бицилли има късмета да напусне Русия.

В книгата си „Отвореното общество и неговите врагове“ Карл Попър не споменава имената на Сталин и Хитлер, до такава степен ги ненавижда[3]. В „Основи на социализма“ също не срещаме имена, дори името Русия не е споменато. Въпреки че там през октомври идват на власт хора, които наричат себе си социалдемократи. Въобще „Основи на социализма“ не е критика към това учение, каквото може би се очаква да бъде, като се знае, че е писано от човек, изгонен от родината си от „социалисти“. П. Бицилли представя социалистическата идея като идея, която се стреми и се бори за достигане на лична свобода, за едно „действително равенство“[4]. Но в същото време е направено и „тревожно предчувствие“ за бъдещето, събрано във въпроса: „А ако „експроприацията на експроприаторите“ се изроди в спорадични грабежи и насилия, завърши с разхищаване en masse на обществената собственост и настъпи „здрачът на цивилизацията“, Новото средновековие?“[5]. Казвам предчувствие, защото за П. Бицилли историческият процес не може да бъде предвиден. Не е работа на историка да дава готови формули за бъдещето като гадател, той трябва да анализира, да усеща тенденциите в живота.

Пак ще спомена К. Попър и критиката към опитите да се направлява обществото и неговото развитие чрез прогнози или мащабно планиране. Тази теза е водеща в книгата му „Нищетата на историцизма“, където е казано, че „поради строго логически причини за нас е невъзможно да предсказваме бъдещия ход на историята“. За него това е историцизъм – лош метод, който не носи никакви плодове[6]. Подобно нещо се опитва да направи Карл Маркс, убеден, че капитализмът неизбежно ще бъде заменен от социализъм.

П. Бицилли не дава подобни категорични предсказания за бъдещето, в книгите си той предупреждава човечеството до какво биха довели грешните му стъпки. За съжаление, тези предупреждения често се превръщат в наше настояще.

Днес особено ясно се усеща до какво водят усилията на Европа да наложи своя модел на живот в останалия свят. Още през 1923 г. П. Бицилли пише: „Европа влияе на великите цивилизации от Изтока само с външните страни на културата си“[7]. Докато други историци виждат в европейската експанзия признак за жизнеността на нейната цивилизация, П. Бицилли я определя като „епоха на културно изолиране на Европа“. В това заключение има много истина, защото „в областта на духа… действително реално е това, което се преживява“[8].

Русия преживява социализма, но не този, за който пишат Маркс и Енгелс, не този, който води до равенство и благоденствие. Русия преживява свой социализъм, който я води до разруха и обезличаване на хората, до изравняването им в тяхното нещастие.

Според П. Бицилли трудно може да се даде едно общо определение за социализма. Най-добре можем да разберем неговата същност, като знаем целта му. А крайната му цел е достигане на действително равенство. Важно е да се направи уточнение какво се разбира под равенство. Тук не става въпрос за действително изравняване на обществото, за нивелировка на личността. Руският историк е съгласен с А. Менгер, че социализмът се стреми само към широка икономическа еднородност, но не и към пълното равенство на всички членове на обществото. Това е общество, което работи за себе си, а не за частници[9]. Социализмът се стреми към справедливото разпределение на благата и не се стреми към непременно имуществено изравняване на хората.

П. Бицилли отбелязва, че като изключим утопическите увлечения, никой от мислителите на социалистическите идеи не говори за безусловното равенство на възнаграждение на всички видове труд. Нито Маркс, нито Фурие или Сен-Симон, нито съвременните идеолози на социализма не искат подобно изравняване[10].

Като подкрепа на същността на равенството при социалистическия строй, П. Бицилли се опира и на мислите на Токвил, който разглежда съвременната демокрация като строй, несъвместим с истинската свобода на личността. В нея личността е подчинена на господстващите възгледи, предразсъдъци, вкус и мода. Основното противоречие е между пълното политическо равенство и рязкото икономическо и социално неравенство. Подобен обществен строй е лицемерен в своята същност. Създават се общозадължителни „културни ценности“ – фетиши, към които трябва да се придържаме. Тази атмосфера е гибелна за личността и свободата на творчеството. Социализмът си поставя задачата да унищожи неравенството между обществените класи, както и унищожение на класовия дух – това са главните пречки към достигане на лична свобода[11].

Според П. Бицилли да се гледа на социализма като на доктрина, която се противопоставя на свободата на личността и на индивидуализма, е недоразумение, но то идва от самата терминология. „Социализъм“ идва от латинското sociatas – общество, „колективизъм“; от colligere – събирам, съединявам; „комунизъм“ от communis – обществен. Действително нито един от тези термини не кореспондира с индивидуализъм, личност, а точно обратно. Грешно е и самото разбиране, че двете понятия „личност“ и „общество“ имат самостоятелно битие. „Личността“ без „обществото“ е немислима[12]. Само в процеса на общуване със себеподобните си личността достига самопознание и самоопределение. По своята крайна цел социализмът е индивидуалистичен.

Руският философ Николай Бердяев използва термина „Новото средновековие“, за да озаглави една от многото си проницателни книги, посветени на революцията в

Русия. Той също търси индивидуализма в социализма. „Опростеното схващане лесно стига до мисълта, че социална проекция на персонализма е либерализмът. Това е голяма заблуда“. За него „социализмът не е задължително колективизъм, социализмът може да бъде персоналистичен, антиколективистичен“. Въвеждайки термина „персоналистичен социализъм“, Н. Бердяев твърди, че само той запазва свободата на хората и не отчуждава съвестта им[13].

П. Бицилли споделя и още една грешна представа, свързана със социализма – противопоставянето му на анархизма, изхождайки от това, че последният гради своята доктрина върху интересите на личността. Авторът не иска да се противопоставя на възгледите на тези, които градят теорията на анархизма (става въпрос за Дил, който твърди, че социализмът е пряка противоположност на анархизма), но не е съгласен, че социализмът потиска свободата на личността. Всяко обществено учение трябва да се разглежда и оценява от две гледни точки: на неговите идеални цели и на база средствата за неговото осъществяване. Точно тук идва и най-големият проблем за социалистите – те знаят какво искат, но не знаят как да го постигнат[14].

Всички големи мислители на социализма, независимо от своите различия, се обединяват в прогнозите си за неговото бъдеще. Те го изграждат върху анализ на съвременността, за тях социализмът е стадий, който неизбежно ще настъпи след падането на капитализма. Стъпват върху убеждението си в закономерността на историческия процес, на допускането на органически прогрес на нашата култура.

Промишленият преврат от края на XVIII и началото на XIX води до огромен ръст на производството, до желанието на държавите за контрол над световния пазар, от което следва и изостряне на националното съперничество. Националната борба прераства в борба на империите и в същото време започва да укрепва в съзнанието солидарността между народите[15]. Все повече се противопоставят интересите на работниците и предприемачите. Работническата класа се явява едновременно и предпоставката, и причината за поражението на капитализма. П. Бицилли отбелязва, че буржоазията на два пъти създава работническата класа: един път съдейства за нейната еманципация, и втори път, като я обрича на бедност, тя става нейно хроническо състояние.

Един от основните въпроси, които вълнуват руския историк, е защо, въпреки огромните си достижения в науката, културата и всички сфери на живот, хората са така нещастни. „Основи на социализма“ също задава този болезнен въпрос. Грандиозният процес на културата, колосалното повишение на общото благосъстояние в същото време водят след себе си „физическата и духовната деградация на пролетариата“[16].

„Егоистичният“ характер на капитализма, липсата на „лични отношения“ между предприемачите и работниците създават пролетариата като някакво психическо единство, като колектив, обладаващ единство в мислите и волята, воля неминуемо и необходимо революционна. По този начин се получава и най-голямото противоречие на капиталистическия строй, той дава живот на силата, която ще го погуби, това противоречие не може да бъде избегнато, защото без тази сила той не може да съществува. Точно тези вътрешни противоречия на съвременния свят иска да разреши социализмът[17].

По своята крайна цел социализмът е „универсалистичен“ и затова е в правото си да претендира за „религия на човечеството“. Но от това не следва, че той е „космополитичен“, е мнението на П. Бицилли. Оттук той иска да изведе заключението си, че социализмът не отрича националното начало. Само Фурие е мечтаел за „универсален“ език. Социализмът вижда в нациите психическо единство, носител на известни културни ценности, но не прави от националните интереси фетиш и говори за унищожение на съвременните

държави от национално-милитаристичен тип.

П. Бицилли отива и по-далеч със смелите си твърдения, че социалистическата мисъл се явява наследник на „благородните“ търсенията на индивидуалистическата мисъл на XVIII век. Своите етически обоснования социализмът извежда от Декларацията за правата и от моралните постулати на Кант[18]. В практическото му реализиране социализмът показва съвсем друго лице, особено в своята източна интерпретация.

П. Бицилли си задава въпроса и търси отговор в творбата си: в какви форми мислено се осъществява социалистическият строй? Според него класическият образ е даден от Томас Мор в „Утопия“. Там социалистическата община наподобява Божия град. Всичко е подредено, царят разбирателство и пълна хармония, с една дума… скука. В тази „утопия“ социалистическият строй се явява и край на историята с нейните искания и борби. Теорията за края на историята е развита от Хегел, който посочва за неин край годината 1806, когато според него след битката при Йена се налагат принципите на Френската революция. Боравейки с терминологията на Хегел, Маркс предлага своята интерпретация за край на историята, който ще настъпи с идването на комунизма. Всъщност тогава ще настъпи истинската история на човечеството. Но тя рухва след провала на комунистическите режими.

За П. Бицилли това няма как да не е така, това е нещо закономерно. Всеки идеал се приема като пълно примирение на противоречията, като разрешаване на житейския дисонанс в съвършен консенсус, крайно достижение, следователно – край на живота[19].

Но историкът бърза и да добави, че съзнателната творческа работа над намирането на по-добри условия за съществуване ще е невъзможна, ако човечеството изгуби способността си да „фантазира“ за бъдещето. За него социалистическият идеал е „проекция“ на екрана на нашето въображение, не „фантазия“. Животът не свършва с него, животът е безкраен процес на разпад на старите и създаване на нови форми, процес на постоянно развитие на всички нови вътрешни противоречия и този синтез, в който е съдено да завърши нашият строй, ще води човечеството към непревземаеми върхове.

Една от големите несправедливости на капитализма П. Бицилли вижда в това, че той лишава работниците от продукта на техния труд. Социализмът иска да избегне подобна неправда. Физическият труд създава „неоспорими“, нагледни, необходими на всички ценности. Тук идва и най-трудният въпрос: как ще бъде оценяван умственият труд? Работникът работи 8 часа и получава определена заплата за това. Но може ли да се каже на Пастьор или Чайковски да работят по 8 часа на ден? Всяко общество трябва да има своя духовна аристокрация, иначе то ще се изроди и ще оскотее[20].

Има и друг проблем – в социалистическото общество изборът на професия е почти невъзможен. Историята учи, че винаги, когато държавната власт прибягва към прикрепването на хората към професии и повинности, това води до умъртвяване, закостеняване на обществото, до културен застой[21].

Критиците на социализма смятат, че ако той се осъществи, обществото ще бъде лишено от „могъщия двигател на прогреса“ – надеждата за лично обогатяване. Това общество ще бъде обречено на гибел, ще се превърне в „царство на посредствеността и застоя“. Без борба за преуспяване на житейското поприще е немислим прогресът на културата. Социализмът, ако той се осъществи, ще доведе до края на културата.

Но за П. Бицилли осъществяването на този политически строй ще превърне хората в „наистина културни“ хора, броят на интелигентите ще се повиши чувствително[22].

Разбира се, тази теза е повече в сферата на „утопията“ и отново противоречи на действителността. Масовата култура, или „общото културно изравняване на масите“, за

което говори П. Бицилли, би довело до израждането на културата, до нейното заличаване. И все пак за него въпросът за отношението на социализма към културата има друга, поважна страна. Ако социализмът се осъществи, то това ще стане от класата, която най-много страда от капитализма – пролетариата, при сътрудничеството на „тънък слой идеалистически настроена, но малко влиятелна интелигенция“[23]. Следователно тази класа ще бъде озлобена не само срещу бившите си потисници, но и от тяхната култура. Ще настъпи преосмисляне на „културните ценности“ и период на упадък, защото ще има смяна на една класа с друга.

В следващите редове на творбата си П. Бицилли се връща към тезата, че капитализмът с развитието си поражда и силата, която ще го унищожи. Тази теория е вплетена в книгата на К. Маркс „Капиталът. Критика на политическата икономия“, както и твърдението му, че социализмът ще настъпи неизбежно, като логично следствие на процеса на развитие на капитализма. Точно с тази убеденост на Маркс Бицилли е несъгласен, не може с такава лекота да предвиждаш бъдещето, да го проектираш. Историкът се обосновава и с факти, които също опровергават предсказанието на Маркс.

Първо, процесът на концентрация на капитала, за който говори Маркс, не протича по начина, описан от него. Според автора на „Капиталът“ това е краят на капитализма. Разширяването на производството, пренасищането на пазара, разоряването на дребните производители, концентрацията на капитала, съкращаването на класата на капиталистите… всичко това води до увеличаване на работническата класа, до нейното обедняване и озлобление. „Капиталистическата обвивка се разпада. Експроприация на експроприаторите“.

Но историята е на друго мнение. Крупното стопанство няма тези успехи, които му предначертава Маркс, средният бизнес все повече набира сила. Малкото производство не е унищожено. Създават се акционерни компании, в които участват и дребни собственици, тоест социалната революция ще нанесе вреда на много хора, не само на група капиталисти – „феодали“ (както ги нарича Фурие).

Процесът на концентрация на капитала създава и формулата, която да предотврати евентуална криза от него. Крупните капиталисти влизат в съглашение с дребните, което регулира пазара и цените. Създават се фабрично законодателство, професионални работнически съюзи, социалдемократически партии, които успешно защитават правата на работниците от капиталистите. Огромен плюс за тях е и въвеждането на всеобщо избирателно право, което изравнява политическите права на работниците с това на техните работодатели. По този начин вечно гладната, бедна и готова за бунт тълпа се превръща в съзнателна, организирана социална сила.

За П. Бицилли от значение е и настъпилата диференциация на работническата класа. Той разграничава три категории работници: първите са така наречените „квалифицирани“ работници, които имат определени познания в дадена област, те са обезпечени с постоянна и сравнително висока заплата. Вторите – „неквалифицирани“, без особени познания, с относително постоянна, но ниска заплата. Върху тях падат тежестите като стачки, кризи, масови локаути и др. Последните са работници без определена професия, те са най-бедни, най-необразовани (лумпенпролетариат). Те не принадлежат към никакви партийни организации, професионални съюзи и т.н. Тази част от работниците страда от липса на класова солидарност, напротив, таи вражда към другите две части от своята класа. Точно и затова много лесно се поддава на провокация, на крайни лозунги, на войнстващите анархисти, но в същото време се явяват и щрейкбрейкери (проваляци стачки) по време на стачка[24].

Най-значима и интересна е първата категория работници, за тях е напълно неприложимо това, за което пише Маркс. Те са намерили напълно легални средства, с които да се борят и да отстояват интересите си. И което е по-важно, те не искат революция.

Големите катаклизми, революции, кризи, за които пророкуват Маркс и Енгелс, не се сбъдват, „социалистическият рай“, саможертвата, интернационалът остават чужди и далечни на съвременните работници, влезли в руслото на делничните грижи. „Капиталистическата обвивка“ се оказва доста еластична. Всичко това ни води към въпроса за научната ценност на теорията на Маркс[25].

За да стане така, че бъдещето да принадлежи на социализма, той трябва да излезе от „буржоазните салони“ и да отиде в работническите квартали, да се превърне в идеология на пролетариата. Тази проста истина е разбрана прекрасно от Маркс и тя кореспондира с неговото разбиране за духовната култура като „надстройка над икономическия фундамент“. Тази концепция е известна в науката под името „икономически (или исторически) материализъм“. Стъпвайки върху нея, Маркс не се ограничава, а разглежда капитализма в закономерното му движение във всичките му фази, започвайки от зараждането му до неговото неимоверно унищожение. Социалните сили, които пораждат капитализма, в процеса на своето развитие водят и до неговото саморазложение. В това се състои „диалектиката на явленията“, които Маркс противопоставя на „диалектиката на идеите“ – учение, разработено от немските философски школи в началото на XIX в. Според него всяка идея води до своето отрицание.

Но П. Бицилли вярва, че в нашето съзнание е заложена и една по-обща идея – синтез, която съчетава в себе си и утвърждението (тезис), и неговото отрицание (антитеза). Така можем да „разположим“ идеите в безконечен ред в тази „троица“ (теза-антитеза-синтез), всеки трети член от нея ще бъде в същото време и първи от следващата троица, и т.н. Този процес на развитие на идеите сам по себе си е извън времето за нас, но се разкрива с известна времева последователност, явявайки се по този начин исторически процес. Оттук и мисълта за историята като диалектически процес – мисъл, разработена блестящо от Хегел, който казва, че историята е поприще на диалектическото развитие на идеите, обхващащо всички идеи въобще[26].

Според П. Бицилли точно тази теза използва Маркс за обосноваване на своето материалистическо разбиране за същността на историческия живот. Той усвоява формалната страна на Хегеловата философия, като отхвърля нейната същност. На диалектиката на идеите противопоставя диалектиката на реалните сили. За него бъдещето е така ясно, както настоящето. Социализмът настъпва като фаза, следваща капитализма, с такава неизбежност, както една фаза на Луната следва друга[27]. Но в такъв случай – пише Бицилли – трябва да скръстим ръце и да чакаме да го предизвика, както молебенът за дъжд не може да предизвика идването на дъжда[28].

Няма никаква гаранция, че крахът на капитализма ще доведе човечеството до по-добро бъдеще, ще ни доближи до идеалната цел за равенство и братство. Никаква политическа агитация не може да ускори идването на социализма. В края на своите мисли за социализма П. Бицилли си задава и най-тревожния въпрос: „А ако „експроприацията на експроприаторите“ се изроди в спорадични грабежи и насилия, завърши с разхищаване en masse на обществената собственост и настъпи „здрачът на цивилизацията“, Новото средновековие?“

Вярата в прогреса и нравствената природа на човека, в това, че може да се влияе идейно на хората и по този начин да се направляват събитията, лежи в основата на „научния социализъм“. Според П. Бицилли това дава и религиозен оттенък на социализма

и той се обръща единствено към вярващите. Не е достатъчно да си социалист само по „научни убеждения“[29].

Утопичният социализъм отдавна показа своята несъстоятелност, след него това направи и научният. Една от големите грешки на Маркс е, че се опита да вкара социалистическата идея в строгите рамки на научната теория. Творбата на П. Бицилли завършва с твърдението, че: „Социалистическото царство на истината няма да се „роди“ самопроизволно от развалините на капитализма, но ще бъде „сътворено“ от ръцете на вярващите“[30]. Може само да допълним, че социализмът се провали и в ролята си на нова религия. Ако той бъде съграден, ще е от ръцете на хора, водени от разума.

БЕЛЕЖКИ

1 **Тончев, А**. Исторически синтез. – *ИПр*, № 1-2, 2008, с. 261.

2 **Бицилли, П.** *Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад*. Москва, 2006, с. 660.

3 **Поппер**, **К**. *Открытое общество и его враги.* Т. 1. М., 1992, с. 7.

4 **Бицилли**, **П**. Основы социализма. – *ИПр*, № 1-2, 2008, с. 267.

5 Пак там, с. 294.

6 **Попър**, **К**. *Нищетата на историцизма.* С., 2012, 5-6.

7 **Бицилли**, **П**. *Въведение в световната история.* С., 2007, с. 213.

8 **Бицилли**, **П**. *Очерки теории исторической науки.* Прага, 1925, с. 299.

9 **Бицилли**, **П**. Основы социализма, с. 267.

10 Пак там, с. 266.

11 Пак там, с. 268.

12 Пак там, с. 268.

13 **Бердяев**, **Н**. *Философия на свободата. Т. 1. За робството и свободата на човека.* С., 2012, 674–675.

14 **Бицилли**, **П**. Основы социализма, с. 269.

15 Пак там, с. 270.

16 Пак там, с. 271.

17 Пак там, с. 272.

18 Пак там, с. 273.

19 Пак там, с. 274.

20 Пак там, с. 278.

21 Пак там, с. 280.

22 Пак там, с. 283.

23 Пак там, с. 284.

24 Пак там, 284–288.

25 Пак там, с. 288.

26 Пак там, с. 291.

27 Пак там, с. 292.

28 Пак там.

29 Пак там, с. 294.

30 Пак там.

PETER BICILLIS VIEWS ON SOCIALISM

Asya Atanasova

Abstract

Peter Bicilli meets the October Revolution with his book Bases of Socialism and with the sentence: Now the entire history of Russia is over. That year in his country a force that has nothing in common with the Socialist idea but comfortably hiding itself behind the mask of Social Democracy comes into power. The historian longs for Socialism that recedes from the peoples' idea of it and for Socialism that leads to real equality and freedom of the person.

ПЕТЪР МОРОЗОВ В БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО ПРОСТРАНСТВО

Елизабет Савчева

Един от художниците в нашето изкуство, чието творчество въплъщава идеите на своето време за национално и съвременно, е Петър Морозов. Неговите творби привличат вниманието на тези, които ценят и познават пластическите изкуства и са готови да видят в нарисуваното от художника повече от буквалното изображение, защото знаят, че произведението на изкуството е образ на живота и образ на човека.

Сюжетите, които Петър Морозов представя, не са нови за зрителите. Пейзажи, улици и къщи из стари наши градове и села, кули, мостове, стари манастири, типове на българи и българки, битови картини, включени в национални структури, изведени от народния бит и традиции, които познаваме. Художникът е обиколил почти всички кътове на родината и е открил или възстановил паметници на човешкото творчество и природни гледки, които без неговото перо и четка биха изчезнали завинаги.

Началото на диалога е налице. Убедена съм, че неговите произведения ще ви приканят, с усмивката си да влезете по-интимно и по-близо до тях, защото това, което ще ви разкрият, това, което ще ви разкажат, е приказка, дълбоко личен роман за нещо отминало, което художникът е съзрял в някой притулен кът на красивата българска земя или в миналото на някоя старина. Възкресяването на древните национални традиции в България и значимостта им в историческия ход на времето е един непрекъснат творчески процес и художникът го следва неизменно, но Петър Морозов ще ви предложи различни гледни точки, система от образни смисли, които бързо ще установят връзка между вашия Аз и неговите творби. В тях всичко е една позната и все пак нова песен, една приказка с неизчерпаеми сюжети и възможности. Те ще станат част от вашата душа, дълго ще носите живите им образи, защото това, което художникът е създал, е еднакво родно, вярно и искрено, затова то ще остане за сърцето незабравимо, за вековете – неостаряващо.

В България го наричат пионер и един от големите майстори на съвременната печатна графика, по-специално акватинтата – разновидност на дълбоката гравюра върху метал, и по-точно на цветната акватинта, при която репродукциите напомнят рисунки, оцветени с туш или акварел. Петър Морозов е голям майстор и на офорта – техника, открита още през XV век в Италия от Н. Финигуер от Флоренция и разработена от Сандро Ботичели и Андрея Мантеня, а по-късно от Дюрер, Рембранд и Гоя. Неговите съвършени в техническо отношение офорти и акватинти представляват класически образци на тези техники в България и имат много талантливи последователи, духовни ученици, тръгнали след Петър Морозов, като: Ана Крамер, Пенчо Георгиев, Веселин Стайков, Тодор Панайотов, Симеон Венев, Катя Костова, Петър Чуклев и др. Петър Морозов пише статии в печата, в които тълкува проблеми на изкуството от XX век, изказва мнения за творби и изложби, които утвърждават неговия изследователски авторитет и прокарват пътя на модерното творческо мислене.

Петър Морозов е роден на 6.IX.1880 г. в Русе. Художникът е син на руски казак, Петър Игнатиев Морозов от Белоцерковка, който през XIX век заедно със стотици хиляди свои сънародници напуска Русия, за да се сражава заедно с българските опълченци на Орлово гнездо при защитата на Шипченския проход. След Освобождението бащата се установява в Русе и свързва окончателно съдбата си с българския народ. В крайдунавския

град започва съзнателното съществуване на сина му Петър Морозов. От ранно детство природната любознателност у него се съчетава със склонност към изобразителното изкуство. Според семейна история на 12 години той прави портрет на руския консул в Русе.[1] В Русенската гимназия талантливият ученик добре владее азбуката на изобразителните умения и с чувство на удовлетворение съобщава: „През 1897 г. ми поместиха няколко ребуса в сп. „Звездица" и сп. „Светлина", а през есента на 1898 г. с тридесет лева в джоба и две-три ризи, гащи и чорапи отпътувах, или, по-право, избягах, тайно благословен от майка си."[2]

Съвсем естествен е неговият избор – да продължи образованието си в Държавното рисувално училище в София, открито през 1896 година, няколко години след Руско-турската война и десетина години след Съединението, по инициативата на Константин Величков, тогава министър на просветата. Младият художник постъпва в училището през 1898 г., където продължава да развива творческата си дарба, и се дипломира през 1905 г. Сред неговите преподаватели е големият художник от чешки произход Иван Мърквичка, директор на новооткритото училище, а подгласници са титаните на четката Ярослав Вешин, Иван Ангелов, Стефан Иванов, Борис Шац, Антон Митов. Резултатът от тяхната обща съвместна дейност е с важна цел – да поставят интелектуалния фундамент на цялото българско изобразително изкуство.

Петър Морозов съчетава следването си в Държавното рисувално училище в София с първи стъпки към самостоятелна художествена изява. През 1899 г. в Русе по време на ваканцията заедно с Христо Петров от с. Красен организират художествена изложба в училището „А. Хаджиоглу". Художникът излага самостоятелно изработени актове, моливни рисунки, такива с перо или пастели, орнаменти и пр.[3] През лятото на 1904 г., преди дипломирането си, Петър Морозов прави първата си сериозна изложба заедно с Александър Божинов в несъществуващия сега павилион на Градската градина.[4] Студентските години са период на интензивно потапяне в света на културата и на интелектуалното израстване, когато Петър Морозов жадно търси всичко ново, белязано с изнамирането на модерен пластичен език. Новите направления в изкуството и естетиката не просто увличат художника. Те генерално моделират младата личност и оформят система от възгледи, които ще станат определящи за неговия стил на мислене.

В началото на XX век Европа е център на световния художествен живот. Новите идеи и форми се раждат там, а българите отиват в Европа, за да се приобщят към дързостите на века, защото в родината им още тегне властта на традицията.

Между 1905 – 1915 г. художникът взема частни уроци по графични техники при чеха Йосиф Питер, преподавател в тогавашното Рисувално училище, специализира в Академията за изящни изкуства в Париж в прочутото „Екол де Боз`ар" при Метер Юберт и някои италиански майстори в Милано[5]. В Европа го привлича графична техника, която дава възможност да се получат тонални плоскости с различна сила, форма и фактура. Отпечатъците, получени чрез нея, наподобяват рисунки, изпълнени с водни бои – акварел или разреден с вода туш, откъдето произлиза и нейното име – акватинта (от латинското aqua – вода, tinta – цвят).[6] В Европа Петър Морозов отива като изграден автор с придобити във висока степен умения, със свое мнение и теми за разработване: „След основните познания, които получих от Питер, и след като втори път посетих Париж, където проф. Юберт ме посвети в тайните на това изкуство, у мен се породи идеята, дали не бих могъл да се домогна до едно усъвършенстване на цветната гравюра, но получаването на възпроизводите да не става от две или три плочи, а само от една. Мен ми се виждаше недостатъчно третирането на офорта като графика. Исках да надмогна графиката и да

доближа офорта до живописните възможности. И тогава започнах да вървя по свой път, да комбинирам различните техники по такъв начин, че да постигна чист живописен резултат само от една плоча.”[7] Тайните на занаята, които Петър Морозов усвоява в Европа, прилага за намиране на техника, с която да достигне съвършенство в получаване на цветни офорти само върху една плоча.

Рожба на своето време, Петър Морозов се увлича до голяма степен от техническите открития: „Ателието му до такава степен е наситено с технически нововъведения, че напомня по-скоро на фабричен цех, нежели на студио на изящен живописец.”[8] Фотографията и свързаните с нея възможности за размножаване на образите провокират любопитството и откривателския дух на художника: „Него го намираме винаги там, където техниката (унгарецът Балаш създава първата цинкография в София през 1895 г.) – фотоцинкография, клишетата, офсета, дълбокия печат и т. н., създава предпоставки за навлизане на фотоилюстрацията в периодиката, а сетне и във всекидневниците.”[9] Петър Морозов оставя следа на талантлив художник и фоторепортер във вестниците „Отзвук” и „Дневник”. През 1912 г. Стефан Танев и Атанас Дамянов, създатели на първия сутрешен всекидневник „Утро”, го канят да работи за тях. На френската фирма „Пате” е поръчана скъпоструваща фотокамера, като тази на всекидневника „Матен”. Финансови възможности не се пестят за командироването на Петър Морозов в Париж и Рим, в редакциите на „Матен” и „Доминика дел кориере”.[10] По-късно през 1923 – 1925 г. Петър Морозов ще сътрудничи и на Йосиф Хербст при издаването на „Вик на свободни хора.”[11]

Техническите открития свързват Петър Морозов не само с вестникарската фотография, но и с приложната фотографска графика. Художникът фотограф не се разделя с камерата си, която изпълнява и функции извън чисто репортерските. Той не пропуска да заснеме впечатлили го старини, обреди, празници, народни носии и др. елементи от родния бит, които впоследствие ще използва за сюжети на картини. Художникът вижда всеки факт в светлината на по-общ кръг от събития и идеи, и в този смисъл той поставя нови, оригинални и неповторими художествени акценти в панорамата на българското изкуство. Петър Морозов изследва задълбочено всички гледни точки, от една страна, които изясняват отделния композиционно-пространствен контекст на кадъра, както и свидетелства за обществото и културата на времето, в което живее. От друга страна, той показва своята жива художническа реакция към нарисуваната на основата на този кадър картина и нейното пространствено-пластично изграждане. По този начин Петър Морозов прехвърля мост, който сам по себе си е знаменателен. Това е мостът на модерния човек, преживял новостите в света на визуалните форми на XX век, към историческата далечина, където той открива опора и родствена почва.

Петър Морозов изпълнява поръчки за оригинална изработка на търговски марки, графични знаци и др. в сферата на така наречената приложна графика и фотография. Той е един от първите наши художници, които илюстрират детски читанки и списания. Публикува статии в печата по проблеми на изкуството и отзиви за отделни творби и изложби. Онова, което за неговите колеги и приятели изглежда наивно и дори глупаво, по повод изказването на Александър Божинов: „Той беше много даровит художник, но поради това, че беше голям бедняк, трябваше да работи всевъзможни потребни и непотребни поръчки от разни места, за да вземе някой лев, и поради това пилееше времето си, та и за по-смислена художествена работа време не му оставаше.”[12], Петър Морозов оценява като отражение на специфична и художествено мотивирана необходимост. През 1911 г. управлява първата българска галерия, основана от македонския българин Тръпко Василев от Костур, известна като старата Тръпкова галерия на ул. „Аксаков” № 16 в София. До 30-

те години тя е единствената постоянна художествена галерия за излагане на съвременно изкуство, освен големия салон на Художествената академия. Подобно на повечето колеги от неговото поколение, мобилизирани като военни художници, Петър Морозов е участник и създател на редица маслени картини и рисунки от Балканската и Първата световна война.

Поначало общата картина на родното изкуство в края на XIX и началото на XX век е доста сложна и пъстра. Поставя се началото на организиран живот на така наречените дружества, които обединяват художници с разнопосочни виждания за развитието на българското изкуство. Възникват множество направления, често взаимно изключващи се, които развиват специфически средства на творческа изразителност. Всеки художник защитава свои принципи на пластическа интерпретация на действителността, в които се разкрива неговият самобитен мироглед. Тази естетическа преориентация логически води към промяна на образната и формално-пластическата структура на техните произведения.[13]. Художникът Петър Морозов е активен участник в развитието на тези процеси. В края на 1919 г. и началото на 1920 г. по негова инициатива е основано Дружеството на независимите художници. Според устава членовете на Дружеството на независимите художници сами избират творбите си за участие в общите изложби, като се премахва журираният подход при техния подбор: „По този начин се създава атмосфера за свободно творчество, без ограничения и условности, като се развива чувство за отговорност у всеки отделен член на дружеството".[14]

Активната обществена дейност на Петър Морозов, резултат от цялостната ориентация на личността му, е не просто продължение на творческия му път, а овладяване на нови територии. Рядката за българската художествена практика от онова време разностранност сама по себе си е сигурен белег за модерното творческо самочувствие на художника. Доказват го оригиналните и неповторими произведения, свързани в едно цяло с неговото модерно, синтезирано възприемане на действителността, с общия исторически и реален свят, в който живее творецът. И преди всичко с неговото разбиране за значението на понятието „художество", „художествено творчество" като „философска проблема, върху която е писано много от Ръскин, Иполит Тен, Крамской, Белински, Стасов, Толстой, Ланге, Григорий Петров, Камил Моклер, Роден и пр. знаменити мислители".[15] Насоката на мисълта изразява творческите принципи на художника: „Ако творецът не знае какво да каже, ако творението му не стъписа зрителя с простотата на художествената концепция или синтеза на общи чувства, такава творба не носи белега на истинското изкуство. В каква форма художникът е облякъл художествената си мисъл и чрез какви технически средства я придава – това е също важен, но второстепенен въпрос."[16]

Петър Морозов се стреми да проникне в самата същност на художествения език, да постави проблемите на теорията на образа. За това, колко добре познава процеса на художественото творчество, се убеждаваме от неговите размишления по повод на изложбата от картини на Борис Стефчев в галерията на улица „Аксаков": „Художественото произведение е рожба не толкова на природно дарование на художника, колкото на академичната му подготовка. Живописта предполага множество специални познания, без които интуицията на художника е немощна да създаде истинско художествено произведение. Анатомията на човешкото и животинското тяло, перспективните и конструктивни закони, композиционните правила, понятието за светло и тъмно, физическите закони за светлината и цветовете, техническото познаване на материалите и пр. са базата на художествено пресъздаване и всеки претендиращ за художествена компетентност и специалност трябва да изучи навреме всички тия закони. В художественото творчество няма нищо случайно. Всяко истинско художествено творение е основано върху огромни познания, твърде

специални и твърде мъчни за усвояване. Ако едно художествено творение не ни разкрива една вложена мисъл, която да вълнува душата ни, ако за изразяване на тази мисъл не е намерена най-изящната и синтетична форма, която най-очебийно да я конкретизира, и ако сполучливата композиция не е изработена технически от виртуозно майсторската ръка на художника в хармония с боите, които най би подхождали за вложената идея, никога не може да се получи съвършено художествено произведение. Художественото творчество е пресъздаване на природата и населяващия я свят. Истинският художник изживява красотата в природата и я въплъщава в художествени картини."[17] Той предпочита да изследва отделния художествен факт, да фокусира в него мисловната си енергия, за да отключи там сцеплението от сложни отношения, мотиви и образни отражения: „Нека се знае, че българският художник ще се добере до оригиналното българско изкуство не чрез техниката и универсалните теми или сюжети, които нищо характерно не обясняват за нашия живот. Когато българският художник започне да изучава странните и характерни типове на нашето племе, когато той започне чрез форми да обяснява особените психични прояви, действия и отношения на нашия народ, докато българският художник не съумее да види, отбележи и характеризира особеността на нашия бит, пейзаж, украса, дотогава той не ще има случай, който да му подскаже и начина, по който най-характерното, някак особено от външните влияния, да изобразява художествената си мисъл във форми и бои. Дългът на нашия художник налага да се освободи от влиянията на западните изкуства в техника, сюжет и колорит, да се вглъбява в нашия тъй типичен и оригинален народен живот, от който да черпи вдъхновение за творчество, да продължи, колкото и малко да са те, художествените традиции на старите майстори."[18] В този смисъл Петър Морозов е творец, който реализира теоретичните си идеи в дълбочина, а не в ширина, като предходниците си.

Чисто българският аспект в творчеството на Петър Морозов е налице. Прави впечатление, че неговите работи са свързани изключително с интерпретация на красотите на България – пейзажи, старинни улици и къщи из наши градове и села, кули, стари манастири, мостове, образи на българи и българки, всичко, свързано с бита на нашия народ, свидетелства за неговата култура и устрем към красота, характерни, типични неща, които времето руши и те могат да изчезнат завинаги. Всичко, което буди възхищение у отзивчивата душа на художника, е препълнено с въздух и светлина и предадено с трепета на едно чувствително сърце. Петър Морозов не се стреми да изобразява в картините си точността на нашите улици, къщи, дворове и пр., а настроенията, които излъчват, и главно различието и съотношението на светли, слънчевите ефекти, и тъмни, дълбоки и пречупени сенки, такива, каквито може да даде само родното южно слънце. Характерната отличителна черта в изкуството на Петър Морозов е свързана с това, че той умее да избягва подробностите, синтезира широките плоскости и виртуозно полага ярките бои в хармония, вълшебна за зрението. В този аспект творчеството на художника получава своята значимост в контекста на европейската художествена традиция. В началото на XX век раждането на изкуството в България е свързано с художествените постижения в Европа и останалия културен свят. По-голяма част от нашите творци преминават през вижданието на импресионизма, който, макар и с известно закъснение, прониква у нас. Развиват се и други тенденции, които са свързани до известна степен със символизма и сецесиона.[19] Нашият художник по това време е вече изграден автор със свой възглед, със свои теми и подходи, но, без съмнение, той е истинска рожба на модерното изкуство. Доказва го отношението му към самото изображение: „С понятието „новаторство" толкова много се експлоатира у нас, че беше дори наложителна една подобна като сегашната

френска изложба демонстрация, за да стане ясно и очевидно, че и модернизмът иска способни и талантливи хора, за да го правят, и че модернизмът не се прави по подражания, заимствания, а много пъти – и явни копирания, а да се каже, че ние не сме останали назад в модернистичните тенденции в живописта. За да се прави „модерна" живопис, нужно е да се знае и владее линията, формата, композицията, чувствата и мярката на колоритната хармония, а най-вече техниката, т.е. умението, майсторлъкът да се рисува и малува с боите здраво, солидно и на място. Понятието на нашия шоп за майсторлъка е: „Двоуми ли се някой в работата си, он не е майстор."[20]

Петър Морозов подобно на модернистите поставя на преден план пластическите параметри на формата, които се възприемат не в съответствие с обективната външна картина, а като чиста визуалност, свързана със съотношения между линии, пространствени планове, ритъм, колоритна хармония. Носители на художественото съдържание не са само сюжетът или действието, и дори психологическите характеристики на творбата: „Не е сюжетът, който спасява художественото произведение, а това е рисунката, формата, композицията и колоритната хармония. Сюжетът е второстепенен атрибут на истинското художествено произведение. Колоритът е индивидуално чувство на баграта, то не се учи, но се само чувства."[21]

Ясно е, че за Петър Морозов отличителната особеност на художественото произведение се основава на тези категории от езика на изображението. В отношението си към тях ярко се проявява творческата субективност на художника, който в късчето природа или в няколко предмета създава свой синтетически образ на света. Подобно оформяне на произведението на изкуството не отрича очевидната реалност, сякаш принесена в полза на субективистична произволна игра, а представлява друг тип диалог с нея.

В културната ситуация в края на XIX и началото на XX век, в която личностното начало е силно изявено, този подход е напълно естествен. Петър Морозов органично се вписва в това движение и представлява негова развита фаза. Той поставя в основата на творческия процес изграждането на пластическите параметри на произведението, за него то не е сетивна картина, в общуването с която чувствителното око на зрителя изпитва наслада. Във възприемането на обективния свят Петър Морозов е завладян не от патоса на познание на действителността, а от търсенето на хармония с нея на основата на личното възприятие на художника. В малките, непретенциозни графики, съвършени по техника и колорит, виждаме най-характерните родни места, в които грее топлото сърце на художника, който с багри и сенки ни дарява с късчета от своята душа. Ето – стара къща в Ески Джумая, нарисувана с палката на майстор, който е открил цялата й красота под старите дъски, direци, керемиди, вълшебно осветени от слънцето; стара къща в Ловеч, в Габрово, в Берковица, „Хисар Капия" в Пловдив, старинна чорбаджийска къща в Арбанаси, живописни български улички в Търново, в Карлово, в Якоруда; поетично възпява старите манастири – Рилския, Бачковския, Гложенския, Дряновския, Преображенския, манастира „Св. Иван Пусти" край Враца; изгледи от старата чаршия зиме в Пловдив; Пожарникарската кула във Враца, Старата чешма в Самоков; скалите край Белоградчик; панорамен изглед от Търново; легендарният стар мост на р. Осъм в Ловеч; Златния рог в Истанбул – всичко, което предизвиква възхищение в душата на художника, е предадено с трепета на едно чувствително сърце. Петър Морозов възкресява душата на древната българска светиня Мадара, основана от хан Омуртаг.[22] Виждат се аулите и старите български дворци на знатните първенци и боляри, кули, зидове на крепости от скални жилища, архитектонична композиция, старателно изработена в две разновидни технически комбинации, която ни приближава до фантастични видения.

Тези графики се съхраняват в НИМ. С художествените си качества – занимателен сюжет, силен контраст между светлина и сянка, уравновесени плоскости и линии, подчертана същност на материята и масивите, разнообразие в природните настроения – зима, пролет, лято, есен, сутрин, привечер, вечер, романтична съзерцателност, примесена с мистично сливане с изобразяваната действителност, лека усмивка, когато изобразява душата на нашия селянин, главно шопа („Конски пазар в Карлово") и преклонение пред нашата селянка, било на пазар, било на полето или на седянка („Жени на седянка"), те предизвикват безспорен зрителски интерес.

Графиката на Петър Морозов е свързана с живописта. В нея често се повтарят сюжетите, или, по-точно, мотивите на неговите картини, но приликата е само външна, „сюжетна". Графичното произведение не е превод на живописното. Петър Морозов най-пълно и адекватно изразява реалните си впечатления чрез рисунката, с помощта на гъвкавата линия, концентриран израз на най-съществените особености на неговото пластическо виждане. Рисунката заема особено място в творчеството на художника. За него рисуването не е обикновено занимание, което се свързва само с непосредствена емоционална реакция. Многобройните скици от студентските години, а и след това, са свидетелство за постоянното общуване на художника със света на визуалното. Рисунката не се възприема само като подготвителен етап в неговата работа, а съдържа висока художествена стойност и се осмисля като самостоятелен творчески процес.

Петър Морозов е майстор на офорта, който е гравиране върху метал, и от тези гравюри той прави възпроизводи върху японска или холандска хартия. В него дълбочината и интензивността на линията се обуславят от въздействието на киселината върху плочата. Не по-малко важен и привлекателен за художника е и самият характер на отпечатъка: „Трайността на една гравюра е гарантирана вследствие големия (два или три тона) натиск, при който боите се вливат в хартията и в резултат се получава пергамент, който е неразрушим от влиянието на въздуха и на светлината".[23] Колоритното гравиране върху метал е ново изкуство и модерните способи на Петър Морозов представляват интерес не само за широката публика, а и за самите художници специалисти. Художникът продължава: „Първият опит на офорт е бил направен от великия холандски художник Рембранд. През отдавнашни времена са съществували гравюри на метал и на дърво, каквито и нашите самоковски майстори са третирали, обаче Рембранд е бил първия, който на почвата на гравюрата създава свободната рисунка, получена чрез атакуване с киселина".[24]

Всъщност познаването на гравирането върху метална плоча, с което се изразява художествената идея, винаги отвежда към съдържателни аспекти на получения образ. Модерният художник схваща логиката на формообразуването и затова тълкува процеса като моделиран от множество фактори: „Ако гравюрата е изпълнена само върху светлинни и сенчести плоскости, се нарича на всички езици акватинта. Тя е изобретена от френския художник Eugéne Delâtre (1876) и се състои в получаване на сенки и светлини чрез опрашване на една метална плоча с прах от колофон. Това става чрез специален долап, в който се разбърква, чрез четка, колофонно брашно, гдето като се постави върху плочата, върху която като се наслои прахът, нагорещява се на обратната страна и разтопеният колофон във вид на ситни зърна дава възможност на художника, при една система на работене върху нея с четка и асфалит при многократно разяждане в слаба киселина, да се получи нужната за изображението градация от светли и тъмни плоскости, които дават вид на желаното изображение. Гравюрните художествени произведения се работят в един тон или цветни – с 2 или 3 плочи (1 за топлите бои: жълта, червена, втора – за студените бои: синя, зелена, и трета – за черноватите: черна, кафява и пр.)"[25]

Този метод прави силно впечатление на художника именно с постигането на специфични пластически особености. Старо и модерно са в неизменна допълнителна зависимост у Петър Морозов и той започва самостоятелно да експериментира. Резултатът в тази насока надминава очакванията. Спонтанното, самостоятелно откритие, примитивните средства – всичко това е твърде характерно за художествената атмосфера в онези години, когато липсата на професионална информираност и материали напълно се компенсира с истински творческото дирене.

На фона на днешната ни силно изкушена в прекалени технически премисляния графика творбите на Петър Морозов поразяват с удивителна простота и цялостност, с пластическа напрегнатост и чистота на образите. В тях отсъства показност, липсва стремежът да бъде озадачен и смаян зрителят. В диалога с него художникът няма никакви тайни. Лирични и изтънчено артистични са неговите прости и естествени мотиви, изпълнени с вътрешна монументалност и пластическа експресия. Модерната лаконична и конструктивна рисунка с минимален брой линии предава обобщена и динамична форма. С пронизваща непосредственост и точност линията ляга върху листа. Тя е ту изящна и еластична, ту крехка и изтъняваща до прекъсване, ту внушава монолитна цялостност на формата, ту като че ли е заредена с пространственост, изразява не толкова формата, колкото нейното движение в пространството. При цялото многообразие на пластическите функции на линията Петър Морозов винаги се грижи за общия плоскостно-декоративен ритъм на изображението, дава му специфичната експресия и красота на графичната форма.

Петър Морозов има значим принос за развитието на българската графика. Като се опира на конкретни национални традиции в нея, той дава нова естетическа категория на „фигуралната гравюра”, чиито богати възможности в пластическата импровизация и техническите похвати се възприемат и разпространяват много бързо в графичния език на българските художници след него.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. **Графика,** “Общ изглед на гр. Търново”, аквафорт, 21/47 см. Худ. П. Морозов.

Обр. 2. **Графика,** “Старият мост на р. Осъм в гр. Ловеч”, аквафорт, 24/37 см. Худ. П. Морозов

Обр. 3. **Графика,** “Преображенският манастир”, акватинта, 23,5/31см. Худ. П. Морозов.

Обр. 4. **Графика,** “Бачковският манастир”, офорт, 16,5/18 см. Худ. П. Морозов.

Обр. 5. **Графика,** “Конски пазар в гр. Карлово”, акватинта, 23/33 см. Худ. П. Морозов.

Обр. 6. **Графика,** “Жени на седянка”, суха игла, 16,5/19,5 см. Худ. П. Морозов.

Обр. 7. **Графика**, “Възстановка на Мадара”, офорт, 65/52 см. Худ. Петър Морозов.

Обр. 8. **Рисунка**, „Стара турска къща в Шумен”, молив, 1926, Худ. Петър Морозов

Обр. 9. **Рисунка**, „Изглед от Шумен”, молив, 1926, Худ. Петър Морозов

БЕЛЕЖКИ

[1] http://credo-gallery.bg/press

[2] **Морозов, П. П.** Спомени (по случай Общата изложба на художниците русенци). – *ЦДА*, № 1334 К, 1, 3, (46).

[3] Пак там.

[4] **Тодоров, Ц.** Графична изложба на Петър Морозов. – *ЦДА*, 1334 К, 1, 9, (36).

[5] *ЦДА*, 1334 К, 1, 9, (42).

[6] **Томов, Е.** *Дълбокопечатни гравюри.* С., 1974, с. 103.

[7] **Русалиев, В.** При нашите хора на изкуството. П. П. Морозов. – *ЦДА*, 1334 К, 1, 9, (44).

[8] **Гаджев, В.** *Морозов – първият български фоторепортер.* С., 2003, с. 38.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] **Михалчева, И.** *Нови тенденции в българската живопис в началото на XX век. Традиции и нови черти в българското изкуство.* С, 1976, с. 154.

[14] http//jelezarov.art.bg.

[15] **Морозов, П. П.** Що е художество, кой е художникът? – *ЦДА*, 1334 К, 1, 3, (63).

[16] **Морозов, П. П.** За родно българско изкуство. – *Зора*, 11, II, (1925).

[17] **Морозов, П. П.** Какво е истинското изкуство. – *Зора*, 26, IV, (1936).

[18] **Морозов, П. П.** Изложбата на Дружеството на българските художници. – *Театър и изкуство*, 38, II, (1926).

[19] **Михалчева, И.** *Цит. съч.*, с. 162.

[20] **Морозов, П. П.** Съвременна френска живопис в София. – *ЦДА*,1334 К, 1, 3.

[21] **Морозов, П. П.** Зимните художествени изложби. – *Сила*, 19, (1920).

[22] **Морозов, П. П.** Мадара – възстановление на древната българска светиня, основана при Омуртаг хан през IX век и разрушена от турците през XIV век. – *ЦДА*, 1334 К, 1, 68.

[23] **Русалиев, В.** Цит. съч.

[24] Пак там.

[25] Що е офорт и акватинта (по случай изложбата на художествената графика на П. П. Морозов). 1334, 1, 68, (9).

PETER MOROZOV IN BULGARIAN CULTURAL SPACE

Elizabeth Savtcheva

Abstract

In the early twentieth century, Western Europe was the artistic center of the world. New creative ideas and forms were born, and Bulgarians sought to embrace these innovations while preserving their national identity.

The National Museum of History holds original works from the artist Petar Morozov. Petar Morozov (1880-1951) was a Bulgarian artist whose work incorporated modern techniques while maintaining the traditions of his homeland. A student of Ivan Mrkvicka, Jaroslav Veshin, Ivan Angelov, Stefan Ivanov, Boris Schatz, Anton Mitov, he combined personality with versatile talent. He made pioneering contributions in the development of the Bulgarian Graphic, particularly in aquatint, a variant of etching in which reproductions made from colored, deep metal engravings, resemble colored drawings in India ink and water color. Petar Morozov studied at the renowned Académie des Beaux-Arts in Paris, France and under Italian masters in Milan. He was the first Bulgarian photojournalist, a prominent publicist and founder of the

"Society of Independent Artists" He created 475 works during the Balkan Wars and World War I. He was a keen observer of the art of the twentieth century, and wrote articles critiquing the works and exhibitions of his contemporaries. His interpretations demonstrated a significant understanding of the art of the twentieth century and paved the way for modern creative thinking. Peter Morozov – an artist who made an undeniable impact on the Bulgarian cultural space.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

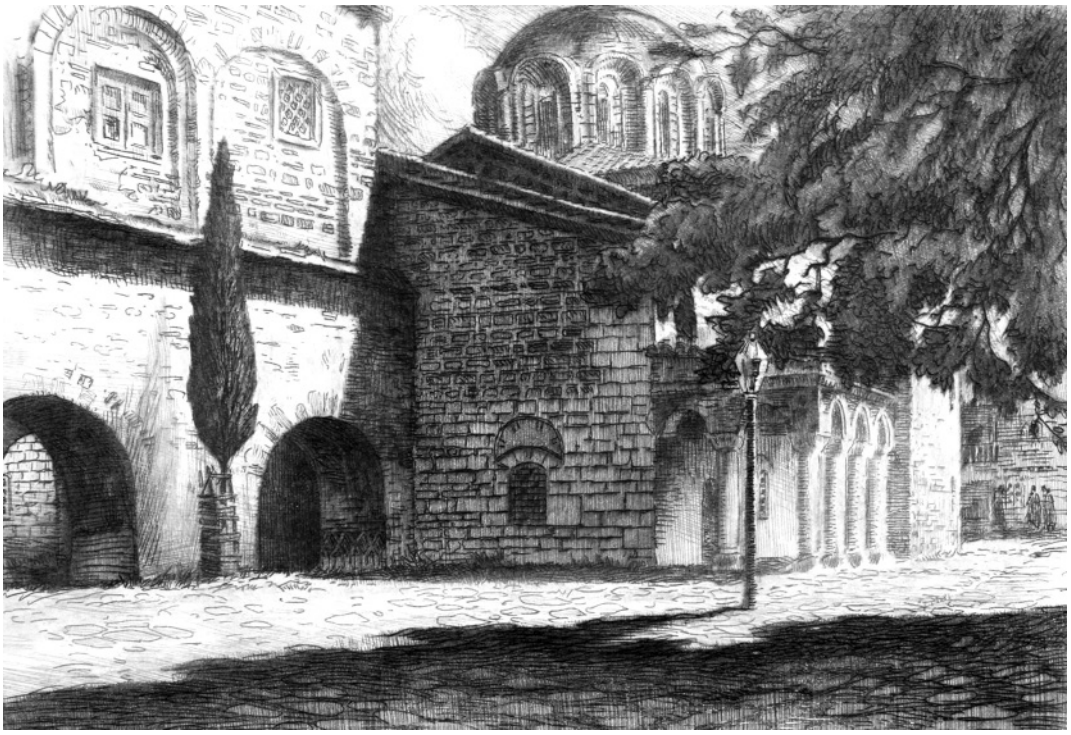

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

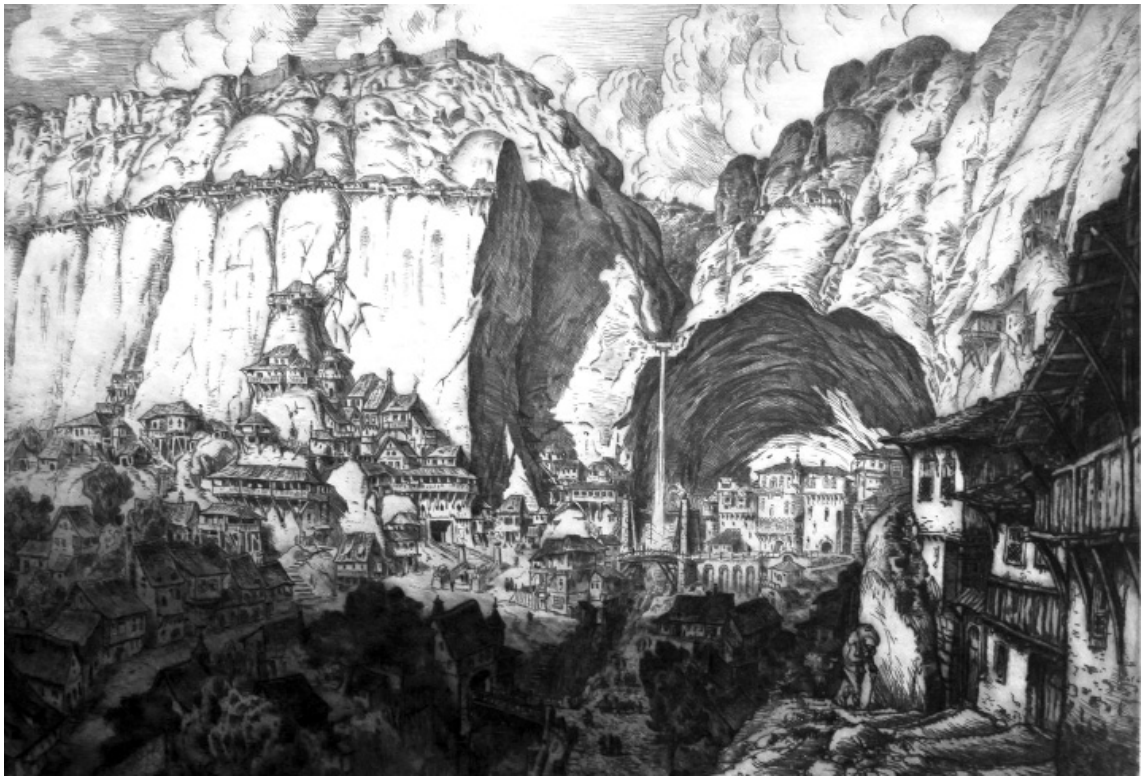

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА ВЪВ ВАРДАРСКА МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Станислава Славчева

Заедно с установяване на българска администрация, с устройството на просветни и културни институции, във Вардарска Македония се разгъва и процес на организирано възстановяване и създаване на българската църковна уредба. Българската православна църква реагира сравнително бързо на новите условия, в които е поставена българската държава. Като наследник на Българската екзархия, тя „възстановява" властта си в т. нар. „нови земи" – Светият Синод провъзгласява „възстановяване" на каноническата дейност на Българската православна църква „във всички епархии, които по божествено и човешко право са принадлежали и принадлежат към нейната църковна област..."[1] На 25 април 1941 г. е свикано извънредно заседание на Светия Синод, в намален състав, на което е изготвен проект за църковно разделение на териториите, чието присъединяване към българската държава (според висшите духовници) е въпрос на дни. В този проект се предвижда създаването на следните нови църковни области – Маронийска, включваща Западна Тракия между Места и Марица, Струмишко-Серска, Скопско-Велешка, Охридско-Битолска (предвижда се и евентуалното създаване на отделна Охридска област, която да поеме територията на западните части под италианска окупация).[2] Вижда се, че са включени почти всички земи, към които българската държава има претенции в южна и западна посоки. Проектът е изпратен в министерството на външните работи и изповеданията, където е обсъден, след което е върнат в Светия Синод за окончателна редакция. Резултатът от второто разглеждане на въпроса е представен на 29 април 1941 г. и в него се предвижда създаването на четири църковни области: Маронийска епархия (включваща Гюмюрджина, Дедеагач, Димотика, Ксанти, Софлу, Фере и околните им села), Охридско-Битолска (с градовете Битоля, Дебър, Кичево, Костур, Крушево, Лерин, Прилеп, Ресен и Струга), Скопско-Велешка (Скопие, Велес, Враня, Гостивар, Кочани, Кратово, Куманово, Лесковац, Крива Паланка, Тетово и Щип) и Струмишко-Драмска епархия (в нея влизат районите на Баракли-Джумая, Демир-Хисар, Драма, Кавала, Пехчево, Радовиш, Серес и Струмица). Не е решено дали ще се създаде Солунска епархия – военните граници още не са ясно установени.[3] Това разделение остава в сила до края на разглеждания период. Впоследствие, направените вътрешни промени в епархиите (преминаването на духовна околия от една епархия в друга епархия) не се отразяват съществено на цялостното църковно-административно деление на новите земи, с едно изключение – разделянето на Струмишко-Драмска епархия през януари 1943 г. и преминаването на Струмишка духовна околия към Битолско-Охридската епархия. Това се прави, поради административната принадлежност на Струмишка околия към Битолска област и се цели улесняването на работата на местните духовници.

Територията на Вардарска Македония е обхванатa като цяло от две епархии – Скопско-Велешка и Битолско-Охридска (до януари 1943 г. и от Струмишко-Драмска, поради влизащата в нея Струмишка духовна околия, която тогава е прехвърлена в Битолско-Охридска). Епархиите са устроени според действащия в момента в България "Екзархийски устав", т. е. разделени са на духовни околии, участъци и енории, начело с

архиерейски наместници, участъкови и енорийски свещеници. Скопско-Велешка епархия е разделена на единадесет духовни околии, а Охридско-Битолска – на десет. Назначават се епархийски духовни съвети и църковни настоятелства, или се попълват с нови членове старите съществуващи. Епархийските архиереи от цяла България изготвят списъци на свещениците от своите епархии и от тях подбират и командироват необходимите за „новоприсъединените" области служители. На заварените свещеници се признават прослужените години за пенсия, а уволнените от сръбската власт, поради български произход, са възстановени на служба. Бившите екзархийски свещеници, включително и по-възрастните, са поканени да се върнат на служба.[4] За всички духовни лица е предвидена заплата от българската държава. Покриването на разходите по установяване на църковно-административното управление е подсигурено от кредит от извънредния държавен бюджет, в размер на 500 000 лв. за всяка епархия.[5] На заседание на Светия Синод, в малкия му състав, на 28 май 1941 г., е решено кредитите да се разпределят, когато митрополитите направят докладите си за състоянието на техните епархии.[6] Голям проблем е малкият брой на свещениците. По този повод, Светият Синод се събира на 16 декември 1941 г. и решава да се изпратят още енорийски свещеници от България – доброволно или мобилизирани, като минималния срок е четири месеца.[7] Мобилизирането на свещеници продължава и през 1942 г. и 1943 г. Единствено условие за тях е да са до 45 годишна възраст.[8]

За временно управляващ Скопско-Велешката епархия е назначен Търновският митрополит Софроний, а на Охридско-Битолската – Ловешкият митрополит Филарет.[9] При българското управление през Първата световна война (от 1 април 1916 г. до 23 септември 1918 г.) митрополит Софроний е секретар на митрополията във Велес и учител на доброволни начала. Тогава той се проявява като добър администратор.[10] Секретар на митрополит Софроний става архимандрит Стефан Софийски.[11] Митрополит Софроний заминава за новата си епархия на 11 май 1941 г.[12] На 18 май посещава гр. Велес. В църквата „Св. Пантелеймон" е отслужен тържествен молебен. И в Скопие, и във Велес е посрещнат от населението със сълзи и радостни възгласи.[13] Охридско-Битолският митрополит Филарет посещава на 26 май 1941 г. гр. Охрид. Придружен е от протосингела на митрополията архимандрит Тихон и е приветстван от кмета на града Илия Коцарев.[14] В Охрид той тържествено приема от гражданските власти манастира „Св. Наум" на Охридското езеро, акт с историческо значение за българския народ.[15] Със сериозна помощ от страна на държавната власт, Българската православна църква успява да изгради за кратко време системата си във Вардарска Македония.[16]

Митрополит Софроний, в изпълнение на специална наредба на Светия Синод за запазване на църковните старини в новоприсъединените земи, създава Скопски църковен музей в църквата „Св. Мина".[17] Тя е пострадала от бомбардировките, но бързо е ремонтирана и в нея са подредени различните църковни ценности, намерени тук. Помага на директора на Скопския историко-етнографски музей Христо Вакарелски да спаси в началото на 1944 г. от разрушение дървения иконостас на църквата „Св. Спас" в Скопие, дело на майстори от Галичко.[18] С помощта на скопския областен директор Антон Козаров и на командващия Пета армия във Вардарска Македония, със седалище в Скопие, генерал-майор Никола Михов, е възстановен Епархийския музей в Скопие, който е бил разрушен при бомбардировките на немските войски и от предишния митрополит в Скопие – сръбски митрополит Йосиф (дясната ръка на сръбския патриарх Гавраил) при напускането на града.[19] До всички председатели на църковни настоятелства и до игумените на манастирите от митрополията в Скопие, е изпратено окръжно, с което се нарежда да

се пазят строго всички църковни старини и да не се продават или купуват.[20] Благодарение на взетите мерки, българската църковна власт във Вардарска Македония успява да запази за поколенията всички църковни имоти, паметници и предмети с историческо значение. Нито една ценност не е изнесена от там със знанието и помощта на митрополитите. Възстановени и съхранени за поколенията са манастирите „Св. Йоаким Осоговски" и „Св. Прохор Пчински", манастирът при с. Нерези, Скопско и т. н.

По взаимно споразумение по между си, митрополитите на Охридско-Битолска и на Скопско-Велешката епархии си избират по един помощник от наличните епископи и получават правото да си назначават временни протосингели, архиерейски наместници и пунктови свещеници в градовете, където е най-удобно. На заседанието си от 30 април 1941 г. Светият Синод на Българската православна църква одобрява за помощници на временно управляващите митрополити Софроний и Филарет, следните духовни лица: Брегалнишкият епископ Панарет за Скопско-Велешка епархия и Браницки епископ Максим за Охридско-Битолска епархия.[21] На това си заседание Светият Синод решава и да бъде изпратен меморандум до правителствата на Германия и Италия, в който подчертават ролята на Българската православна църква за духовното единение на българската нация от създаването и през 865 г. насетне и съответно да й окажат съдействие в нейната дейност, в земите, присъединени към България през 1941 г. Следващият месец за архиерейски наместник в Охрид е командирован архиерейския наместник на Ботевград Кирил Печевски, в Кочани – свещеник Иван п. Тодоров, в Сурдулица – Димитър Кабадов и т. н.[22] Постепенно църковната администрация обхваща изцяло двете области във Вардарска Македония и дори се опитва да покрие и териториите, останали извън българската зона. Трудна е работата на свещениците от Българската православна църква в районите, контролирани от италианците – властите там настройват местното албанско население срещу българските свещеници и не полагат никакви грижи за тяхната защита.[23]

Трудности за българските духовници има също в околиите Враня, Сурдулица, Прешово и Качаник. Свещениците там са сърби или сърбизирани. На тези места църковната организация се осъществява основно с помощта на военните и областната администрация и полиция.[24]

Църквата, както останалите институции, изградени в Скопска и Битолска област е натоварена със задачата да възпитава в патриотизъм населението. Това се прави чрез безплатно разпространение на духовна литература със съответното съдържание, чрез даване на стипендии на деца, желаещи да учат богословие в България, чрез финансиране на дейността на различни духовни дружества с патриотична насоченост. Разчита се много и на проповедите на свещениците, тъй като местните хора са религиозни и посещават православния храм по всеки щастлив и тъжен повод.

Поради конфликт между Царя и правителството, от една страна и Светия Синод, от друга, свързан с идеята за възстановяване на Българската патриаршия и избор на патриарх, временно назначените митрополити на двете епархии във Вардарска Македония остават до края на българското управление там. Екзарх Йосиф, предишният предстоятел на Църквата, е починал 1915 г. и изборът на нов глава се отлага непрестанно. Сега той се свързва с изборът на титулярни митрополити на новите четири епархии. А разширяването на църковния диоцез е и причина, според Синода, за възстановяване на Патриаршеския статут, тъй като включването на почти всички земи на исторически формиралото се българско етническо пространство дават това основание (в писмото си до правителството, с което излагат искането си, цитират чл. 180 от действащия Екзархийски устав).[25] Този въпрос не се разрешава до края на българското присъствие във Вардарска

Македония и титулярни архиереи на духовните области там така и не се избират.

В края на 1943 г. зачестяват бомбардировките над България. С първите дни на септември 1944 г. настъпва краят на българското църковно управление във Вардарска Македония. Голямата част от назначените местни свещеници остават по местата, където са изпратени, командированите се връщат на старите си длъжности. В това направление българската църковна власт, подобно на административната, влага много средства за възстановяване и съхраняване на културното наследство, което остава за бъдещите поколения.

Основната цел на българската власт в културно-просветното отношение, както и в останалите ресори, е изграждане на стройна система от институции, които да изравнят Скопска и Битолска област със „старите" предели. С цената на много средства, за изключително кратко време, българската власт успява да се справи с тази сложна задача. Тезата за „окупационно управление" не издържа и по този пункт. Църковната власт в разглеждания период е един от най-големите помощници на правителството по отношение на културното приобщаване на македонските българи към Царството и единствената българска институция в останалите извън зоната на българско управление земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] *ЦДА*, ф. 791 к, оп. 1, а. е. 66, л. 175.

[2] Пак там; **Стоянова, В.** Църковно-административна уредба на Македония и Тракия и изборът на патриарх на Българската православна църква (април 1941 – септември 1944) – *Минало*, кн. 2, 1994, с. 56.

[3] *ЦДА*, ф. 791 к, оп. 1, а. е. 67, л. 38.

[4] „В желанието си да уреди по-бързо църковните работи Скопско-Велешката митрополия назначава временно следните местни лица за свещеници: Сп. Евтимов от с. Вълковия, Тетовско, за свещеник в същото село; Серафим Бочев – Тетовско, за свещеник в селата Влаци, Милетино и Челопеч; Никола Василев от с. Спанче, Тетовско – в гр. Тетово; Панко Антов – в селата Петровка и Маджарско; Христо Серафимов от Тетово – в параклиса „Св. Йоан Кръстител" – Скопие; Григор Бурев от Щип за свещеник в с. Карбинци, Щипско; Васил Х. Понев от Щип за свещеник в църквата „Св. Николай" – същият град; Никодим Петков от с. Герени, Скопско става свещеник в същото село; Михаил Попов от Велес за свещеник в църквата „Св. Богородица" – същия град; Кирил Тропчев от Велес, осъждан от сърбите на смърт, за свещеник в същия град; Кузман п. Данаилов от Велес, за свещеник в същия град; Ангел п. Стоянов, за свещеник във велешката църква „Св. Спас"." – „Епархийски свещеници в Скопско-Велешка епархия" (Македония, бр. 3 от 3 юни 1941 г., с. 3).

[5] СД на XXV-то ОНС, 3-та Редовна сесия, кн. 11, С., 1942 г., с. 3.

[6] *ЦБ*, бр. 3 от 28 май 1941 г., с. 1.

[7] *ЦДА*, ф. 791 к, оп. 1, а. е. 132, л. 10

[8] Пак там. След като пристигнат в Скопие, командированите свещеници получават разпределение в коя духовна околия трябва да отидат и там задължително носят със себе си български богослужебни книги – „Евангелие", „Апостол", „Требник", „Службеник".

[9] Пак там, а. е. 67, л. 38.

[10] **Малев, Л.** Връзки между Великотърновската и Скопско-Велешката митрополии (1941 – 1944) – *МПр*, XXIV, 2001, № 2, с. 141.

[11] **Вакарелски, Хр.** Пребиваване в Македония през Втората световна война (1 юни 1941 – 9 септември 1944 г.) – *МПр*, 1996, № 1, с. 130.

[12] **Хаджийски, И.** Българската православна църква във Вардарска Македония 1941 – 1944 г. – *МПр*, XXIV, 2001, № 2, с. 73.

[13] ЦБ, бр. 2 от 27 май 1941 г., с. 4.

[14] Пак там, с. 5 – посещението на митрополит Филарет е характеризирано от автора на статията, Г. В. Георгиев, военен дописник, като "дни на радост и възторзи при Охрида син".

[15] При входа на манастира митрополит Филарет е посрещнат с думите „Ваше Високопреос-

вещенство, българите от тази част на Родината са щастливи, че дочакаха деня на посрещането в манастира „Св. Наум" български владика и български свещеници. От днес в този божи храм – тази българска светиня, изградена от велики наши йерарси и будители, ще се служи на родния български език и на него ще се молят довчера поробените македонски българи. Приемете манастира, осветете го с вашите молитви и нека Бог да го пази от ново поругаване." (ЦБ, бр. 3 от 28 май 1941 г., с. 4, 6; Македония. История и политическа съдба, т. 3, С., 1998, с. 39.)

[16] За периода юни 1941 г. – септември 1944 г. са изразходвани общо 44 824 396 лв. само за администрирането на Скопско-Велешка епархия. (*ЦДА*, ф. 791 к, оп. 1, а. е. 132, л. 10.).

[17] Пак там, а. е. 176, л. 84.

[18] Пак там. За да свали иконостаса от София е извикан специалист-резбар (Петър Кушлев), който внимателно го разглобява. След края на Втората световна война той отново е монтиран на мястото си в църквата „Св. Спас".

[19] Намерението на сръбския митрополит е да вземе всичко ценно, но е възпрепятстван от българските военни власти. Впоследствие митрополит Софроний му изпраща в Белград два архиерейски бастуна с богато украсени дръжки от сребро, с вензела на митрополит Йосиф и една сребърна звезда „Св. Сава". (**Хаджийски, И.** Българската православна църква, с. 74.)

[20] Пак там, с. 84.

[21] Пак там, с. 73.

[22] ЦБ, бр. 2 от 27 май 1941 г., с. 4.

[23] За пример може да се посочи гр. Тетово. Още през май 1941 г. там е изпратен, от митрополит Софроний архиерейски наместник – свещеник Георги Попвениаминов. По време на тържествена литургия по случай 24 май, водена от него и още двама местни български свещеници, двама албанци предизвикват смут, прераснал в масов бой между българи и албанци. Българският архиерей е извикан от италианския комендант в Тетово, който му предлага да напусне града и да предаде църковното дело в ръцете на сръбски свещеник. С риск за живота си отец Георги Попвениаминов остава и продължава работата си. (*ЦДА*, ф. 791 к, оп. 1, а. е. 67, л. 58.)

[24] В околия Качаник има една църква, десет енории и малко останали свещеници – тези, които са били сърби са избягали. Там е изпратен свещеник от старите предели. Във Вранска околия българският дух е запазен, свещениците са останали в мнозинството си и са приели върховенството на Българската православна църква. В околия Сурдулица има една църква и двадесет и четири енории. Тук всички свещеници, с едно изключение, остават да изпълняват задълженията си. В околия Прешево (там има много мюсюлмани) има една църква, околията е с единадесет енории, свещениците, с две изключения, остават. (Пак там, л. 59 – 60; а. е. 101, л. 6.).

[25] Архив на Министерство на външните работи (АМВнР), оп. 9, а. е. 48, л. 2–4.

BULGARIAN ORTHODOX CHURCH IN VARDAR MACEDONIA DURING WORLD WAR II

Stanislava Slavcheva

Abstract

Along with the establishment of the Bulgarian administration and the educational and cultural institutions, the process of creation and recovery of the Bulgarian church system expands in Vardar Macedonia. Bulgarian Orthodox Church reacts relatively quickly to the new conditions in which the Bulgarian state is placed. As a successor to the Bulgarian Exarchate, it "restores" its authority in the "New lands".

The territory of Vardar Macedonia is covered by two dioceses - Skopje-Veles-Bitola and Ohrid (up to January 1943 and by Strumica-Drama until Strumica clerical district is transferred to the Bitola-Ohrid). Dioceses are arranged according to the "Exarchal Statute" currently

operating in Bulgaria, i.e. they are divided into clerical districts, regions and parishes headed by vicars, regional and parish priests.

Church authority in that period is one of the most effective assistants of the government regarding the cultural integration of the Macedonian Bulgarians and is the only Bulgarian institution in the lands outside the Bulgarian government.

КОМИТЕТЪТ ЗА НАУКА, ИЗКУСТВО И КУЛТУРА И НЯКОИ АСПЕКТИ НА БЪЛГАРО- ЧЕХОСЛОВАШКИТЕ КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ (1948 – 1952)

Илияна Григорова-Ангелова

Културното общуване между народите е областта от културата на една държава, която е в най-пряка зависимост от промените в нейното международно положение. Глобалните процеси след Втората световна война предопределят мястото на България в сферата на влияние на Съветския съюз. В резултат на радикалните промени, настъпили в международните отношения след втората половина на 1947 г., светът навлиза в ерата на „Студената война", разделен от „желязна завеса" на два враждуващи военнополитически блока. СССР застава начело на т. нар. Източен блок, съставен от „народнодемократични страни", които са принудени да ограничат своите международни контакти единствено в рамките на блоковата структура. Чехословакия е една от държавите от този блок, с които България осъществява най-интензивен културен обмен в периода 1948 – 1952 г., когато начело на културните връзки с чужбина стои Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК). Настоящата статия разкрива отделни аспекти на културното сътрудничество с Чехословакия, като едновременно с това проследява мястото и дейността на КНИК в механизма на държавно ръководство на културните връзки с „народнодемократичните страни" в периода на т. нар. чист сталинизъм. Предмет на статията са общите тенденции в развитието на българо-чехословашките културни връзки, пребиваването в Чехословакия на изявени български културни дейци от различни сфери на изкуството, както и ролята на КНИК в създаването и ликвидирането на българския и чехословашкия културен магазин на територията на другата „партньорска страна". Създаден по силата на член 39 от Конституцията на НРБ от декември 1947 г., КНИК е държавната институция, на която управляващата Българска работническа партия (комунисти) възлага контрола върху цялостния културен живот. Новата конституция създава законодателната основа за практическото реализиране на стремежа на БРП (к) за открито възприемане на съветския държавно-политически модел. Най-голям тласък този стремеж получава от промените в международните отношения, настъпили от средата на 1947 г. Идеологическото, икономическото и военното противопоставяне на САЩ и Западна Европа на СССР и страните с „народна демокрация" намира отговор в създаването на Информационно бюро на девет комунистически партии от Европа в Шкларска Поремба (Полша) в края на септември 1947 г. Решенията, които взема това съвещание, водят до ликвидиране на експеримента на т. нар. народна демокрация в източноевропейските държави и преминаване към открито налагане на тоталитарни системи от сталински тип. Вследствие на това БРП (к) възприема политическа стратегия, в резултат на която са ликвидирани политическата толерантност и плурализъм във всички области на обществено-политическия живот [1].

Задачата по реформирането на културната сфера с цел поставянето ѝ под непосредствен държавен контрол и налагане в нея на идеологията на комунистическата партия е възложена на новосъздадения Комитет за наука, изкуство и култура. Председатели на комитета в периода на неговото съществуване от края на 1947 г. до началото на 1954 г. са Вълко Червенков, Карло Луканов, Сава Гановски и Рубен Леви (Аврамов)[2]. В правомощията на КНИК са включени и културните връзки с чужбина. За началник на едноименния отдел

на комитета при формирането му през 1948 г. е назначена Искра Панова, наследена на поста през 1950 г. от Чавдар Кюранов[3]. Той заема тази ръководна длъжност до февруари 1953 г., когато с решение на Политбюро на ЦК на БКП отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК е закрит и дейността му е прехвърлена към създадения през 1951 г. Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина[4].

В правилника за първоначалното устройство на КНИК като негова основна задача в областта на международното културно сътрудничество лаконично е определена работата за „всестранното развитие на културните връзки на Народна Република България с другите страни"[5]. Тази така общо поставена задача обаче изисква значително конкретизиране и разширение в изпълнение на новите насоки на българската външна политика, ориентирана към сътрудничество единствено със СССР и държавите от „народнодемократичния лагер". Като пряко следствие на тази външнополитическа ориентация задачите на отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК са формулирани по следния начин: развитие и задълбочаване културните ни връзки със СССР по държавна линия; изработване, прилагане и контрол на изпълнението на плановете за културно сътрудничество с „народнодемократичните страни", като КНИК е държавният орган, който от името на правителството сключва международни културни спогодби и планове; поддържане на културни връзки с „прогресивните" среди и лица в западните държави; опознаване културния живот в чужбина и изготвяне на доклади за него; пропаганда на културните ни постижения в чужбина чрез издания на чужди езици, изпращане литература, книги за превод, изложби и др.[6] Тези задачи красноречиво говорят за едностранната насока, която се придава на развитието на международния културен обмен, водеща до постепенна изолация и капсулиране на националната култура и културните връзки само в рамките на държавите от „съветския блок". В йерархията на българските културни връзки с чужбина след Съветския съюз се нареждат страните от Източния блок, или т. нар. народнодемократични държави. Културното сътрудничество с тях е регламентирано със сключването на междудържавни културни спогодби. Причината за сключването на културни конвенции с тези страни е преди всичко политическа и е логично следствие от консолидацията на държавите от т. нар. съветски лагер около модела на изграждане на общество от съветски тоталитарен тип, чийто важен елемент е и канализирането на културния обмен между държавите в определените от Съветския съюз нови политически и идеологически рамки. Културното общуване на практика се осъществява единствено в рамките на държавите от т. нар. Източен блок, а се ограничават и почти напълно прекъсват свободните културни контакти с държавите от Западна Европа и останалия свят. Акцентът се поставя върху идеологическото и политическо значение на контролирания културен обмен за сметка на ползите от свободното и естествено културно сътрудничество между народите[7]. Потвърждение за това намираме и в становището на отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК за културните спогодби с държавите от Източния блок, чиято цел е не само да улеснят и организират културните размени, но преди всичко да съдействат „за изграждане на народнодемократична култура в тези страни"[8]. Чехословакия е втората по хронологичен ред страна след Югославия от „братските народнодемократични държави", с които България сключва културна спогодба. Освен на политическата конюнктура, културната конвенция с Чехословакия се явява логично следствие и продължение на традиционните културни контакти между двете страни в духа на т. нар. славянска взаимност[9].

Спогодбата за културни и просветни връзки между България и Чехословакия е подписана на 20 юни 1947 г. в София и ратифицирана от Великото народно събрание през

август същата година[10]. Съдържанието на тази културна спогодба е почти идентично с тази, сключена с Югославия. В нея се предвижда обмен във всички сфери на културата: образование, наука, литература, изкуство, радиоразпръскване, печат, кино. Освен това като нови области на обмен са включени спортът, физкултурата, обменът на делегации на младежките и професионалните организации. Продължителността на културната конвенция е пет години, но нейната валидност се продължава автоматично за следващите пет години, ако не бъде денонсирана шест месеца преди изтичането на срока ѝ[11]. Органът за изпълнение на културната конвенция е постоянно действащата смесена комисия, която изработва едногодишни планове за културно сътрудничество. Правилникът за дейността на смесената българо-чехословашка комисия е приет през май 1948 г. Съгласно неговите разпоредби смесената комисия се състои от председател и осем члена, съставляващи двете четиричленни подкомисии на двете страни за прилагане на културната спогодба, чиито седалища са съответно Прага и София. Управляващ орган на постоянната смесена комисия е пленумът, който се свиква най-малко един път годишно последователно в столиците на България и Чехословакия. Членовете на българската подкомисия се назначават от КНИК[12]. През 1948 г. българската подкомисия се оглавява от Георги Караславов – директор на Народния театър. Неин секретар е Искра Панова – началник на отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК, а членове са Георги Михайлов – отговорен секретар на Славянския комитет в България, и Никола Карабашев – началник на отдел „Наука и висше образование" на КНИК[13]. От българска страна КНИК е държавният орган, оторизиран да изработва и подписва едногодишните планове за културно сътрудничество с т. нар. народнодемократични държави, включително и с Чехословакия. В годишните планове за културно сътрудничество са обособени следните раздели: 1/ наука и просвета; 2/ култура и изкуство (литература, изобразителни изкуства, музика, театър, художествена самодейност, кино, радио, печат); 3/ масови организации (професионални съюзи, женски и младежки организации, физкултура и спорт).

Първият план за прилагане на културната спогодба между двете страни обхваща периода от юли 1948 г. до март 1949 г. При изпълнението му връх вземат инициативите в областта на изкуството, за сметка на редица планирани, но неизпълнени мероприятия в сферата на научния обмен. Показателно за това е, че от общия брой 21 български културни дейци, посетили Чехословакия през 1948 г., 19 са дейци на изкуството и само двама са учени[14]. Изоставането на контактите в науката и образованието е посочено като една от слабостите на културните връзки между България и Чехословакия през 1948 г. в отчетния доклад на Павел Матев – референт (специалист), отговарящ за Чехословакия в отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК. Поради това те са изведени като приоритет във втория план за прилагане на културната спогодба с Чехословакия за времето от март до декември 1949 г. При неговото практическо реализиране българската страна успява да навакса изоставането на връзките в научната и образователната област с изпращането на равен брой учени и дейци на изкуството на посещение в Чехословакия – по петнадесет души[15].

Общата оценка на изпълнението на годишния план за 1949 г., дадена от Павел Матев, е „задоволителна". Референтът за Чехословакия на КНИК изразява своите забележки по работата на българската подкомисия, която не провежда редовно своите заседания, както и към претрупаността на плана в отделни области и извънплановите инициативи, които в значителна степен затрудняват културните институции и в двете страни. Отправяйки критика към работата на българската подкомисия, Павел Матев проявява смелост, макар и индиректно, да влезе в сблъсък със своя пряк началник Искра Панова, която е секретар на

подкомисията. В своята резолюция върху доклада на Павел Матев началникът на отдела не се противопоставя на обвиненията за неефективната работа на българската подкомисия, изместваики фокуса на отношението си върху неговото съдържание, като го обявява за „непълен". Сред недостатъците на доклада Искра Панова посочва „липсата на изводи и препоръки за плана за 1950 г. от организационен характер, но и най-вече по съдържанието на културните връзки през следващата година"[16]. Критичното отношение на Павел Матев не остава без последствия – през 1950 г. той е отстранен от длъжността референт за Полша и Чехословакия, като на негово място е назначен Иван Иванов[17]. Задочният спор между отдел „Културни връзки с чужбина" и институциите, изработващи плана за културно сътрудничество между двете страни – смесената междудържавна комисия и българската подкомисия, продължава и през 1950 г. Той се изостря допълнително от осъществената през същата година по препоръка на отдел „Агитация и пропаганда" на ЦК на БКП смяна на състава на всички подкомисии, отговарящи за прилагане на културните спогодби с „народнодемократичните страни". Тази реорганизация влошава още повече взаимоотношенията между КНИК и българската подкомисия за Чехословакия. При подготовката на новия, трети по ред план за приложение на културната спогодба, който обхваща периода от март 1950 г. до февруари 1951 г., КНИК отново отправя критика към смесената комисия за изработването му, „чиито членове в голяма степен са отдалечени от работата на комитета, като са заложили много инициативи, които се налага в процеса на изпълнение да бъдат съкращавани". За първостепенна задача на плана е обявено сътрудничеството в областта на науката, но при неговото практическо осъществяване доминират културните мероприятия в сферата на изкуството[18]. Броят на деятелите на изкуството, които са изпратени от българска страна в Чехословакия през 1950 г., е осем души, което е два пъти повече от четиримата български учени, посетили страната по силата на плана за прилагане на културната спогодба[19]. Коренно се различават и оценките на КНИК и българската подкомисия за реализиране на плана за 1950 г. Българската подкомисия го оценява като добро, като основания за това им дава количественото нарастване на броя на осъществените инициативи през 1950 г. спрямо 1949 г.[20]. За разлика от нея, отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК отправя доста забележки спрямо изпълнението на плана за 1950 г. Основните недостатъци на културните връзки между двете страни според комитета са тяхната „неравномерност и несвързаност", както и честата липса на „конкретна културна или научна задача на визитите". На критика е подложена и чехословашката страна, която осъществява плана със затруднения и без своевременно предупреждение, както и поведението на културния съветник на Чехословакия в България, който не сътрудничи с отдел „Културни връзки с чужбина", като много често го поставя „пред свършен факт". Под „ударите" на комитета отново попада българската подкомисия, която „не зачита" неговите решения. Това от своя страна водело до формалното изпълнение на много от културните мероприятия. Основният извод за състоянието на културните ни връзки с Чехословакия е, че те „не съответстват напълно на братските връзки между нашите два народа". Въвеждането през 1950 г. на практиката едногодишните планове за културно сътрудничество да се одобряват и от ЦК на БКП съвпада с желанието на КНИК за по-стриктен контрол и регулация на културните връзки. Според отдел „Културни връзки с чужбина" партийният надзор в най-голяма степен би ограничил желанието на смесените комисии за „непрекъснато количествено увеличение на културните инициативи и механичното им сумиране за сметка на по-качествения подбор". [21]

Усилията на КНИК за контролиране и съгласуване на дейността на всички институции, ангажирани в изработването и прилагането на културните спогодби, дават

своя резултат при подготовката и реализирането на плана за културно сътрудничество с Чехословакия за периода февруари – декември 1951 г. По-добро е изпълнението както в качествено, така и в количествено отношение на запланuваните инициативи. Това, съгласно оценката на българската подкомисия, се дължи на „по-голямата реалност, яснота, прегледност и простота на културните инициативи" и на натрупания опит в културното сътрудничество между двете страни. Активизирането на контактите в областта на науката и през 1951 г. е основният акцент, който поставя българската страна в културните връзки между двата народа[22]. Целта е осъществена с постигането на паритет между визитите в областта на науката и изкуството – по седемнадесет учени и дейци на изкуството са изпратени от българска страна в Чехословакия[23]. Въпреки отбелязаната положителна тенденция за увеличаване контактите в областта на науката и образованието, през следващата 1952 г. изкуството отново излиза на преден план в културното сътрудничество между България и Чехословакия. Красноречиво за това говорят количествените показатели – седем дейци на изкуството от България и единадесет от Чехословакия си разменят визити в рамките на плана за прилагане на културната спогодба между двете страни. За сметка на сравнително стабилните количествени величини в областта на изкуството, от данните, с които разполагаме, съдим, че научният обмен от българска страна почти е замрял с визитата само на един български учен в Чехословакия.[24] От изпълнението на годишните планове за прилагане на културната спогодба между България и Чехословакия в периода 1948 – 1952 г. става видно, че въпреки заявените намерения за доминация на научните и образователните размени между двете страни, изкуството е водещата област на културния обмен.

Една от сферите на културата, която регистрира най-голям количествен ръст в българо-чехословашките културни връзки, е литературният обмен. През 1949 г. в Чехословакия от печат излизат 12 български книги на чешки и словашки език, а в България са издадени 10 книги на чехословашки автори. Публикуваните книги и в двете страни са изключително на модерни автори с господстващата за времето тематика, отразяваща т.нар. революционни борби на народите и изграждането на новото социалистическо общество. Така достъпът на читателя до значимите произведения на литературата е изключително ограничен, имайки на разположение чехословашки заглавия в България, като „Нива неорана" от П. Йелемницки, „Ана пролетарката" от Иван Олбрахт, „Язовирът" от М. Майерова, и съответно – български книги в Чехословакия, сред които „Холера" на Людмил Стоянов, „Пленено ято" от Емил Манов, „Село Борово" от Крум Велков[25]. За подобряване качеството на преводите и на двата езика, планът за прилагане на културната спогодба между България и Чехословакия за 1949 г. предвижда размяна на поети, които да развият своите умения в преводите на български и чешки. От българска страна през месец август на осеммесечна командировка в Чехословакия заминава младият поет Радой Ралин. Същата година Чехословакия не изпраща свой поет на специализация в България. В обширни доклади до отдел „Културни връзки с чужбина" на КНИК Радой Ралин споделя своите впечатления от обществено-политическия и културния живот на Чехословакия и напредъка си в овладяване изкуството на превода. В отношенията си с българските и чехословашките културни институции българският поет се сблъсква както с отзивчивост, така и с бюрократична незаинтересованост. Изключително задоволство изразява Радой Ралин от сътрудничеството си с българския културен съветник в Чехословакия Крум Кюлявков, оказвал му непрекъснато съдействие и в битови, и в творчески затруднения. Недотам ласкаво се изказва младият поет за отношенията си с КНИК, и конкретно с референта (специалист), отговарящ за Чехословакия – Павел Матев, когото обвинява

в липса на интерес спрямо задграничната му командировка. Радой Ралин е недоволен както от липсата на напътствия, възлагане на задачи и контрол от страна на референта при пребиваването му в Чехословакия, така и от неосигуряването на пропагандни материали, които да му бъдат в помощ при представянето на България пред чехословашката културна общественост. Липса на отзивчивост среща Радой Ралин и от Съюза на българските писатели, към който се обръща за изпращане на материали за една бъдеща „Антология на българската поезия". Българският поет става обект на дистанцирано и хладно отношение и от страна на Съюза на чехословашките писатели. Въпреки че успява да се запознае с голям брой писатели, той не установява по-близък контакт с нито един от тях. Радой Ралин изразява неудовлетворение и от отношенията си с чехословашкото Министерство на информацията и изкуствата, чийто референт, отговарящ за неговия престой, показва незаинтересованост и използва пътуванията на Радой Ралин из страната за лични нужди. В овладяването на езика и тънкостите на превода българският поет отбелязва значителен напредък, успявайки да преведе редица стихотворения на чехословашки автори, както и няколко детски приказки. От идеологическа гледна точка Ралин оценява поезията на Чехословакия като „покварена от западните формалистични влияния, които у нас са отдавна изживени". Поради тази причина, според него малко от съвременните чехословашки поетични творби заслужават да бъдат преведени на български, понеже не биха „задоволили изискванията на българския читател". Въпреки тази негативна оценка за състоянието на поезията и литературата в Чехословакия, Радой Ралин отбелязва забележителния ѝ прогрес в посока на овладяване на „социалистическия реализъм" по примера на съветската литература и отърсване от „вредните влияния на космополизма, католицизма и клерикализма". Всичко това било постигнато в резултат на „борбата на идеологическия фронт", провеждана от Чехословашката комунистическа партия. Българският поет призовава и за по-стриктна регламентация и контрол върху книгите, които се превеждат от български на чешки. Според неговото виждане, до този момент в преводите господства хаотичност и намеса на лични отношения между българските автори и чехословашките преводачи, в резултат на което се превеждат „случайни книги", а не тези, предвидени в плана за културен обмен между двете страни.

Подобно е мнението и на КНИК за нуждата от регулация на преведените в Чехословакия български книги. През август 1949 г. отдел „Културни връзки с чужбина" се обръща към Съюза на българските писатели, който изработва препоръчителен списък с книги за превод на чешки и словашки език. В него преобладават съвременните автори, но са включени и класици като Иван Вазов, Елин Пелин, Йордан Йовков и Захари Стоянов. Изработването на този списък съвпада и с желанието на чехословашката страна, която неколкократно се обръща за съдействие по този въпрос към българските културни институции.

В своя доклад до КНИК Радой Ралин се спира и върху положението на българските студенти в Чехословакия. Той отбелязва значително подобрение в образа на българските студенти пред чехословашкото общество с намаляването на т. нар. от него „лоши студентски прояви". Освен моралния облик на студентите, Ралин коментира и материалното им състояние, което той оценява като не много добро поради лошите битови условия, в които живеят студентите, и ниските спрямо чехословашкия стандарт стипендии. Най-голямо възмущение у поета предизвиква въпросът със завършилите български студенти, които не се завръщат в родината. Той настоява за завръщането им в България, където да бъдат „впрегнати в строителството", а не да се „шляят по 10 – 12 години в чужбина". Голяма част от тези завършили специалисти остават по повод на специализация, която според Радой

Ралин трябва да подлежи на контрол от държавата, а не да се определя от материалните възможности на студентите. Освен това на специализация в чужбина трябва да се изпращат „другари от провинцията, които вземат живо участие в партийния и обществения живот". Мнението на младия поет за решението на въпроса със специализациите в чужбина е силно идеологизирано и повлияно от властващата по това време сталинистка риторика.[26] Идеологически „правилният" и угоднически за властта тон, характеризиращ доклада на Радой Ралин, е водещ и във впечатленията на друг български творец, посетил Чехословакия – режисьора Стефан Сърчаджиев. Той е командирован през 1950 г. в Прага, за да консултира поставянето на пиесата на Камен Зидаров „Царска милост". В доклад до КНИК българският режисьор изнася подробности за своето пребиваване в Чехословакия и коментира състоянието на театралния живот в „братската страна". По време на командировката си през януари 1950 г. той се радва на радушен прием както от страна на чехословашките културни институции, така и от страна на театралните деятели. На Стефан Сърчаджиев са осигурени най-добрите битови условия, подготвена е и специална програма за неговия престой, с изпълнението на която е ангажиран лично отговарящият за връзките с България на чехословашкото Министерство на информацията. Българският режисьор получава пълен достъп до сцената на Пражкия народен театър, чийто колектив съветва при подготовката на премиерата на пиесата на Камен Зидаров „Царска милост". По думите му представянето на българската пиеса пред чехословашката публика преминава при много голям успех. Въпреки че артистите не успяват да придадат на пиесата „специфичната българска атмосфера", все пак Сърчаджиев със задоволство отбелязва, че изпълнението на най-добрите чехословашки актьори е уловило „идеята на пиесата", карайки публиката да „почувства ненавистта и омразата на народа към натрапената му монархия" и „дългите и кървави борби на партията и народа за днешната наша свобода". От срещите и разговорите с театрални дейци и от посещението на пиеси Сърчаджиев успява да си изгради представа за чехословашкия театрален живот. Преценявайки постиженията им от „идеологически праволинейната гледна точка на социалистическия реализъм", той хвали „реалистичната игра" на актьорите, отправя забележки към работата на режисьорите, които „са отишли много напред в героичните си усилия да се откъснат от формализма", и критикува в най-голяма степен театралните художници, които „все още тънат във формализъм, който пречи на реализма на представленията". На вниманието на Стефан Сърчаджиев е предоставена пиесата „Идат нови борци" на Антонин Запотоцки, която същата година е поставена на българската театрална сцена от чехословашкия режисьор Антонин Дворжак. Според българския режисьор творбата на чехословашкия министър-председател е „много интересна за нашата публика, не само по тематика, но и като драма". Сърчаджиев изнася лекция за българския театър пред театралните академичните среди, като най-голям интерес у тях предизвиква устройството на театралното образование, елементи на което те смятат да използват при предстоящото му реформиране в Чехословакия[27].

Докладите на Радой Ралин и Стефан Сърчаджиев, колкото и да са „идеологически праволинейни", представят директния и личен поглед на твореца върху културния живот в чуждата страна. Едновременно с това пребиваването на българските творци в чужбина се следи и от представителите на българското външно министерство, отговарящи пряко за културния ресор, и по-специално – културния аташе и аташето по печата. През 1950 г. в Прага България има назначен само аташе по печата – Светослав Иванчев, който изпълнява функциите и на културен аташе. Обект на негов доклад до КНИК и Министерството на външните работи става пребиваването в Чехословакия на българския диригент Сашо Попов, който участва във фестивала „Пражка пролет" и изнася турне в няколко чехословашки

града, сред които Прага, Братислава и Бърно. Поводът за обширния доклад на българския аташе по печата са някои „скандални" прояви на българския диригент по време на неговия престой в Чехословакия. Въпреки че признава безспорния успех на осемте концерта, които Сашо Попов дирижира в Чехословакия, българският аташе се притеснява от поведението му пред чехословашките колеги музиканти и от редица негови „неортодоксални" изказвания, противоречащи на идеологическия императив. Според Иванчев в редица изявления пред чехословашка аудитория професор Попов се престарава в хвалби към българската обществено-политическа система, от което личи известна неискреност и почти открита критика. За да подкрепи тези свои твърдения, в характерния за сталинизма доноснически стил българският аташе цитира изказване на българския диригент по повод доклада на Вълко Червенков пред Януарския пленум 1950 г., който Сашо Попов определял като „гениално, фантастично произведение, с което лягал и ставал". Най-голямо възмущение у българския дипломат предизвиква обаче изявлението на Сашо Попов пред музиканти от Крушногорската филхармония, че „какъв социализъм има у вас, социализъм има у нас", илюстрирайки категоричната си оценка с пример за уволнението на двама музиканти от Софийската филхармония, които отказали да свирят на бригадирски концерт. В своята дребнавост и старание да „очерни" известният български диригент Иванчев стига до крайност, цитирайки негов неформален разговор с уредника на фестивала „Пражка пролет" Енщайн, състоял се на летището в Прага, чиято тема е предпочитанието на Сашо Попов към американските цигари пред българските. В наличните архивни документи няма данни за конкретната ответна реакция на българските институции на писмото на българския аташе в Прага, но по косвени свидетелства можем да съдим, че изключително критичният доклад е оказал негативно влияние върху отношението на българските власти към диригента Сашо Попов. През следващите две години – 1951 и 1952 г., той не е одобрен за участие във фестивала „Пражка пролет", въпреки че фигурира в списъка на българските музиканти, предложен от началника на отдел „Културни връзки с чужбина" Чавдар Кюранов[28]. Функциите на КНИК като институция начело на културните връзки с чужбина опират и до създаването през 1948 г. и ликвидирането четири години по–късно на „културно-пропагандните" магазини на България и Чехословакия на територията на другата „партньорска страна". Магазините на двете страни – „Българска творба" в Прага и „Чехословашко творчество" в София – са учредени по силата на подписана през 1948 г. спогодба между България и Чехословакия. Обект на продажба в магазините са книги, списания, вестници, грамофонни плочи, музикални и художествени произведения, предмети на художествената самодейност и на приложните изкуства. Българският магазин в Прага се контролира от КНИК, а чехословашкият в София – от Министерството на информацията и просветата[29]. Двата „културни" магазина са открити и започват дейността си през 1949 г. За функционирането на българския магазин в Прага отговарят три институции – КНИК, Държавно издателство „Наука и изкуство" и Министерството на външната търговия. Директорът на „културния" магазин се назначава от КНИК. Поради това, че комитетът не се явява търговско предприятие, той възлага на подведомственото си издателство „Наука и изкуство" организирането и непосредственото административно-стопанско ръководство на магазина. От друга страна, понеже стоките, с които търгува магазинът, са обект на външната търговия, в управлението на културния магазин се намесва и Министерството на външната търговия, което чрез своето предприятие „Разноизнос" поема снабдяването на магазина. Първоначално през 1949 г. българската страна е изключително доволна от търговската дейност на магазина, който само за 40 дни работа реализира печалба от 4,5 млн. лева, изпреварвайки дори по продажби сродния югославски

магазин в Прага, продаващ своите стоки на двойно по-ниски цени от българските. Тези сведения за успехите в стопанската дейност на магазина дава българският културен съветник в Прага Крум Кюлявков в свое писмо до КНИК. Въпреки положителните отзиви за отличните продажби на магазина, Крум Кюлявков констатира значително изоставане в „пропагандно-политическата дейност", каквато според него е и основната му цел. Като основна причина за това изоставане българският културен съветник посочва бездействието на директора на магазина София Йорданова, чиято смяна изисква от комитета. Неговото искане е взето предвид от КНИК, който назначава за нов директор на магазина Богдана Тошкова – учителка в новооткритото българско училище в Прага. Постепенно в течение на три години се натрупват и проблеми в търговската дейност на този магазин, произтичащи преди всичко от двойствеността в неговото ръководство, която води до неритмично снабдяване, ограничен асортимент и продължително задържане от чехословашките митнически власти на стоките, предназначени за магазина. Най-сериозният проблем в работата не само на българския „културен" магазин в Прага, но и на чехословашкия в София е липсата на регулация и яснота как да се използват натрупаните печалби от двата магазина. През 1951 г. те възлизат на солидните суми от 120 млн. лева за българския и 260 млн. лева за чехословашкия магазин. Първоначалното предложение на КНИК, оформено като официално негово решение от 17 юли 1950 г., е печалбата от магазина да се използва за изплащане на стипендиите на българските студенти в Чехословакия. То не се възприема и през ноември 1951 г. комитетът отправя ново предложение до Министерския съвет на НРБ тези печалби да се използват за реализиране на инициативи в рамките на културната спогодба между двете страни, което от своя страна изисква и подписване на нова спогодба между България и Чехословакия за дейността на „културните" магазини. Двете страни не успяват да достигнат до споразумение по финансите на магазините, за което съдим по излязлото постановление на Министерския съвет през ноември 1952 г., с което от 1 януари 1953 г. се ликвидира търговската дейност на „културния" ни магазин в Прага. Запазени са само пропагандните му функции на културен център с книжарница-читалня и постоянна изложба, представяща „достиженията на българския народ в социалистическото строителство". От април 1953 г. магазинът „Българска творба" преустановява търговската си дейност. Чехословашката страна обаче изисква и налага по-дълъг период на ликвидация за своя магазин в София, което става причина за недоволството на българската страна по време на преговорите, които се водят между България и Чехословакия. Негодуването на българите е предизвикано от факта, че по-продължителният период на ликвидиране на магазина дава възможност за реализиране на допълнителна печалба от чехословашкия магазин в София, което би нарушило принципа на реципрочност, установен в спогодбата за дейността на двата магазина[30].

Съдбата на двата „културни магазина" е доказателство за това, че в условията на държавно ръководство и контрол върху културните връзки дори и в т. нар. „народнодемократични страни" водещи се оказват не ползите от взаимното културно общуване, а изпълнението на целите на идеологическата пропаганда. Тя определя и гледната точка на българските творци при тяхното непосредствено общуване с чуждата култура. Оказали се притиснати от идеологическите и политическите граници на българския сталинизъм, културните дейци си налагат вътрешна цензура, от която впечатленията им от чуждия културен живот придобиват едностранчива насока, в която преобладава угоднический на властта тон и липсва свободното мнение на твореца при сблъсъка му с чуждата култура. Същевременно всеки опит за изразяване на собствено становище, какъвто е случаят с диригента Сашо Попов, се следи от представителите на българските

власти в чужбина и се докладва на българските държавни институции, които предприемат мерки за санкциониране на отклонилите се от идеологическата норма артисти.

Във всички тези отделни фрагменти от българо-чехословашките културни връзки водеща е ролята на КНИК като държавната институция, която в периода 1948 – 1952 г. ръководи културните връзки с чужбина, осъществявайки на практика политиката на тотален държавен контрол в областта на международната културна дейност. В резултат на ограниченията, налагани от КНИК, културният обмен се канализира само и единствено в рамките на държавите от „съветския блок", обричайки националната култура на затваряне в една изкуствено създадена международна културна общност. В нея културното общуване между народите е непълноценно и неестествено, понеже е поставено на основите на идеологията на управляващите комунистически партии и блоковото външнополитическо обвързване. В общата неблагоприятна картина на културното общуване между страните от Източна Европа се вписват и българо-чехословашките културни връзки, които въпреки насърчението и контрола от страна на тоталитарните режими на двете страни, не постигат желаните от тях качество и интензивност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Калинова, Е., И. Баева.** *Българските преходи 1939 – 2005*. С., 2006, 95–96, 119.

[2] По-подробно вж. **Григорова, И.** Комитетът за наука, изкуство и култура и издателското дело (1948 – 1950). – В: *Преломни времена*. С., 2006, 635–636.

[3] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 394, л. 1; а. е. 1535, л. 1, 2, 38.

[4] Пак там, а. е. 1743, л. 1–6.

[5] *ДВ*, № 304, 30 дек. 1947.

[6] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а. е. 7, л. 491.

[7] **Калинова, Е.** Преди и след спускането на „желязната завеса": западноевропейската култура в България от 9 септември 1944 г. до края на 50-те години. – В: *Модерният историк*. С., 1999, 226–228; **Чичовска, В**. *Международна културна дейност на България 1944 – 1948.* С., 1990, 24–290.

[8] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а. е. 36, л. 52.

[9] *Работническо дело*, № 157, 6 юли 1948.

[10] През 1947 г. наред с Чехословакия, България сключва културни конвенции и с Югославия, Румъния, Полша, Унгария и Албания. Спогодбите за културно сътрудничество с Югославия, Румъния и Полша са одобрени от ВНС през август 1947 г., а през януари и април 1948 г. българският парламент ратифицира културните конвенции с Албания и Унгария. През 1950 г. е сключена културна конвенция с ГДР, а през 1952 г. и с Китай (*ДВ*, № 277, 28 ноем. 1947, № 23, 30 ян. 1948, № 95, 26 апр. 1948; *Работническо дело,* № 269, 26 септ. 1950; № 197, 15 юли 1952).

[11] ЦДА, ф. 143, оп. 2, а. е. 368, л. 1–8; оп. 5, а. е. 184, л. 1–9; оп. 6, а. е. 5, л. 37–43; а. е. 11, л. 70–74; а. е. 132, л. 12–18, оп. 9, а. е. 30, л. 1–8; а. е. 33, л. 1–4; **Чичовска, В.** *Цит. съч.*, 223–230, 306–307; **Баева, И.** Българската пропаганда в Източна Европа от края на Втората световна война до смъртта на Сталин 1953 г. – *Балканистичен форум*, 1996, кн. 1 – 2, 115–126; **Радойнов, П.** Конвенциите за културно сътрудничество между НР България и другите социалистически страни. – *Известия на Института за правни науки*, 1963, т. 13, кн. 2, 111–160.

[12] ЦДА, ф. 143, оп. 7, а. е. 49, л. 4–6.

[13] Пак там, оп. 7, а. е. 25, л. 1.

[14] ЦДА, ф.143, оп. 9, а. е. 47, л. 2; *Работническо дело,* № 157, 6 юли 1948; **Todorova, R**. Bulgarian-Polish and Bulgarian-Czechoslovak Relations (1945 – 1948). – *Etudes historiques*, 8, 1978, 365–382; **Чичовска, В.** *Цит. съч.,* с. 347.

[15] ЦДА, ф. 143, оп. 2, а. е. 360, л. 43–60; а. е. 381, л. 74–77; оп. 7, а. е. 48, л. 77–94; оп. 8, а. е. 23, л. 1; оп. 9, а. е. 47, л. 2.

[16] Пак там, оп. 2, а. е. 381, л. 76–77.

[17] Пак там, оп. 7, а. е. 48, л. 76.

[18] Пак там, оп. 5, а. е. 1, л. 65–66; а. е. 153, л. 102–113; а. е. 170, л. 21–38.

[19] Пак там, оп. 9, а. е. 47, л. 2.

[20] Пак там, оп. 6, а. е. 22, л. 244; оп. 7, а. е. 48, л. 69–76.

[21] Пак там, оп. 5, а. е. 1, л. 67–68.

[22] Пак там, оп. 6, а. е. 132, л. 5–11; оп. 7, а.е. 48, л. 53–62; ф. 1Б, оп. 15, а. е. 502, л. 1; *Литературен фронт*, № 24, 15 февр. 1951.

[23] ЦДА, ф. 143, оп. 9, а. е. 47, л. 2.

[24] Пак там, оп. 6, а. е. 11, л. 75–88; оп. 8, а. е. 23, л. 6; а. е. 27, л. 43; а. е. 36, л. 58–63; а. е. 49, л. 25–31; а. е. 37, л. 97, 98; оп. 9, а. е. 47, л. 2, 105; ф. 363, оп. 2, а. е. 42, л. 32–33; **Геновска, В**. Пет години културно сътрудничество с Нова Чехословакия. – *Септември*, 1952, кн. 5, 145–149.

[25] ЦДА, ф. 143, оп. 2, а. е. 360, л. 43–60; а. е. 381, л. 74–77; оп. 8, а. е. 23, л. 1.

[26] Пак там, оп. 5, а. е. 172, л. 24–31; а. е. 166, л. 344–345.

[27] Пак там, оп. 5, а. е. 172, л. 47–50.

[28] Пак там, оп. 5, а. е. 146, л. 210–212; оп. 6, а. е. 3, л. 89; оп. 7, а. е. 48, л. 68–69; оп. 8, а. е. 23, л. 4, 6.

[29] Пак там, ф. 143, оп. 9, а. е. 38, л. 55–57.

[30] Пак там, оп. 2, а. е. 350, л. 8, 17–20, 57–61, 125–131; оп. 5, а. е. 10, л. 108; оп. 6, а. е. 5, л. 73–74; оп. 8, а. е. 196, л. 15; оп. 9, а. е. 38, л. 55–57, 76–77; оп. 9, а. е. 51, л. 14–16.

COMMITTEE OF SCIENCE, ART AND CULTURE AND CERTAIN ASPECTS OF THE BULGARIAN - CZECHOSLOVAK CULTURAL RELATIONS (1948 – 1952)

Iliana Grigorova-Angelova

Abstract

During the period of the so-called pure Stalinism in Bulgaria (1948 - 1953), Committee of Science, Art and Culture (CSAC) was the government institution that put into practice a task of the Bulgarian Workers' Party (c) to control the overall cultural life. One of the CSAC's functions was the management of the cultural relations with foreign countries, which were determined by the membership of Bulgaria in the Soviet bloc of countries. Czechoslovakia was one of the countries of this block that maintained intensive cultural relations with Bulgaria. The subject of the article are: the general trends in the development of the Bulgarian - Czechoslovak cultural ties, the stay in Czechoslovakia of prominent Bulgarian cultural figures from various fields of art and the role of CSAC in the establishment and closing down of Bulgarian and Czechoslovak "cultural" stores. Looking at these individual fragments of cultural relations between Bulgaria and Czechoslovakia, we can conclude that in terms of state leadership and control of cultural relations even with the so-called People' s democratic states themselves did not benefit from mutual cultural communication at the expense of objectives of ideological propaganda. Despite the encouragement and control of the totalitarian regimes, the cultural ties between Bulgaria and Czechoslovakia hadn't achieved desired quality and intensity. Due the restrictions imposed by CSAC the cultural exchange was limited among countries of the Soviet Bloc, putting national culture into isolation in an artificial international cultural community. The cultural communication between nations in this community was inadequate and unnatural because it was based on the ideology of the ruling Communist parties and bloc foreign policy commitment.

IX СВЕТОВЕН ФЕСТИВАЛ НА МЛАДЕЖТА И СТУДЕНТИТЕ 1968 ГОДИНА. ПОГЛЕД ОТВЪТРЕ

Симеон Кулиш

Студената война е един изключителен феномен в човешката история, съчетаващ в себе си противопоставянето на две коренно различни политически системи и надпреварата между самите тях. Зародилият се официално на 5 март 1946 г. във Фултън двуполюсен модел, плод на свръхамбициите на САЩ и СССР, довежда до разделение на света във формата „про" и „анти", което от своя страна капсулова и маргинализира човешкото общество. Двуполюсен модел противопоставя един срещу друг капитализма и социализма. Десетки народи са увлечени в безумна надпревара, в която отново най-сериозно пострадва обикновеният човек, този, който вярва в своето по-добро бъдеще. Вашингтон и Москва се възползват от това естествено желание на човека. Десетки милиони са облечени в идеологически брони и изправени един срещу друг на световната политическа сцена.

Народна Република България (НРБ) е един от най-верните сателити на Съветския съюз. Синхронизацията във външните политики на София и Москва в периода на Студената война е възможно най-добрата. Това ясно проличава особено през 50-те и 60-те години на XX век. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че България доста взаимства и във вътрешнополитически план. Всичко това обуславя и самото поведение на НРБ. От една страна, стои старанието да се докаже пред ръководството в Кремъл като лоялен и коректен съюзник, и от друга, да демонстрира превъзходство на социалистическата система на Източния блок пред капиталистическия Запад. Така една немалка част от на пръв поглед неполитически мероприятия са целенасочено превърнати в такива. Безспорен факт е, че подобен ефект съзнателно се е търсел. Този тип водене на политика е насочен най-вече към подрастващото поколение, върху което може да се влияе и най-силно. Именно такова събитие е и IX световен фестивал на младежта и студентите, проведен през 1968 г. в София.

Работата с младежта винаги е била от голямо значение за Българската комунистическа партия (БКП). Нейното политическо обучение и кадрово развитие е било цел още при създаването на първите партийни структури на партията (тогава БРСДП) в началото на миналия век. Бързото възприемане и усвояване на една от максимите на комунистическата идеология и движение, че масите са движещата сила, допринася и до практическото ѝ прилагане в пълен обем върху цялото общество след края на Втората световна война и идване на власт на БКП.

В периода 1966 – 1968 г. се забелязва обръщане на силно внимание от страна на управляващите върху политиката към младите, тяхното обвързване с културата и тяхното възпитание. Като значимост е поставено дори пред творческите съюзи и интелигенцията. Схващането е, че младите са главната „мишена" на западната пропаганда[1]. Тук вече се забелязва използването на идеологията не само като метод на въздействие върху масите, но и като начин за предпазване от чужда такава. Още на 18.10.1966 г. Политбюро на Централния комитет (ЦК) на БКП приема решение „За по-нататъшно засилване на борбата против идеологическата диверсия на империализма". Насочена е срещу активността на западната пропаганда, срещу „аполитизиране" и „деидеологизация" на хората в социалистическите страни. Според управляващите това води до подмяна на идеала, на

който са изложени особено младежите[2]. Моментът на вземане на подобни решения и мерки не е случаен. Именно в този период срещу властите в Източна Европа – Полша и най-вече Чехословакия (Пражката пролет 1968 г.) се надига една част от обществеността. Немалък е процентът на младежите, които участват в тези протести, било то като основна движеща сила или като причина за масови демонстрации.

Властите „подготвят" младежите в социалистическа България още от април 1967 г. за предстоящите решения, които са в тясна връзка и с предстоящият Световен фестивал. В няколко последователни броя на сп. „Младеж" се разглежда въпросът за масовата култура, нейното влияние върху младото поколение, както и темата за чуждопоклонничеството, което е заклеймено[3]. В юнския брой на същото списание, което е един от официозите на партията, свързано с младежта, Кирил Григоров в свое интервю казва: *Сега относно капиталистическия свят ... контактите се засилват. Ние не можем да ги спрем. Те и ще се засилват... Младежта много се интересува какво става там, с капитализма, с икономиката му... Има нови явления, които младежта ги знае, тя ги чувства и понеже тя не е подпомогната да си ги обясни или ѝ се обясняват откъснато, остава една недоизясненост...*[4].

Приведените по-горе примери се превръщат в доказателства за активната работа на ЦК на БКП в огрaмотяването на младежта на НРБ, в нейното идеологическо обучение и израстване. Ясно се виждат целенасочените и добре конструирани политики на комунистическата партия, на държавните структури и популяризирането им сред младежите. Но по всичко личи, че в известна степен има немалко притеснения сред управляващите във връзка с идеологията на Партията, притеснение от бързото навлизане на западните идеи и най-вече от усвояването им от подрастващото българско население. Дори след края на фестивала в официалната информация за резултатите от форума се казва: *Фестивалът показа незадоволително познаване на западната младеж и развиващите се страни. Не се прави задълбочен анализ на първопричините за възникване на едно или друго идейно течение на Запад. Недобра подготовка в дискусиите* (на българската младеж – б. а.).[5]

Друг важен външнополитически фактор е войната на САЩ във Виетнам (1955 – 1975 г.). През 1968 г. тя навлиза в един от решителните си етапи, което допълнително дава предпоставки на ръководството на БКП да обвърже военните действия с предстоящия световен фестивал. Нещо повече. Превръща съпротивата на виетнамците във водеща тема на форума. В интервю за сп. „Младеж" от юни 1968 г. Минчо Чунтов (секретар на ЦК на Димитровския комунистически младежки съюз – ДКМС) заявява: *От особена важност за фестивала ще бъде широко представяне на младежта на Виетнам... Деветият фестивал за пръв път добавя към своя лозунг солидарност*[6]*, а в наше време солидарността означава преди всичко подкрепа на виетнамския народ и неговата младеж.*[7] Всъщност още година по-рано друг секретар на ЦК на ДКМС – Петър Младенов – подсказва за целенасочения политически избор на т.нар. нов елемент в лозунга. Младенов подчертава, че новият елемент е *поддръжка на демократичната младеж, която тя оказва на антиколониалната и антиамериканската борба; на националноосвободителните действия; всички каузи, насочени против потисничеството и неравноправието.* По-нататък той продължава: *Идеите и лозунгът на фестивала със своята демократичност и актуалност ... налагат свой отпечатък върху политическата обстановка, социалните, икономическите и национално-освободителни борби на народите*[8] (на Виетнам главно – б. а.).

От всичко казано дотук може да се направи изводът, че са налице достатъчно

вътрешно- и външнополитически предпоставки, от които Политбюро, ЦК и цялата БКП да се възползват, за да превърнат IX световен фестивал на младежта и студентите в мощно политическо оръжие срещу империализма и капитализма. Както ще видим по-нататък, средства за това не са пожалени, дори напротив. Моментът е изключително благоприятен, и което е по-важното, използван в максимален обем, което от своя страна говори за една добре смазана държавна машина на всички нива.

Подготовката по фестивала започва повече от година преди самото му провеждане. Установилият се през октомври 1967 г. Международен подготвителен комитет (МПК) в София взема решение форумът да се проведе от 28 юли до 6 август 1968 г. в столицата на НРБ[9]. Де факто обаче българската страна се ангажира с организацията още от март 1967 г., когато започва работа и Националният подготвителен комитет. Работата и на двата организационни комитета се популяризира изключително добре в държавния печат. Почти във всеки брой на сп. „Младеж" или на вестниците „Народна култура" и „Народна младеж" излиза информация за дейността им. Ангажирани са всички министерства, всички структури на БКП, особено Комсомолът, творчески състави, спортни клубове, абсолютно всички. Държавата придава изключителна важност на това световно събитие и няма как да не е така. Това е възможност за НРБ да демонстрира своите постижения не само в културата, но и в икономиката, образованието, спорта и туризма. В това е убеден Лъчезар Аврамов, зам.-председател на Оперативното бюро на Националния подготвителен комитет[10]. Петър Младенов в тази връзка изтъква, че домакинството на София е вследствие на ... *нараснал международен авторитет на ДКМС, признание за приноса му в укрепването на международното демократично младежко движение*[11]. От друга страна, това е начин България да демонстрира превъзходство на социалистическата система пред тази на капиталистическия Запад. Според мен това дори е водещо. Безспорно, нещата са комплексни, но в разгара на Студената война, незарасналите рани от Карибския басейн и водената в момента Виетнамска война сблъсъкът на идеологии е по-силният мотив.

През януари 1968 г., от 10 до 13, се провежда XI конгрес на ДКМС. Освен избирането на нов секретар на ЦК в лицето на Иван Панев, форумът излиза с Резолюция във връзка с фестивала. Документът е публикуван вкратце във в. „Народна младеж", като по този начин става достояние на цялата българска общественост. В най-общ план Резолюцията служи за поредно доказателство на БКП и ДКМС, че НР България има всички възможности (технически и политически) да проведе този световен форум[12]. От този момент нататък Комсомолът е тясно ангажиран с организацията и подготовката на фестивала, като в следващите месеци под ръководството на ЦК на БКП, и в частност на ГК (Градски комитет) на Комунистическата партия в София ще бъде извършена активна политическа дейност. Предвидени са ежемесечни събрания, провеждане на редица културномасови инициативи, свързани с фестивала, едноседмичен курс на студентите преводачи (техният брой е 1200 души), както и седмица на солидарност с виетнамския народ, която ще се състои от 10 до 15 юни с.г.[13] Освен това ГК на БКП в София се ангажира с формирането и подготовката на специализиран политически отряд от 500 млади комунисти и комсомолци, които ще бъдат в дните на фестивала на разположение на държавата и партията. Те трябва да съблюдават политическите мероприятия и при нередности да сигнализират. Отрядът е натоварен и със задачата да *изземва вражеска литература* и да *изолира някои групи и прояви*[14] – това е записано в „Информация за политическата работа в столицата по подготовката на IX световен фестивал на младежта и студентите, за солидарност, мир и дружба" до ЦК от 26 май 1968 г. Там дори се

упоменава и от кои чуждестранни студенти се очаква провокация: *Известно е, че сред някои чуждестранни студенти съществуват политически настроения, които по време на фестивала могат да създадат затруднения – Куба, които определено бойкотират идеите на фестивала, така и танзанийската, нигерийската и кенийската група*[15].

На 28 февруари 1968 г. се провежда Пленум на ЦК на ДКМС, който излиза с Декларация против агресията на САЩ във Виетнам (публикувана без съкращения във в. „Народна младеж", бр. 50/29.02.1968 г.), както и с няколко решения, първите от които свързани с предстоящия фестивал. Централният комитет на ДКМС извежда като най-важно събитие за предстоящата година провеждането на световния форум. *Цялостната политическа, културномасова и трудова дейност през 1968 г. да бъде най-тясно свързана с подготовката на IX световен фестивал на младежта и студентите* – това пише като решение Първо на ЦК на Комсомола[16].

Безспорно, за БКП и България събитието е от изключителна важност. Но то е такова и за международната общност. В интервю за в. „Народна младеж" Жан Диар, координационен секретар на Международния подготвителен комитет, заявява следното: *... досега не е имало фестивал с толкова голяма политическа важност* (има се предвид солидарността с виетнамския народ – б. а.). *Това е концепцията, с която ние се подготвяме за този голям форум и с която световната младеж ще дойде в София.*[17] Месец преди откриване на фестивала в поредното си интервю за българския печат координационният секретар на МПК е още по-конкретен: *Фестивалът ще бъде политически, не в тесния, а в широкия смисъл на думата.*[18] Изказванията на Диар потвърждават значението на фестивала не само като културно събитие, но и като сериозен политически акт. Няма съмнение, че той ще представлява позиция и послание, заявени от световната младеж. В тази връзка Изпълнителният комитет на Международния студентски съюз излиза през март 1968 г. с Апел към всички студенти: *Нека фестивалът стане най-големия форум на солидарност на световното студентство и младежко движение с нашите виетнамски приятели! Нека в София покажем на нашите виетнамски братя, че прогресивното студентство и младежта са на тяхна страна за спечелване окончателна победа!*[19]

Отзвукът от фестивала неимоверно ще се пренесе на международната политическа сцена, на която опитните „играчи" ще се опитат да го използват за своите цели. Тук, рзбира се, визирам основно лидерите на социалистическите страни от Източния блок, но също така и всички онези народи, които чувстват себе си потиснати и върху които се упражнява някакъв вид репресия. Всичко това се знае и се взема предвид от ЦК на БКП. От Политбюро оценяват този шанс, който им се предоставя, и именно затова влагат толкова усилия както в политическата издържаност на форума, така и в неговата пропагандна част. Казано вкратце, това е един шанс за всички!

Политически и организационно подготовка на фестивала се извършва навреме и в духа на социалистическите идеали. Отговорността на властите в България е на високо ниво. Както вече споменах, за спокойното и адекватно протичане на форума се грижи и МПК, който също следи за спазването на всички международни норми и изисквания. В тази връзка НРБ извършва и огромни строителни и ремонтни дейности в София, които дават новото лице на столицата. Заслужава си да бъдат споменати тези технически постижения, защото те са неизменна част от цялостната подготовка на фестивала и заедно с това демонстрират отношението към световното събитие и възможностите на държавата както пред самите граждани на НРБ, така и пред чуждестранните делегации и гости. От друга страна, това е и част от цялостната политическа пропаганда, която е в основата на събитието. В следващите редове ще се опитам в максимален обем да представя тази

чисто техническа част. Важно уточнение е, че програмата на фестивала не се ограничава единствено и само в рамките на град София. Различни конкурси, състезания и културни прояви ще има още във Варна, Пловдив, Плевен, Велико Търново, Благоевград, Видин, Ловеч, Перник, Кюстендил, Самоков, Ботевград и Хасково.

В доклад на Лъчезар Аврамов до Тодор Живков от 4 март 1968 г. се дава информация за свършеното до момента и какво предстои да бъде изградено в най-кратки срокове. Пред завършване са 10-те жилищни блока с 1170 апартамента на гара „Искър" и 4 ресторанта с 4000 места в същия комплекс, изграден е стол-ресторант в Студентски общежития с 1500 места, също така закрит тенис корт, закрит плувен басейн в кв. „Иван Вазов", два 14-етажни блока в Спортния комплекс „Диана" и спортната сграда „Фестивална" в кв. „Гео Милев". Заедно с това са ремонтирани 180 обекта в областта на културата, спорта и образованието[20]. Важно е да се отбележи, че всичко това е извършено в рамките на около една година.

Документът дава информация също така и за броя и състава на делегациите, които ще вземат участие: *Ще участват 15 000 делегати и 7000 организирани туристи от повече от 120 страни. От България – 25 000 участници и гости... Софийският фестивал по мащаби се нарежда на едно от първите места от досега проведените... Гимнастическа композиция за откриване на фестивала, в която ще участват 14 000 младежи от столицата ... 1400 самодейци от цялата страна*[21].

След всяко събитие от подобен характер, а и не само, следва оценка и равносметка на постигнатите резултати. От ЦК на БКП съвместно с Националния подготвителен комитет излизат с „Информация за резултатите от IX световен фестивал". В 19 страници са описани подробно проведените мероприятия, забележките към тях. Така според официалната информация участие са взели над 20 000 младежи, повече от 1000 организации от 138 страни. За десетте дни на фестивала са проведени 27 инициативи, посветени на Виетнам, 26 митинга за борба срещу империализма, колониализма и неоколониализма. В теоретични дискусии са участвали 23 000 души, изнесени са 1300 доклада по 53 различни теми. Проведени са 370 национални и международни концерта, 11 международни конкурса и кинофестивал. Участие в 14 вида спорт са взели 1600 спортисти[22].

Вече сами можем да си представим мащабността на форума, всеобщата национална ангажираност, както и материално-техническата база, която е била на разположение на всички гости и делегати.

Немалко са и политическите констатации и оценки. Така например в същия по-горе цитиран документ се казва, че *фестивалът ... показа силно развито класово съзнание и голямо родолюбие у българската младеж.*[23] И още: *Най-ярката и силна страна на фестивала безспорно е проявата на един внушителен и категоричен начин антиимпериалистическо единство на международното демократично и прогресивно младежко и студентско движение.*[24] Това са поредните доказателства за политическия облик и насоченост на международното културно събитие. Както се забелязва, те са едновременно с тясно вътрешнонационална и партийна насоченост, така и с международно измерение. От една страна, демонстрира се правилният път на социалистическо развитие на българската младеж, а от друга, се осъжда политиката и поведението на Запада. Във връзка с последното се констатира още, че по време на фестивала се е извършвала *пропаганда на буржоазни идеи от ФРГ, Англия, Дания, Канада, Япония и др.*[25], като най-активна е била Федерална република Германия, които *рекламираха образователната система в Западна Германия*[26].

Така изложените фактологична и аналитична част на събитията около IX световен фестивал на младежта и студентите, състоял се в София от 28 юли до 6 август 1968 г., дават повод да се направи извод, че форумът е преди всичко политически акт, насочен главно срещу империализма и капитализма, срещу подтисничеството на народите и тяхната борба. Безспорен акцент е войната във Виетнам и солидарността на всички с азиатския народ.

Проведеният в София IX световен фестивал на младежта и студентите под лозунга „За солидарност, мир и дружба" е доказателство за доверието, което е гласувала международната общественост на НРБ да организира подобен мащабен форум, за престижа на БКП и ДКМС.

Социалистическа България превръща това културно събитие и в едно от най-скъпите и мащабни, проведени до този момент, като заедно с това успява да популяризира националната ни култура и история по цял свят. Резултатите са впечатляващи, а това е безспорно още един начин да се докажат предимството и успехите на Източния блок в „надпреварата" по време на Студената война.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Калинова, Е**. *Българската култура и политическият императив (1944 – 1989 г.)*. С., 2011.

[2] Пак там.

[3] **Сапарев, О**. Масовата култура. – *Младеж*, 4 (1967), 21–28.

[4] **Панайотов, В**. Българската младеж 1967 г. – *Младеж*, 6 (1967), 12–38.

[5] *ЦПА*, ф. 1, оп. 35, а.е. 381, л. 24.

[6] До IX световен фестивал лозунгът е бил „За мир и дружба". Новата дума „солидарност" се добавя от БКП и ДКМС при домакинството на България през 1968 г.

[7] **Василенко, В**. Младежта на България. Принос. Отговорност. – *Младеж*, 6 (1968), 36–41.

[8] **Младенов, П**. Фестивал за солидарност, мир и дружба. – *Младеж*, 8 – 9 (1967), 8–11.

[9] *ЦДА*, Разпореждане на Министерски съвет № 97/21 март 1968 г.

[10] **Аврамов, Л**. България казва: Добре дошли! – *Младеж*, 7 (1968), 6–8.

[11] **Младенов, П**. Фестивал за солидарност, мир и дружба. – *Младеж*, 8 – 9 (1967), 8–11.

[12] Резолюция на XI конгрес на ДКМС за IX световен фестивал на младежта и студентството. – *Народна младеж*, 10 (1968), с. 1.

[13] *ЦПА*, ф. 1, оп. 36, а.е. 140, л. 64–66.

[14] Пак там, л. 68.

[15] Пак там, л. 71.

[16] Решения на ЦК на ДКМС. – *Народна младеж*, 50 (1968), с. 2.

[17] **Балев, Б**. Интервю с Жан Диар. – *Народна младеж*, 49 (1968), с. 1.

[18] **Георгиева, А**. Жан Диар: Солидарност – новият идеал на фестивала. – *Народна култура*, 26 (1968).

[19] Апел на ИК на МСС. – *Народна младеж*, 73 (1968), с. 1.

[20] *ЦДА*, Разпореждане на Министерски съвет № 97/21 март 1968 г.

[21] Пак там.

[22] *ЦПА*, ф. 1, оп. 35, а.е. 381, л. 20–39.

[23] Пак там, л. 22.

[24] Пак там, л. 26.

[25] Пак там, л. 27.

[26] Пак там, л. 28.

IX-TH WORLD FESTIVAL OF YOUTH AND STUDENTS 1968

Symeon Kulish

In this article I will present the organization of a IX-th World Festival of Youth and Students and its political and cultural significance to the global community.

Cold War is an extraordinary phenomenon in human history, combining the opposition of two fundamentally different political systems and the competition between them. Duopoly oppose each other capitalism and socialism. More people were caught up in the mad race, which again most seriously injured ordinary people who believe in your better future. Washington and Moscow taking advantage of this natural desire of man.

People's Republic of Bulgaria is one of the most loyal Soviet satellite states. Synchronization in the external policies of Sofia and Moscow during the Cold war is the best possible. All this determines the actual behavior of the PRB. On the one hand, there is an effort to demonstrate to the leadership in the Kremlin as a loyal and trusted ally, and secondly, to demonstrate the superiority of the socialist system of the Eastern Bloc to the capitalist West. So a big part of seemingly political events have been intentionally turned into such. It is a fact that such an effect consciously sought. This type guiding policy is aimed primarily at the younger generation, on which may be affected most. It is such an event and IX-th World Festival of Youth and Students held in 1968 in Sofia.

World Festival was held from 28 July to 6 August 1968. It combines both cultural and many sporting and political events. Participation taken 20,000 delegates from 138 countries of the world. For the ten days of the festival were held 27 initiatives devoted to Vietnam, 26 rally to fight imperialism, colonialism and neo-colonialism. In theoretical discussions involved 23 000 people and performed 1300 report on 53 different topics. Conducted more than 370 national and international companies, 11 international competition and festival. Participate in 14 sports have taken 1600 athletes.

Moreover, the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, together with all institutions perform major construction and repair up to the upcoming world event. All this proves the great importance it attaches Bulgarian Communist Party. Authorities in Bulgaria realize the importance of the forum and they know what the international repercussions it will have.

IX World Festival of Youth and studentship held in Sofia from 28 July to 6 August 1968 gave rise to the conclusion that the forum is primarily a political act aimed mainly impyarializma against capitalism, against the oppression of the people and their struggle. Undisputed focus is the war in Vietnam and the solidarity of all the Asian people.

Socialist Bulgaria became this cultural event and one of the most expensive and largest conducted to date, while also able to promote our national culture and history around the world. The results are impressive, and this is certainly one more way to demonstrate the advantages and successes of the Eastern Bloc in the „race" during the Cold War.

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРНА ДЕЙНОСТ ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Ирина Григорова

През 60-те години голистката политика за отваряне на Изток (l'Ouverture à l'Est) има за резултат изграждането на интензивни контакти и обмен във всички области на двустранните отношения. В културата те се изразяват в провеждането, последователно през година, на българска и френска киноседмица, размяна на музикални и инструментални изпълнители, на изложби и др. Към края на периода (април 1969 г.), когато генерал Шарл дьо Гол се оттегля от властта, пред българските институции възниква въпросът каква посока ще поеме неговият наследник президентът Жорж Помпиду (1969 – 1974). Новият държавен глава се обявява за континюитет на досегашната външна политика[1], логичен ход предвид нарасналата американска и германска активност на Изток, застрашаваща френските позиции в региона. Интересите на Париж представляват благоприятно условие за развитие на българските културни инициативи във Франция.

Преимущественото внимание именно към тази западноевропейска страна се основава на оценката, че Париж е културната столица на Запада. С други думи, ако София завладее френските зали и сцени и плени френската публика, със сигурност за нея ще бъдат отворени вратите на всички останали държави. Така организираната през 1974 г. в Париж изложба „Тракийското изкуство и култура", за която ще стане дума по-долу, първоначално е предвидена да последва в Москва и Ленинград, след което да се завърне в България. Но поради предизвикания голям интерес във френската столица програмата за показването ѝ е разширена върху Англия, ГДР, Австрия, ФРГ, Италия и др.[2]

По отношение на съдържанието на културната дейност българското посолство в Париж препоръчва страната да се разкрива „като създателка на високи културни ценности, с богато историческо и културно наследство. В Париж трябва редовно да се представят най-големите и трайни постижения на българската култура и изкуство, да се утвърждава българският народ като висококултурен, направил немалко за европейската цивилизация."[3] Силният стремеж за разгръщане на културната дейност зад граница, най-вече във Франция заради посочените причини, като средство за изграждане на реномирано и уважавано име, е политически мотивиран. В София чувстват, че участието на България във военната интервенция в Чехословакия (август 1968) рефлектира върху международното доверие към нея, макар това дипломатично да се премълчава от западните партньори. Документите са дискретни и не съдържат конкретни изказвания или описания за това какъв образ е придобила България според нейните лидери, но е факт честото изтъкване на необходимостта от „укрепване на престижа" на страната. В тази връзка се заговаря да започне подготовката, разбира се, със заложени паралелни осезаеми мероприятия навън, на 1300-годишнината на българската държава (1981), „страна с древна история" и „с принос в европейската култура".[4]

Освен забележителните концерти на Квартет „Димов", Софийския камерен оркестър, Никола Гюзелев, българските балетни изпълнения и мн. др. в Париж и други градове, през 1969 г. е проведена мащабна проява, която демонстрира успешния формат на една културна инициатива. Честването на 1100-годишнината от делото на Кирил Философ се провежда в сградата на ЮНЕСКО под патронажа на председателя на френската комисия в организацията и с участието на видни френски слависти, учени,

дипломати, духовници, граждани, и е съпроводено от концерт на известния български пианист Юри Буков, изложба на български икони и щанд за продажба на книгата на Владимир Топенчаров „Кирил, АБВ на Ренесанса"[5]. Отзвукът е неочакван, а посолството препоръчва занапред, успоредно с планиране на едно събитие, да се предвижда „придружаваща активна културна дейност", като напомня подобния размах при гостуването на Софийската народна опера през 1966 г. Докладът на дипломата е обсъден на съвещание в Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина (КПКВЧ), където той е одобрен с констатацията, че „ако искаме да постигнем желания успех, е необходимо да се ориентираме към комплексни мероприятия. Всяко от изброените мероприятия е било придружено от други допълнителни инициативи, които сами по себе си не биха имали успех."[6]

Привеждането на едно или друго решение в действие обаче е тромаво и през 1970 г. са осъществени прояви, които не са съчетани с паралелни мероприятия. Във Франция гостуват Симфоничният оркестър и Камерният хор при Българското радио и телевизия, Дамският струнен оркестър и фолклорни състави. Посланикът Владимир Топенчаров подготвя за публикуване нова книга за отношенията между френските катари и българските богомили.[7] Подтекстът е очевиден – търсенето на общи моменти в историята на двата народа, което би следвало да създаде чувство за близост въз основа на споделеното минало и да предразположи френската страна към България и нейната дейност.[8]

Вследствие на усилената подготовка 1971 е изключителна година за българските културни прояви във Франция. През февруари и март с.г. е проведена Седмица на българския филм, като при предварителния подбор в смесената комисия отново се проявява утвърденият френски вкус – избрани са 5 филма с предимно историческа тематика: „Черните ангели", „Осмият", „Птици и хрътки", „Иконостасът" (по мотиви от романа „Железният светилник"), „Сбогом, приятели", отразени във френските медии. Софийската народна опера изнася поредица представления през май 1971 г. в Париж, Руан, Лион и Марсилия, като в някои от тях се включва Райна Кабаиванска, а спектаклите са съчетани с изложба на български картини във фоайето на съответния театър. Програмата обхваща най-вече руски произведения като „Хованщина" и „Борис Годунов" и е посрещната въодушевено. По време на турнето на Софийската опера френското радио и телевизия излъчват репортажи, предварително записани в България. Впрочем, българското оперно изкуство се приема с голям интерес от аудиовизуалните медии. Телевизията специално кани композиторите Марин Големинов и Панчо Владигеров и заснема операта „Хованщина". Концертите на Николай Гяуров и Борис Христов създават повод във френската преса да се пише за „българския певчески гений и висотата на нашето вокално изпълнителско изкуство". Организирано е честване на 50-годишнината от смъртта на Иван Вазов в сградата на ЮНЕСКО през декември.[9]

Силният период на „крупни мероприятия" – чест израз в документите – е последван от известен отлив. 1972 г. минава главно под знака на честването на 90-годишнината на Г. Димитров, отново в сградата на ЮНЕСКО, но с ограничен ефект поради партийния му характер. Отсъствала няколко години от книжния пазар, през 1972 г. българската преводна литература на френски език е представена с публикуването на избрани разкази на български писатели и изследването на Димитър Ангелов „Богомилството". С изключение на популярните романи „Под игото" и „Тютюн", заради тематиката им българските произведения предизвикват слаб интерес у французите, макар София да се стреми да промени отношението им чрез включването си от 1969 г. в ежегодния Международен панаир

на книгата в Ница. Самостоятелни изложби провеждат художниците Златю Бояджиев, Васил Иванов и живеещите от 1962 г. в Париж Никола Манев и Андрей Лекарски. През годината класиката е представена от квартета „Димов", Никола Гюзелев, Гена Димитрова и оперетните певици Божана Продева и Пенка Дилова. Предвид глобалните цели на българската културна политика, посолството отново призовава плановете да са насочени предимно към изтъкването на класическите изпълнители: „Във Франция България трябва да утвърждава името ни на страна на таланти, отгледани в социалистически условия, да показва убедително пред света, че социализмът обогати и издигна на ново, по-високо ниво културните ни ценности и способностите на народа. България е не само родина на Орфей, но и на Борис Христов и Гяуров, на Райна Кабаиванска и Гюзелев и на още много други таланти."[10]

Още от есента на 1972 г. започва подготовката за следващия сезон – Дни на българската музикална култура във Франция. Първата предвидена за значима проява през 1973 г. е изложбата от картини на Владимир Димитров-Майстора (27 март – 16 април), за чието откриване в края на март с.г. за Париж заминава заместник-председателят на КИК Людмила Живкова. Специалистите и критиците са впечатлени от стила на художника, но сред широката публика изложбата не предизвиква особен резонанс. Причината според Емил Александров, по това време служител в българското посолство в Париж и скорошен близък сътрудник на Живкова, е в непознаването на рекламните похвати от българска страна.[11] Действително, българската дипломатическа мисия многократно сигнализира, че предварителната масова и убедителна разгласа за дадена българска проява почти отсъства и тази липса се отразява сериозно на интереса, посещаемостта и отзвука, оттук – и на познаването на България: „От „изобщо пропагандата" не може да се очакват резултати, особено когато конкурентите край тебе действат на високи обороти и обществото, сред което работиш, е свикнало на активна пропаганда и реклама." И друг пример: „Без реклама в тукашен стил и мащаби и най-хубавият филм остава незабелязан. Обратното – рекламата провъзгласява за шедьоври често пъти и посредствени филми."[12] Проведена е и българска киноседмица, очевидно без голям наплив от зрители, за което може да се съди от споменаването ѝ мимоходом в докладите.[13]

Подготовката за най-голямото събитие – Дни на българската музикална култура (2 – 15 май 1973 г.), е изключително сериозна предвид репутацията, която България си е създала във вокалното и инструменталното изкуство, и високите очаквания на френската публика. Директорът на театър „Шан-з-Елизе" Феликс Валусиер съобщава за неимоверен интерес към предстоящите български представления, като посочва закупените вече билети. В богатата програма участват Софийската филхармония, Българската хорова капела „Светослав Обретенов" под диригентството на Георги Робев, Квартет „Димов", Софийският камерен оркестър, хорът на Българското радио и балетът при Софийската народна опера, които се изявяват на сцените на „Шан-з-Елизе", „Театр дьо ла Вил" и в няколко големи провинциални градове. С изключение на балета (за „Ромео и Жулиета"), българските изпълнения предизвикват възторжени отзиви, като най-ласкави материали са публикувани за интерпретацията на „Реквием" от Верди и „Александър Невски" от Прокофиев. Гостуващите оперни певци са отново отбелязани: „Българите монополизираха басите". Поради отсъствие на Райна Кабаиванска тя е заместена от Анна Томова-Синтова, за която пресата пише: „Едно сопрано загубено, десет намерени". Наред с нея на голямата сцена прави своя дебют и впечатлява публиката Александрина Милчева.[14]

А през 1974 г. се предвиждат грандиозни проекти и спектакли във връзка с 30-годишнината от 9 септември. Юбилеят трябва да представлява апотеоз на българската

културна дейност зад граница, като бъдат изтъкнати всички аспекти на духовното и творческо развитие на нацията от древността до съвремието. Държавата (партията) иска да се представи като правоприемник на историческите народи и царства, съществували в днешните български територии, чието наследство ревностно пази и уважава, но същевременно да стане ясно, че най-силният разцвет на страната е настъпил през последните 30 години. В този смисъл – на международна гласност – Париж се явява най-подходящ център за публично изявление.

С изложбата „Тракийското изкуство и култура по българските земи" (9 май – 26 август 1974 г.) за първи път е съставена такава колекция, която обхваща съкровищата от 5 музея в София и 18 окръжни и градски музея, общо над 800 предмета, и каталог с обем 702 страници.[15] Организацията преминава при изключителни мерки за сигурност, а експонатите са анализирани спектрално и заснети с рентген за идентификация. София се суети да се представи възможно най-ярко, като това включва предварително изготвяне на репортажи от гостуващи журналисти. На откриването в комплекса „Пти пале" присъстват Людмила Живкова и френският министър на културата Ален Пеирфит. Изложбата предизвиква голям интерес, за нея се говори във всички медии и е посетена от 70 000 души – внушителна цифра, но доста по-скромна от онези 1,2 млн. души, посетили експозицията със съкровища на Тутанкамон в същата сграда през 1967 г.[16] През времетраенето ѝ български учени четат лекции в Лувъра за тракийската история, култура и изкуство. Проведени са симпозиум и две конференции с участието на български и френски учени. Закриването се извършва с концерт-рецитал на Юри Буков, вече „народен артист", в присъствието на 800 души.[17]

Успоредно с експозицията и съпътстващите я научни прояви са положени усилия за редица други „придружаващи мероприятия". В сградата на ЮНЕСКО в продължение на две седмици са изложени картини от двадесет съвременни български художници. Самостоятелни изложби в частни галерии организират Никола Манев, Андрей Лекарски и Васил Иванов. Художничката и бижутерка Виолета Дунин представя свои творби във Вилжюиф, парижко предградие, където се провежда и Седмица на българския филм. Макар да не получава награда, добри отзиви в пресата и сред критиците привлича филмът „Последната дума" на режисьорката Бинка Желязкова, участвал във фестивала в Кан. Френската телевизия излъчва късометражен филм по разказа на Николай Хайтов „Изпит" и – във връзка с международно признатата българска школа по тежка атлетика – специално заснет в страната документален филм за българските щангисти. След като възприема музикалните дарования като най-силното си поле за изява, България ги привлича в програмата си. Със самостоятелни концерти или в рамките на състави са ангажирани Юри Буков, Емил Наумов, Николай Гяуров, Ана Томова-Синтова, Никола Гюзелев (с дългосрочни договори за френските сцени), Стоян Попов, Гена Димитрова, Квартет „Димов" с няколко турнета, хор „Мадригал" с диригент Стоян Кралев, мъжкият камерен хор с диригент Димитър Русков и самодейни състави. За това, че в България все повече се оценява ролята им на посланици на страната, свидетелства фактът, че през декември 1974 г. на тържествена церемония в посолството, по случай която пристига Панчо Владигеров, на Алексис Вайсенберг е връчена грамота за удостояване със звание „Народен артист" и български паспорт. Вайсенберг изнася високо оценен рецитал. Като обобщение на наситената с културни прояви година може да се цитира бележката на функционер от апарата на ЦК на БКП – „не само древно изкуство да се показва, но и постиженията на социалистическа България".[18]

През следващата 1975 г. френските културни прояви в България надвишават

българските мероприятия във Франция. Изглежда, че България е затруднена да организира всяка година множество прояви от различни сфери на културата, които взаимно да се допълват и понякога – надграждат.

Събитие от 1 август 1975 г. с голямо значение в международния политически живот обаче налага бърза българска адаптация към новите реалности. На тази дата в Хелзинки е подписан Заключителният документ на Европейското съвещание за сигурност и сътрудничество, в който се говори за по-добро взаимно опознаване на народите и доверие помежду им чрез нарастване на културния обмен, а той, на свой ред, ще съдейства за културното обогатяване на нациите и, като следствие, изграждане на съзнание за общи ценности.[19] Официалният мотив за тази т.нар. Трета кошница е продължаването на усилията по пътя на разведряването, започнало през 60-те години. Но още от лансирането на идеята за такава конференция Западът, и най-вече Франция, не крие намерението си да се възползва от формулировките, за да прокара идейното влияние на демократичния свят, което не е желателно на Изток. От една страна, комунистическите държави са обвързани с ангажимент и това, че те са наясно как трябва да покажат придържането към подписите си, е особено видимо в начина, по който се променя съдържанието на българските документи. За да се демонстрира колко отговорно подхожда страната към международното споразумение, в тях започва да се отразява подробна информация за френските културни прояви в България, като дори най-дребните измежду тях се изпълват с подчертано значение с цел представяне на мнима толерантност и отваряне към всеки род инициатива. От друга страна, опитите за прокарване на западното духовно и идеологическо влияние отключват механизма на самосъхранение и подклаждат българския стремеж за себедоказване като достойна и равносилна културна нация с богата история и съвременни достижения, така оказвайки отпор на западните претенции. Напрежението у българските институции по планирането на културни програми, за които да се говори навред, е осезаемо след тържествената церемония в Хелзинки.

Отново в „Пти пале" от 16 март до 13 юни 1976 г. е организирана изложба „Българските икони IX – XIX в.", акцентираща върху византийско-славянската културна общност, и по който случай са проведени две конференции в Лувъра на тема „Възникване и развитие на българската икона". Годишният отчетен доклад на българското посолство е изключително пестелив по отношение на иконографията (2 – 3 изречения!) и издава неудобството от това да се говори на тема, несъвместима с атеистичната комунистическа идеология. Но уникалната колекция провокира неимоверен интерес в Париж (100 000 посетители), отново избран за начална точка на много успешна световна обиколка на експозицията. За сметка на това дипломатическата мисия съставя обстоен доклад за проведената Седмица на българския филм в Париж и в 9 други френски града (2 – 15 юни 1976 г.)[20], с подкрепата на Френската асоциация за художествено и експериментално кино и открита в присъствието на правителствени представители, но посрещната със слаб обществен интерес, дължащ се според посолството на отбелязания отлив на французите от кино-салоните в полза на телевизионния екран.[21]

През 1976 г. е публикувано второ издание на романа „Под игото", преведен от българистите в ИНАЛКО Роже Бернар и Надя Христофорова. Три изложби на съвременни български художници са представени в парижки галерии. Все по-голяма обществена роля се изисква от Асоциацията „Франс – Бюлгари", която организира конференции, прожекции и изложби в различни градове на Франция, а нейното списание информира за туризма, икономическото и културното развитие на България, на спортните ѝ успехи. Залагайки на изградения авторитет в областта на музиката, България организира поредица концерти

на хорове, на чиито афиши е отбелязано, че гостуват по повод изложбата на български икони. Този подход има непосредствен ефект – до техните изяви посетителите са около 200 на ден, след което нарастват на 600 – 650. В медиите се заговаря за „български сезон".[22]

Като поставя висока оценка за изминалата година, българското посолство възнамерява да организира още по-амбициозна програма през 1977 г.[23], но поради съпротивата на институциите в София много малко от планираното се осъществява. Измежду проведените прояви е изложбата на съвременна българска живопис през февруари 1977 г. в Париж (Дечко Узунов, Георги Баев, Георги Ковачев, Милка Пейкова, Тодор Панайотов, Жана Костуркова, Атанас Яранов), която не предизвиква сериозен отзвук. Очаквани великолепни рецензии получава Хоровата капела „Св. Обретенов" през юни, когато медиите отново засвидетелстват дълбоко уважение към българската вокална школа. Положителни са и коментарите за концертите през годината на Квартет „Димов", на хор „Мадригал" и на изключителния пианист Иван Дреников, който от 1976 г. специализира при Алексис Вайсенберг по покана на последния.[24] Публикувана е трета по ред стихосбирка на Любомир Левчев.[25] Френското радио и телевизията посвещават ефирно време на материали за България около националните празници на страната (24 май, 9 септември). Присъствието в емисиите е от голямо значение предвид въздействието им, а и когато се отчете кризата в киното, обезценяваща киноседмиците. През 1977 г. обаче България прави дебют на друг форум – фестивал за съвременни и непоказвани до момента във Франция филми, организиран от парижката община. София се представя със „Спомен за близначката", с исторически мотиви, посрещнат с одобрение от организационния комитет, който приканва България на следващото издание да участва с 5 до 7 филма.[26]

Сериозен замисъл стои зад подготовката на българските културни прояви във Франция през 1978 г., когато страната чества 100-годишнината от освобождението си. Откриващото се българско присъствие в Париж и провинцията е предизвестено от председателя на Комитета за култура Людмила Живкова, която пристига в началото на годината за подписването на новия 3-годишен план за културен обмен и която провежда срещи и разговори с министъра на културата Мишел д'Орнано, министъра на външните работи Луи дьо Гиренго и президента Валери Жискар д'Естен. Посещението е последвано от български културен сезон. Най-голямо място в него е отделено на музикалното изкуство, за което България неведнъж е адмирирана. С голяма посещаемост преминават концертите на Мъжкия камерен хор с диригент Димитър Русков, хор „Мадригал", Квартет „Вълчев", Квартет „Димов", вокалния състав „Йоан Кукузел", балет „Арабеск", Юри Буков, Венцеслав Янков, Минка Русчева и Алексис Вайсенберг, когото френската телевизия отразява в две едночасови предавания. В посолството се състои концерт, посветен на творчеството на Марин Големинов по случай 70-годишнината на композитора. Френската публика е грабната от изпълненията на Стоян Попов и Гена Димитрова, а „представленията в Парижката Гранд опера на „Коронацията на Попея" от Монтеверди и „Симоне Боканегра" на Верди се превърнаха в триумф за н.а. Николай Гяуров, българската вокална школа и прочутите български баси". И това в условията на многобройни гостуващи и местни артисти (само в сезона 1977/78 г. във Франция са поставени 210 опери и оперети).

Цяла година с над 300 представления във Франция гостува българският цирк, гледан от над 1 млн. зрители, за който критиката се произнася: „великолепен спектакъл, чудесна българска школа за циркови артисти", обширно отбелязан и в медиите. Проведена е Седмица на българския филм във Вилжюиф (но без данни как тя е протекла,

какъв интерес е предизвикала), добре се представя „Служебно положение ординарец" на кинофестивала, организиран от парижката община. Българското изкуство получава изява и чрез организирането в сградата на Асоциация „Франс – Бюлгари" на изложба на картини от 30 съвременни художници под наслова „Конесанс дьо ла Бюлгари" („Опознаване на България"). Френската национална комисия за попълване на фондовете на музеите и опазване на културното наследство купува една картина на Димитър Казаков и две графики на Стоимен Стоилов, висока оценка за българските творци. Със съдействието на френското Министерство на културата е показана изложба на гоблени от живеещия във Франция Марин Върбанов. Открита е също експозиция от фотокопия на творби на Николай Рьорих, като случаят е използван за разгласяване на програмата на КК „За издигане ролята на изкуството и културата за всестранно и хармонично развитие на личността".[27]

В областта на книгоиздаването е отчетено публикуването на три заглавия във Франция: „Мир и прогрес – България и съвременният свят" – сборник с речи, статии и изказвания на Тодор Живков, издаден от „Ашет" и представен от началника на кабинета на Живков – Милко Балев[28]; „История на България" с авторски колектив от български учени[29] и романът „Нощем с белите коне" на Павел Вежинов[30] (под егидата на ЮНЕСКО). България присъства в програмите на радиата „Франс мюзик" и „Франс ентер" във връзка с годишнината и националните празници, най-често с музика, изпълнена от български оперни певци и инструменталисти, в някои от случаите съчетана със стихове на Ботев, Вапцаров и Яворов. Френската телевизия излъчва филми за туризма в България, а Първа програма заснема първото съвместно шоу с участието на Лили Иванова, Богдана Карадочева и френски изпълнители.[31]

За 1979 и 1980 г. са предвидени нови мероприятия, които да покажат различни страни на българското духовно и културно развитие, но по такъв начин, че кулминацията на българското присъствие във Франция да съвпадне с 1981 г. във връзка с честването на 1300-годишнината на българската държава. Визираните прояви обхващат гостуване на Софийската държавна филхармония; изложба на българското приложно изкуство, „Изкуство и култура на средновековната българска държава"[32], „Българска ръкописна книга X – XVIII в.", картини на съвременни български художници; провеждане на Седмица на българския филм; издаване на френски език на стихосбирка на Димитър Методиев[33] и „Неосветените дворове" на Йордан Радичков[34], а също и на тематичните книги „Културно строителство на НРБ", „Сборник за древните столици на България"[35] и „1300 години култура и изкуство на България"[36]; да продължат съвместните продукции с френската телевизия и др.[37]

Политически мотивирана, през 70-те години България мултиплицира културната си дейност зад граница, като се стреми да представя едновременно няколко области на изкуствата и с включен задължителен елемент с исторически ракурс. Именно последният се радва на най-добър прием сред френската общественост, наред с изпълнителите на класически сценични произведения. Макар да подбира внимателно заглавията за печат от българската литература и те да са главно на класически автори, да прожектира филми, които са предимно с историческа тематика, без излишен идеологически оттенък и които днес са част от Златния фонд на страната, да показва жанрово богатство в изобразителното изкуство, българската държава не успява да привлече вниманието на публиката, дори когато френските официални власти са ангажирани и дават висока оценка, а критиката е положителна. Последното е по-важно, но едно силно обществено мнение би насърчило тенденцията и България не спира усилията си в тази насока.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Григорова, И.** Акцент във френската външна политика: Източна Европа в официалните приветствия и пресконференции на президента Жорж Помпиду (1969 – 1974). – *Минало*, 2013, 1, 74–84.

[2] *ЦДА*, ф. 405, оп. 9, а.е. 597, л. 2–3, 124.

[3] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 26, а.е. 2622, л. 111.

[4] Бележка (от неизвестен автор/отдел/институция, вероятно от министъра на външните работи) до Политбюро на ЦК на БКП, София, 12 ноември 1971 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 (отдел „Външна политика и международни връзки" на ЦК на БКП) – Франция (необработен фонд).

[5] **Topentcharov, V.** *St Cyrille: ABC de la Renaissance*. P. Seghers, 1969, 48 p.

[6] *ЦДА*, ф. 405, оп. 8, а.е. 356, л. 100–102; ф. 1477, оп. 25, а.е. 2523, л. 26–27; а.е. 2571, л. 61–62; Паметна бележка за проведено съвещание в КПКВЧ от Тодор Додев, първи секретар, София, 25 февруари 1970 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[7] **Topentcharov, V.** *Bulgares et cathares: deux brasiers, une même flamme*. P. Seghers, 1971, 205 p.

[8] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 26, а.е. 2622, л. 110.

[9] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 27, а.е. 2856, л. 24; Информация на БТА за гостуването на Софийската опера в Париж, 19 май 1971 г.; Отчет на посолството на НР България във Франция за 1971 г., Париж, 22 февруари 1972 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[10] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 29, а.е. 135, л. 110–122; За нашата културна, научна и информационна пропагандна дейност във Франция, изготвил Димитър Шишманов, кореспондент на БТА в Париж, Париж, 17 ноември 1972 г.; Бележки и предложения по въпросите на културната пропаганда в чужбина от посолството на НРБ – Париж, Франция, адресирани до МВнР, отдел „Печат и културна дейност", Париж, 2 януари 1973 г.; Отчет на посолството на НР България във Франция за 1972 г., Париж, 19 януари 1973 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[11] **Александров, Е.** *Култура и лична власт (Аз работих с Людмила Живкова)*. С., 1991, с. 16.

[12] За нашата културна, научна и информационна пропагандна дейност във Франция, изготвил Димитър Шишманов, кореспондент на БТА в Париж, Париж, 17 ноември 1972 г.; Бележки и предложения по въпросите на културната пропаганда в чужбина от посолството на НРБ – Париж, Франция, адресирани до МВнР, отдел „Печат и културна дейност", Париж, 2 януари 1973 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[13] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 29, а.е. 2779, л. 16.

[14] *ЦДА*, ф. 1477, оп. 29, а.е. 2768, л. 24–27; а.е. 2779, л. 16, 22–26; а.е. 2803, л. 5–9; а.е. 2814, л. 14–15.

[15] *Petit Palais: Découverte De L'Art Thrace: Trésors Des Musées De Bulgarie*. P. Petit Palais. 1er Janvier 1974, 702 p.

[16] **Guerrin, M.** «Monet», l'une des dix expositions les plus vues en France. – In: *Le Monde*, 21.01.2011 - http://www.lemonde.fr/culture

[17] *ЦДА*, ф. 405, оп. 9, а.е. 597, л. 12, 19, 120–122; ф. 1477, оп. 29, а.е. 2754, л. 196.

[18] Отчетен доклад на партийната организация при посолството на НР България в Париж през 1974 г., Париж, 29 ноември 1974 г.; Отчет за работата на посолството на НР България в Париж през 1974 г., Париж, 15 декември 1974 г.; Бележка, изписана на ръка, с подпис, който се чете *С. Стоянов*, 19 февруари 1975 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[19] *Final act, Helsinki*, 1975, pp. 45-46. http://www.osce.org/

[20] Прожектирани са филмите „Последно лято", „Дърво без корен", „Козият рог", „Мъже без работа", „Осъдени души", „При никого", „Преброяване на дивите зайци", „Откъде се знаем".

[21] **Александров, Е.** *Цит. съч.*, с. 41; *ЦДА*, ф. 405, оп. 9, а.е. 598, л. 146–150.

[22] *ЦДА*, ф. 405, оп. 9, а.е. 598, л. 113, 189; Отчет за работата на посолството на НР България в Париж за 1976 г., Париж, 20 януари 1977 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[23] *ЦДА*, ф. 405, оп. 9, а.е. 598, л. 107–109.

[24] Сайт на Националната музикална академия „Проф. Панчо Владигеров" http://nma.bg/bg

[25] **Levtchev, L.** *Lapidarium*. Trad. Rossitza Kouzmenova. P. Ed. Seghers (Collection Autour du monde). 1977, 65 p.

[26] Доклад на Единната мисия в Париж за 1977 г., Париж, 16 декември 1977 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[27] **Александров, Е.** *Цит. съч.*, с. 69.

[28] **Jivkov, T**. *Paix et progrès (La Bulgarie et le monde contemporain)*. P. Hachette, 1978.

[29] *Histoire de la Bulgarie dès origines à nos jours*: Préf. Georges Castellan. Roanne. Ed. Horvath, 1978, 500 p.

[30] **Vejinov, P.** *Chevaux blancs dans la nuit* (Collection Unesco d'œuvres représentatives). Trad. Kiril Todorov. P. Seghers, 1978, 365 p.

[31] Отчетен доклад на Мисията на НРБ в Париж за 1978 г., Париж, 21 януари 1979 г. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

[32] *La Bulgarie Médiévale: Art et civilisation*: Grand Palais, 13 juin-18 août 1980 (Catalogue Exposition, 223 p.).

[33] **Metodiev, D.** *A l'heure de la transparence automnale* (Collection UNESCO d'œuvres représentatives). Trad. Athanase Vantchev de Thracy. P. Ed. Eric Baschet, 1981, 86 p.

[34] **Raditchkov, Y.** *Les Cours obscures*. Trad. Lilyana Pétrova-Boinay, Charles Boinay et Raymond Albeck. P. Gallimard, 1980, 312 p.

[35] **Stantcheva, M.** *Bulgarie: trois capitales anciennes : Pliska, Preslav, Tirnovo*. P. UNESCO, 1981, 87 p.

[36] **Christov, Chr.** *La Bulgarie 1300 ans d'histoire*. Sofia, 1980, 256 p.

[37] План за работата на посолството на НРБ в Париж през 1979 г., Париж, 30 ноември 1978 г.; План за културен и научен обмен между Народна република България и Република Франция за 1978, 1979 и 1980 година. *ЦДА*, ф. 1Б, оп. 81 – Франция.

THE BULGARIAN CULTURAL ACTIVITY IN FRANCE DURING THE 1970'S

Irina Grigorova

Abstract

Trying to improve its image (after the Prague spring and in relation to the Helsinki process) Bulgaria launched many cultural activities in France, "the world cultural capital", in order to change the mind of the other Western countries due to the respect of the French assessment. Historical artifact exhibitions and performers of classics always touched the public. However, mostly because of the uninterested generation, difficulties in other fields – Bulgarian books, movies etc. – prevailed.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ОПИТ В БЪЛГАРСКАТА БИБЛИОТЕЧНА, МУЗЕЙНА И АРХИВНА СФЕРА

Евгения Русинова

Изложението има за задача да очертае контурите на един дискусионен и в някои случаи емоционално натоварен аспект от историята на институциите – този за чуждия, в случая европейския опит при тяхното формиране и функциониране.

Спирам се върху три групи институции, общото между които е, че:

- са основен елемент от обществената сфера;
- могат да се третират като основни информационни институции;
- имат информационна, образователна, научна, културна и рекреационна функция – т.е. полифункционални са;
- спадат, ако ги анализираме от позицията на маркетинговия подход, към категорията non profit organisations;
- може да се разглеждат, макар и условно, като важни стълбове на демократичното и информационното общество.

Тези институции са създадени като национални и отразяват национални (на по-ниско ниво регионални, локални) специфики. Първообразите им, както и тези на всички институции на следосвобожденска България, са чужди (заимствани отвън) и притежават общи международни специфики.

Когато по отношение на тях се поставя темата за чужд (чуждестранен) опит, на преден план изникват въпросите:

1. Доколко в разглежданата област има местни традиции и доколко водещото при формиране на проучваните институции е наваксване, например спрямо постигнатото в европейски мащаб; този въпрос може да се представи и така: какво е съотношението между българските традиции, съответно практика, от една страна, и от друга – въвеждането на нови, съответно чужди форми и практики.

2. Има ли темпорални особености в процеса на възприемането на опит и от какво зависят те.

3. Каква е степента на присъствието на чуждия опит във функционирането на институциите? Последното може да се представи в няколко съотношения: а) познаване на чужд опит, и съответно – неговото представяне пред специализирани колегии и/или по-широка публика; б) познаване и усвояване (последното до определени граници); в) цялостно използване.

Предпоставка за яснота на изходния анализ трябва да бъде твърдението, че преди всичко повечето от съществуващите сега институции от горните сфери са създадени в периода след 1944 г. Съществуващите до 1944 г. библиотечни, музейни и (това вече само условно казано) архивни институции претърпяват модифициращо развитие и коренна трансформация след тази година. Пак след тази година се създават преобладаващият брой български музеи и библиотеки, както и изцяло (с минимални изключения, които не променят това твърдение) – българските архиви.

Българското развитие поражда констатацията, че ролята на европейския опит по отношение на формирането на трите групи институции има специфики при проявата си. Това е така, защото, от една страна, до 1951 г. в страната въобще няма архивна система/законодателство, като се изключи архивът към Народната библиотека (бивш "Архив на

Възраждането"), архивната сбирка на БАН и Софийският общински архив.[1]

През целия период на съществуването си обаче музеите и библиотеките отразяват чужд опит, и като изключим читалищата – цялата библиотечна, музейна и по-късно архивна сфера следва вече съществуващи европейски образци/практики. При това и при читалищата в основни дейности се проявява чуждият опит. Важни читалищни форми като народните университети и отделните лектории, както и подредбата на книгите (каталогизирането) отразяват чужди практики и образци.[2]

* * *

Прегледът на развитието на библиотечната сфера през периода до 1944 г**.** например показва, че по отношение определени насоки на дейност създателите на българското библиотечно дело добре познават европейската практика. В случая е необходимо уточнението, че една част от библиотечните директори са забележителни интелектуалци и активни общественици, но случайни за библиотечната дейност хора. Някои от тях обаче имат изключителна европейска подготовка. Липсата на пряк професионален опит в библиотечната дейност се компенсира от ерудиция, стремеж да се осмисли състоянието на институцията и да се очертаят нейните перспективи (например П. П. Славейков).[3]

Значението на чуждия опит намира израз в дейността на трима от най-активните библиотечни специалисти в страната. Стоян Аргиров – фактическият организатор на библиотеката на следването си и от специализации в чужбина; той същевременно следи последователно и внимателно чуждата практика**,** което показват неговите публикации.[4] Тодор Боров, който организира библиотеката на Българската земеделска и кооперативна банка и съдейства за подредбата на тази на Съюза на българските инженери и архитекти (и двете през втората половина на 30-те години), усвоява библиотечна теория и практика по време на специализация по библиотечни науки в Германия.[5] Добрин Василев, организаторът на Варненската общинска библиотека, също така следва в чужбина и следи чуждия библиотечен опит.[6] Но още Иван Шишманов през 1896 г. на базата на един обзор показва как чужди идеи инициират в български условия продуктивни предложения.[7]

При библиотеките в някои отношения европейският опит се проявява само в най-общи насоки, защото в различните държави съществуват различни библиотечни системи (например по отношение на каталогизиране, избор на каталозите и др.); различна библиотечна организация (например Германия и Швейцария нямат национални библиотеки) и различни условия, различни политики, а и различна степен на развитие на научните институции и пр.

Примери за популяризиране и практики за въвеждане на чужд опит дава дейността на Петър Ненков, Иван Данов, Ячо Хлебаров. (например интерес и внимание към дейността на Пол Отле/Анри Лафонтен, към публикации и инициативи на Любов Хавкина, Николай Рубакин и проектите им). Британски и от САЩ опит популяризира Маргарита Димчевска; Мара Тодорова-Камерани има непосредствен достъп до италианския опит.[8] Инж. Владимир Орозов редовно следи чуждата практика и проявява голямо внимание към библиотечния опит от САЩ (представяйки го на страниците на сп. „Читалище") и др**.**

И в сферата на библиографията чуждото влияние е много изразително. Българската библиографска наука и практика познава библиографските проекти на Пол Отле и Анри Лафонтен. В началото на своето формиране черпи от руската теория и практика, а по-късно попада под силно влияние на немската библиографска мисъл и практика (с основен посредник отново Тодор Боров).[9]

При музеите се забелязва същата тенденция: Царският естествено-исторически

музей (днес Природонаучен музей на БАН) изцяло следва актуалните европейски образци. Пример за това е квалификацията и нагласата към чужди, при това водещи практики на неговите основни куратори като Фридрих Курциус и Йосиф Буреш. Построяването през 30-те години на новата му сграда отразява най-актуалните за момента тенденции в музейното строителство, респективно оборудване.[10]

При трансформацията на Народния музей в началото на първото десетилетие на XX в. е използван пряко наблюдаваният опит на Стокхолм, Виена, Прага, Белград.[11]

В Народния музей (Народен археологически музей) работят тясно специализирали се в областта на археологията, историята на изкуството и реставрацията лица. Такъв например е първият български професионален дипломиран изкуствовед Андрей Протич (с образование от университети в Хайделберг, Лайпциг, Дрезден). Трябва да се посочат и имената на класическия филолог и археолог Богдан Филов (с отлична квалификация, получена в Бон, Париж, Рим), на архитект Александър Рашенов (следва и получава докторат в Прага), на изкуствоведа Никола Мавродинов (висше образование в Белгия, специализация в Париж).[12]

За изграждането на ред провинциални музеи неоценима (но и неоценена до днес) е ролята на виенския възпитаник д-р Иван Велков, дългогодишен уредник на Античния отдел на Народния музей.[13]

В Народния етнографски музей такива образовали се в чужбина и пренесли чужди практики са Евдокия Петева-Филова (Вюрцбург) и Христо Вакарелски.[14]

Характерно за разглежданите институции е въвеждане на чужд опит, усвоен по време на следване, при специализации, при специална работа с музейни институции. Като форми на опознаване на чужда практика и за навлизане на новости трябва да се отбележат и оживена кореспонденция, книгообмен (личен и на библиотеките), участие в научни форуми зад граница. Израз на наблюдения от чужбина и обобщения на чужди практики (Австрия, респ. Централна Европа) например е идеята на инж. Янко Вирчев за създаване на технически музей.[15]

Ситуацията при архивите не дава възможност да се приведат примери за чужди влияния. Могат да се изтъкнат отделни случаи, които показват внимание към чуждата практика, но те са изолирани – например специалната (дори уникална за българските условия за времето, когато е придобита) професионална подготовка от областта на архивната работа на Иван Дуйчев, или самоподготовката на Иван Богданов.[16]

* * *

След 1944 г. настъпва силното влияние на съветската библиотечна, музейна и архивна практика.[17] При архивите може дори да се говори за изцяло заимстване на съветския опит, ако се доверим на някои актуални изследвания.[18] Но съществуват и международни контакти, включително членуване в общоевропейски/международни организации (например при библиотеките ИФЛА).

На един по-късен етап идва ред на редовни специализации, командировки, запознаване с чужд опит, контакти с учени от западния свят. Това балансира доминиращото влияние на Съветския съюз и другите социалистически страни. Основен въпрос е доколко това влияние е по-изразено или се ограничава до идеологията, политическата практика и до някои специфични форми на дейност, например ограничаване на достъпа до някои документи (т. нар. спецфонд в библиотеките, архиви със специален статут на ползване като фонда на Външно министерство, Архив на МВР и др.), както и до идейната насоченост на масовата работа, до популяризационната дейност, или се разпростира и

е водещо и в организационен и технологичен аспект. Дори без проучване на отделни случаи (case studies) може да се твърди, че в много отношения влиянието е отчетливо изразено при организацията на дейностите, структурирането на звена и пр. в отделните три разглеждани сфери. Същото би могло да се твърди и по отношение на технологичните процеси, но с някои категорични уточнения. Един анализ на библиотечните практики например показва, че съществува значително припокриване при дейности, които според западната практика могат да се идентифицират като PR, а също така и при някои форми на маркетинг и осъществяваната по съветски образец работа с читателите, масова работа с посетителите на музеите, пропагандиране на музейните експозиции, на библиотечните фондове и др.[19]

* * *

Съпоставката на практики до 1944 г. и за периода между 1944 и 1989 г. позволява да се направи извод, че по отношение на чуждите влияния в трите разглеждани области се проявяват определени темпорални специфики:

- Българските музейни и библиотечни специалисти до 1944 г. с минимални изключения са европейски възпитаници. Тук трябва да се допълни, като пример от развитието на библиотечното дело в страната, че освен европейския опит (този, който са получили в страните, където са специализирали или учили), българските библиотечни специалисти пропагандират и опита на САЩ, обръщат внимание на "американски" практики, които могат да се въведат в страната.
- След 1944 г. целенасочено, интензивно и масово се въвежда съветският опит: той идва в една много специфична ситуация, която се характеризира с:

а) слаборазвита музейна система, почти никакъв опит в музейно строителство и обзавеждане (изключения са двата конкурса за музей и библиотека в София от времето до 1914 г., построяването на сграда за Царския природонаучен музей, конкурсът за музей и библиотека във Велико Търново)[20];

б) отсъствие на модерна архивна система, и фактически – на архивно дело;

в) недоразвита библиотечна система.

Това позволява съветски опит фактически да се използва при създаване на функционираща музейна, архивна и библиотечна система.

В условията на посткомунистическия преход значението на чуждия, конкретно "западния" опит се превръща в основен типологизиращ белег на процесите в разглежданите три сфери. Защо чуждият, в случая европейският опит е важен? Отговорът включва няколко аргумента: заради мащаба и множеството продуктивни решения, които предоставя; заради общото културно наследство; заради европейските проекти и общи програми, в които библиотечната, архивната и музейната сфера могат успешно да се интегрират. В български условия може би последният, трети фактор има най-голяма стойност: достатъчно е да се посочи значението на проекта Europeana за активизиране на българската библиотечна общност. Участието в организации, програми и почини обогатява практиката, мобилизира съответните колегии и съдейства за привличане на публика. Като пример за последното може да се посочи *Нощта на музеите,* чужда практика, която, макар и единично, веднъж в годината привлича вниманието на медии, различни институции и колективни тела и – в крайна сметка – най-разнообразна публика.

* * *

Важен аспект от разглежданата тук тема е **как се усвоява европейският опит.** Преди всичко той се популяризира чрез лекции, статии, преводи и пр., като в основата

им са или чужди текстове, или непосредствени наблюдения на чужди практики. Един от използваните подходи е да се представи чуждият опит сам за себе си – т.е. констативно, и разбира се, и аналитично. Друг подход е опитът да се представя съобразен с оглед възможното му прилагане в България. Съблюдаването на тези практики има различен интензитет в различни периоди от време. Така например в областта на библиотеките през времето до 1944 г. чужд опит се представя с изричното посочване на ползата му за България, а в двата следващи периода прилагането му като цяло е без особено съобразяване с условията в страната. Много ясно това проличава от специализираната литература и от различните учебни и други помагала.

На базата на специализираните публикации по библиотечна, музейна и архивна проблематика може да се обобщи, че европейският опит е познат, но само частично е представен в специализираната книжнина. Това не означава, че той се усвоява системно, целенасочено и диференцирано. Отделните примери на заимстване не могат да се идентифицират с подобно усвояване; последното, като правило, е частично. За цялостно използване на определен опит не може да се говори; такава формулировка е валидна само по отношение на съветския опит. Важно е да се посочи, че в български условия отсъства или е много ограничено критичното отношение към чуждия опит, цялостното му интерпретиране, сравняването между българска и чужда практика. Основен недостатък при усвояването е пренебрегването на спецификите на съществуващата българска практика, на съществуващите традиции, както и на изискванията на българската действителност.

За периода до 1944 г. се проявява една особеност: познаването на чуждите практики е епизодично, прилагането на чужд опит е крайно неравномерно, на ниво експериментиране (например въвеждане на десетичната класификация при подредбата на книгите в Плевенската библиотека). Освен това нито една от трите разглеждани тук сфери не е представена на ниво образование и изследователска дейност. Библиотечното, музейното и архивното образование и наука се намират едва в началната си фаза, в етап на формиране.

Трудностите при въвеждане на чуждия опит се дължат на няколко основни причини.

За периода до 1944 г. това е липсата на цялостна национална политика (координиране), липса на средства и на професионализирани специалисти; някои от разглежданите институции са още в начален етап на развитие.

През времето между 1944 и 1989 г. преобладава съветският и на другите социалистически държави опит; доминират догматични постановки, ведомствени интереси. Съществуващата централизирана система на ръководство в областта на културата и образованието в определена степен ограничава инициативността. Не е за пренебрегване и ролята на централизираното методическо ръководство, която наред с позитивните си страни има и задържащо влияние.

За етапа след 1989 г. е присъщо силно навлизане на чужди идеи, дори авангардни виждания, но и проява на известна самоцелност и на идейно-политическа пристрастеност. За библиотечната сфера тези специфики не позволяват да се усвои скандинавският опит (който е пренебрегнат за сметка на практиката на щата Колорадо!).[21] Едностранчивост и идеологическо натоварване обуславят прекъсване на удачни, успешни, резултатни практики, разпространени до 1989 г. Така например се изоставя дори доброто от масовата работа в библиотеките.

Проблематично е и въвеждането на европейски практики в системата на оценяване

на извършените дейности. По време на социалистическия период се разработва система от количествени показатели**,** които често са завишавани, за да се отчитат нереални постижения. В годините на посткомунистическия преход за оценяване се прибягва до общи, неконкретни постановки. Независимо от демонстриране на съпричастност към потребителите, и през двата периода силно се подценява обратната връзка; потребителят в голяма степен само лицемерно е припознаван като авторитет. Посочените примери илюстрират тенденция, която затруднява социализирането на чуждия опит.

Моите преки наблюдения в библиотечната сфера например показват силното пренебрегване на стария чужд опит (все едно дали западноевропейски, или съветски) за сметка на стремеж за внедряване на "нови" методи и практики, които в много отношения по нищо не се отличават от старите (базирани на западноевропейския и съветския опит) практики. Например позоваване на чужд, главно от САЩ библиотечен опит е формално, неосмислено. То отстъпва много на позоваването на един Аргиров например, който, без да е посещавал САЩ, популяризира и представя с оглед на българските условия тамошната практика (библиотечния данък).

Същевременно разглежданите три сфери дават изразителен пример за ролята на чуждия опит, за отвореността на музейната, библиотечната и архивната област към различни идеи и влияния. Чуждият европейски опит и практика може да се разглеждат като основни, решаващи и съществени. Тяхното познаване и въвеждане улеснява кооперирane и унифициране на дейности, съвместни разработки, внедряване на добри практики. Там, където чуждият опит е съотнесен към българските условия, се наблюдават значителни постижения.

Самобитното, специфичното национално/локално ясно могат да се открояят именно при съпоставка с чуждия опит, съчетанието, балансът между едното и другото гарантират успешното функциониране на библиотечната, архивната и музейната система на страната.

Успешното усвояване на чуждия опит зависи преди всичко от оценяване на местните условия и на ресурс, с който институцията разполага. Тук под ресурс трябва да се разбира: фондове, материална база (хранилища, мебели, помещения за експониране на фондовете, респективно за научни прояви), персонал (вкл. и умението му да работи с хора, подготвеност за презентационна дейност), както и познания за средата, за потребителите, съответно – евентуалните потребители.

Изследването на заимстването и усвояването на чужди идеи, практики и опит може да се обособи в две насоки. Първата е кой, по какви причини и защо усвоява конкретен опит и как го популяризира. Втората може да се обозначи като конкретно технологична. При нея вниманието се съсредоточава върху въпросите: защо точно това е избрано, отговаря ли то на местните условия и специфики, как е внедрено, защо е успяло/не е успяло внедряването.

БЕЛЕЖКИ

[1] За ранната история на българското архивно дело вж. **Анчова, К ., М. Пискова, М. Тодоракова** (съст.) *Архив на българските архиви*. Благоевград. 2003; **Кочанкова, А.** *Българско документално наследство. Архиви и институти на паметта*. С., 2013 (за периода до 1944, 17–46); *Документи за историята на Българската академия на науките*, т. III: 1911 – 1944. Съст. П. Миятев и др. С., 1974, док. № 129, с. 161.

[2] Различни нюанси по темата вж. при: Петкова, Л., Сл. Шопова (съст.) *История на Университетската библиотека "Св. Климент Охридски" 1888 – 1944*. С., 2011; Недков, С. Първите къщи-музеи в България:

на Руско-турската война и на българските писатели. – В: *Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75- годишнината ѝ*. Съст. Кр. Даскалова, И. Пенелов. С., 2012 (с. 310: Още през първото десетилетие на XX в. Стоян Заимов ползва като консултанти Емил Джонстън и Л. Паулсен). За различните външни (чужестранни) влияния в архивната сфера вж. Савов, Н. *Към историята на българската архивистика (Българската общественост и документалното ни наследство)*. С., 1991; Съотношението местно/чуждо законодателство в същата област е добре представено у: Минцев, Д. Нови данни за архивното законодателство в България. – *Архивен преглед*, 1997, № 1-2, 36–37.

[3] Йорданов, В. *История на Народната библиотека в София: По случай 50-годишнината ѝ 1879 – 1929*. С., 1929.

[4] **Русинова, Е.** Визията на Стоян Аргиров за библиотеката. – В: *Академик Стоян Аргиров и библиотечното дело в България*. С., 2001, 77–87.

[5] **Русинова, Е.** Личностният фактор – ключ към библиотечно/библиографската история (случаят Тодор Боров). – В: *Библиотеки, четене, комуникации*. Велико Търново, 2007, 55–64.

[6] *100 години от рождението на Добрин Василев. Научна конференция. Сборник от материали.* Варна, 1993.

[7] Шишманов, Ив. Народните библиотеки, техният развой и тяхната уредба. – *Училищен преглед*, I, 1896, № 4, 381–404; № 5, 506–515.

[8] Маргарита Димчевска получава през 1923 – 1925 г. в Лондон библиотечно образование (London University School of Librarianship); Мара Тодорова специализира в Германия. Вж. Даскалова, Кр. *Жени, пол и модернизация в България 1878 – 1944*. С., 2012, 388–389; Назърска, Ж. Пионерките в българското библиотечно дело. – *Библиотека*, 2005, № 6, 29–36.

[9] Правдомирова, Д. *Формиране и развитие на библиографската наука в България до 1944*. С., 2010.

[10] По материали от личен архив, София.

[11] **Радонов, З**. Възникване и първоначална дейност на държавните музеи в България (1878 – 1944). – *ИДА*, 1971, № 22, 249–262.

[12] **Миятев, Кр.** Архитект Александър Рашенов. – *ИБАИ*, 12/1939, 301–302; **Соколова, Д.** Никола Мавродинов – историкът на изкуството. – В: *Приносът на Тутракан в националната и европейската култура.* Тутракан, 2009, 33–43.

[13] **Радонов, З**. За възникването на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото (1878 – 1944). – *ИБИД*, 1978, № 31, с. 153–168.

[14] **Ковачева-Костадинова, В.** Христо Вакарелски и Националният етнографски музей. – *Българска етнография*, 1996, № 4, 18–29.

[15] **Вирчев, Я**. Да създадем технически музей. – *СпБИА*, XXXVII, 1937, № 21, 247–248.

[16] **Кочанкова, А**. *Цит. съч.*; вж. също като пример: **Богданов**, **Ив.** *Архивология*. С., 2014 (текст от 1939).

[17] Калайджиева, К. *Материали за историята на Народната библиотека 1944 – 1908*. С., 2003.

[18] Петкова, Ст. Щрихи към историята на българските архиви. – *Архивен преглед*, 2009, № 3–4, 15–28. Цитираната статия откроява една динамична картина на организиране на архивни фондове по библиотечен модел, затруднено възприемане на чужд опит, докосването до практики от Холандия и Франция, както и опознаване на западен опит през съветската архивистка теория. Нещо повече, чрез изучаване на руски архивистични текстове много от световните постижения в архивистиката ще бъдат усвоени и в България.

[19] **Русинова, Е**. О русском влиянии на болгарскую библиотечную науку и практику. – В: *Историко-культурное взаимодействие на пространстве СНГ в контексте развития книгоиздания, книгообмена и науки о книге*. Киев, 2011, 145–146.

[20] **Недков, С.** *История на музейното дело в България*. С., 2006.

[21] **Русинова, Е**. Безкритично възприемане – формално усвояване (българската библиотечна наука и практика и осмислянето на чуждия опит). – В: *Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век*. С., 2011, 180–186.

EUROPEAN EXPERIENCE IN BULGARIAN LIBRARY, MUSEUM AND ARCHIVE AREAS

Evgeniya Rusinova

Abstract

The report presents a controversial and sometimes emotionally charged aspect of the history of institutions – that of the foreign, in this case the European experience in their formation and operation. Highlighted are the specifics of the three main phases through which passes the development of the museum, library and archive system of the country with a view to adopting ideas, approaches and overall borrowings from outside. These stages are: 1) from the establishment of the modern Bulgarian state from 1878 to 1944; 2) from 1944 to 1989, i.e. during the socialist Bulgaria; 3) the period after 1989. An emphasis is put on the channels through which enter foreign influences and practice. There are presented the basic trends in the activities of libraries, archives and museums associated with European influences.

КРЪГЛА МАСА: ШУМЕН И ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ XVIII – XXI ВЕК

НАГРЪДНИ ИКОНИ ОТ ШУМЕНСКО

Ирина Витлянова

Предмет на настоящото съобщение са група нагръдни икони, постъпили във фонда на Шуменския музей по различно време и при различни обстоятелства. По косвени данни от водените бележки при постъпването на иконите, както и по аналогии, нагръдните икони могат да се отнесат в хронологическите граници на втората половина на XIX в. – началото на XX в. Групата включва икони, изработени от седеф, кост, дърво или различни сплави с изображения на библейски сцени и християнски символи.

По своето функционално предназначение нагръдните икони са сакрални предмети, за които се смята, че поради вложената в тях човешка енергия и семантична натовареност те са в състояние да окажат благоприятно въздействие върху живота на хората. В това си качество, окачени на врата или апликирани към дрехата, те изпълняват ролята на апотропеи. С изобразените върху тях светци покровители или различни други религиозни сюжети нагръдните икони въздействат духовно. В тях според вярващите са закодирани магически и религиозни послания, възприемани от обикновения човек като спасителни. Християнинът вярва, че носейки изображението на Бога или на негов символ, представен върху иконата, ще привлече добронамерeността му към себе си[1].

Разглежданите нагръдни икони можем условно да разделим на няколко подгрупи, в зависимост от материала, от който са изработени: икони от седеф, от кост и дърво, и икони от метални сплави. По отношение на изобразените върху тях иконографски сцени – представени са св. св. Константин и Елена, Рождество Христово, Исус Христос в Йерусалим, Разпятие Христово, св. Георги Победоносец, Дева Мария с младенеца, св. Стилиян Детепазител, Христос и четиримата евангелисти и други религиозни изображения с твърде неясни поради качеството на изработката сюжети[2].

Най-многобройна е групата на нагръдните икони, изработени от седеф. Сред тях преобладават тези с кръгла форма. И това не е случайно. Кръгът е древен графичен символ на слънцето, на жизнената сила и плодородието. Редица автори, разглеждайки семантиката на кръга, неизменно го свързват със слънцето или луната[3]. В традиционната култура народът отъждествява слънцето с великденски кравай, който отразява връзката му със земеделския начин на живот. Кръговата форма се асоциира и с култа към редица божества, символ е и на вечността и жизнената енергия, затова ритуалното обикаляне в кръг около купела например показва на покръстения, че той трябва вечно да принадлежи на Христос. Кръгът е символ и на усвоеното културно пространство от природата и хаоса.

При разглежданите култови предмети ценностно осмислен е и материалът, от който са изработени. В народните вярвания изделията от седеф играят ролята на апотропеи, които имат способността да предпазват живота на техните притежатели. Някои изследователи свързват седефения цвят с бялата одежда, с която Христос е облечен след кръщението, която в случая символизира безсмъртието.

Интересен иконографски сюжет е изобразен върху кръгла седефена нагръдна икона. В изобразителното поле на седефената плочка е представено Рождество Христово (обр. 1, кат. № 5) с образите на св. Богородица и св. Йосиф, обърнали глави към Исус, който е положен между тях. Исус е представен с поглед към небето, към Витлеемската звезда, която изпраща към него силен лъч. Образите са представени твърде схематично и анатомически неточно.

Често срещан сюжет е Разпятие Христово (обр. 2, кат. № 10). В представената

композиция върху нагръдна икона тялото на Христос и кръстът са разположени в центъра на изобразителното поле. В традиционните представи изобразеният кръст, заемащ пространството от небето до земята, символизира най-често моста, съединяващ земното и небесното царство. Персонажите в религиозната сцена, както и декоративната рамка около тях, оформена от дребни успоредни чертички и триъгълници, са подчертани с черен емайл. Подобно на класическите иконографски сцени, и тук лицето на Исус е обърнато към св. Богородица. Жестовете, с които е изобразена Христовата смърт, са сдържани и спокойни. Божията майка се намира от дясната страна на кръста с протегната напред ръка, а вляво от кръста е изобразен св. Йоан. Сцената на Разпятие Христово заема определено място в религиозния живот на всички християни и има определена семантична натовареност, свързана с образа на Христовата божествена жертва, която символизира човешкото спасение.

Върху друга кръгла седефена плочка е изобразена иконографската сцена Христос и четиримата евангелисти (обр. 3, кат. № 14). Композицията е представена в подходяща рамка, обградена с бордюр от листа, вероятно символизиращи лавровия венец. Сцената с четиримата евангелисти, разположени на четирите върха на кръста с прикования върху него Исус Христос, е изключително популярна. Това е символика, която се повтаря в много християнски църкви, независимо от тяхната деноминация. По отношение на поредността на подреждане на четиримата евангелисти, макар че липсват надписи или инициали, те са следвали официално приетия ред на написване на четирите евангелия: вляво горе е Матей, вляво долу – Марко, долу вдясно – Лука, и горе вдясно е Йоан. Всъщност изображенията представляват едновременно образи, инициали и символи. Неслучайно те са поставени в четирите ъгъла на кръста с разпънатия Христос, символизиращи четирите ветрове, които ще разнасят евангелията и благовестието за Исуса Христа по четирите краища на света.

Върху кръгла седефена нагръдна икона (обр. 4, кат. № 4) откриваме иконографската сцена на Богородица Коронована. Централният образ е рамкиран от окръжност от геометрични орнаменти. Иконографията представлява бюстово изображение на Богородица с корона, с шестлъчна звезда на гърдите. Тази иконография се появява и налага твърде рано на Запад, но у нас е приета едва след XIV в.

Сред разглежданата група нагръдни икони се среща и образът на св. св. Константин и Елена (обр. 5, кат. № 21). Върху метална плочка с размери 6,5 х 6 см, имитираща филигран, с многостенна форма, в специално гнездо е монтирана седефена плочка. При изобразяването на двамата светци върху седефа е използвана традиционната иконографска схема на подреждане – св. Константин и св. Елена, а между тях е Кръстът Господен.

При друга седефена кръгла икона лицевата страна е заета от гравирано изображение на Христос (обр. 6, кат. № 20). В едната си ръка той държи меч, а в другата книга. За пръв път тази иконография се появява в XIV в. в манастира Дечани (Косово). Според иконографското тълкуване в мечът е съсредоточена духовна сила, свързана със символиката на ритуалното отсичане на сторени грехове.

Част от изобразените религиозни сцени и светци са твърде схематични, плитко гравирани върху седефа. При отделни образци композицията е допълнена от черен емайл, който откроява и акцентира нашето внимание върху самия персонаж в сцената. Обикновено изобразените сюжети са фланкирани от обкръжаващи ги геометрични или линеарни орнаменти, оформящи рамка около тях.

В отделна група може да отделим нагръдните икони изработени от метали, с правоъгълна или квадратна форма. Тези геометрични фигури се използват не само като

декоративна украса в народното изкуство. Често пъти, тяхната форма се осмисля, като символичен образ на четирите страни на света. Оттук и възприемането им като символ на равновесие, стабилност, ред, справедливост и мъдрост. В християнската символика е широко разпространено вярването, че квадратът е модел на абсолютната святост[4]. Сред тази група икони се срещат религиозните сцени на: Дева Мария с младенеца, Богородица Оранта, Рождество Христово, Влизането на Исус Христос в Йерусалим и образите на Св. Стилиян Детепазител, Св. Георги и Св. Константин и Елена.

Върху правоъгълна нагръдна икона (обр. 7, кат. № 6) е изобразена иконографската сцена Влизане на Исус Христос в Йерусалим. Според Евангелието Христос, е представен седнал смирено върху магаре, съпровождан от своите ученици. Сцената е развита сравнително подробно на фона на архитектурата на библейския град. При портите на Ерусалим вярващите приветстват Спасителя с радостни възгласи, постилайки пътя му с палмови, маслинови и върбови клони, здравец и цветя. В семантичен план, тази сцена очертава границата между хаоса и реда, и доброто и злото.

Сред металните нагръдни икони срещаме най-мощния оброк и универсален символ на сакрални ценности – кръстът. В конкретният случай кръстния знак е изобразен върху оловна правоъгълна плочка (обр. 8, кат. № 17). В центъра му е представено схематично Разпятие Христово. Четирите страни на кръста завършват с по още един кръст. В традиционните вярвания кръстът, като религиозен символ осигурява на своя притежател благополучие, богатство и предпазва от нещастия. Не случайно в почти всички световни култури, той се явява универсален апотропей. Преди всичко обаче, той е символ на Христос и християнската вяра, което предопределя неговото изобразяване върху нагръдните икони.

Изображение на Св. Стилиян Детепазител е представено върху една сребърна, бронзова и оловна нагръдна икона (обр. 9, 10, 11, кат. № 19, 13, 11). Обикновено образът на светеца се изобразява върху накити и амулети, които се подаряват най-вече на деца, тъй като според народните вярвания той е техен закрилник. В разглежданите нагръдни икони Св. Стилиян е представен твърде схематично, благославяйки с лявата си ръка и придържащ с дясната ръка пеленаче.

Върху сребърна икона с форма на квадрат откриваме централно представен образът на Дева Мария с младенеца, изобразен в рамка, завършваща по краищата с растителен мотив (обр. 12, кат. № 9). По четирите страни на квадрата са разположени образите на четиримата евангелисти, оформящи нагръдната икона като кръст. И тук представените иконографски сюжети, освен религиозната си семантична натовареност, несъмнено играят и ролята на апотропеи и пазители от зли сили.

Интересна в иконографско отношение е една квадратна оловна икона, на която е представен образът на Св. Богородица (обр.13, кат. № 12). Изобразената сцена най-общо напомня сюжета на Молещата се „Пресвета Богородица Оранта", който е често пресъздаван в изобразителното изкуство. В раннохристиянската епоха с този термин се означава изображението на молеща се фигура в пълен ръст с вдигнати до нивото на лицето ръце. В храмовата иконопис изображението на Богородица в цял ръст с ръце вдигнати за молитва се възприема в по-широк аспект: с молитвата си Богородица свързва в едно небесното и земното царство. В разглежданата икона Богородица е представена в центъра на сцената, в цял ръст, с вдигнати молитвено ръце, като закрилник и застъпник на хората, изобразени от двете страни на нозете й. Именно поради тези си качества, представената иконографска сцена намира определено място сред изобразителния материал на тази група икони.

Разглеждайки колекцията от нагръдни икони впечатление прави честата употреба на олово и сребро при тяхната изработка. Този факт може да се обясни с традиционните вярвания, датиращи още от Античността, според които оловото притежава магически и предпазващи свойства[5]. Направата на талисмани и амулети от сребро се свързва пък с древните вярвания, че то притежава качествата да премахва отрицателни влияния и злите сили. В българската народна традиция среброто предпазва от уроки, магии и демони[6]. Тези вярвания обясняват многобройната употреба на сребърни и оловни икони в музейната колекция.

Една част от иконите в колекцията са двустранно изографисани с религиозни сцени. Към тази група се причислява нагръдна икона с изображение върху лицевата страна на Богородица с младенеца. Представени са в правоъгълна рамка, под тях двама молещи се евангелисти, между които е изобразен стилизиран кръст (обр. 14, кат. № 7). На обратната страна е представен Голготският кръст, фланкиран с копието и гъбата – символите на Христовите мъки. Под кръста е изобразена главата на Адам. Поради примитива на изображението трудно могат да се разчетат надписите по иконката.

Към групата на двустранните икони принадлежи и сребърна правоъгълна икона с изображение на св. св. Константин и Елена. На опаката страна е представено изображение на Исус Христос, благославящ с една ръка а в другата държащ евенгелието (обр. 15, кат. № 8).

Разглеждайки иконографските сюжети впечатление прави избора на изобразяваните светци – войни-мъченици, демоноборци, различни варианти на представяне на Богородица. Всички те са свързан с ролята на иконата да закриля своя приносител. Това са светци, които са надарени от Бог със способността да лекуват и помагат или са преживели мъченическа смърт. Показателен пример в това отношение е сребърна правоъгълна иконка с двустранно изображение на Св. Богородица с младенеца – закрилница на човешкия род и Св. Георги – почитан заради борбата му срещу злото (обр. 16, кат. № 22).

Друга група оформят нагръдните икони изработени от дърво или кост. Те са двустранно изографисани, с различна форма и символи. Като цяло при костените и дървените нагръдни икони изображенията са плитко врязани, с по-бедно сюжетно съдържание в сравнение с разгледаните по-горе иконографски сцени.

Интерес представлява нагръдна икона с триъгълна форма, изработена от кост (обр. 17, кат. № 18). На лицевата страна на иконата е изобразена схематично Богородица с младенеца, а на обратната страна е представен Христос. В християнството триъгълната фигура се свързва с представата за Св. Троица и според народните вярвания тази форма притежава способността да отклонява лошия поглед[7]. В египетската митология триъгълникът се свързва с „божественото око", притежаващо разрушителна сила. Най-вероятно следи от тези вярвания са в основата на избора на нагръдни икони с триъгълна форма. В народната практика те се носят от жените за да са плодовити. Именно това вярване може да се обясни избора на представената религиозна сцена на Богородица с младенеца върху иконата. Във фолклора Богородица е символ на майчинството, закрилница на християните и пазителка на човешкия род. В този смисъл нейният образ представен върху нагръдната икона с триъгълна форма, подсилва още повече нейната апотропейна функция.

Върху друга костена икона с кръгла форма е изобразен един от най-популярните в християнската църква сюжети на Св. Георги Победоносец, който с копие пробожда змея (обр. 18, кат. № 1). Изобразяването на светеца върху нагръдните икони е свързано

преди всичко с култа към светеца, и с вярването, че той е покровител на любовта и брака. Образът му се свързва и с идеята за змееборството, и от тук произтича неговата религиозна натовареност като светец-покровител[8]. Най-вероятно представянето му по разглежданите икони е свързано с приемането му за покровител и закрилник на хората и животните. На опаката страна на иконата, въпреки примитива на представената религиозна сцена можем да разчетем образите на св. св. Константин и Елена, държащи Кръстът Господен.

Сравнително детайлна е изработката на кръгла дървена икона с изображение върху лицевата страна на Богородица с младенеца, а на опаката Исус Христос (обр. 19, кат. № 16). Впечатление прави обстоятелството, че при представянето на Богородица майсторът достига до портретуване на образът й. Изображенията са много умело предадени, на места с най-дребните детайли: дрехите, главата на светицата и др. Иконата е околовръстно апликирана със сребърен обков, в горния край завършваш с халкичка за окачване. Наличието на сребро към иконата подсилва още повече качеството ú на апотропей и защитен символ.

Сцената Благовещение е представена на лицевата страна на овална нагръдна икона (обр. 20, кат. № 2). Изобразени са две фигури – Богородица седнала на трон, получава благата вест от Архангел Гаврил. На опаката страна е изобразен Кръстът Господен. Известно е, че кръстния знак е най-мощния апотропей. В много отношения той символизира безсмъртието, надеждата, плодородието и живота. Носен на гърдите той предпазва от магии, нещастия и болести.

Сред колекцията нагръдни икони внимание заслужава една от тях, чиято форма е листообразна, с отвор за окачване в горния край (обр. 21, кат. № 3). От двете и страни е представен образът на Богородица. Макар и твърде схематично, изображението е умело изработено, спазени са пропорциите и обема на образа. Майсторът се е съобразил с рамката, в която трябва да изгради иконографската сцена.

Изработването на нагръдни икони и амулети с форма на листа или цветя е срещана практика в традиционната култура. Тя се свързва с древния култ към цветята и растенията, които според народните вярвания притежават свръхестествена сила да предпазват от болести и уроки и да пренасят своите качества – здравина, сила и жизненост върху човека[9].

Носенето на нагръдни икони с изображение на Св. Богородица е свързано със символичните значения и продуциращите функции на светицата. Поставянето на такава икона може да се приеме като желание за изцеление от дадена болест, и като молба за помощ и благополучие[10]. Същите апотропейни функции са закодирани и в костена икона с кръгла форма на лицевата страна, на който е изобразена Богородица с младенеца. На опаката страна е представен Христос благославящ с дясната ръка, а в лявата държащ Евангелието (обр. 22, кат. № 15).

Представените по-горе нагръдни иконни от фонда на Шуменския музей, с изобразените върху тях иконографски сцени и образи осветляват в много отношения редица въпроси от религиозните вярвания и практики на българите. Макар и много от тях да са представени с известна степен на схематичност и примитив, със своето идейно съдържание, те несъмнено отразяват традиционните естетически виждания, както на приносителите им, така и на техните анонимни народни творци.

Каталог

1. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Костена плочка. Кръгла форма. На лицевата страна – *Св. Георги Победоносец,* на опаката страна – *св. св. Константин и Елена*. Размери: диам. 3,5 см. Инв. № 877. Обр. 18.
2. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Костена плочка. Овална форма. На лицевата страна е изобразено *Разпятие Христово*, а на опаката – сцена на *Благовещение*: Архангел Гавраил се явява пред Дева Мария. Размери: шир. 3 см., дълж. 3,5 см. Инв. № 878. Обр. 20.
3. ***Нагръдна икона***. Костена плочка. Листовидна форма. Изображение на *Богородица*. В горния край отвор за окачване. Размери: дълж. 3 см., шир. 1,5 см. Инв. № 879. Обр. 21.
4. ***Нагръдна икона***. Седеф. Кръгла форма. На лицевата страна изображение на *Богородица Коронована*. В горния край на плочката оформен малък триъгълник с отвор за окачване. Размер: диам. 4,2 см. Инв. № 880. Обр. 4.
5. ***Нагръдна икона***. Седеф. Кръгла форма. На лицевата страна сцената *Рождество Христово.* В горния край на плочката оформен малък триъгълник с отвор за окачване. Размер: диам. 4 см. Инв. № 881. Обр. 1.
6. ***Нагръдна икона***. Мед. Правоъгълна форма. На лицевата страна религиозна сцена *Влизането на Исус Христос в Йерусалим*. В горната част малка правоъгълна плочка с изображение на глава на светец. Размер: шир.6,8 см., дълж. 4,5 см. Инв. № 882. Обр. 7.
7. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Бронз. Квадратна форма. На лицевата страна сцена изобразена в орнаментален правоъгълник с образа на *Дева Мария с младенеца.* В пространството под тях е представен кръст, а от двете му страни светци. На опаката страна на плочката е изобразен *Кръста на разпятието*. Размер: шир. 2,5 см., дълж. 2,5 см. Инв. № 883. Обр. 14.
8. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Сребро. Правоъгълна форма. На лицевата страна е изобразен Христос. На опаката страна *св. св. Константин и Елена*. Размер: шир. 2,5 см., дълж. 1,8 см. Инв. № 884. Обр. 15.
9. ***Нагръдна икона***. Сребро. Кръстовидна форма. В средата на всяка страна е оформен кръг. Във всеки кръг е представен образът на четирите евангелисти. В средата е изобразена квадратна плочка с религиозна сцена – *Дева Мария с младенеца.* Размер: шир. 5,5 см., дълж. 6 см. Инв. № 885. Обр. 12.
10. ***Нагръдна икона***. Седеф. Кръгла форма, назъбена по края. Бордюр от дребни успоредни чертички и втора окръжност оформена от триъгълници. На лицевата страна е представено *Разпятие Христово.* От двете му страни изобразени жени със свят кръг на главите. Размери: диам. Инв. № 888. Обр. 2.
11. ***Нагръдна икона***. Олово. Правоъгълна. На лицевата страна изображение на *Св. Стилиян Детепазител*. Представен е със жезъл в едната ръка и с пеленаче в другата. В горният край на плочката отвор за окачване. Размери: шир. 3 см., дълж. 3,5 см. Инв. № 1023. Обр. 11.
12. ***Нагръдна икона***. Олово. Квадратна форма. На лицевата страна изображение на *Богородица* в цял ръст, с вдигнати ръце, а от двете страни на нозете ѝ изобразени молещи се хора. Размери: шир. 5 см., дълж. 4,7 см. Инв. № 1425. Обр. 13.

13. ***Нагръдна икона***. Бронз. Правоъгълна форма. Изображение на *Св. Стилиян Детепазител*. Размери: шир. 2,5 см., дълж. 3 см. Инв. № 1426. Обр. 10.
14. ***Нагръдна икона***. Седеф. Кръгла форма. На лицевата страна *Христос и четиримата евангелисти*. По края бордюр от листа. В горния край на плочката отвор за окачване. Размери: диам. 8,8 см. Инв. № 1427. Обр. 3.
15. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Дърво. Кръгла форма. На лицевата страна *Богородица с младенеца,* на опаката страна Христос. В горния край халкичка за окачване. Размери: диам. 2,4 см. Инв. № 1433. Обр. 22.
16. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Дърво, със сребърен обков. Кръгла форма. На лицевата страна *Богородица с младенеца*, на опаката *Христос*. В горния край петлик за окачване. Размери: диам. 3 см. Инв. № 1438. Обр. 19.
17. ***Нагръдна икона***. Олово. Правоъгълна форма. Върху метална пластинка изпъкнал кръст с изображение на *Разпятие Христово*. Всяка една от страните на кръста завършва с по едно зърно в края. Размер: шир. 1,6 см., дълж. 2 см. Инв. № 1466. Обр. 8.
18. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Костена плочка. Триъгълна форма. Повърхността на дребни ромбчета. На лицевата страна изображение на *Богородица с младенеца*, а от опаката е представен Христос. Размери: шир. 3 см. дълж. 3,5 см. На места отчупена. Инв. № 2365. Обр. 17.
19. ***Нагръдна икона***. Сребро. Правоъгълна форма. На лицевата страна изображение на *Св. Стилиян Детепазител*. В горния край на плочката полукръгла издатина с отвор, в който е вкарана халка за окачване. Размер: шир. 2,5 см., дълж. 3 см. Инв. № 3908. Обр. 9.
20. ***Нагръдна икона***. Седеф. Кръгла форма. На лицевата страна изображение на Христос. С дясна ръка държи меч а в лявата евангелието. В горната част на амулета с отвор за окачване. Размер: диам.5,6 см. Инв. № 5765. Обр. 6.
21. ***Нагръдна икона***. Седеф и метал. Върху метална плочка с многостенна форма е монтирана седефена плочка с изображение на *св. св. Константин и Елена*. Към металната рамка са прикрепени осем халкички за окачване. Размер: шир. 6 см., дълж. 6,5 см. Инв. № 8938. Обр. 5.
22. ***Нагръдна икона***. Двустранна. Сребро. Правоъгълна форма. На лицевата част изображение на *Богородица с младенеца* а на опаката страна *Св. Георги*. Размери: шир. 2,2 см., дълж. 2,7 см. Инв. № 9098. Обр. 16.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Марков, Н.** Един интересен християнски амулет от VI – VII век. – *ИНИМ*, XII, 2001, с. 43.

[2] Поради големият примитив на изработка, при някои от представените иконографски сцени беше трудно да се определи техния характер и съдържание. В това отношение бях подпомогната от проф. д.и.н. Т. Тотев, проф. д.и.н. Г. Атанасов и доц д-р С. Дончева, на които изказвам моята благодарност.

[3] **Голан, А**. *Миф и символ.* Йерусалим – Москва, 1994, с. 21.

[4] **Влайков, С.** *Книга на символите.* Велико Търново, 2008, с. 89; **Бидерман, Х.** *Речник на символите.* С., 2003, с. 170.

[5] **Дончева, С.** *Медалиони от средновековна България.* Велико Търново, 2007, с. 11; **Марков, Н.** Цит. съч., с. 44.

[6] **Влайков, С.** *Цит. съч.*, с. 208; **Бидерман, Х.** *Цит. съч.*, с. 420;

[7] **Костов, Ст. Л**. Амулети против уроки. – *ИНЕМ*, г. I, 1921, кн. II, с. 105.

[8] За различните иконографски значения на Св. Георги срв. **Атанасов, Г**. *Свети Георги Победо-*

носец: Култ и образ в православния Изток през средновековието. Варна, 2001; Свети Георги победоносец – спорни иконографии и датировки. – *Археология*, 3-4, 2004.

[9] **Старева, Л.** *Български магии и гадания*. София, 2007, с. 511; **Шулекова, Ю.** Накити-амулети от Габрово. – *БЕ*, 2, 1994, с. 108; **Костов, Ст. Л**. Цит. съч., с. 102.

[10] **Инкова, М.** Вотивната практика на тракиеца. – В: *Тракиецът и неговият свят*, София, 1997, с. 207.

PECTORAL ICONS FROM SHUMEN REGION

Irina Vitlyanova

Abstract

The report treats a collection of pectoral icons belonging to the Regional Museum of History – Shumen. According to their function they are sacral objects, believed to be capable of having favorable impact on people's lives due to the human energy, deposited in them and the semantic load. The pectoral icons with the patron saints or other various religious scenes depicted on them have strong magical effect. In them, according to Christians, are encrypted religious messages, perceived by ordinary people as saving.

In this research the author analyzes the pectoral icons collection consisting of twenty two artifacts divided into several groups depending on the material used for their production – icons made of nacre, made of bone and wood and icons made of metal alloys. Special attention is paid to the iconographic scenes and Christian symbols depicted on the icons. Religious motifs prevail in the collection – *St. Constantine and Helena*, *The nativity*, *Jesus Christ in Jerusalem*, *The Crucifixion of Christ*, *St. George*, *The Virgin and Child*, *St. Stylian – patron of children* and others.

The author concludes that the pectoral icons collection from the Regional Museum of History – Shumen, with the depictions of iconographic scenes and images, clarify a number of questions concerning the religious beliefs and practices of the Bulgarians. Although most of them are presented schematically and primitively, with their contents they reflect the traditional aesthetic views not only of their bearers, but of their anonymous authors too.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15а

Обр. 15б

Обр. 16а

Обр. 16б

Обр. 17а

Обр. 17б

Обр. 18а

Обр. 18б

Обр. 19а

Обр. 19б

Обр. 20а

Обр. 20б

Обр. 21

Обр. 22а

Обр. 22б

ЛЕГЕНДИ И КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО ОТ ШУМЕН

Христо Христов

"Вземам къс груб и беден живот и правя от него сладка легенда" – това може да се каже за хилядите "народни поети и писатели", които са създали легендите. За повечето културни паметници има сътворени легенди. Историята, колкото и да е критична, остава в служба на определена политическа идея. Легендата е фолклор, влечение на сърцето към далечната – по време, любов към нещо безвъзвратно загубено. В поврата си към миналото народът с въображение, с чувство и воля се стреми да осветли своя исторически път. Народът с пробуждащо се съзнание се връща към легендата, като злочест имотник, който рови в пепелището, за да намери там някое от своите скъпи съкровища. Осъзнал, че е ограбен от времето в своята историческа памет, той се втурва да си възвърне загубеното, за да го види отново духовно богато и да победи чувството си за малоценност, за усамотеност и онеправданост. Развиващ се под орисията на робството, той живее с двояко чувство, с недоволството на бедния, който мисли за право и справедливост, и с гордостта на богатия, възвърнал наследството от дедите си, но не е узаконено от новото време. Ето защо легендата, като пазителка на духовен капитал и като будител на народното съзнание, придобива особена власт над действителността. Както природата, и легендата се разкрива в такава светлина, че я правим образ на своята душа. И в общата картина, която ни дава легендата, има образи строго индивидуализирани, мощни да привлекат вниманието. Те завладяват, преследват, влияят, и имат сила на откровение, защото стават носители на скъпи наши душевни съкровища. Сътворени са легенди за произхода на българите, за първоначалната им родина и тяхното преселение, за излизането им на историческата сцена, за първото им царство, за кръщението им, за петвековното робство, за бита, религията и културата им, и пр. Затова на основата на легенди се правят изследвания, издирват се паметници, полагат се основи на изворознанието в областта на историческата наука. Естествено е, че народ, който осъзнава великите подвизи на своите избраници и който чувства с кървава болка робската си неволя, заживява предимно с образите на могъщество, величие и слава. Аспарух и Крум, Борис и Симеон, Асен и Петър, Иван Шишман – това не са само празни имена. Обстоятелството, че те се срещат често в легендите, говори ясно, че не са само реални съдържания, но и условни знаци. Трябва да не се забравя, че с потока на времето тия образи придобиват една или друга багра, но и подлежат на развитие в различни кътчета на България. Шуменецът, романтичен и реалистичен, покрай толкова образи е успял да издигне и образа на последния български цар Иван Шишман[1]. ... "Цар Иван Шишман навлезе с войските си в Шуменското плато откъм запад, по прокарания още от византийците път, през Черенското укрепление. Той беше посрещнат от първенците на Шумен, начело със Срацо, които след кратки почести го поведоха нагоре из високия лес. Като се изкачиха на равното, свърнаха рязко вдясно, по посока на юг. Теснят горист път ги изведе на широка поляна. От север и от юг тя се извисява в източна посока над скалисти урви. След всяка крачка на царя се струваше, че върви по мост, който все повече се стеснява и извисява над някаква неизвестна бездна. Такова място, мислеше си той, е двойно опасно. Опасно и за тези, които настъпват, защото не знаят какво ги очаква на края. Опасно и за ония, които го бранят, защото разбират, че трябва да победят, тъй като зад тях зее страшна пропаст. Няма откъде да се достави нито

храна, нито вода. За да се живее, трябва непременно да се победи!”

Тази легенда, предавана от поколения шуменци, се потвърди от открития каменен надпис през 1966 г. на Шуменската крепост:[2]

„ ... поставени от бога аз на българите цар
Иван Шишман син на великия цар
Иван Александър дойдох в град
Шумен по царско благоволение
В името на небесния цар Христа и аз
Срацо писах внук на великия
епикерний Срацимир тези
слова.”

Този надпис е открит при археологическите проучвания на Шуменската крепост, извършени под ръководството на научния сътрудник Вера Антонова. Според нея цар Иван Шишман е пристигнал в Шумен след 1371 година, за да провери здравината на българската твърдина срещу настъпващите османски орди. Дошъл българският цар и оставил един надпис с огромно значение за потомците. Този надпис може да се види в зала „Средновековие“ на Регионален исторически музей – гр. Шумен. Ето как една легенда е потвърдена от археологическите проучвания. “Демокрацията” ни превърна в “богомили”, навъсени, озлобени жадни за пари, “сребролюбци”. Забравихме културните си паметници, които вървят с времето си. Те са негови жалони, по които се взираме назад, към извървяното, и гледаме къде е бил Шумен, какъв е бил животът в него, докъде са се простирали вижданията на неговите жители. Връщайки се назад във времето, всеки квартал, всяка махала се очертаваше със своите бани, кафенета, занаятчийски работилници, сергии, дюкяни. Беше издигната кула часовник на най- личното място – ОРТА МАХАЛА, през 1676 г. записана в списъка за разхвърляне на ханета авариз (извънреден данък).[3] Това означава, че в нея са живели заможни българи еснафи, дали средства за построяване на часовника. В направата също най-дейно участие взеха българи. На мраморна плоча, която бе вградена над корниза на зазиданата в основата на кулата, богато украсена с релефни орнаменти чешма, беше поставен надпис. От арабски може да преведем:

“... Удряйки така тъпан, часовникът дава на града хубост и изпраща на небосклона чуден шум от приятен звук ... На този часовник Венера да бъде махало, Вселената – колело, а божието слънце – звънец”.[4] Надписът е в 24 полустиха, толкова, колкото са часовете на денонощието. Отдолу датата на градежа – 1740 г. (1153 по мохамеданското летоброене). Легендата я свързва с името на Мехмед Дудуджуоглу, посочван за устабашия на табашкия еснаф – тогава най-богатия, или за мютевелия на завещанието.[5] За неизвестния майстор часовникар са се промъкнали само няколко думи, без да се каже името му: “Майсторът постави в нея (в кулата) един великолепен и безподобен часовник и остави такова име, че няма безподобни нему”.[6] Часовниковата кула не се налага като самостоятелна градска сграда, но образува интересен архитектурен ансамбъл с намиращата се до нея Томбул джамия и Безистен. М. Харбова[7] – “Ески хамам (Старата баня), култовият ансамбъл, върху който е изградена Томбул джамия и тъй нареченият Безистен, са елементи от български средновековен ансамбъл – баня, църква и странноприемница. Трите сгради са разположени на път, водещ към Шуменската крепост. И тук се потвърждава възприетият от османските турци начин на застрояване около заварени градоустройствени структури и тяхното рационално използване.” Безистен е персийска дума, означаваща “покрит

пазар". "Първият хан в Шумен е тъй наречения Деве хан. Отпосле този хан е преустроен в безистен."[8] Името Деве хан идва от керванския път "Деве барган", преминаващ през града. Безистенът датира от средата на XVI в., когато в града се установява Дубровнишката търговска фактория. Безистенът е предназначен за съхраняване на ценни стоки. Над западната врата има вградени камъни с орнаменти. Има предположение, че сградата е от времето на Българското средновековие, използвана впоследствие от турците като хан. В средата на XVIII в. е ремонтиран, затова и арабските надписи на източната стена вероятно са от този период. През осемдесетте години на XX в. Безистенът е преустроен в "Кореком". В момента е затворен, очаква по-добри времена за реставрация и функциониране.

Томбул джамия е един от най-забележителните паметници в Шумен. Тя е най-монументалната джамия в България. Томбул джамия – кръгла джамия, наречена така още и поради многобройните куполи, които означават надутост, изпъкналост. Има предание, което Ан. Зехиров публикува в статия през 1878 г., поместено в книгата на Д. Георгиева "Непознатият Шумен": "В Шумен почти не са запазени паметници с архитектурно значение и с научна стойност, освен огромната Томбул джамия, която е била първоначално християнски храм във византийски стил с прекрасно кубе, около което по-късно били издигнати от мюсюлманите множество тънки минарета. Зад апсидата се съхранява много богата библиотека, съставена преди всичко от ръкописи; досега обаче нито един простосмъртен християнин не е имал щастието да се убеди в истинността на това предание."[9] Доказателство за съществуването на древен град в района на Томбул джамия е пътеписът на Минас Пъжъшкян от 1798 г. "На много места в града (Шумен) могат да се видят останки от стари крепости и дворци, замъци и резиденции, което говори за съществуването на много по-древен град. Тук са се намирали кулите на Александър. При разкопките на развалините им непрекъснато излизат древни монети и различни съдове. Показаха ни златни монети и гравирани скъпоценни камъни."[10] Спорен остава въпросът за построяването на Томбул джамия. Защото във Вакъфнамето на Шериф Халил паша за Томбул джамия с дата 1744 г., цитирано от Д. Георгиева в "Непознатият Шумен", е записано: "Сега из основи възстанових и ремонтирах свещената джамия на покойния ми дядо Шабан бей, която се намира в родния ми град Шумен.... и "библиотеката", която възстанових до споменатата джамия." На много малко шуменци са известни тези факти. А легендата реди, че строителят на джамията е Шериф Халил паша. Непослушен и буен растял той, често напакостявал на хората и баща му го прогонил с думите: "От тебе човек няма да стане!" След години Шериф станал паша на Северна България с център Шумен. Пратил заптиета да докарат баща му. Старият Халил влязъл разтреперан при пашата, а той го пита грубо и студено има ли синове.

– Имах, паша ефенди, един син имах, но за нищо не го биваше и аз го изгоних. Оттогава не съм го виждал, сигурно е пропаднал някъде.

Пашата изругал:

– Лъжеш! Този, който е срещу теб, е роднят ти син!

Старецът казал спокойно:

– Не, не съм се излъгал, паша ефенди. Може и ти да си ми син, но човек не си станал. Ако беше човек, нямаше със заптиета да ме докараш, а сам щеше да дойдеш в родния си дом, при своя баща, за да споделиш щастието си.

Тъй рекъл старецът, паднал и издъхнал. Скочил синът и изведнъж разбрал, че не във външната слава, богатство и власт се крие величието на човека, а в неговите добродетели. Върнал се човекът у него, но бащата си бил отишъл. За да го стигне поне с молитвите си, построил Томбул джамия, която съперничи дори на Одринската."[11]

Тази легенда, сътворена от народа, важи и за нашето настояще. Градовете са като хората – със свое име и биография, със свое минало и бъдеще. Всеки има някакъв белег, който го отличава от другите градове, или е сторил нещо за съдбините на отечеството, по което е равнението или началото на някое летоброене. Всеки има своя слава и достойнство. Всеки има своите люде, които го олицетворяват в добрия или обратния смисъл.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тошев, Г.** *Бащино огнище – Шумен.* София, 1971, с. 23.

[2] **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост.* Шумен, 1995, с. 111.

[3] **Георгиева, Д.** *Непознатият Шумен.* Велико Търново, 2011, с. 26.

[4] **Тошев, Г.** *Цит. съч.,* с. 38.

[5] **Антонова, В. и кол.** *Музеи и паметници на културата в Шумен и Шуменски окръг*. С., 1970, с. 47.

[6] Пак там, с. 49.

[7] **Харбова, М.** *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV – XVIII в.* С., 1991, с. 170.

[8] **Сакъзов, Б.** Град Шумен в миналото – *Шуменски вести*, бр. 41, 24.05.1930 г.

[9] **Зехирев, А.** Град Шумен в България. – *Славяни*, IV, Прага, 1878, 190–191. – В: **Урбан, З., К. Вачкова.** *Чешки страници за Шумен през Възраждането*. Шумен, 1995.

[10] **Орманджиян, А.** На път за Крим през България. Из пътеписа на Минас Пъжъшкян от 1798 г. – *Поглед*, 11.01.1982 г.

[11] **Тошев, Г.** *Цит. съч*., с. 38.

„ПОСЛЕДНИЯТ ВЪЗРОЖДЕНЕЦ” СТИЛИЯН ЧИЛИНГИРОВ. ПРЕГЛЕД НА ДОКУМЕНТИТЕ, СЪХРАНЯВАНИ В ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ

Павлина Пенкова – Барутчийска

Централният държавен архив е призната национална документална съкровищница, съхраняваща огромното архивно богатство за нашата история. Стотиците документи, намерили своето място в архива ни връщат през годините към бележити събития, дати и личности, изградили Третата българска държава и продължили до днес. Само фондовете от личен произход, комплектувани и съхранявани в архива наброяват 1772. Сред тях са личните фондове на хора, допринесли за политическото, икономическо и културно развитие на България, за изграждането на едно общество, показващо и доказващо силата на българския дух, волята и традициите на народа ни.

Настоящото съобщение има за цел да направи преглед като разгледа и представи архивните документи, съхранявани в Централен държавен архив, за една значима за нас, за България и за Шумен личност – Стилиян Хаджидобрев Чилингиров.

Български писател, историк, етнограф, изявен общественик и политик – така накратко може да се опише шуменеца Стилиян Чилингиров. Роден е на 26 октомври 1881 г. в град Шумен, в семейство на занаятчия. Основното и средно образование завършва в родния си град, като едновременно с това работи като обущарски и книжарски чирак. Известно време служи като телеграфист на Провадийската гара, след което учителства в селата Мечка, Никополско и Султанци, Провадийско. През 1900 г. участва в селските бунтове срещу десятъка, заради което е уволнен и интерниран. Работи в сп. „Звездица” и сп. „Училищен преглед”. Завършва филология и педагогика в СУ. Специализира „История на литературата” в Берлин и Лайпциг. Работи като учител по немски във II Софийска мъжка гимназия. Командирован е на работа в София, в Народната библиотека, където работят Пенчо Славейков и Пейо Яворов. Секретар на прогресивно-либералната партия, и редактор на нейния официоз в. „България” и на сп. „Бразда”. Избран за народен представител в XV ОНС от Преславска околия (1911 – 1913). През 1914 г. е секретар, поддиректор (1916 – 1919) и директор на Народната библиотека (1919 – 1922). Във връзка с пряката си работа разработва няколко законопроекта за: народните библиотеки в градовете Търново и Шумен; за депозитите на печатни издания; за насърчаване на родната литература, за литературната собственост и др. Пред 1923 г. става директор на Народния етнографски музей. Ст. Чилингиров активно се включва в живота и проблемите на българските читалища, като 33 години участва в ръководството на читалищния съюз, като негов секретар и подпредседател. Член е на писателския съюз от неговото основаване и негов председател (1941 – 1944). Завършва живота си на 22 ноември 1962 г. в София.

Личният фонд[1] на Стилиян Чилингиров се приема през 1953 г., в архива частично, като голяма част от личната му кореспонденция, спомени и др. продължават да се съхраняват при него. По-късно, след неговата кончина се предава и тази част от документите към фонда, като тя представлява най-обемната, интересна и в последствие най-малко проучена от изследователи. Поради гореизложеното, личните документи на Стилиян Чилингиров са организирани и подредени в два инвентарни описа – опис 1,

който се състои от 24 архивни единици, и опис 2 – от 2621 архивни единици.

По време на работата при класирането и обработката на архивните документи от личния фонд на Ст. Чилингиров се констатира, че сред тях има доста документи, които касаят житейския и творчески път на неговия брат – Анастас Чилингиров, които се отделят и обособяват в отделен личен фонд[2] на негово име.

Анастас Чилингиров е д-р на теологическите и философските науки. Член е на Шуменското окръжно археологическо дружество, а по-късно става член и на Българското археологическо дружество. Сътрудничи в областта на праисторията и завежда праисторическата сбирка в Народния археологически музей. Той дава своя немалък принос в археологията. Интерес сред документите му представляват „Дневник на Анастас Чилингиров със сведения за археологическата му дейност (1908)"[3] и „Бележки на Анастас Чилингиров, с описание на археологическите находки, намерени в Шуменско"[4].

Сред документите на Ст. Чилингиров се откриват и такива на сина му – Добромир Ст. Чилингиров, които се обособяват в отделен архивен фонд[5] на негово име.

Добромир Ст. Чилингиров завършва право в СУ. Собственик е на книгоиздателство, носещо неговото име до 1948 г. След това участва в ликвидиране на собственото си и още 40 други частни книгоиздателства. Занимава се с търговия на стари книги и е частен секретар на баща си. След 1963 г. Добромир Чилингиров се заема с подреждане на фонда му, като същевременно извършва и литературно-изследователска дейност на наследството на баща си, и показващи съпричастност към дейността му. Подбраните документи от фонда му представляват справки за създаване на архива на Ст. Чилингиров[6], спомени за Ст. Чилингиров[7], статии, справки и други със сведения за мястото на Шумен и шуменци в творчеството на Ст. Чилингиров (1916 – 1973)[8]. Има богат илюстративен материал от семейни снимки, снимки и илюстрации с изгледи от Шумен[9].

Изготвени са класификационни схеми за систематизацията на личния фонд по време на научно-техническата обработка на инвентарен опис № 1 и по-късно – на инвентарен опис 2, като са спазени архивните изисквания. В първия опис акцентите в документите са свързани с писателската, научна и обществено-политическа дейност на Ст. Чилингиров. Приети са и се съхраняват ръкописите на първата му книга с детски стихове „Букетче"[10], отпечатана през 1900 г., романите „Хляб наш насушний"[11], „Владо Булатов"[12], излязъл през 1922 г., „Шинел без пагони"[13], публикуван през 1928 г. Запазени са в оригинал и студиите „Маджари и поляци в Шумен"[14]. Запазени са и ръкописите на „Първи печатни произведения стихотворения на Ив. Вазов" и биографиите на Васил Друмев, Добри Войников и Драган Цанков[15], придружени с подробни библиографии.

Вторият инвентарен опис е изготвен също по класификационна схема, съобразно видовете на документите. Първи основен раздел в него е „Биографични материали", в които като подраздели са включени история на рода, със заглавие „Родословие и фамилно име"[16]; лични документи; дневници; спомени за: известни възрожденци като Васил Друмев[17] Илия Р. Блъсков[18]; майстори на перото като Михалаки Георгиев[19], Цанко Церковски[20], Пейо Яворов[21], свързани с имуществени въпроси.

Вторият основен раздел е с наименование „Творческа, научно-проучвателна и събирателска дейност". В първия му подраздел „Творчески" са включени ръкописи и оригинали на поеми, стихотворения, сонети, разкази, романи, драми, басни, фейлетони, пътеписи, статии, рецензии и други, което ги прави още по-ценни за изследователите. В предговора си към книгата „Какво е дал българинът на другите народи", издание на младия книгоиздател Д. Чилингиров, Ст. Чилингиров казва: *„...Крайно време е да нарушим нашето мълчание за себе си, да кажем и ние на света, какво сме били, какво*

сме и какво можем да бъдем. И то не за да ни чуят другите, а за да повярваме сами в себе си. Не бива да се забравя никога, че и народите като отделните личности имат такава цена, каквато те сами и без превзетост си дават. А ние българите години подред сме се само подценявали и унижавали. Стояли сме пред съкровищницата на човешкия дух като длъжници, а не като вносители, които имат да вземат, а не да дават…"[22] Отзивите за книгата не закъсняват: *„ …Тя наподобява на един истински фар на брега на бурното българско море, към който ще се отправят корабите в нощта на нашето време…Тази книга изпълва с гордост и радост всяко българско сърце. Тя запалва изгасналото огнище на вярата, събужда надеждите и окриля духа. И затова тя трябва да бъде прочетена от всички…Би било хубаво, ако тази с историческо значение книга бъде издадена от Министерство на просветата в стотици хиляди екземпляри и да бъде пръсната из цялата страна – из училища, из учреждения, казарми и пр…"*[23] С пътеписите „Българската земя хубава"[24] Ст.Чилингиров ни разхожда из цяла България, като естествено започва от „град Шумен", минава през Търново, Шипка, Ловеч, Троянския манастир и така до Петричкия край.

Вторият подраздел „Научни" включва студии, статии, рецензии и др.

В следващия подраздел „Проучвателна и събирателска дейност" са организирани и включени разработки по различни теми за: просветата, читалищата, литературата, езикознанието, етнографията и дейците, свързани с тях. Документите, класирани тук са много интересни, тъй като обхващат почти всички сфери от политическия, икономическия, обществен и културен живот на страната, нюансирани от събития и личности и придружени с допълнителни библиографски справки и фишове от Ст. Чилингиров.

Най-богатият раздел е третият и той съдържа разнообразната кореспонденция на Ст. Чилингиров от и до известни личности, учреждения и организации. Ще се спра само на няколко, като ги групирам на кореспонденция с: поети и писатели – Боян Болгар[25], Иван Вазов[26], Стоян Ц. Даскалов[27], Димчо Дебелянов[28], Димитър Димов[29], Йордан Йовков[30], Ангел Каралийчев[31], Анна Карима[32], Людмил Стоянов[33] и много други; изследователи, като литературния историк и библиограф Александър Балан[34] , историците Петър Мутафчиев и Александър Бурмов[35], Васил Златарски[36], литературоведът, преводач и критик Александър Балабанов[37], политикът журналист Димо Казасов[38], етнографът фолклорист Христо Вакарелски[39] .

Вниманието ми привлякоха оригиналните писма и пощенски карти от Карел Шкорпил[40], девет на брой до Ст. Чилингиров, в ролята му на секретар на Народната библиотека, съдържащи бележки по коректурите вероятно на книгата му „Опис на старините по течението на река Русенски Лом", отпечатана през 1915 г.(казвам вероятно, тъй като се ориентирам по датите и описаните обекти). За първи път се обявяват и коментират в публичното пространство.

Богата кореспонденция Ст. Чилингиров води с: Шуменското певческо дружество „Родни звуци"[41], Шуменския общински театър[42], Археологическия музей в Шумен, Археологическото дружество „Българска старина"[43] и др. Интерес будят и писмата, със сведения за шуменските читалища, за създаване на гимназия и педагогическо училище в Шумен[44], писма и протокол от основаване на фонд „Шумен със седалище София", с приложен устав на съюза[45]. В раздела се съхраняват и много поздравителни писма по разни поводи – във връзка с честване на 35-годишнината от неговата литературна и обществена дейност[46], за отпразнуване 50 години от Освобождението на Шумен през 1928 г.[47]

Следващият раздел е „Служебна и обществено-политическа дейност" и включва

документи, свързани с неговата учителска професия, с дейността му като поддиректор и директор на Народната библиотека и на Етнографския музей, като читалищен деец и като народен представител.

В Раздел V „Илюстративен материал" са събрани много снимки – портретни, семейни и групови от различни поводи и събития[48]. Наред с тях са съхранени и много скици и карикатури на Ст. Чилингиров от известни имена. Оригиналната скица на проф. Антон Митов[49], изработена на 9 юли 1920 г., с молив и с обяснителна бележка от Ст. Чилингиров към нея, „направена на случайно попаднал бял лист, с отпечатан на гърба текст". Първата също оригинална скица на Михаил Кръстев „с молив и въглен носи датата 21 април 1922 г."[50]. Следват карикатурите – „цветния оригинал на Кирил Буюклиев, изработен през 1931 г."[51], оригиналът на Коста Златаров от 1939 г.[52] и много други отпечатъци от различни вестници и списания с приложени ръкописни данни за тях от самия Ст. Чилингиров.

В заключение смятам, че с изложението си ви направих съпричастни към епохата, живота и дейността на „последния възрожденец" Стилиян Чилингиров. Искам да напомня и призова всички родолюбци, изследователи и българи да си спомним за него, за богатото му творчество, което се съхранява в Централен държавен архив и заслужава повече внимание, за богатата му личност и за любовта му към България и Шумен.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Портретна снимка на Стилиян Чилингиров, 13.07.1937 г., ЦДА, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2518, л. 45.

2. „Цветен оригинал на Кирил Буюклиев изработен през 1931 г." на Стилиян Чилингиров, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2519, л. 1.

БЕЛЕЖКИ

1 *ЦДА*, ф. 108К.
2 Пак там, ф. 1607К.
3 Пак там, ф. 1607К, оп. 1, а.е. 21.
4 Пак там, ф. 1607К, оп. 1, а.е. 27.
5 Пак там, ф. 1477К.
6 Пак там, ф. 1477К, оп. 1, а.е. 960 и 961.
7 Пак там, ф. 1477К, оп. 1, а.е. 9, 10, 181, 969, 971, 972.
8 Пак там, ф. 1477К, оп. 1, а.е. 271.
9 Пак там, ф. 1477К, оп. 1, а.е. 272.
10 Пак там, ф. 108К, оп. 1, а.е. 3.
11 Пак там, а.е. 6.
12 Пак там, а.е. 8 – 12.
13 Пак там, а.е. 7.
14 Пак там, а.е. 15.
15 Пак там, а.е. 14.
16 Пак там, ф. 108К, оп. 2, а.е. 1.
17 Пак там, а.е. 577.
18 Пак там, а.е. 607.
19 Пак там, а.е. 641.

[20] Пак там, а.е. 886.
[21] Пак там, а.е. 898.
[22] Пак там, ф. 108К, оп. 2, а.е. 319, л. 21.
[23] Пак там, а.е. 319, л. 77гр.
[24] Пак там, а.е. 199.
[25] Пак там, а.е. 610.
[26] Пак там, а.е. 618, 619.
[27] Пак там, а.е. 651, 652.
[28] Пак там, а.е. 653.
[29] Пак там, а.е. 657.
[30] Пак там, а.е. 682.
[31] Пак там, а.е. 700.
[32] Пак там, а.е. 706.
[33] Пак там, а.е. 855.
[34] Пак там, а.е. 601.
[35] Пак там, а.е. 562,563.
[36] Пак там, а.е. 566.
[37] Пак там, ф. 108К, оп. 2, а.е. 599.
[38] Пак там, а.е. 923.
[39] Пак там, а.е. 1858.
[40] Пак там, а.е. 480, л. 9 – 17а.
[41] Пак там, а.е. 1018.
[42] Пак там, а.е. 1039.
[43] Пак там, а.е. 469.
[44] Пак там, а.е. 1132.
[45] Пак там, а.е. 1377.
[46] Пак там, а.е. 87.
[47] Пак там, а.е. 2372.
[48] Пак там, а.е. 2518, 2521–2561.
[49] Пак там, а.е. 2520, л. 4, 8.
[50] Пак там, а.е. 2520, л. 9,11.
[51] Пак там, а.е. 2519, л. 1.
[52] Пак там, а.е. 2519, л. 24.

„THE LAST REVIVAL" STILIAN CHILINGIROV. REWIEW OF THE DOCUMENTS PRESERVED IN THE CENTRAL STATE ARCHIVES

Pavlina Penkova-Barutchiyska

Abstract

Central state archive is s recognized national documentary treasure, which stores huge archive richness about our history. Hundreds of documents found a place in our archives bring us back over the years to important dates, events and personalities that built the Third Bulgarian state and continued until today. Only funds from personal character completed and stored in the archive numbered 1772. Among them are the personal funds of the people who have contributed

to the political, economic and cultural development of Bulgaria for the construction of a society which has found the strength of the Bulgarian spirit, the will and the traditions of our people.

This Communication aims to review, examine and present the archival documents preserved in the Central State Archives for a significant for us, for Bulgaria and Shumen personality - Stiliyan Hadzhidobrev Chilingirov.

Bulgarian writer, historian, ethnographer, prominent politician and public man - so briefly can be described the Shumen's Stiliyan Chilingirov. He was born on October 26, 1881 in the town of Shumen, in a family of craftsman. Primary and secondary education he graduates in his hometown, while working as a shoemaker's apprentice and stationery. Some time he served as a telegraphist in Provadiiska station, then a teacher in the villages Mechka, Nikopol and Sultantsi, Provadiysko. In 1900, he participated in peasant rebellions against the tithe, for which he was fired and interned. Work in „Starlet" and „School Review" magazines. Graduated philology and pedagogy at Sofia University. Specialized in „History of Literature" in Berlin and Leipzig. Worked as a teacher of German in Sofia Second School for Boys. He was posted in a work in Sofia, at the National Library, where work Pentcho Slavejkov and Peyo Iavorov. Secretary of the Progressive Liberal Party, and editor of its semiofficial organ the newspaper „Bulgaria" and the magazine „Groove".

Elected Member of the XV Ordinary national assembly as representative of Preslav district (1911-1913). Subdirectory (1916 -1919) and Director of the National Library (1919-1922) . In connection with his direct work he developed several draft laws about the National Libraries in the cities Tarnovo and Shumen; about the deposits of printed publications; for promotion of native literature; for the literary property, etc. In 1923 he became director of the National Ethnographic Museum. St. Chilingirov actively involved in the life and problems of the Bulgarian community centers, and 33 years participated in the leadership of the community center union as his secretary and deputy chairman. He is a member of the Writers' Union since its establishment and Union's Chairman (1941-1944). Ends his life on November 22, 1962 in Sofia.

The personal fund of Stiliyan Chilingirov has been received in 1953 in the archive partially; a large part of his personal correspondence, memoirs and more, continue to be stored in it. Later, after his death is transmitted the rest of the fund, which represents the most capacious, interesting and consequently the least studied by researchers. Due to the above, the personal documents of Stiliyan Chilingirov are organized and arranged in two inventories – Inventory number 1 which consists 24 archival units and Inventory number 2 - with 2621 archival units.

Classification schemes have been prepared for the systematization of the personal fund in scientific and technical processing of Inventory № 1 and later - an Inventory № 2 and all archival requirements are met. In the first Inventory the highlights in the documents are related to the writing, scientific and socio- political activity of St. Chilingirov

In the foreword to his book „ What gave Bulgarian to the other nations „, published by the young publisher D. Chilingirov, and preserved in a manuscript in the archive, St. Chilingirov says: „ ... It is high time to break our silence about yourself, and say to the world what we were, what we are and what we can be. And it's not for others to hear us, but to believe in yourself ... „

The second inventory was prepared according to the types of documents, the greater part of them are associated with his creative, scientific, research and collecting activities. St. Chilingirov's varied correspondence with famous peoples, institutions and organizations is grouped in the following way: with poets and writers - Boyan Bolgar, Ivan Vazov, Stoyan Tz. Daskalov, Dimtcho Debelyanov, Dimitar Dimov, Jordan Jovkov, Angel Karaliychev, Anna Karima, Lyudmil Stoyanov and many others; with researchers as the literary historian

and bibliographer Alexander Balan, the historians Petar Mutafchiev, Alexander Burmov and Vasil Zlatarski, the literary critic, translator and critic Alexander Balabanov, the politician and journalist Dimo Kazasov, the folklorist ethnographer Hristo Vakarelski; with the Choral Society of Shumen „Native sounds", the Shumen Municipal Theatre, the Archaeological Museum in Shumen, the Archaeological Society „Bulgarian antiquity" and others. Arouse interest the letters with information about Shumen community centers, concerning the establishing a high school and pedagogical school in Shumen, letters and protocol for the basing the fund, „Shumen headquartered in Sofia", with applied statutes of the union.

Caught my attention the original letters and postcards by Karel Shkorpil, nine in number, to St. Chilingirov, in his role as Secretary of the National Library, containing remarks on the proofs of his book „Description of the antiquities of the river Ruse Lom" printed in 1915. For the first time they are announced and discussed in the public space.

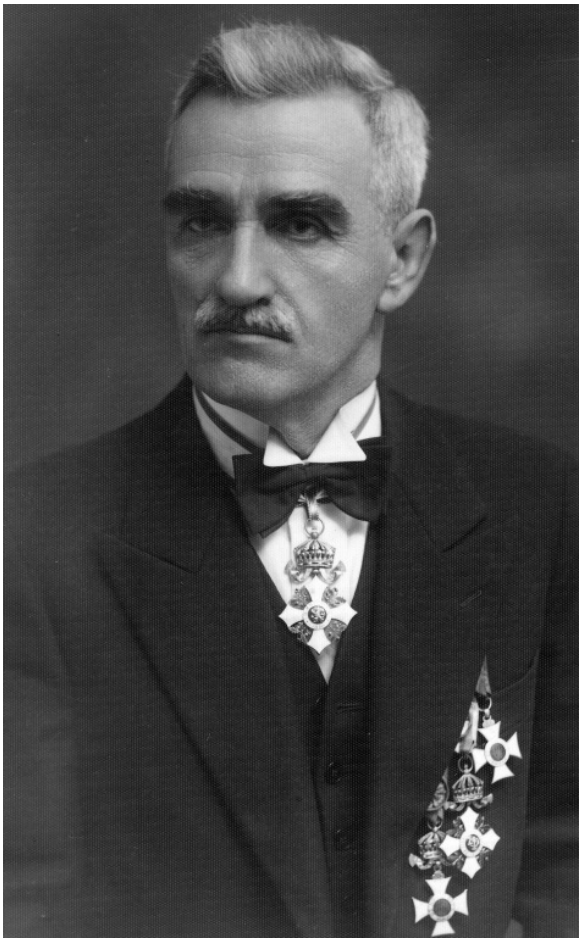

Обр. 1

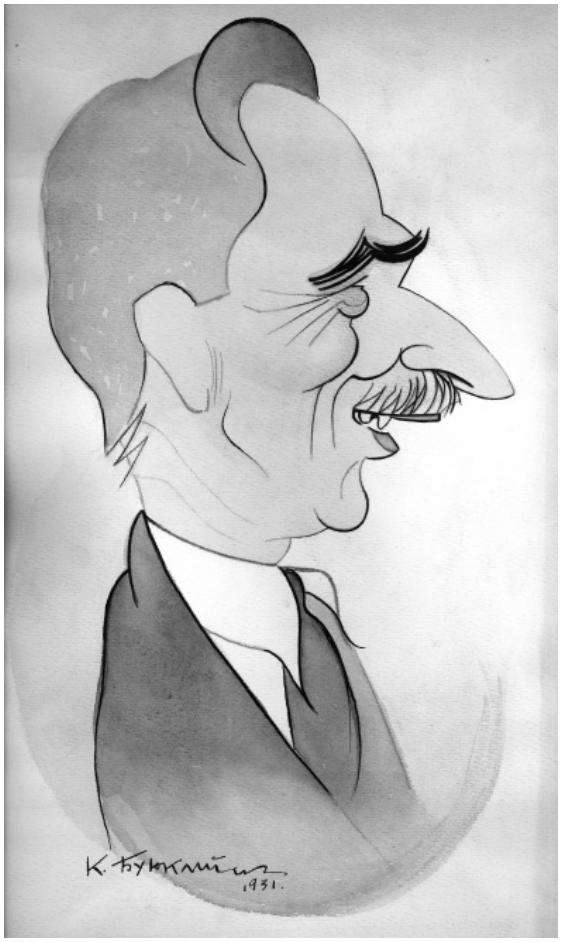

Обр. 2

ЗА ТЪРГОВСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ, ЗА МИЛОСЪРДИЕТО ИЛИ ЗА МАРКО ПЕНКОВ БОЖИЛОВ (1877 – 1968)

Росица Ангелова

Бързото развитие на търговията, вътрешна и външна, откриването на банкови, търговски и индустриални предприятия изисква от своя страна опитни и с широка търговска култура ръководители на тези предприятия. От друга страна, младата българска държава се стреми да догони напредналите съседни и европейски държави. Належаща е нуждата от специалисти с добра счетоводна и търговска подготовка и от организирано търговско образование. Първото училище е открито с Указ № 3201 от 6 септември 1883 г. в Свищов. С този акт се поставя началото на търговското образование у нас.[1]

След войните за национално обединение с особена острота изпъква проблемът за откриване на търговски допълнителни училища, напълно пригодени за различните клонове на търговията.

През 1920 г. в Шумен се открива Низше практическо търговско училище под ръководството на Министерството на търговията, промишлеността и труда с двегодишен курс на обучение.[2] Целта е да се подготвят ученици за частна или държавна търговска дейност, както и да се задоволи пазара на труда от специалисти. Желаещите подават документи през месец август всяка година. Учениците ползват различни облаги. Според обявата в периодичния печат директор на училището е адвокатът д-р Марко Пенков Божилов.[3] Според Главната книга за успеха и поведението на учениците от първи курс Христо Казанджиев е директор и класен наставник, а Божилов е собственик.[4] В потвърждение е и казаното от самия Божилов: „Няколко години бях стопанин на частно търговско низше практическо училище, припознато от Министерството на търговията. Мнозина завършили това училище вън и от нашия окръг са добри банкови и други чиновници".[5]

Кой е Марко Пенков Божилов, как той се вписва в обществено-политическия живот на град Шумен и какъв е неговия принос за развитието на търговското образование в Шумен е предмет на настоящия дискурс.

Марко Божилов е роден на 6/19 август 1877 г. в с. Дивдядово, Шуменско и е последното, единадесето дете на родителите си. Тук завършва основно образование и първи клас, а след това завършва средното педагогическо училище в Шумен. Веднага след това 13 години е на учителското поприще. Влечението към учителската професия го довежда чак в Троянска околия, докъдето пътува с каруца поради липсата на друг транспорт. После работи една година в Преслав, шест години скита из селата – в село Зайчино ореше, Новопазарско, село Невша, Провадийско и др.[6]

По време на учителстването си в Невша, Провадийско той открива демонстративна бубарница и води курсове по бубарство, с насърчението на Варненската окръжна училищна инспекция и Варненската търговско-индустриална камара. Вероятно влага в това начинание и личен капитал, защото след това не успявайки да продаде близо 150 кг буби, претърпява значителни загуби и се разочарова.

Шест години Марко преподава в родното си село Дивдядово и с колегите си взема участие при учредяването на земеделските дружби в края на XIX и началото на XX век. Ентусиазмът на младите скоро превръща дивдядовската организация в крепост на земеделското движение в Северна България. Заедно със свои трима колеги всяка вечер в читалището организират ситуационни игри. Предварително всеки си избира партия – БРСДП (т.с.), БРСДП (ш.с), БЗНС и РДП и на диспута защитава нейната програма. Населението наблюдава пренията и има възможност да избере онази, която най-много импонира на вижданията му. Едновременно

с това се изнасят сказки по различни теми.[7] В навечерието на учредителния конгрес на БЗС дружбата е под силното влияние на Никола Стойнов, който се лута между земеделските и анархистките идеи. Именно той е делегат на учредителния конгрес, но е изключен и изгонен от там. Със санкции е заплашена и дружбата в с. Дивдядово, което отблъсква много земеделци от организацията. [8]

В периода 1910-1913 г. със спестените пари от учителстването и с помощта на съпругата си Георгица (също учителка) Марко записва право в Брюксел, Белгия. Учи и защитава докторат по право в Социално-икономическия и финансов факултет на Брюкселския университет.[9] Освен добрата подготовка той усвоява свободно френски и немски език. За да бъде призната дипломата му в България се налага М. Божилов да държи допълнителна матура в гимназията в Разград.

С диплома в чантата, М. Божилов започва работа като чиновник в Министерството на търговията, промишлеността и труда в столицата.[10] Това не е случайно. В създаденото по решение на Петото Велико народно събрание на 19 юли 1911 г. Министерство на търговията, промишлеността и труда първият титуляр е шуменеца Христо Тодоров (14 ян. 1912 – 1 юни 1913). След кратко прекъсване министър става друг шуменец – Жечо Бакалов, задържал се на поста от 4 юли 1913 до 21 юни 1918 г.[11]

След краткия престой в София, М. Божилов се прибира в Шумен и четири години е юрист на шуменската банка. Взема участие в Първата световна война. След войната става член на Адвокатската колегия на Царство България. Живее на ул. „Отец Паисий“ № 801 и има кантора на ул. „Граф Игнатиев“ № 126. Адвокатската професия не го удовлетворява предвид факта, „че трябва да живее за сметка на невежеството”. Затова и непрекъснато търси странични доходи и се включва в разнообразни полезни инициативи в града. Адвокатства с малки прекъсвания до 1 януари 1950 г.

Както бе казано, след дипломирането си М. Божилов работи седем месеца като чиновник в Министерство на търговията, промишлеността и труда. Вероятно близките му контакти с чиновници от министерството дават възможност той да открие частно търговско училище в града.

Съгласно разрешителното от Министерството на търговията, промишлеността и труда в Шумен се разкрива Смесено търговско практическо училище с двегодишен курс на обучение. Целта е да се подготвят учениците за практическа частна или държавна търговска дейност, както и да се задоволят потребностите от търговски кадри. В учебното заведение постъпват ученици, завършили най-малко трети прогимназиален клас.[12] Записването на учениците става в рамките на 1 август – 1 септември, като приетите ползват редица облаги, като сред тях е освобождаването от военна служба до завършването. Годишната такса е 800 лв., платима в два срока.[13]

През първата учебна 1920/21 г са приети 29 ученика. Преобладават учениците от град Шумен и околията, но има ученици и от други области – Горнооряховско, Разградско, Петричко и т.н. От тях трима са извънредни, 22 са от Шумен, а останалите от други околии на Царство България. Програмата на I курс включва следните предмети: български език, френски, немски, търговско смятане, счетоводство, търговско знание, търговска химия, търговска география, гражданско право, политическа икономия, търговско право и краснопис.[14]

Втори курс през учебна 1921/22 година продължават само 20 курсисти. В учебния план са включени следните предмети: български, немски, френски, търговско смятане, счетоводство, стокознание, търговска история, търговска география, търговско право, политическа икономия, финанси, търговско знание и търговска кореспонденция.[15]

Към училището непрекъснато се откриват курсове с различна продължителност по програма, одобрена от Министерството на търговията, промишлеността и труда.[16] Първият курс, открит през октомври 1921 г., е вечерен смесен търговски курс. Занятията се провеждат в Андрейковото училище всеки понеделник, сряда и петък. Ръководител на курса е Жечо Чавдаров. На 10 окт с.г започва

тримесечен вечерен курс за самостоятелно счетоводство съгласно новия закон за търговските книги. Третият започва на 16 януари 1922 г. и е по специална програма на Министерството на търговията, промишлеността и труда. [17]

В свободното си време и в специално определяни дни учениците залесяват борова горичка край Шуменската първокласна болница.[18]

Няма запазени други данни за училището. Съществува само един документ, с дата 30 юни 1932 г., издаден от Частното търговско практическо училище в гр. Шумен, в който има податки за съществуването на училището през 30-те години на XX век . Този документ дава сведения и за един от учителите в шуменското търговско училище. Той се казва Стоян Дойков и дълги работи след това работи като касиер в БНБ гр. Варна. По време на учителстването си в Шумен (1921 – 1923 г.) той преподава търговско знание, търговска кореспонденция, търговско счетоводство, история на търговията и митнически знания. [19]

Марко Божилов развива активна обществено-политическа дейност. Известно време той членува в Радикалната партия и дори влиза в ръководството ѝ. При учредяването на Демократическия сговор в Шумен на 13 септември 1923 г. Божилов участва на първото заседание на Изпълнителния комитет на околийското бюро на Сговора и става член на същото. Както бе посочено, в началото се увлича от земеделските идеи. Може би това прелитане от партия в партия допринася той да не си изгради авторитет и да спечели доверието и подкрепата на успели вече негови съграждани като Рачо Петров, Стоян Данев, ген. Иван Русев, Янко Сакъзов и др.

М. Божилов е сред шуменските дарители. През 1911 г. той подарява на шуменския музей една златна монета-костадинка[20], която специалистите определят като ценна и рядка находка. През 1924 г. дарява 300 лв. за ремонт на сградата на едно от най-старите български читалища – „Архангел Михаил".[21]

Известно време М. Божилов е публицист и редактор на шуменски периодични издания. Първият материал, който публикува е още през 1904 г. на страниците на в. „Обществен глас" и е посветен на гайдаря Върби Железов от с. Дивдядово, който е канен на всяка сватба и тържество да свири, но остарял е както го определя Божилов „непотребен вече". Шуменският публицист Жечо Павлев харесва материала и така Божилов започва да пише. Първият вестник, който редактира и на когото е собственик Божилов е вестник „Шуменска искра" – седмичен вестник за радикална политика, наука и стопанство, местен вестник на бюрото на Радикалната партия в Шумен. Вестникът излиза всеки четвъртък, в тираж 600 броя в периода 29 март – 22 юли 1920 г. [22]

Пет години – от август 1923 до август 1928 г. д-р Марко Божилов списва „независимия вестник за политика, култура и патриотизъм" „Народен сговор", който от 1924 г. е със заглавие „Народна борба". През 1927 г. той започва да издава и редактира и независимия седмичен вестник „Шуменско слово". Вестникът е местен просветен и стопански вестник с много съдебни обявления и реклами. В него намират място и материали против терора и насилието на правителството на Демократическия сговор. Явно изданието става трибуна на вътрешните борби в Сговора и излага вижданията на привържениците на сговориста и бъдещ министър Кънчо Миланов.[23]

Божилов печата свои материали във вестниците „Обществен глас", „Шуменска поща", „Шуменска дума", „Шуменски куриер", „Шуменски общински вести", „Шуменско Слово" и др. Активно сътрудничи на периодични издания в София и Варна като „Варненска поща", „Черно море", „Варненски куриер" и др.

Д-р Марко Божилов става основател на Благотворително дружество „Милосърдие", което издържа старопиталище в града.[24] През март 1926 г. група шуменци се събират в храма „Свето възнесение", за да обсъдят идеята си за създаване на приют за болни и бедни старци. На 14 септември с.г., когато православната християнска църква празнува един от своите най-важни и тържествени празници – „Въздвижение на Светия животворящ Кръст

Господен“, идеята е реализирана. Народът нарича празника Кръстовден не само заради „честния кръст”, а защото денят „се кръстосва с вечерта” – настъпва равноденствие; жените кръстосват (загърлят) цветята в градината, а мъжете си пазят кръста поради застудяването. Според фолклорните представи от Кръстовден слънцето „тръгва назад“ – вече е есен. Символично в есента на старите и безпомощни хора, членовете на дружество „Милосърдие” ще им протегнат ръка. Подобни дружества вече са факт – във Варна, София, Бургас и редица други български градове.[25]

Основаното на 14 септември 1926 г. Дружество „Милосърдие“ има за цел да насърчава благотворителността, да основе и поддържа приют за безпомощни, немощни, бедни, стари и недъгави без значение от вяра и народност, които живеят в Шумен и околностите му. Членове на организацията може всеки, който е съпричастен към болката и страданието на хората. Съгласно приетият устав членовете се делят на почетни, действителни и спомагателни. Дейността се осъществява под ръководството на деветчленно настоятелство в състав: председател, подпредседател, секретар, касиер, домакин и четирима съветници.[26] Първото ръководство е в състав: председател Йорданка Цветева, подпредседател Ана Николова и съветници – Миля Тодорова, свещеник Иван Дочев и Иван Моллов.[27] Почетен председател на дружеството е Варненско-преславския митрополит Симеон, а почетни членове – дарителя Димитър Кънчев, Радка Савова и Стоянка Хараланова.[28]

За нуждите си дружество „Милосърдие“ набавя финансови средства чрез членски внос, помощи и дарения, от общината, от Съюза за „Обществена подкрепа“, вечеринки и др.[29] Важна част от дейността са събранията, на които се четат реферати на актуални и интересни теми като „Науката и религията са сестри”, „Как да се спаси човечеството” и др. В почти всеки брой на шуменските периодични издания има редове на благодарност към дарителите на дружеството. Сред тях са инж. Радослав Баев, Димитър Статев, Марин Христов и др.[30]

Със събраните средства през 1930 г. дружество „Милосърдие” открива свое старопиталище, което поради липса на собствена сграда до 1934 г. се помещава в наети помещения.[31] През 1934 г. Шуменският градски общински съвет дава място за построяване на собствена сграда. Тя е завършена частично през 1935 г. и започва да функционира по предназначение. Постъпването в дома за стари хора става след подадено заявление, което се обсъжда и гласува. Настоятелството урежда и прехвърлянето на имуществото на постъпилите в дома в полза на дружеството във вид на дарение. За да се тушира напрежението между настоятелството и наследниците се взема решение преди постъпване в дома на лицето, неговите наследници да се отказват от наследството му.[32] Това дава възможност дружеството да се стабилизира финансово и да обзаведе кухня и трапезария.[33]

Благотворителната дейност и инициативи на дружеството допринасят то да се разрасне организационно в навечерието на Втората световна война.

Брой на членовете на дружество „Милосърдие” в периода 1935 – 1940 г.

Година	*Брой членове*	*От тях мъже*	*От тях жени*
1935	*100*		
1936	*108*		
1937	*136*		
1938	*130*	*13*	*117*
1939	*141*	*20*	*121*
1940	*123*	*23*	*105*

Източник: Държавен архив Шумен, ф. 590 К, оп. 1, а.е. 7-12.

След законовите промени през 1935 г. дружеството става член на Съюза „Обществена подкрепа" – София и членува в неговия клон в Шумен. Това прави наложителни промените в устава. Съгласно промените дружеството се определя като благотворителна организация, която не си поставя политически цели. Поставено е и възрастово ограничение за членовете – да са навършили 18 години. Дружеството се ползва с авторитет в града и в него членуват 128 души с различни професии и социален статус. Ръководи се от деветчленно настоятелство, председателствано от Йорданка Цветева и заместник-председател Марко Божилов (1935 – 1941, председател 1942).[34]

През 1941 г. сумата, с която разполага сдружението е 532 000 лева. В старопиталището са настанени 12 души, на които са осигурени подслон, храна, завивки и лични дрехи. В края на с.г. внезапно министър Димитър Габровски закрива старопиталището. Мотивите, които той посочва са липсата на достатъчно собствени средства и факта, че в града има още едно старопиталище, което дублира дейността на дружественото. Въпреки настоятелните молби, които членовете изпращат до цар Борис III, министри, депутати, шуменската диаспора в столицата, Дружество „Милосърдие" е закрито, а възрастните хора са преместени в старопиталището на Съюз „Обществена подкрепа". [35]

Марко Божилов е дългогодишен окръжен съветник и секретар на Шуменската окръжна постоянна комисия.[36] Като съветник има решаваща роля за водоснабдяването на безводното Лудогорие.[37] Активен общественик е – членува в Комитета за защита на мира, в Археологическото сдружение „Българска старина" , в Съюза на журналистите в България, в Чиновническо кооперативно спестовно-застрахователно дружество „София", в Българския вегетариански съюз и др. [38]

Любител на българския фолклор. Събира и подготвя за издаване български народни пословици и поговорки. Автор на стихове и на много материали на историческа тема, посветени на Васил Левски, Панайот Волов, Санстефанският мирен договор. Важно място в проучванията му заема историята и развитието на град Шумен, на известни шуменци като Жечо Павлев, Панайот Волов и др. Важно място заемат в творчеството му заемат статиите, посветни на политически теми като „Да бъдеш социалист", „Социализмът против държавата", „Социалист и социалдемократ", „Опомни се земеделецо", монархическият институт. Като член на Радикалдемократическата партия, д-р М. Божилов възприема като основна доктрина утвърждаването на политическата демокрация за цялото човешко общество. Очаква се чрез принципа „обществена солидарност" да се преодолее класовия егоизъм без социални сътресения. Затова посвещава редица статия на проблема – „Ще има ли мир?", „Демокрация" и др. .[39]

Като енциклопедична личност Божилов прави първи стихотворни стъпки. Макар стихотворенията му да нямат художествена стойност те са доказателство за разностранните интереси на автора. Интересна е сбирката му от мисли и цитати на известни личности, афоризми, мисли и цитати за различни поводи, поговорки, пословици, както и поучителни текстове.[40]

Съпругата му Георгица е учителка в шуменските училища. Има две деца – Камен и Валентина. Марко Божилов умира на 6 май 1968 г. в родния си град. С неуморимия си дух той дава живот на редица периодични издания в града, включва се в обществено-политическия живот на града, основава и стопанисва първото и единствено частно търговско училище в града. Като инициатор и съучредител на дружество „Милосърдие" той помага на мнозина да намерят подслон и храна в нужда. За разлика от много свои съграждани, получили добро образование в чужбина М. Божилов не успява да се реализира като политик или държавник.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Апостолов, Г.** Търговското образование у нас. – *Образование*, 1937, бр. 3, с. 107.

[2] *Шуменски вести*, бр. 321, 6 авг. 1921.

[3] Пак там.

[4] *ДА-Шумен*, ф. 768 К, оп. 1, а.е. 1, а.е. 6, л. 1.

[5] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. IV.

[6] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

[7] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. 3.

[8] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. 3.

[9] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 2, л. 1.

[10] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е.1, л. 4

[11] *Българските държавни институции 1879 – 1986 г*. С., 1987, с. 370.

[12] *Шуменски вести*, бр. 31, 6 авг. 1921.

[13] **Ангелова, Р.** *Професионалното образование в Шумен /1878 – 1944/*. Велико Търново, 2006, с. 42.

[14] *ДА-Шумен*, ф. 768 К, оп. 1, а.е. 6, л. 1-31.

[15] *ДА-Шумен*, ф. 768 К, оп. 1, а.е. 8, л. 2.

[16] *Шуменски вести*, бр. 40, 8 окт. 1921; бр. 3, 6 ян. 1922.

[17] *Шуменски вести*, бр. 39, 1 окт. 1921.

[18] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. IV.

[19] *ДА-Шумен*, ф. 768 К, оп. 1, а.е 5, л. 1.

[20] костадинка – златна корубеста монета.

[21] **Лечев, Д.** *Златна книга на дарителството в Шуменския край*. Шумен, 1998; *Шуменски вести*, бр. 88, 17 дек. 1924.

[22] **Ангелова, Р.** *Периодичният печат в Шумен 1844-1944*. Велико Търново, 2003, с. 41.

[23] Пак там, с. 49.

[24] **Димитрова, Ст.** За дейността на Шуменското благотворително дружество „Милосърдие". – *Известия на Историческия музей-Кюстендил*. Том XVII. Кюстендил, 2011, 531–536; *ДА-Шумен*, ф. 591 К; *Шуменска заря*, бр. 108, 17 септ. 1992; **Ангелова, Р.** *Шуменското общество (1919 – 1944)*. Велико Търново, 2013.

[25] *ДА-Шумен*, ф. 53 К, оп. 1, а.е. 1832; *Шуменски вести*, бр. 25, 3 апр. 1926.

[26] *Устав на благотворително дружество „Милосърдие" Шумен*. Шумен, 1926.

[27] **Ангелова, Р.** Свещеник Иван Дочев – между ежедневието и войната. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2013, 2, 103–117.

[28] *Шуменски вести*, бр. 13, 16 февр. 1927.

[29] Списък на дарителите и дарените от тях парични средства – *Шуменски вести*, бр. 51, 9 юли 1927. Средства се набират и чрез организирани лотарии. – *Шуменски вести*, бр. 39, 17 май 1930.

[30] *ДА-Шумен*, ф. 590 К, оп. 1, а.е. 22, л. 1-3; *Шуменска дума*, бр. 9, 31 дек. 1929; *Шуменски вести*, бр. 79, 4 окт. 1930; *Шуменски глас*, бр. 900, 13 ноем. 1937.

[31] *Шуменски вести*, бр. 16, 22 февр. 1930

[32] Един от тях е Ради Николаев, който оставя завещание в полза на дружеството. Ради Николаев дарява гора в Делиормана и къща на центъра на град Шумен.

[33] *Православно братство*, бр. 4, 5 апр. 1930; *ДА-Шумен*, ф. 590 К, оп.1, а.е. 20, л. 1-6, а.е. 21, л. 1-10.

[34] Поради заболяване на 7 ноември 1941 г. Й. Цветева моли М. Божилов да ръководи делата на дружеството. Той е избран за редовен председател на годишното събрание, проведено на 22 февруари 1942 г. – *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 8, л. 1-2; *Устав на Благотворително дружество „Милосърдие" Шумен*. Шумен, 1940.

[35] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1.

[36] *ДВ*, бр. 63, 24 юни 1926.

[37] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 1, л. 9.

[38] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 96, л. 4-9.

[39] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 61-87.

[40] *ДА-Шумен*, ф. 591 К, оп. 1, а.е. 23.

ON TRADE EDUCATION, CHARITY AND MARKO BOZHILOV (1877 – 1968)

Rositza Angelova

Abstract

The historical narrative gives an account of Marko Bozhilov's (1877 – 1968) public activities. After graduating abroad with honours he established the first private trade school in Shumen in 1920. Bozhilov was a founder and editor of a number of journals, e.g. *Shumenska Iskra, Shumensko Slovo, Naroden Sgovor*, etc. He was a socially active person and a donator. He set up and presided the charity association named *Milosărdie*, which supported an old people's home for years. With his work Bozhilov took part in Shumen's social and political life in the first half of 20 century.

ШУМЕНСКАТА РУСКА ГИМНАЗИЯ. БИТ И ТРУД 1926 – 1928 Г.[1]

Ганка Рупчева

Основен източник на настоящото изследване са дневниците от 1926 – 1928 г.[2] на Александър Петрович Дехтерев (1889 – 1959)[3], възпитател в Шуменската руска гимназия от 1924 до 1934 г. Доказателство за историческата стойност на дневниците на А. Дехтерев е фактът, че те са изпълнени с богата информация за училищния бит и труд на Шуменската руска гимназия. За това, че Дехтерев придава изключително внимание на училищния бит, свидетелства един от дневниците му, този от септември – декември 1927 г., който специално е посветен на бита на Шуменската руска гимназия.[4] Значимостта на темата се потвърждава и от такъв важен източник за историята на гимназията, какъвто е личният архив на нейния директор Анатолий Аполонович Бейер[5], намиращ се в ГАРФ[6], който допълва обективността на онези факти от дневниците на А. Дехтерев, които се отнасят до изследваната тематика. Ценна информация се съдържа и в архива на Шуменската гимназия, съхраняван в ДА-Шумен[7], както и книгите с разкази и статии на А. Дехтерев за руските деца в емиграция и за детския интернат „Моя маленкая Россия" при Шуменската руска гимназия, отпечатани в гр. Шумен през 1929 – 1932 г.[8] Информация по изследваната тема намираме и в руския емигрантски печат от 20-те и 30-те години, в който А. Дехтерев активно сътрудничи.[9]

В научните изследвания за историята на руската емиграция в България темата е засягана само фрагментарно и епизодично в тези от тях, които са посветени на руските емигрантски училища.[10] Пряко свързано с темата за бита и приложението на трудовия принцип в Шуменската гимназия е изследването на руската историчка Надежда Родионова, един от източниците на което са дневниците на А. Дехтерев.[11]

Битовото устройство на Шуменската руска гимназия има важно значение както за физическото съхраняване на нейните възпитаници, така и за цялостната успешна учебно-възпитателна дейност на гимназията. Тя обхваща задачите за битово-материалното настаняване и преустройството на училищната сграда и интернатните помещения, на битовото обслужване на учащите се – снабдяването с дрехи, обувки, отопление, с лични и училищни битови принадлежности, на осигуряването и подобряването на прехраната, на организацията и прилагането на трудовия принцип в училищния бит, пряко свързан с неговото поддържане, както и въпросите на спазването на дисциплината в училището и на битовия ред в интернатите, с предпазване на учащите се от битуващите вредни навици, свързани със здравословното и моралното им личностно развитие. С всекидневния училищен бит е свързано устройването и дейността на домовата училищна църква за осигуряването на религиозното възпитание на учащите се в православен дух. От съществено значение за битовото и трудовото устройване на гимназията са и връзките с местните просветни и младежки институции и местното шуменско общество.

По всички тези въпроси, свързани с тематиката за бита и труда на Шуменската руска гимназия, в дневниците на Дехтерев се намират конкретни сведения, описания на събития, дейности и факти за всекидневния училищен бит и труд, които дават възможност за разкриването на една автентична битова картина на живота на гимназията през средата и началото на втората половина на 20-те години на XX век.

Въпросът за преместването и настаняването в България на Константинополската (втора) руска гимназия е поставен през декември 1921 г. (само един месец след нейното основаване на 19 ноември 1921 г.), от ученическата секция на Временния главен комитет

на Всеруския съюз на градовете в Константинопол пред ген. А. В. Арцишевски, негов представител, упълномощен да ръководи организацията и осигуряването на учебните и културно-просветните учреждения на руските емигранти в България и оказване материална помощ на емигрантите,[12] а решение за приемането на гимназията в гр. Шумен е взето на 17 януари 1922 г. на заседание на Обединения комитет на емигрантските организации – Всесъюзния съюз на земствата (ВСЗ), Всесъюзния съюз на градовете (ВСГ) и Руския Червен кръст на старата организация (РОКК) в България.[13]

През февруари ген. Арцишевски пристига в Шумен и успява да получи от местните власти старата турска болница,[14] чиято сграда до 1918 г. е бивша дивизионна болница на 1-ва Преславска дивизия в гр. Шумен, за безплатно ползване от Константинополската руска гимназия.[15],

Поради ремонта и преоборудването на зданието за нуждите от училищни и помощни помещения пристигането на гимназията в Шумен се забавя около три месеца.[16] На 14 април 1922 г. съставът на гимназията от 252 ученици и 30 учители пристига в Шумен и е настанен в предоставената, но не докрай ремонтирана сграда.[17] До края на м. март учениците и преподавателският персонал сами поправят покрива, стените, таваните и прозорците, и привеждат класните помещения в подходящ за учебните занятия вид. Учениците приготвят и по-голямата част от мебелите и пособията, като чинове, маси, черни дъски и други.[18]

Когато в началото на май 1922 г. председателят на Учебния кабинет при Културно-просветната комисия на ВСГ професор А. В. Базанов се запознава със състоянието на Шуменската руска гимназия, в своя рапорт до А. В. Арцишевски той пише: „… със собствени средства и сили при занятията по ръчен труд учебното заведение се обзавежда с елементарна мебел за столовата и класните помещения… Трудовият принцип преминава през целия живот на училището. Учащите се сами упражняват труд по поддържането на чистотата в гимназията, режат и цепят дърва, за да осигурят отопление през зимата. Част от тях участват в работата на дърводелската работилница, част – в обущарската работилница, част – в кухнята ...”[19], заключавайки, че учениците разбират значението на труда и охотно се занимават с него. Известният руски емигрантски писател Гайто Газданов, завършил Шуменската руска гимназия от първия випуск през 1923 г., по-късно си спомня: „Осветлението беше газено, а отопление въобще нямаше, докато ние сами не си направихме глинени печки.”[20] Средствата за извършваните ремонти се осигуряват от ВСГ, ВЗС, РОКК и българското правителство. Съвещанието на представителите на руските учебни заведения в България през ноември 1924 г. в свое решение предвижда необходимостта да се отпуснат средства за ремонт на зданието на Шуменската гимназия до 5 хиляди франка, като се посочва, че не биха били достатъчни за ремонтирането на сградата.[21]

В резултат на извършеното преустройство е подреден кабинет по физика, химическа лаборатория и библиотека за 4000 – 5000 книги. Устроени са помещения за два интерната – за момчета и момичета, квартири за учителите и обслужващия персонал, столова, лазарет с болнични стаи и амбулатория, две зали – концертна и танцувална, две спортни площадки, дърводелска, обущарска и шивашка работилница, избени складове, баня, пералня, сушилня, лавка. В училищното пространство са уредени два двора – вътрешен и външен, зеленчукова и овощна градина.

По-късно, на 19 ноември 1927 г., когато се отпразнува шестата годишнина от основаването на гимназията, в своя дневник за бита в Шуменската руска гимназия А. Дехтерев описва територията, на която гимназията е разположена, така: „Тя заема

достатъчно голям участък земя (декар и половина хектара) на края на града – на високо плато, в подножието на възвишение с израснала широколистна гора. Зданието е обширно, но много старо… Някога тук е била турска гарнизонна болница, в която – през руско-турската кампания (Руско-турската война 1877 – 1878 г. – Г. Рупчева) – са се намирали на лечение турски аскер и руски ранени воини. Към зданието има два двора, овощна градина и площадка за игри […] Но самото здание е много старо и изисква постоянен ремонт. В това здание има маса помещения, което дава възможност отлично да се разположим. Към гимназията има 12 спални помещения за учащите, 10 класни помещения, църква, лазарет (амбулатория и 3 болнични стаи), ред работилници, баня, пералня, сушилня, квартири за персонала и т.н."[22]

За да се осигурят по-добри битови условия на възпитаниците, се налагат постоянни ремонти на старата сграда.[23] Това е необходимо преди всичко за укрепване на здравословно им състояние, а и за всекидневното им настроение. На 23 януари 1927 г. времето в Шумен е мъгливо и дъждовно: „Мъгла и дъжд, дъжд и мъгла – записва Дехтерев, – покривът в жилищното здание на много места тече, носейки влага, която награди всички с хрема и кашлица. О, ако скоро падне сняг, ще стане и студено... Не биха ли били тогава безчислените, макар малко, но все пак мъчителни неразположения, от които така тежко става на душата. Даже и децата, и те някак поутихнаха, не се чува веселото им чуруликане – четат, рисуват, по-слабите спят ... няма слънце, няма и жив източник на радост."[24] На съвещание на възпитателите на 24 януари, когато много от учениците заболяват от върлуващия испански грип в гр. Шумен, по доклад на гимназиалния лекар се взема решение веднага един от интернатите за момичета да се оборудва като женска стая към лазарета, а всичките три мъжки стаи към него да се предоставят изключително за момчета. По това време до 4 февруари Дехтерев също заболява и по-долу обяснява, че поради това не е водил своя дневник.[25]

За това как битовите условия се отразяват особено зле на малките възпитаници, свидетелства още един фрагмент от дневника на Дехтерев от 25 март, когато той записва, че в старата военна постройка „през зимата има малко светлина, недостатъчна вентилация, недостатъчна температура", и това се отразява „отчасти дори на моралната потиснатост на учениците."[26] Въпреки материалните затруднения, ръководството на гимназията прави всичко възможно за извършване на наложилите се ремонти. Такъв е случаят през нощта на 8 срещу 9 май 1927 г., когато част от тавана на второ отделение на първи интернат се срутва, но пострадали и този път, за щастие, не се оказаха", записва Дехтерев.[27] В края на месец май, когато учащите се разотиват по домовете си, „започва и ремонт на малкото здание на училището. Ремонтира се и столовата на момчетата. За голям ремонт засега и дума не става, заради отсъствието на средства"[28] – пояснява Дехтерев.

Проблем от битов характер е и осветлението на гимназията с петролни фенери. Градът по това време, макар и не напълно, вече е електрифициран. В края на месец юни 1927 г. се предвижда и електрификацията на гимназията.[29] Дехтерев подробно описва как през октомври – по дни и часове, тя започва и се извършва под ръководството на местен монтьор, с участието на гимназиални служители и ученици, чиито инициали на имената в дневника са изписани: „Монтьор Г. П., Женя П., Слава Н., Г. А., А. И., всички са заети със завършването на прокарването на електричеството, бързат и … действително завършват."[30] Настроението е бодро: „С една дума, живот кипи във всичко – НЕ СЕ СПИРАМЕ НИТО ЗА МИНУТА, и този фактор, както аз забелязах, служи като една от причините, способства за тази душевна бодрост, която побеждава всички несгоди на нашия суров трудов живот."[31] Така Дехтерев завършва своя размисъл за положения от

гимназистите труд за електрифицирането на гимназията.

Същия ден – вечерта на 21 октомври, когато работата по електрифицирането на гимназията завършва, Дехтерев наблюдава обления в електрическа светлина град и с удовлетворение се радва на реализираната възможност гимназията да заживее нов живот в цивилизования свят: „Излязох на балкона… В града ярко свети електричеството и „изглежда като някаква вълшебна феерия…" Нима настъпва денят и часът, когато нашата гимназия, дарена с такава ярка светлина и топлина, се присъединява към общия живот на града?"[32]

Очакванията настъпват на следващия ден – 22 октомври, когато електричарите поставят електрическите лампи, за да бъде всичко готово до вечерта. И към 3 часа през деня електричеството светва. Към 4 часа са осветени вестибюлът и коридорът в девическото общежитие, в 5 часа са осветени класните стаи и главният коридор, и „изведнъж стана подредено и радостно, точно като за празник, който отдавна сме чакали, и ето – дочакахме.[…] В 6 часа светна електричеството в нашата столова", и когато цялото училище е осветено, за А. Дехтерев това е като встъпване „в нова ера от нашето съществуване"[33], а когато служителят К. В. отново се задава с газения фенер в ръце, с известна тъга той допълва: „Старата гвардия умира, но не се предава… Настроението достигна своя апогей, когато по време на вечерята дават две блюда – супа и котлети, а към чая – вино… Всичко това – по случай тържеството на „електрификацията"…[34] – заключава А. Дехтерев. На 24 октомври завършва и електрифицирането на лазарета, на първи интернат и библиотеката,[35] а на 19 ноември, по случай училищния спектакъл за шестгодишния юбилей на гимназията, електричество е прокарано и на сцената на концертната зала.[36] Пълната електрификация на гимназията през есента на 1927 г. и непрекъснато извършваните ремонти съществено подобряват битовите условия, в които нейните възпитаници се учат и живеят.

Цялостното битово устройване на Руската гимназия в Шумен е съобразено с това, че то е учебно заведение от затворен тип, в което учениците, преподавателите и служителите живеят постоянно – учат, преподават и работят. Учениците задължително живеят в интернати за момчета и момичета. Дехтерев описва интерната като уютно място, в което възпитаниците организират своя живот извън класните стаи със съдействието на своите възпитатели и преподаватели. Учениците сами участват в устройването и поддържането на своя бит. Сами почистват училищните и спалните помещения, палят печките.

Интернатът има за цел да осигури успешна адаптация на възпитаниците в чуждата страна, да доближи училищната обстановка до семейната среда с цел да даде на учениците в голяма степен онова, което те не получават от родителите. С такава цел е и създаденият към подготвителното училище, за децата от 6 до 11 години, интернат „Моя маленкая Россия", чиято главна задача е да приближи децата до руския бит, до Русия, да създаде свой „руски мир", като оазис на руската култура и руските национални традиции, ръководител на който е А. П. Дехтерев. Според него в името на спасението на руските деца от денационализация те трябва да бъдат поставени в условията на роден бит, който да ги обкръжава. В дневника си от 28 декември Дехтерев записва: „Много говорят и пишат за опасността от денационализация и решително нищо не предприемат за нейното преодоляване… Нужно е да се приближат децата, не видели своята родина, към нейния жив източник и … да се даде възможност да я почувстват, и да се внедри дълбока детска нежност към нея."[37]

Интернатът за девойки при гимназията – „това, според Дехтерев, е особено градче"

– състои се от 6 стаи, в които живеят 74 момичета, като за 1., 4., 7. и 8. клас са отредени самостоятелни стаи, а за 2., 3., 5. и 6. клас има по една обща стая. Конкретна представа за тях дава следното обстоятелствено описание: „Не е много тясно, но не е и просторно. Чистотата навсякъде е изумителна. Уютно е в тези стаички на момичетата, нищо в тях не е излишно. Тази белота на стените е по-прекрасна от всякаква художествена пъстрота. Редките рисунки и неголемите ковьори над някои кревати положително са добри. Умивалната стая също блести от чистота, за което способства циментовият наклон на пода. Тук даже се намират и корита за пране и дъска за гладене." Завършвайки своето описание, Дехтерев заключава: „Аз се надявам, че на всички ще бъде приятно да узнаят, че нашите девойки живеят в почти семейна обстановка на доброто старо време."[38]

Много по-скромни от тези на момичетата са всичките седем интерната за момчетата. В тях съвсем няма украса и каквито и да било вещи, освен легла и столове. „Да, и разбираемо е – 75% от тях са лишени от родителски дом не по-малко от 7 – 10 години. Този аскетизъм в толкова ранни години трогва до дълбочина душата. Чистотата и порядъкът и тук са доведени до педантизъм, това е като свещен култ на гимназията."[39] За новогодишното тържество учениците подготвят пиеса, разказваща за живота в училищния интернат. „На 20 декември 1926 г. – съобщава Дехтерев, – Володя К.[орнев] от III кл.[ас] завърши пиесата за живота в интерната. Пиесата е голяма, 60 страници, обрисува съботния ден в интерната на II и III клас. Фабулата не е сложна, но е налице, от всички сцени се явяват живи изображения на действителността."[40]

За строго уредения бит в гимназията съдим от описания дневен режим на учениците, който обхваща времето от 6 часа и 45 минути сутрин до 9 – 10 часа вечер. В него се включва молитва, утринен чай, училищни занятия от 8 часа и 15 минути до 13 часа, обед, допълнителни следобедни занятия – игри, спорт, участие в училищния хор и оркестъра и др. извънкласни занимания, следват задължителни вечерни занятия за подготовка на уроците, вечеря, вечерен чай, лягане.[41] За спазването на дневния режим следят дежурните възпитатели и учители, които записват всяко нарушение на училищния ред в специален журнал, а простъпките на учениците се разглеждат от Възпитателската комисия и Педагогическия съвет по доклад на възпитателите.

В дневника на Дехтерев от 1927 г. често са отразявани произшествия и наложени наказания, които се отнасят до нарушаването на битовия режим и трудовите задължения на възпитаниците. В гимназиалния журнал на 21 януари е отразена „кратка статистика" на произшествия за деня, извършени поименно от възпитаниците и наложените им наказания, записани от дежурния възпитател Нина Родигер: „Уч.[еникът] от VI кл.[ас] П-ов, назначен от старши дежурния по столова да помете, отказал да го изпълни, се яви при мене. На казаното от мен на П-в, че той е длъжен да изпълни разпореждането на старши дежурния по столова, и тогава, ако намери постъпката на старш.[и] дежурния за несправедлива, да ми доложи. П-в категорично отказа да изпълни моето разпореждане. Н.[ина] Р.[едигер] /Арест за една нощ/".[42] На следващия ден с арест за един ден е наказан и ученикът от VI клас Е.-н., който влязъл в женския интернат.[43] Почти ежедневно Дехтерев записва и поредица от други нарушения и наложени наказания: „Младши дежурният по столова ученик от VI клас С-ч не се яви за почистването след утринния чай, наказан е с 3 наряда по столова."[44] Учениците от VI клас Ш-в и Г. дьо В., които нарушават реда в лазарета, се наказват с лишаване от права да се лекуват в него;[45] на успалите се няколко ученици, заварени от директора в интернатите № 4, 5 и 6, е наложено наказание да пренасят дърва в склада по време на учебните часове.[46]

Строг е редът и за надрасналите възрастта възпитаници, които пушат и

злоупотребяват с алкохол: ученикът от V клас Б-в, пушил в клас, е наказан с 2 седмици дежурство в кухнята,[47] а ученикът от VII клас С-в, пушил в класното помещение, с един наряд по клас.[48] От разпореждане № 6 от 6 февруари 1927 г. на директора А. Бейер, чийто пълен текст е поместен в дневника на Дехтерев, става ясно за злоупотреба с алкохол на група ученици в интерната на VIII клас, установена от директора през нощта на 5 февруари. Според това разпореждане на трима ученици, за които се посочва: „и по-рано са забелязвани в склонност към пиенето … и на други ученици, участвали в почерпката, им се забранява посещаване на уроците, посещаване на каквито и да е други помещения на гимназията освен интерната, в който те се намират, и ги лишавам от дажба. Желаещите от тях могат да заминат при роднини, а другитете да се отправят да заработят своята прехрана.”[49] Освен това, при обход на интернат № 3 и други интернати, директорът забелязва, „че има млади хора, предпочитащи… радостта от невинното развлечение” по време на училищните вечеринки, спектакли, общи незадължителни събирания. Във тази връзка в разпореждането се нарежда: „За да се съсредоточи вниманието върху поведението на подобни млади хора, забранявам вечеринки, спектакли, вечери на отделни групи до Пасха. Всякакъв род доклади, ако те предстоят, трябва да стават по празниците по време на закуската и обеда.”

В края на разпореждането се поставя и въпросът за ролята на възпитателите в борбата с проявите на злоупотреба с алкохола: „Случаите, посочени в настоящото разпореждане, повелително изискват от дежурните възпитатели най-строго изпълнение на установените правила от дежурните възпитатели: дежурния възпитател учениците са длъжни да очакват всеки момент на всяко място. И особено се изисква бдителност нощно време.”[50]

Показателен е примерът на директора А. Бейер, който често сам контролира как се спазва установеният ред в интернатите и беседва с възпитаниците при нарушаване на училищния ред. На 15 ноември 1926 г. А. Бейер посещава 4-и интернат, в който живеят 18 възпитаници, между които и ученикът от VI клас Люминарски, извършил кражба на хляб от училищния склад с други участници, след което си го поделят с момчетата от интерната. Директорът води разговор с всички момчета, но Люминарски не признава кои са другите съучастници в простъпката. В своята беседа Бейер напомня на юношите „висшия им дълг – да признаят с пълно съзнание съучастието си в простъпката, тъй като в нея безусловно са участвали и други”, в резултат на което няколко дни след беседата директорът получава пълния списък на 15 възпитаници, обвиняващи себе си в това, че са яли от крадения хляб. Педагогическият съвет им налага строги наказания – да върнат 170 лв. /стойността на хляба/ с работа в гимназията, намаление на поведението с една единица, един месец без отпуска, забрана един месец да не ходят на вечеринка, и като възпитателна мярка се задължават сами да поемат отговорността за охрана склада за хляб, а Люминарски е изключен от гимназията.[51] На същото заседание Педагогическият съвет, имайки реална преценка за причината за кражбата – това, че храната на учениците е недостатъчна и те понякога гладуват, приема предложението на Стопанския комитет гимназията „да оборудва собствена хлебопекарна, което би подобрило и поевтинило хляба.”[52]

В дневниците на Дехтерев намираме примери и на друго отговорно отношение на преподавателите и възпитателите, които със загриженост следят за резултатите от наложените наказания – как и доколко те допринасят за подобряване на дисциплината и поведението на наказаните възпитаници. За това свидетелства и описанието на Дехтерев на заседанието на Педагогическия съвет на 20 февруари 1927 г., на което директорът А.

Бейер напомня за простъпката и наказанието на ученика от VII клас Олег дьо В.[ит],[53] намерен при проверка на директора в V интернат в „състояние на пълно опиянение, за втори път."[54] Поставя се въпросът за вземане на отношение към мярката на наказанието му от 24 декември 1926 г. При обсъждането един от членовете на Педагогическия съвет „поставя на директора два въпроса: а/ ако О. дьо В. не получава досега хранителна дажба, то как той може едновременно да учи, да посещава уроците; б/ ако е бил лишен от общуване със своя възпитател, то под чие наблюдение той непосредствено се е намирал и се намира," на които директорът отговаря: „ а/ О. дьо В. е заработвал своята прехрана със сечене на дърва в гимназията в свободното от занятия време; б/ О. дьо В. е бил лишен от общуване със своя възпитател, тъй като е постъпил глупаво с него /напил се с вино/, възползвайки се от неговото боледуване. Вследствие на това той е бил предаден под наблюдение на старши възпитателя. Сега той пак се връща под наблюдение на своя възпитател. Възпитателят на VII клас заяви, че О. дьо В. сега се държи добре."[55] След кратка обмяна на мнения по предложението на директора О. дьо В. да се върне в общоученическо положение или да се продължи мярката на наказанието, членовете на Педагогическия съвет единогласно решават да върнат Олег дьо В. в общоученическо положение.[56] Тук бихме могли да отбележим, че педагогът възпитател Дехтерев неслучайно обстоятелствено привежда в своя дневник как на заседание на Педагогическия съвет се обсъжда и решава един конкретен случай, отнасящ се до мярата на наказание, поставена един месец преди това, за конкретно нарушение на битовия ред в интернат № 5 от конкретен ученик, и с каква сериозна загриженост директорът, преподавателите и възпитателите разискват общоученическото положение на ученика от VII клас Олег дьо Вит.

Особено строги са наказанията за ученици, самоволно напуснали територията на гимназията. За такова провинение на трима ученици – един от VIII и двама от VII клас, излезли от гимназията без разрешение и посетили вечеринка в градската читалищна читалня „Архангел Михаил", е наложено наказание да не излизат от гимназията 1 месец и през този срок да не се появяват в района на класните занятия в коридора и вестибюла.[57] Не по-малко строго е наказанието, наложено по повод „самостоятелната разходка" на възпитаничките от VI клас Б. и Ф. извън стените на гимназията на 22 март 1927 г., когато по време на свободния урок по чертане те излезли и се върнали през близкото лозе. На състоялите се „продължителни разисквания, обсъждащи от всички страни постъпката на непредпазливите момичета", всички членове на Възпитателския съвет „стигнали до единно заключение: нежелателно е учениците без разрешение да излизат от вратите на гимназията, макар и за най-кратко време. С мнозинство е решено двете възпитанички да бъдат поставени на специален режим, т.е. да ги оставят за седмица в интерната, с излизане само в клас за уроците. И в близката неделя в общогимназиалния карцер за срок от обеда до вечерните занятия, т. е. от 2 часа след обед до 6 часа вечерта."[58]

Налагането на такива тежки наказания за нарушаването на строгия училищен ред и режим свидетелства за установения битов ред в гимназията като затворен тип учебно заведение в условия на емигрантски живот. Истински професионален интерес за историка предизвиква този строг битов порядък в Шуменската руска гимназия, както и характерът на наказанията, налагани на провинилите се възпитаници, от една страна, и от друга – трудът на учениците, преподавателите, възпитателите и персонала за преодоляването на тежестите на емигрантския бит. В потвърждение на това можем да приведем записаното на 25 март 1927 г. в дневника на Дехтерев, само два дни след наложените наказания на момичетата, самоволно излезли да се разходят в околностите на гимназията, под заглавието: „ИНТИМНО"

„Условията на нашия живот /на учащите се и персонала/ безусловно тежки, на тях – тези условия и тяхното преодоляване – ще се удивлява бъдещият историк. И въпреки това, ако в редица бъдещи години нашата гимназия ще съществува /а нейното съществуване е НЕОБХОДИМО/, и ако нашият общ труд не принизи интензивността си /а за това няма никакви основания/, тогава след няколко години Шуменската гимназия ще бъде гимназия на мирното време /няма да има в нея надраснали възпитаници, нито изоставащи/. Това е единственото и напълно обосновано утешение в сегашното време на самоотвержен труд. Правилно развиващият се живот ще победи всички несъвършенства на емигрантския бит.”[59]

Тези редове на Дехтерев, израз и на неподправеното му чувство за историзъм, са негова интимна лична изповед за емигрантската съдба на руските деца, юноши и „млади хора”, за „тежкия живот” и „безусловно тежките условия”, в които живеят, учат се и се трудят възпитаниците, преподавателите и персоналът на Шуменската руска гимназия. Дехтерев е наясно, че обстоятелствените описания в неговия дневник ще дадат конкретна и вярна историческа представа за всичко онова, което ще удивлява бъдещия историк, и затова в своя дневник той ежедневно разкрива как те са преодолявани с „единственото и напълно обосновано утешение…, че самоотвержения труд” ще победи всички „несъвършенства на емигрантския бит” и Шуменската руска гимназия ще съществува като институция със своя мисия – съхраняване, образоване, възпитаване и подготвяне децата на руската емиграция за „правилно развиващия се живот”. В подкрепа на тази „беззаветна и предана” роля на руските учители в сложните условия на емигрантство, известната руска познавачка на емигрантските архиви и изследователка на историята на детската руска емиграция Лидия Петрушева привежда казаното на конгреса на руските педагози през май 1929 г. в София от възпитателя педагог А. П. Дехтерев: „Не служба, не служене на децата, а служене на националното руско дело.”[60]

Интернатът е място и за задушевни вечери на възпитаниците с техните преподаватели и възпитатели. В една такава вечер, на 19 декември 1926 г., чества заедно със своите ученици имения си ден преподавателят по пеене и ръководител на гимназиалния хор Николай Александрович Дмитриев. За близостта между него и възпитаниците му свидетелства техният поздравителен адрес, записан в дневника на Дехтерев: „Не първа година вече Вие живеете с нас и ръководите нашия живот, не първа година вече ние виждаме във Вас близък човек, заместващ ни бащата. Колкото и понякога да ни беше тежко далеч от родния дом, Вие винаги намирахте и намирате възможност да смекчите нашата тежест, призовавайки ни към необходимата работа и подбуждайки към нея енергия.

Да даде Бог на нас и занапред да бъдем заедно, да не се разделяме, независимо от нашето преминаване в следващите класове.

Не ни забравяйте, както и ние Вас няма да забравим, винаги ще търсим във Вас поддръжка в тежки минути на нашия живот.

Любящи и благодарни възпитаници.”[61]

„По средата на интерната – разказва Дехтерев, – седяха 24 момчета и оживено беседваха помежду си, а Н. А. (Николай Александрович – Г. Р.) раздаваше на всекиго печено и хляб с мармалад.

Всичко изглеждаше така просто – в интерната е топло и уютно, ярко светят лампите, на масата скромна трапеза, но от чисто сърце, – но ето, всичко това, взето заедно – скъпо, семейно, неволно трогва сърцето със своите здрави връзки, толкова редки в нашите дни на всеобща разединеност. И в това време, когато момчетата – на топло и в уют – мило

беседват над чашка чай, зад прозореца вие снежна буря, като че ли напомняща за двата задгранични руски свята: училищният – с труд и мир, и другият – неорганизиран – с труд и такъв войнствен, егоистичен, влачещ към самота и неудовлетвореност."[62] С този епизод от своя дневник авторът още веднъж утвърждава, че руското задгранично училище, и в случая – Шуменската руска гимназия, е истинско спасение за децата на руската емиграция в България, за разлика от другия, неосигурен свят на руската емиграция, която, оставена сама на себе си, трудно оцелява.

За А. Бейер интернатът също е място за приятелски беседи с възпитаниците. На 4 март 1927 г. „късно вечерта директорът дълго беседва с випускниците по повод на предстоящия училищен акт. Тази беседа, пояснява Дехтерев, се водеше в интерната, в интимна обстановка, най-много способстваща за разкриване на сърцето, т.е. с простота и искреност."[63]

Битовото устройство на Шуменската руска гимназия е тясно свързано с безплатното битово обслужване на учащите и персонала, за което са създадени и работят обущарска, шивашка и дърводелска работилница, пералня и сушилня. Завеждащ работилниците е Александър Александрович Волохин.[64] Ал. Дехтерев подробно описва тяхната дейност.

В обущарската работилница от 1 януари до 10 март 1927 г. са ремонтирани 265 чифта обувки, средно по 4 – 5 на ден. Обущарницата заема просторно и светло помещение. В нея работят двама постоянни майстори, единият от които е завеждащ работилницата – служителят Е. И. Ховрин. който работи в гимназията от 1923 г., и един временен майстор.[65] От дневника на Дехтерев научаваме, че в гимназията бил установен задължителен ред за предаване на поправените обувки. За нарушение на установения ред учениците от V клас С-в и К-в, непредали след поправка ботинките, които са носили преди това, били наказани 3 дни да престоят по два часа в кабинета на директора.[66]

Дърводелската работилница работи целогодишно, без прекъсване, с двама майстори, единият от които – служителят Б. А. Рудановски, е завеждащ работилницата, а когато има спешна работа, се привлича и трети. През първото полугодие на учебната 1926 – 1927 г. работилницата изпълнява 22 големи поръчки – ремонт на интернатни и класни помещения, ремонт на мебели, и множество други малки поръчки, останали неизпълнени от лятото.[67]

Училищната пералня е настанена в просторно помещение с каменен под, обзаведена е с корита, три котела и голяма желязна печка, рафтове и маса за гладене, и тя работи целогодишно. През 1926 г. са изпрани 24 000 броя държавно бельо, на ден по 75 броя. В пералнята работят една старши перачка – И. М. Неклюдова, която е завеждаща, и две помощнички.[68] В началото на 1927 г. сушилнята се оказва малка за нуждите на гимназията, затова се подготвя преместване в нова, по-голяма постройка.

Шивашката работилница също заема просторно, светло и топло помещение, в едната част на което живее работещата в нея млада шивачка. Работилницата е обзаведена с две шевни машини, огромна маса за кроене, шкаф да бельо, и работи целогодишно. През 1926 г. са ушити 4401 броя бельо, от което новоушити и преправени са 3258 броя и поправени 1143 броя. Или месечно средно са изработени 366 броя, на ден по 15. В нея работят завеждащата шивалнята Е. С. Ланожская и една помощничка.[69]

Тези подробни описания на работата на училищните работилници в дневника на Ал. Дехтерев дават конкретна представа за обема на тяхната дейност и свидетелстват за добре уреденото безплатно битово обслужване в гимназията. Те са друго историческо свидетелство – как, кога и доколко е било надмогнато първоначалното недостатъчно битово устройване на Шуменската руска гимназия, описано с примери непосредствено

след пристигането в България: „Ако през лятото 80 – 90 процента от учащите се ходели просто боси, то през зимата нямащите обувки въобще не посещавали уроци. Случвали се периоди, когато децата дълго време ходели гладни…”[70] Този тъжен факт се потвърждава и от спомена на шуменски гимназист от 1924 г.: „Лошо облечен, понякога бос или с дървени сандали, а през лятото почти напълно без обувки, през зимата тресящ се от студ поради липсата на топла дреха, носещ се заради това по коридора и двора, не иначе, а на бегом, недостатъчно нахранен…”[71]

Ценността на сведенията за битовото обслужване в гимназията в дневниците на Дехтерев от 1926 – 1928 г. се състои в това, че от тях ние можем да оценим доколко и как първоначалното битово устройване в Шуменската руска гимназия през 1922 – 1924 г. е било надмогнато към средата и началото на втората половина на 20-те години. За това допринася и ежегодната помощ на българското правителство, което от лятото на 1923 г. започва да отпуска на Руската гимназия в Шумен ежемесечна издръжка между 120 000 и 150 000 лв., включително и за битови нужди, като през месец ноември с.г. са отпуснати и 8000 лв. за два вагона дърва за отопление, а през 1924 г. гимназията получава допълнителна парична субсидия за лекарства, лекарска помощ, храна, бельо, обувки и дрехи, включително и за целодневна храна на децата в интерната и за закуска в началото училище.[72] На 19 ноември 1927 г., когато се отбелязва шестата годишнина от основаването на гимназията, Дехтерев записва в своя дневник: „Средства за нейното съществуване дават Всенародният съюз на градовете, Земско-градският комитет, родителите. Но най-много помага българското правителство, с около ¾ от цялата разходна сума.”[73]

С битовото обслужване са свързани и други стопански дейности, подпомагащи учащите, преподавателите и персонала, разпределението на финансовия бюджет на приходи и разходи и организацията на стопанския живот, за които се грижи Стопанският комитет при гимназията.

За подобряването на обслужването по прехраната се създава гимназиална лавка. За подготовката по нейното откриване директорът А. А. Бейер издава разпореждане № 46, част от което Дехтерев привежда в своя дневник от 15 декември 1926 г. От него става ясно, че по указание на ген. Арцишевски от 30. XI. с. г., в гимназията се учредява Дружество за оказване на помощ за учащите се, едно от предназначенията на което е придобиване на необходими финансови средства чрез създаването на гимназиална лавка. А. Бейер предлага до сформираното на Дружеството в такава организация, която да обхваща широк кръг лица, а не само служители в гимназията, в административен порядък да се организира гимназиална лавка с отчисляване от чистия й доход на особена сума за помощи: първо – на ученици, завършващи курса на обучение в гимназията, на слаби и болни ученици и в някои случаи на вече завършили курса възпитаници на гимназията, и второ – на служители и техните семейства, изпаднали в тежко положение.

Със същото разпореждане на директора е назначена комисия с председател А. П. Шашков, и членове С. Я. Салников и К. М. Теремец за разработване финансовите, стопанските, административните въпроси и отчетността на гимназиалната лавка. На комисията се възлага, при необходимост, да влезе в преговори или във връзка с тогавашния собственик на лавката У. И. Сангуров и да подготви проект, като всички разработени материали се представят на Стопанския комитет на гимназията на заседание на 29 декември с. г.[74] От дневника на Дехтерев от 29 декември разбираме, че същия ден вечерта на заседание на Стопанския комитет докладът на комисията по разработката на въпроса за гимназиалната лавка е разгледан и проектът на правилник за лавката е приет. За ръководство на лавката е назначен комитет в състав: А. П. Шашков – председател, и

членове С. Я. Салников и К. М. Теремец. Материалното и финансовото проверяване на лавката е възложено на комисията, контролираща паричните суми на гимназията. На тази комисия е възложено да прави и проверка на паричната отчетност, наличието на стоки и баланса на лавката.[75]

С друго разпореждане на директора А. Бейер от 30 декември се обявява утвърденият от Стопанския комитет правилник за управлението на гимназиалната лавка и се назначава комитет с председател А. П. Шашков и членове К. М. Теремец и В. А. Илин /на мястото на С. Я. Салников, който е избран за член на Стопанския комитет/. Разпореждането на директора завършва с предложение комитетът да пристъпи към изпълнение на своите функции и след завършване на всички приготовления да открие гимназиалната лавка, в замяна на лавката на У. И. Сангуров, която се закрива.[76] Пак от дневника на Дехтерев научаваме, че на 7 януари 1927 г. /24 декември 1926 г./ – Бъдни вечер, гимназиалната лавка работи от сутринта.[77]

Само след един месец, на 10 февруари 1927 г., Дехтерев записва, че гимназиалната лавка „функционира с голям успех – и морален (навсякъде се раздават похвали), и материален (чистият доход вече е около 3000 лв. в полза на нуждаещите се ученици). Около лавката е поставена маса с неизменно кипящ самовар. Тук за лев може да се получи чаша сладък чай с лимон."[78] Така ръководството на гимназията взема в свои ръце и още една стопанска дейност, с цел подобряване на битовото обслужване на учащите се.

В дневника на Дехтерев е поместена следната извадка от протоколите на Стопанския комитет за баланса на комитета и на гимназиалната лавка в началото на 1927 г.:

„На 15 март 1927 г. балансът на Стопанския комитет е:

1/ Баланс на 1 януари с. г. е:
актив 262.862 лв. 80 ст.
пасив 281.532 лв. 40 ст

2/ Баланс на 1 февруари с. г.
актив 220.850 лв. 85 ст.
пасив 240.959 лв. 95 ст.

На 16 март 1927 г. балансът на гимназиалната лавка на 1 февруари с. г. е:

Актив: наличност в касата . . .4.597 лв. 25 ст.
„ на стоки . . 8.673 лв. 15 ст.

ОБЩО 13.271 лв. 15 ст.

Пасив: дълг на гимназията . . . 8.000 лв.
„ персонала . . . 1.500 лв.
„ С – ву 2.034 лв. 55 ст.

ОБЩО 11.534 лв. 55 ст.

Решение на Стопанския комитет: „всичката чиста печалба да се превърне в заплата на дълга по баланса от 1 февруари с. г. занапред до неговата ликвидация."[79]

На 30 май 1927 г. Педагогическият съвет избира за член на комитета на гимназиалната лавка по разпределението на чистия доход за благотворителни нужди учителя по математика Михаил Николаевич Папа-Фьодоров.[80]

На 26 юли чистият доход на гимназиалната лавка за полугодието (от 6.1. до 6.7. 1927 г.) е 15.284 лв. и 30 ст., от които 10.371 лв. 75 ст. са неприкосновен (оборотен капитал), а 4.912 лв. 55 ст. са с особено предназначение (за учебни пособия).[81] Тези

данни от дневника на Дехтерев са безспорно свидетелство за добрата организация на работата на гимназиалната лавка и ползата от нейното функциониране, реално осигурила допълнителни финансови средства за битовите нужди на учащите се и членовете на персонала в гимназията.

През март 1927 г. във връзка с по-нататъшното подобряване на битовото устройване в сградата директорът А. Бейер посещава началника на местния Шуменски гарнизон с молба да разреши за нуждите на гимназията да бъдат построени пекарна, сушилня и курник. Разрешението е получено. На 24 март срещу лявата част на главната фасада започва и строителството на голям курник за птици, с участието на гимназисти под ръководството на местен майстор.[82]

На споменатата среща началникът на гарнизона предлага на А. Бейер съдействие за набирането на допълнителни средства, като гимназията се заеме да развъжда копринени буби и за това ползва намиращата се до нея, в непосредствена близост, голяма общинска черничева гора. След договорката в гимназията пристига местният агроном, който предлага своите услуги за организация и ръководство на тази дейност, а местната агрономическа станция осигурява яйцата на бубите и всички приспособления за тяхното отглеждане, като доходите изцяло да принадлежат на гимназията. Предложението безусловно е оценено като приемливо и в педагогическо, и в икономическо отношение, и е възприето от ръководството на гимназията.[83]

Вечерта на 28 април в стаята, където се отглеждат бубите, се случва малък инцидент. От газената лампа, използвана за отопление, изтича гас и възниква пожар. Забелязан от учениците, със съдействието на преподавателката по химия и естествена история О. М. Будкевич пожарът набързо е потушен. По предложение на Будкевич на местото на газените лампи е поставена вряща вода за водното отопление, което се завежда от Я. Назаров, ученик от VIII клас.[84]

В началото на май 1927 г. под грижите на преподавателката О. М. Будкевич, на възпитателката З. Ф. Фивейска и по указанията на местния градски агроном започва люпенето на яйцата на копринените буби, за храна на които учениците от осми клас ежедневно доставят черничеви листа от близката горичка, а в стаята се поддържа температура 25 градуса.[85]

На 10 юни гимназията е посетена от началника на Шуменския гарнизон, който с особен интерес разглежда бубното стопанство – вече в две стаи, в които бубите започват да се оформят.[86] Опитът за отглеждане на буби завършва успешно. На 24 юни на заседание на Педагогическия съвет е съобщено, че от Окръжния кооперативен съюз „Солидарност" в гр. Велико Търново е получено писмо, според което всички предадени буби – 51 кг и 939 г, са признати за първокачествени и ще бъдат продадени на Миланската борса, а Земеделската банка изпраща 3510 лв. – приблизително половината от тяхната стойност. Отбелязан е и приносът на преподавателката О. М. Будкевич и на преподавателя по латински език И. Ф. Абрамитов и подпомагалите ги лица при отглеждането на бубите.[87]

Първостепенно значение е и осигуряването на здравословното хранене на учащите. През зимата на 1927 г. Стопанският комитет определя порциона за хранене на учениците, който бива делничен и празничен. Празничният включва: чай 1 г, захар 4 кубчета и хляб 500 г за момичетата и 666 г за момчетата. Така например менюто за неделния ден – 12.XII.1926 г., е: закуска крем супа от фасул, и обед – I блюдо супа от зеле (зелева чорба) и II блюдо – селски сос, а делничният порцион включва: чай, захар и хляб, за закуска оризова супа, за обед – I блюдо супа разсолник, II блюдо – просена каша с мас.[88]

През март 1927 г. Стопанският комитет решава да увеличи порциона на хляба,

като на „учениците от осми клас ежедневно се дава допълнително по 125 г хляб и по 20 г свинска мас, а на музикантите (около 20 души) три пъти в седмицата по 100 г хляб.”[89] За музикантите това увеличение става по решение на Педагогическия съвет от 1 март и се отнася за членовете на струнния оркестър на гимназията.[90] Увеличение на хляба с 250 г и на захарта – по 6 кубчета, получават по време на трудовата седмица през октомври 1927 г. и учениците, които събират дърва в гората.[91]

За получаването на допълнителни приходи за прехраната на учениците на територията на гимназията е оползотворена всяка педя земя, подходяща за зеленчукова и овощна градина и за картофено поле.[92] Важен фактор в тази дейност е трудовото участие на учениците. На 19 март 1927 г. Дехтерев записва: „Днес от сутринта се започна – в различни размери – нашата зеленчукова сеитба… 20 възпитаници от IV – VII кл.[асове] прекопаха земята и засадиха картофи. Разбира се, първо през твърдата почва мина плуг.”[93] Девизът на Стопанския комитет е всички да бъдат сити и да не зависят от никакви случайности, а осигуряваните плодове и зеленчуци от собствено производство да попълват училищния бюджет.[94] Показателни в това отношение са приведените данни за резултатите от добивите на плодове и зеленчуци през 1927 г. От овощната градина са получени 827 кг сливи, 632 кг ябълки, 380 кг праскови, 56 кг кайсии, и др. плодове. От зеленчуковата градина се добива лук, боб, тиквички, тикви и др. зеленчуци на сума 1071 лв. 15 ст., картофи за 1715 лв., домати за 960 лв. и царевица за 592 лв., или целият добив е на стойност 4338 лв. и 15 ст.[95], което осигурява едно сериозно допълнение към бюджета на гимназията и е съществен принос за подобряване прехраната на учениците и персонала. Въпреки това при осигуряването на прехраната на учениците все още се изпитват трудности. Въпросът за прехраната е на вниманието на Педагогическия съвет. На заседанието му от 17 октомври 1927 г., на което причините за неуспеваемостта на учениците са степенувани, на трето място е посочено „недостатъчното хранене”.[96]

Друго трудово занятие, в което са заети всички ученици, от малки до големи, е осигуряването на дърва, необходими за отопление. Усилията, които те полагат, се потвърждават от следния епизод, описан в дневника на Дехтерев на 15 ноември 1926 г.: „Ето вече няколко дни, след обед цялата мъжка учаща се гимназия (с изключение на VIII клас) взема участие в пренасянето на дърва от местата за цепене и сечене до местата на складиране (във вътрешния двор) в огромни фигури. Работят всички, даже малките момчета на 7-8 години…

Денят е слънчев, полятному топъл. Всички са без палта. С шеги и смях поредният дървен цилиндър (шест метра в диаметър) расте пред очите, като исполинска гъба. Посред двора стои старши възпитателят и дирижира целия този мравуняк, раздавайки надясно и наляво разпореждания.”[97]

Всяка година през пролетта и есента се провеждат трудови седмици без учебни занятия. На заседание на Педагогическия съвет на 15 март 1927 г. се обсъжда как да бъде организирана предстоящата трудова дейност през Страстната седмица. Прието е предложението в нея да не участват възпитаниците от VIII клас, предвид натовареността им с учебни занятия и подготовката за зрелостните изпити.[98] Трудовата седмица започва на 13 април, след приключването на класните занятия преди Великденската ваканция. Започват и постните дни за всички момичета и момчета, с изключение на VIII клас. На съвещание на възпитателите е разпределена работата през отделните дни на цялата седмица. В работния план са включени обектите и към тях са разпределени класовете: черничевата горичка (VIII кл.), зеленчуковата градина (VII кл.), ремонт на пътеките (VI кл.), разчистване на канавките (V кл.), спортната площадка и дворовете (IV и III кл.),

градината (II, I и подготвителния кл.), складът – (момичетата). В трудовата седмица са включени всички класове. За ръководители са определени възпитателите И. Ф. Абрамитов за черничевата горичка и А. П. Шишкин за градината. „Така всичко – заключава Дехтерев, – до най-дребното, всеки детайл е преценен, всичко, даже и най-малката силица на послушниците е отчетена.”[99]

На следващия ден – 16 март, от 8 ч. сутринта до 5 ч. вечерта осмокласниците с кирки и лопати под ръководството на местния агроном окопават черничевата горичка и орязват сухите клони, а останалите ученици работят в овощната и зеленчуковата градина, в двора, на спортната площадка, в склада и на другите места.[100]

През есента на с.г. трудовата седмица започва от 20 октомври. Комисията на възпитателите разпределя учениците за различните трудови дейности: 100 ученици от втори до шести клас ежедневно събират дърва в гората, момчетата от първи интернат привеждат в ред овощната и зеленчуковата градина, а момичетата подреждат гардеробите в интерната и работят в избата. Още първия ден учениците събират 300 дървета, които извличат от овразите и складират на пътя за извозване. В два часа след обед се връщат в гимназията. „Всичко е отлично – завършва Дехтерев, – тъй като покрай обикновената дажба всеки получи още по котлет, по 250 г хляб и по 6 кубчета захар към чая. Вечерта до 10 часа директорът разреши вечеринка, като награда за усърдната работа.”[101]

На следващия ден в околността е мъгливо и дъждовно и някои ученици помагат на майсторите при завършването на училищната електрификация.

През третия ден от трудовата седмица продължава събирането на дърва в гората. Ставането е рано, в 6 часа сутринта, след чая учениците се строяват на двора и след командата на възпитателите тръгват към планината под строй, след тях – санитарят, и най-отзад – обозът. След осем километра, когато стигат гората, започва сечението на дървата… Разделени на групи по 20 – 35 души, учениците изнасят от овразите дървата, предавайки ги от ръка на ръка, а по-малките, 12 – 13-годишните, събират клони. Няколко души започват да складират дървата и клоните. Други запалват огън и приготвят закуска. Дехтерев описва как „работата кипи и гори, тъй има възможност тя да свърши по-рано и да се върнат още през деня у дома с чиста съвест за добре изпълнен дълг”, а настроението е бодро и весело, въпреки „наистина каторжния труд”[102]. Лицата са зачервени, даже малките – и те не изостават… започват да влачат дървета, но по-големите възпитаници не им позволяват. Учениците си помагат един на друг и „това грижовно отношение на по-големите към по-малките – както Ал. Дехтерев записва, – трогва дълбоко душата.”[103] Работата продължава от 9:15 до 11:10 ч. Следва закуска и отдих около огъня. Отново след 16-километров поход учениците се завръщат в гимназията и вечерта отново си устройват вечеринка.

На другия ден големите ученици изнасят дървата от дълбокия овраг, пак от ръка на ръка, по наклонената местност на разстояние повече от 600 м. Според Дехтерев „работата е крайно трудна и бавна”, а малките събират клони. Закусват и отново продължават работата. Денят е слънчев. „Величествена и красива е природата тук – възхищава се Ал. Дехтерев, – живописна и разнообразна. Поработих и аз, застанал във веригата на подаващите, за да се оцени правилно трудът.”[104] Към 3 часа след обед при учениците пристигат директорът А. Бейер, възпитателят П. М. Фивейски, преподавателят А. К. Непрежецки и целият женски интернат с възпитателките О. И. Подолска и Е. С. Анучина. Всички изпитват задоволство от извършената работа.[105]

Неотложните битови нужди понякога налагат включването на учениците в трудова дейност и по време на учебните занятия. В дневника си от 15 февруари 1927

г. Дехтерев отбелязва, че първите три урока в V и VII и последните три в IV и VI клас не са се състояли, тъй като възпитаниците от тези класове са пренасяли дърва от двора в склада, но момичетата от тези класове са имали учебни занятия.[106] Така трудовият принцип преминава през живота на всички малки и големи възпитаници на гимназията и макар първоначалната битова неустроеност постепенно да се преодолява чрез добре организираната трудова дейност, тежкият училищен бит остава. В средата на месец март 1928 г., когато зимата в Шумен е много мразовита, Дехтерев с усилие записва: „Студено е не на шега и снегът е обилен. Навсякъде – в класните помещения и в интерната, е студено. Няма къде да се сгрееш, трудно е да се пише (ръцете замръзват). Пет месеца вече живея, не сваляйки палтото. Но не за мене ми е жал, жал ми е за дечурлигата, които много и много тук не са на себе си... И студено, и гладно, и неуютно... Всичко това изтощава нервите.”[107]

Въпреки това гимназията е спасение за руските деца в емиграция. В своята статия „Два педагогически журнала”[108] Дехтерев подчертава „крайната необходимост” от (съществуващите в 26 страни) руски емигрантски училища, които регулират летния труд на руските деца, за разлика от тези, които са извън техните стени и „често загиват в неравната борба със суровия бит”, потвърждавайки: „Недохранените деца са обикновено явление…”, „От недостатъчното отопление децата буквално замръзват”, а на свое заседание Педагогическият съвет посочва лошото материално положение и незадоволителните жилищни условия на първо място между условията, които оказват „тежко влияние на руското училище в България.”[109] През месец април 1928 г. в № 7 на сп. „Вестник Педагогического Бюро”е поместена статията на Дехтерев „Материали към изучаването на нашия училищен бит,”[110] която още веднъж потвърждава неговото специално внимание не само при хроникирането и обстоятелственото описание на училищния бит в дневниците му, а и личното му пристрастие на педагог към неговото изучаване.

Изключително важно значение в руското емигрантско училище се отдава на религиозното възпитание, което неотменно се вписва и в училищния бит. Свое място във всекидневния живот на Шуменската руска гимназия като православна религиозна институция заема домовата църква „Св. Николай”, чиято роля е да развива религиозното чувство и националното самосъзнание на учащите се. Още в първоначалното преустройство и обновление на училищното пространство учениците и учителите поправят и устройват една от полуразрушените и изоставени сгради като училищна домова църква, която сами зографисват и украсяват, и която е осветена още на 12 ноември 1922 г.[111] За важното ѝ предназначение в живота на гимназията свидетелства и посещението на епископа на руската емигрантска църква в България – Серафим. За близките връзки с бъдещия архиепископ свидетелства едно негово писмо от 29 август 1923 г. до директора А. А. Бейер, в отговор на покана да посети гимназията по случай откриването на новата учебна година на 15 септември. В него епископ Серафим изразява „голямото си съжаление”, че поради това, че „не се чувства напълно здрав”, не може да осъществи отдавнашното си намерение да посети гимназията заедно с ген. Арцишевски по време на Пасха, уверявайки, че „само щом се почувствам добре, непременно ще дойда при Вас в гимназията.” В своето писмо епископ Серафим поздравява директора, педагогическия персонал и всички учащи се по случай този „ден в живота” на гимназията, като пожелава на всички „добро здраве, успех” в техните занятия, завършвайки: „Да бъде над Вас и Вашата гимназия благословението Божие.”[112] И наистина, само седмица след откриването на учебната 1923 – 1924 година, както съобщава местният вестник „Шуменски вести”, на 22 септември 1923 г. епископ

Серафим пристига от Варна в Шумен, „за да се осведоми за състоянието на тукашната руска гимназия и питомците ѝ. Гимназията го посрещна тържествено. Него ден в 6 ч.[аса след обед] в гимназиалната църква се устрои архиер.[ейска] всенощна служба, а в неделя епископът отслужи литургия.”[113]

Важна роля в живота на гимназията заемат ежедневните и тържествените църковни служби по време на християнските празници, които насаждат у възпитаниците православна религиозна етика и възраждат самосъзнанието и чувството за национална принадлежност. Чрез тях се съхранява националната идентичност и руският православен дух. В дневния режим като задължителна е включена молитвата преди сутрешната закуска. Задължително за възпитаниците – малки и големи, е и посещението на църковните ежедневни и празнични служби. В дневниците на Дехтерев се отбелязват примери на нежелание от по-големите ученици да посещават църквата, на неприлично поведение в църквата, както и на наложени наказания на подобни прояви. Ученикът от V клас Н-в, който не се явил на богослужение, е лишен от отпуск в неделя,[114] ученичката от V клас Н. Ж-ва за това, че се смяла в църквата, е наказана с наряд по интернат,[115] ученикът Савелиев, излязъл от закуската преди молитвата и бил около столовата на момичетата, е наказан с мъмрене и предупреждение[116], а ученикът от VII клас С. Р-в, дежурен по столова, явил се след молитвата, е наказан с 4 дежурства в столовата.[117]

Задължителни църковни служби се провеждат неотменно всеки ден и по време на трудовата седмица преди Великденската ваканция през 1927 г. На 16 март Дехтерев записва: „В 3 часа през деня имаше изповед… две църковни служби – сутринта и вечерта – то ще се получи пълна и вярна представа за деня на пости в нашата гимназия, което може да се изрази с две думи: МОЛИТВА И ТРУД.”[118]

Неведнъж в своите дневници Ал. Дехтерев, който сам дълбоко е свързан с православната религия и църква[119], с богословска компетентност описва състоялите се и съпреживени църковни служби и празници. Особено тържествени са празничните църковни служби, посветени на Рождество Христово, Нова година, Възкресение Христово и престолния празник на домовата църква.

На 19/6 декември 1926 г. е отслужена божествената литургия, посветена на празника на училищната църква: ”Престолният празник на нашата домова църква. По време на божествената литургия нашата църква се оказа препълнена свръх мярата, т.[ъй] к.[ато] в нея се събра не само гимназията, но и почти цялата руска колония, даже българи. Хорът пя превъзходно. Особено добре беше изпълнена молитвата „О, всепетая Мати” (ноти на свещеника Ерхан). Въобще цялата литургия беше проведена от диригента Н. А. Дмитриев в прости, но дълбоко трогателни тонове, не само непречещи на молитвеното настроение, но повече – способстващи на духовното съзерцание, толкова рядко в нашите европейски храмове.“[120]

В дневника на Дехтерев намираме описание и на Рождественското тържество на 1 януари 1927 г./24 декември 1926 г.: „БЪДНИ ВЕЧЕР. От сутринта дъжд със сняг, студено и неуютно.

В 5 часа вечерта прозвуча звънецът в интернатите – на църква.

Всенощната служба бе празнична, с ярко озарени свещи, с чудно пеене на хора. Нашият свещеник отец Василий, както винаги, служи усърдно, с всяко свое движение и всеки възглас напомня за великия празник. След това се състоя вечеря. Хармонично изпяхме „Рождество Твое, Христе Боже наш” и седнахме на масата. Дадоха супа със сельодка, пирожки със зеле, жито с мед и стафиди и ошаф. В тази Свята вечер никакви увеселения нямаше.”[121]

По време на Великденските празници училищната църква отново е препълнена с ученици, руски емигранти и българи. На 21 април 1927 г. „в 6 часа вечерта се състоя четене на Дванайсетте евангелия, при неотменното пеене на нашия хор и при препълнена църква с молещи се. При нас обичат да идват граждани – и руси, и българи... Великолепната служба в скромната обстановка на домашната църква неволно трогва сърцата… Четене на Дванадесетте евангелия… Колко спомени у всички – от малки до големи, са свързани с тази свята вечер … как да останеш дома /или в интерната/ при повествованието за последните дни от живота на Този, с който само се оправдава нашият живот в чужбина, далеч от всичко близко, родно… И това се усеща от всички, и прекомерно препълнената църква, 3 стотици свещи говорят за безкръвната жертва – за жертвеността на нашия руски /и в унижения ДОСТОЕН/ дух… И даже малките деца – азбучниците и подготвящите се – инстинктивно се втурват в църквата. Тук възпитателят няма да прави нищо… На него му се налага само с удивление да застане встрани и да предостави на всеки да върви, по свише предопределения път.”[122] За великденските празници със съдействието на Мария Александровна Бейер, съпруга на директора на гимназията, на местни арменски занаятчии са поръчани и ушити нови плащеници за олтара и дрехи за свещеника, които придават истинско великолепие на църковната служба.[123]

Дълга и тържествена е и сутрешната Великденска служба на 23 април 1927 г., на която взема причастие директорът А. Бейер, част от персонала, възпитаниците от VIII клас, пристигналите студенти – бивши възпитаници на гимназията… По време на пеенето „Воскресни Боже” триото /Н. А. Дмитриев, Б. А. Рудановски и студ.[ента] Моисеев/ свещеникът преоблякъл престола в олтара и сам се преоблякъл във всичко ново, току-що изготвено от местни арменски занаятчии. „От това църквата стана по-красива, като нова, по-ярка… Тук се видя непрестанната работа по отношение на нашата малка домова църква – забелязва Дехтерев, – и тази изключителна грижа следва по право да се припише на Мария Александровна Бейер.”[124] За вечерната служба от 11 часа в църквата се събират граждани – от руската колония и българи. Църквата е препълнена и много от пристигналите остават на двора. Училищният свещеник отец Василий служи с усърдие, тържествено и прекрасният ученически хор му приглася, а след кръстния ход около църквата със свещи, факли и илюминации директорът Бейер раздава великденски яйца на учениците, а свещеникът и хорът обикалят всички столови и благославят всички ученици, персонала и гостите, получават храна, чай и вино.

На следващия ден сутринта двата двора, площадките и алеите са изпълнени с пъстри премени и празнично настроение „От задграничната мъка няма и следа – забелязва Дехтерев, – защото, където и да хвърлиш взор – всичко е руско, всичко е родно… Тук всичко е родно, на тази педя българска земя. Нищо не е останало, всичко е в миналото, и може би, в невъзвратимото минало. И само този уютен ъгъл – нашата руска гимназия – ни остана в удел… Тук е Русия, а излезеш ли за някакъв час зад пределите на гимназията… всичко е чуждо, така далечно и ненужно. Ненапразно бърза към нас нашата шуменска руска колония и отдалече за всеки голям празник идват при нас гости.”[125] Така Шуменската руска гимназия със своя добре организиран празнично-религиозен бит и живот привлича всички руски емигранти в Шумен. Потвърждение за това е и отбелязаното в отчета, посветен на 6-ата годишнина[126] от основаването на гимназията: „…Неволно руската колония чувства привързаност към гимназията, провеждайки зад нейните стени всички големи празници, особено дните на Рождество Христово, Нова година и Пасха. Това е руски културен кът, една принадлежност, към която се поражда чувство на гордост и съзнание за добре изпълнен дълг.”[127] В този „руски културен кът” домовата училищна

църква се превръща в привлекателен духовен център за руската колония. Значение на това придава и фактът, че директорът А. Бейер от 25 юни 1926 г. е и председател на Дружеството на руската колония в Шумен, чиято „цел е да обединява живущите в Шуменския окръг руски бежанци и … да поддържа тяхното национално самосъзнание."[128] В такива дни Руската гимназия широко разтваря пределите на затвореното си пространство и единната православна религия сближава възпитаниците на гимназията с емигрантите от шуменската руска колония и немалка част от българите, привлечени от празничните църковни ритуали и великолепните изпълнения на гимназиалния хор.

Шуменските обществени и благотворителни организации се отнасят съчувствено и благонамерено към нуждите на руските деца и младежи от гимназията. Още в началото на 1922 г. Комитетът на Юношеския червен кръст (ЮЧК) при Руската гимназия, „дълбоко убеден в добрите чувства на гражданите към руските деца… моли всички, които имат възможност, да се притекат на помощ на руската младеж, която е останала абсолютно без всякакви средства." При това не става дума за някаква помощ, а за оказване на съдействие за осигуряване на възможност за работа на самите ученици през първата за тях лятна ваканция в България. „Такава помощ ще й се окаже – пише в обявлението на Комитета в местния вестник „Шуменски вести, – ако на учениците от горните класове гражданите предоставят н я к а к в а п о л с к а или каква да е друга работа през настоящата ваканция до края на месеца." Конкретно е посочено, че „числото на младежите ученици, дирещи работа, е 67, от които 20 могат да работят на вършачки, косачки (от тях двама са машинисти), 2-ма като косачи и 45 като черноработници (има и дърводелци.)"[129] Предложенията и условията за работа се приемат от Комитета на Юношеския червен кръст на Руската гимназия.

Директорът на гимназията А. Бейер е непосредствено свързан с организацията и дейността на Комитета на Юношеския червен кръст в гимназията.[130] През ноември 1926 г. Юношеският червен кръст (ЮЧК) към Шуменската руска гимназия получава новия устав на Българския юношески червен кръст (БЮЧК) и А. Бейер заминава за София да урегулира отношенията с Централния комитет на БЧК.[131] От дневника на Дехтерев от 9 декември с.г. научаваме и ръководния състав на ЮЧК в гимназията: президент е директорът Анатолий Аполонович Бейер, а негов заместник е завеждащ интерната и старши възпитател Степан Августович Соколов, който е и преподавател по чертане и ръчен труд. В ученическото ръководство са възпитаниците от VIII клас: Я. Шершен – председател, К. Ломов – секретар, и касиер – А. Морозов, а действителните членове на училищната организация са 33. Нейната дейност през учебната 1926 – 1927 г. се изразява във воденето на опитно отглеждане на 40 птици, в помощ на лазарета с яйца и месо, както и оказване на доброволни услуги от милосърдни братя за дежурство при болни и помощ на бедните от руската колония в града с дърва и лични услуги.[132] Дехтерев отбелязва, че тази дейност се развива, но се изискват средства, и това свидетелства за финансови трудности при нейното осъществяване.

На 2 март 1927 г. Ал. Дехтерев подробно описва тържественото заседание на гимназиалния кръжок на ЮЧК. А. Бейер разяснява смисъла на събранието, а ръководителят на кръжока Валериан Валерианович Лашкевич изнася лекция, в която „ярко и образно обрисува цялата идеология на Червения кръст в исторически и творчески аспект, влагайки в своите винаги живи слова целия присъщ му патос, цялата дълбочина на чувствата, която сгрява кратковременната дейност на ЮЧК. И смисълът, и духът на организацията – посочва Дехтерев, – беше напълно усвоен от малките до големите, след словото, произнесено от директора, и след половинчасовата лекция на В.[алериан]

В.[Валерианович]”[133].

Същия ден гимназията е посетена и от български гости – представители на местните организации на Червения кръст в Шумен, между които: началникът на гарнизона полковник Кацаров, председател на шуменския Червен кръст, заместник-председателят д-р Стоянов; ръководителят на Младежкия Червен кръст при Мъжката гимназия – преподавателят Тренков, ръководителката на ЮЧК при Девическата гимназия – преподавателката Блескова, и др., които огледали интернатите и класните помещения, интересувайки се от всички страни на живота в гимназията.[134] На 12 юни 1927 г. гимназията взема участие в местния молебен и парада по случай празника на Българския младежки Червен кръст в гр. Шумен.[135]

Според годишния отчет от 24 юни 1927 г. за дейността на кръжока на ЮЧК, неговите действителни членове са 74, от които 42 ученици и 32 ученички. Отчетени са приходи от 600 лв. и разходи от 570 лв. Членовете на кръжока са водили своята обикновена работа в следните насоки: помощ за доставка на дърва на бедните руси в Шумен, подаръци за приятели, направен е успешен опит за отглеждане на копринени буби, оборудван е образцов пилчарник за породисти кокошки, снабдени с яйца са лазаретът и гимназията, събрани са пожертвувания за пострадалите от наводнението от р. Мисисипи, за Шуменския приют на български ученици са направени 40 бели летни шапки.[136] В изложбата, уредена по случай Акта на шестия випуск 1926 – 1927 г., кръжокът на Юношеския Червен кръст се представя с 5 отчета, 9 фотографии, голям макет – болярка в кула (в макета е прокарано електричество от ученика от VIII клас Е. Писарски), 2 графики, 9 списания и 21 рисунки.[137] Отчетът и изложбата на кръжока на ЮЧК за учебната 1926 – 1927 г. е свидетелство за разнообразната благородна дейност, извършвана от десетките негови членове не само в помощ на възпитаниците на гимназията, носеща полза за подобряване прехраната и бита в нея, а и в помощ на бедните руси и българските ученици в Шумен.

Материална и морална подкрепа Юношеският Червен кръст при Шуменската гимназия продължава да получава от чужбина. На 3 декември 1926 г., благодарение на непрекъснатото търсене от директора А. Бейер на средства за нуждите на гимназията, по пощата се получава известие за 50 долара, събрани от Обществото за помощ на децата на руските емигранти в Ню Йорк, възглавявано от И. П. Дворченко. Парите са събрани според Дехтерев не без участието на приятеля на гимназията – известният руски писател Георги Дмитриевич Гребеншчиков. При това Обществото, като неин патрон, обещава и занапред да не забравя Шуменската гимназия.[138]

Близки връзки се създават и поддържат и с учениците от местните шуменски училища. На 19 януари 1927 г. в гимназията гостува ученическо въздържателно дружество на местната Мъжка гимназия. След Божествената литургия и празничния новогодишен обед ученикът Василев изнася реферат за целите на дружеството, а директорът Бейер произнася слово, в което подчертава необходимостта от широко развитие сред младежта на въздържателното движение.[139] Необходимостта от тесни връзки с шуменското Ученическо въздържателно дружество се предопределя в известна степен и от съществуващите в Руската гимназия прояви на склонност към употребата на алкохол от по-големите ученици. На съвещание на възпитателите на 28 февруари 1927 г. тези прояви се разглеждат и като фактор в отношенията с местното население: „Особено ние, русите, следва с всички мерки да поддържаме нашия престиж, т.к. от това зависи отличното благоразположение на българите към нас, а оттук и помощта, от която ние така широко се ползваме.“[140]

На 20 март 1927 г. в гимназията е организирана лекция-концерт на Българското

въздържателно дружество, на която присъстват учениците и ученичките от четвъртите до осмите класове и много ученици и ученички от българската прогимназия с представители на нейния педагогически персонал. Лекция „За разрушителната роля на действието на алкохола върху човешкия организъм" на руски език изнася д-р Блъсков, шуменец, завършил медицинска академия в Русия. Лекцията е илюстрирана с безчислени диаграми и картини. След това З. Дойнов, ученик от седми клас в Руската гимназия, изнася доклад на тема „За борбата с пиянството", завършвайки с призив за записване във Въздържателното дружество.[141] На 24 март руската секция на Българското въздържателно дружество, която има 12 членове, избира свое ръководство с председател З. Дойнов.[142]

От дневника на Дехтерев от 1927 г. научаваме и за близките връзки на гимназията с Мъжкото опитно педагогическо училище с пансион и стопанство в Шумен.[143] Според Дехтерев училището „има много интересен опит в преподаването на знания по програмата на средните класически училища, без откъсване на селските деца от бита, т. е. живота: обработка със свои сили на зеленчукова градина, картофено поле и овощна градина, отглеждане на домашни животни и тем подобни. Училището е с интернат. Заплащането за издръжката е много високо, следователно да живеят и се учат могат само децата на богатите селяни"[144]. На 26 март 1927 г. 100 ученици, директорът и преподаватели от местното училище посещават Руската гимназия.[145] След присъствието на тържествена литургия, в която взема участие и гимназиалният хор, момчетата разгледали гимназията, а след това играли футбол и тенис на спортната площадка. Над главите им се развявало руското национално знаме.

В общуването между българските и руските деца Дехтерев забелязва известна специфика: „Тук би могло да се забележи любопитна черта: „о несліянности" (несближаването) на българските и руските деца, което се забелязва не само в отношенията гости и стопани днес, но и въобще – през всичките години на пребиваването тук на нашата гимназия. У никого не ходят нашите момчета, и никой не идва при тях." Дехтерев смята, че това става „по естествени причини. Все пак българските момчета тук са хазяи, а ние – ПРИШЪЛЦИ, не гости, а именно пришълци", и в общуването „децата някак са неловки един към друг." Според Дехтерев „в Русия това не се усещало", когато при тях пристигали гости от задгранични училища, те се отнасяли като "равни към равни. И още: у нас се проявява пълна удовлетвореност от своя домашен бит."[146] В тези редове на Дехтерев проличава известно неудовлетворение от начина на общуване на българските ученици с учениците от руската емигрантска гимназия. Но причина за подобно „несближаване" между българските и руските деца е и затвореният тип на Шуменската руска гимназия. Вероятно с нейния строг режим за излизане в града са се съобразявали и българчетата. Но макар и епизодично, близкото общуване на учениците от двете гимназии продължава. В края на октомври гимназията е поканена на гроздобер във фермата на училището. Директорът пуска големите ученици от V до VIII клас, придружени от възпитателка. „Върнаха се в 6 ч.[аса] вечерта и донесоха с пълна магарешка каручка чудесно грозде – подарък от опитното училище на гимназията. Въобще – забелязва Дехтерев, – ние с това училище още през миналата година установихме най-добри отношения. Гостуваме си един на друг, един на друг си угаждаме – те на нас с плодове, ние на тях – с музика…"[147]

В заключение можем да обобщим, че националната специфика на Шуменската руска гимназия е ярко изразена в цялостното й битово устройване и трудова дейност. Устройването на училищния бит има първенствуваща роля за осигуряване на физическото здраве на възпитаниците на гимназията. Затова и първата задача, с която се заема гимназиалното ръководство след настаняването на гимназията в гр. Шумен, е

обновяването на сградата, за да се създадат битови условия за здравословен живот на възпитаниците, за възстановяване и продължаване на образованието, за възпитателна дейност, за съхраняване на националното самосъзнание и адаптирането им към условията на емигрантския живот. Битът на гимназията се определя и от характера й като затворен тип учебно емигрантско заведение, в което възпитаниците, преподавателите, възпитателите и помощният персонал живеят, учат и работят. Особено предназначение в битовото устройство има интернатът, в който животът на децата и юношите преминава изключително в руска среда. Преустройството и обновяването на училищната сграда за нуждите на учебната дейност и на училищното пространство извън класни помещения, както и устройството на битовото обслужване са организирани с цел да се осигури самостоятелно съществуване на гимназията като „руски кът", в който се поражда чувството за самодостатъчност в заобикалящата го чужда среда.

Трудът и прилагането на трудовия принцип във всекидневния живот на възпитаниците от Шуменската руска гимназия неотменно са свързани с училищния бит. Възпитаниците сами се грижат за реда и чистотата в класните помещения и интернатите, участват в ремонтите и благоустройството на училищните сгради и дворовете, в осигуряването на отоплението и прокарването на електричеството, в обработването на зеленчуковата и овощната градина, в организирането и на други допълнителни стопански дейности, с които се осигурява материална и финансова помощ за подобряване на прехраната, на битовите лични и училищни нужди, за осигуряване на необходимото им облекло и обувки. Отговорна е дейността за това на Педагогическия съвет и на Комисията на възпитателите, както и стремежът на Стопанския комитет възпитаниците да са добре нахранени, да са облечени, да живеят в чисти и подредени интернатни помещения, да се осигури битовото им обслужване, да им е топло и светло, битовият ред и дисциплина да ги предпазват от вредни навици и простъпки. Неведнъж Дехтерев определя положените трудови усилия като „суров трудов живот" в „безусловно тежки условия", но той вярва, че със „самоотвержения труд" на всички – ученици, преподаватели, възпитатели и персонал, „несъвършенствата на емигрантския бит" ще бъдат победени, позовавайки се на честото удовлетворение, което всички те изпитват „от свършената работа". Дехтерев отразява и това, че у възпитаниците се „проявява пълно удовлетворение от домашния бит". В условията на този бит те се подготвят за трудностите, с които ще се срещнат след напускане пределите на гимназията и бъдещата им успешна адаптация не само в България, а и в другите страни. За това свидетелства и писмото на бившия възпитаник от първия випуск през 1923 г. – Мойсей Коробко, до директора на гимназията А. Бейер преди заминаването му от София за Париж: „… излезли от гимназията и попаднали в средата на руските бежанци, ние ясно видяхме какво ни е дала гимназията и от какво ни е спасила… Ние съзнаваме, че обстановката в гимназията за нас е била необходима, тя ни е опазила и удесеторила нашата енергия и сили. Ние чувстваме, че пак можем да продължим прекъснатото образование. Силите, нужни за това, ни вдъхнахте Вие. Голямо благодаря на Вас, Анатолий Аполонович, за всичко, което не може да се изброи! Вас и гимназията никога няма да забравим!... Думата „шуменец" действа по-добре от много рекомендации, тази дума Вие поставихте на такава висота! Дълбок поклон на Вас за всичко, направено за нас."

Дневниците на А. Дехтерев са наситени с история за домашния бит и труд в Шуменската руска гимназия. Те са източник на богата информация с исторически характер, която разкрива как към средата и началото на втората половина на 20-те години в гимназията постепенно се преодолява първоначалната недостатъчна битова

устроеност от 1922 – 1924 г. В тях е представена една автентична картина на училищния бит, в който се създават реални материално-битови условия за физическото оцеляване, укрепване и морално съхраняване на стотици руски деца от десетки български градове и села, както и за успешното решаване на основните образователно-възпитателни задачи, които нареждат Шуменската руска гимназия между най-престижните руски емигрантски гимназии в България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изследването е част трета от научноизследователския проект „Руската емиграция в Шумен и Шуменско 1920 – 1944 г.", финансиран от Фонд „Научни изследвания" при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски", и е продължение на част първа „Руската гимназия в Шумен 1922 – 1934 г.", публикувана в: ОТ ТУКА ЗАПОЧВА БЪЛГАРИЯ. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм **Пътуване към България** – Шумен, 14-16.05.2010 година. Шумен, 2011, 622–645, и част втора „Шуменската руска гимназия. Образователно-възпитателна дейност 1926 – 1928 година (Из дневниците на А. П. Дехтерев)", публикувана в: БЪЛГАРИЯ В СВЕТОВНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм **Пътуване към България** – Шумен, 17-19.05.2012 година. Шумен, 2014, 1016–1037.

[2] *ГАРФ*. Ф. Р-5976, оп. 1, Д. 4. Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгаріи. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн.[азіи] А. П. Дехтерев; Дневник русской гимназіи в Шумене (Болгаріи) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев; Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 64; .Ал. Дехтерев, Дневник Шуменской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь; Ф. Р-5976. Оп. 1, Ед. хр. 25; Александър Дехтерев, 1927-1928 уч. год,. Дневник. Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская Гимназія.

[3] Дехтерев, А. П. (19.IV/2.V.1889, Вилно – 19.IV.1959, Вилнюс), педагог, прозаик, журналист, църковен деятел. 1918 – 1920 г. ръководител на извънучилищното възпитание на Дон, старши скаут, издател на „Педагогическая газета". През 1920 г. емигрира в Константинопол. През 1920 – 1923 г. е възпитател в Галиполийската гимназия, с която през 1922 г. пристига в България. Завежда детските домове в Лясковец и Търново, а от 1924 до 1934 г. детския дом „Моя маленькая Россия" при Шуменската руска гимназия. Като изявен педагог е член на Шуменската група на Съюза на руските педагози в България и сътрудник на Отдела за училищно възпитание на руските деца в България. Сътрудничи на руския емигрантски печат в България и чужбина, 1929 – 1932 г. издава книги за деца в гр. Шумен. След закриването на гимназията през 1934 г. е църковен деец в емиграция и в СССР; zarubezheje. Narod.ru/av/a_094.htm

[4] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. 64. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь- Декабрь.

[5] Бейер, Анатолий Аполонович (10.11.1875 – 06.04.1938), полковник от артилерията. Получил образованието си в Тифлиския кадетски корпус, Михайловското артилерийско училище и Михайловската артилеристка академия. Инспектор на класовете на Константиновското артилерийско училище, авторитетен военен педагог. Участник в Гражданската война. Помощник-завеждащ артилерийското снабдяване на ВСЮР. През 1920 г. емигрира в Турция, директор на Константинополската руска гимназия на Всеруския съюз на градовете (ВСГ). От 1922 до 1928 г. е директор на Шуменската руска гимназия. През септември 1928 г. заминава за Латинска Америка. Живее в Парагвай и Аржентина. //*Шуменски вести*, № 65, 5 септември 1928.

[6] *ГАРФ* Ф. Р-5976. Оп. 1. № Д. 4.

[7] *ДА-Шумен*. Ф. 570 К, оп. 1, а. е. 3, 4, 5, 6, 7.

[8] **Дехтерев, А.** *Смерть игрушки. Рассказы*. Шумен, 1929; *Моя маленькая Россія*. Шумен. 1929; *С детьми в эмиграции*. Шумен, 1931; *Дети после 10 лет эмиграции. Статьи*. Шумен. 1932.; *Розовой дом. Рассказы. 1921-1932 г.г.* Шумен. 1932.

[9] *Периодика на руската емиграция в България 1920 – 1943 г. Енциклопедичен справочник*. София, 2012, с. 736, 762.

[10] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии. – *Педагогика*, 1, 1995, 76–82; Культурно-просветительные организации русских эмигрантов в Болгарии (до начала 30-х годов XX века). – *Славяноведение*, 1994, 4, 23–33; **Петрушева, Л. И.** Отцы и дети русской эмиграции. – В: *Дети русской эмиграции*. Москва, 1997, 5–20; Русская эмигрантская школа в Европе. – *Славяноведение*, 2009, 1, 25–39; Русские школьные заведения в Болгарии 1920 – 1945 г.г. – В: *След пожара в Русия. Руската емигрантска литература*

и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България (1920 – 1940). Материали от международна научна конференция, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий", с участието на Дома за руско зарубежие „А. И. Солженицин" – Москва и Руския културно-информационен център – София, 9-10 декември 2010 г., Велико Търново, 2012, 361–375; **Петров, И.** Александър Петрович Дехтерев. – В: *Бялата емиграция в България. Материали от научната конференция, София, 23 и 24 септември 1999 г.* София, 2001, 244–245; **Кьосева, Ц.** *Руската емиграция в България 20-те – 50-те години на XX век.* София, 2002, 245–268; Русские школы в Болгарии (20-е – 40-е годы XX века). – В: *Русское зарубежье в Болгарии. История и современность.* София, 2009, 64–71; **Димитров, Е.** Русская Эмиграция в Шумене. – В: *Русское зарубежье в Болгарии. История и современность.* София, 2009, 126–129; **Седова, Е.** Русская школа в Болгарии как фактор национального самосохранения детей эмиграции. – В: *След пожара в Русия. Руската емигрантска литература и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България (1920 – 1940). Материали от международна научна конференция, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий", с участието на Дома за руско зарубежие „А. И. Солженицин" – Москва и Руския културно-информационен център – София, 9-10 декември 2010 г.*, Велико Търново, 2012, 376–387; **Ангелова, Р.** Руската гимназия. – В: *Шуменското общество (1919 – 1944).* Велико Търново, 2013, 230–237.

[11] **Родионова, Н.** Будни праздники Шуменской гимназии (На основе документов ГАРФ и дневников А. П. Дехтерева). Сохранение „русскости" детей в изгнании. – В: *След пожара в Русия. Руската емигрантска литература и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България (1920 – 1940). Материали от международна научна конференция, организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий", с участието на Дома за руско зарубежие „А. И. Солженицин" – Москва и Руския културно-информационен център – София, 9-10 декември 2010 г.*, Велико Търново, 2012, 388–397.

[12] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации, с. 29.

[13] **Петрушева, Л. И.** Русская эмигрантская школа, с. 30.

[14] **Рупчева, Г.** „Руската гимназия в Шумен 1922 – 1934 г. – В: *Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България", Шумен, 14 – 16.05.2010 г.* Шумен, 2011, с. 624.

[15] Д-р Недев, Б., арх. В. Иванов и арх. Здр. Пеев. Старата военна болница в Шумен. – В: *Шумен-Коларовград. Сб. статии и материали за миналото на града.* Кн. I. Коларовград, 1960, 170–180. Според историческите данни и архитектурния очерк на авторите сградата на турската военна болница е построена по заповед на султан Махмуд II при посещението му през 1836 г. в Шумен, който по това време е център на голям турски гарнизон. За строителството на болницата, един от най-големите и модерни за времето си строежи, са привлечени инженери французи и англичани. Открита през 1837 г., тя е първата сграда у нас, построена специално за болница. Величествена с грамадни размери, сградата е с правоъгълна форма с белокаменни фасади. В източната част тя е двуетажна, т. е. над изба, а в западната – едноетажна, представляваща пълен затворен четириъгълник със затворен вътрешен двор, който се свързва с външен двор чрез четири прохода, оформени с портали към двата двора, а източният вход, обърнат към града, е оформен с голямо, монументално, симетрично двураменно стълбище. След влизането на руските войски на 6 юли 1878 г. в Шумен сградата е използвана като Шуменска военна болница. На 24 юли 1879 г. в част от голямата сграда е била настанена Шуменската държавна болница, а в останалата част – дивизионната болница на 4-та Преславска дивизия. От 1911 г., когато Шуменската държавна болница излиза в нова сграда, военномедицинските служби използват останалата част от сградата за складове и санитарна школа до края на Първата световна война. След това в част от болничните помещения са настанени ранени белогвардейци, а по-късно почти цялата сграда е освободена и в нея е настанено семейно общежитие за участници от Врангеловата армия. След закриването на гимназията през 1934 г., от 1935 г. до 1949 г. в южното крило е настанено Руското общежитие за инвалиди в гр. Шумен, а останалите помещения са използвани за складове на военномедицинската служба.

[16] **Горяинов, А. Н.** Культурно-просветительные организации, с. 29.

[17] *Шуменски вести*, № 17, 15 април 1922, с. 2.

[18] *Шуменски вести*, № 15, 24 март 1923; **Петрушева, Л. И** Отцы и дети, с. 13.

[19] **Горяинов, А. Н.** Русская эмигрантская школа в Болгарии, с. 80.

[20] **Газданов, Г.** *Собрание сочинения в трех томах.* М., 1996, т. III, с. 276.

[21] **Родионова, Н.** Будни праздники, с. 389, 396.

[22] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 64, 35–36. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназіи за 1927 года. (Быть) Сентябрь-Декабрь.

[23] Пак там, л. 36.

[24] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, с. 3. Дневник Русской гимназіи в г. Шумен (Болгарія) 1927 год.

Составил А. П. Дехтерев.

[25] Пак там, с. 5.

[26] Пак там, с. 43.

[27] Пак там, с. 65.

[28] Пак там, с. 74.

[29] Пак там, с. 85.

[30] *ГАРФ*. Ф. 5976. Оп. 1. Ед. хр. 64, л. 12, 16-17. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи. 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[31] Пак там, л. 18.

[32] Пак там, л. 17.

[33] Пак там, л. 19.

[34] Пак там, л. 20.

[35] Пак там, л. 24.

[36] Пак там, л. 35, 38.

[37] *ГАРФ*. Ф. Р- 5976. Оп. 1. Ф. № 4, с. 32. Дневник Русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[38] Пак там, с. 16.

[39] Пак там, с. 20.

[40] Пак там, с. 29.

[41] **Дехтерев, А.** *Смерть игрушки.* 35–38.

[42] *ГАРФ*. Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, с. 2. Дневник Русской гимназіи в Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев

[43] Пак там, с. 3.

[44] Пак там.

[45] Пак там, с. 10.

[46] Пак там, с. 13.

[47] Пак там, с. 3.

[48] Пак там, с. 7.

[49] Пак там, 8–9.

[50] Пак там, с. 9.

[51] *ГАРФ*. Ф. Р- 5976. Оп. 1 № Д. 4, 8–9. Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З. Г. К. в Шумене-Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[52] Пак там, с. 10.

[53] *ДА-Шумен*, Ф. 570 К, Оп. 1, а. е. 5, л. 131. Руска гимназия – гр. Шумен. Книга за успеха на учениците. Книга-списъци на учениците от подготвителен и от I до VIII класове за успеха през цялата учебна година. Започната на 15.IX.1926 год. Завършена на 30.VIII.1927 год. В Книгата за успеха името на ученика от VII клас Олег дьо Вит под № 6 е зачертано и срещу него е написано: „Уволнен по разпореждане на директора на гимназията от 21 декември 1926 г.” По учебните дисциплини няма нанесени никакви оценки.

[54] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, 29–30, 35. Дневник Русской гимназіи В. С. Г. и З. Г К. в Шумене-Болгария. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[55] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, 17–18. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[56] Пак там, с. 18; *ДА-Шумен*, 570 К. Оп. 1, а.е.5, л. 146. Руска гимназия – гр. Шумен. Книга за успеха на учениците. Книга-списъци на учениците от подготвителен и от I до VIII класове за успеха през цялата учебна година. Започната на 15.IX.1926 год. Завършена на 30.VIII.1927 год. В края на списъка на VII клас под № 23 отново е записано името на ученика Олег дьо Вит, срещу което са нанесени оценки за първото и за второто полугодие на учебната 1926 – 1927 година., от което следва, че общоученическото му положение е възстановено.

[57] ГАРФ, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, с. 17, 20–21. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[58] Пак там, с. 40.

[59] Пак там, с. 44.

[60] **Петрушева Л.** Русские школьные заведения, с. 367.

[61] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, 26–27. Дневник Русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене-Болгария. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[62] Пак там, с. 28.

[63] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. № Д. 4, с. 28. Дневник Русской гимназии в г. Шумен. (Болгарія). 1927

года. Составил А. П. Дехтерев.

[64] Пак там, с. 55.

[65] Пак там, 32–33.

[66] Пак там, с. 14.

[67] Пак там, с. 39.

[68] Пак там, 41–42.

[69] Пак там, 42–43.

[70] **Петрушева, Л.** Отцы и дети, с. 13.

[71] Бюллетень Педагогического бюро по делам средней и нисшей школы за границей. Прага, 1924, № 7. Цит. по **Седова, Е.** Русская школа в Болгарии, с. 381.

[72] *ЦДА на РБ*, Ф.166 К, оп. 3, а. е. 62, л. 22; а. е. 82, л. 32; а. е. 139; Ф. 369 К, оп. 1, а. е. 690, л. 2; Ф. 166 К, оп. 3, а. е. 82, л. 203–204; **Рупчева, Г.** Цит съч., 635–636.

[73] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 64, л. 38. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[74] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, 24–25. Дневник Русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[75] Пак там, с. 32.

[76] Пак там, с. 33.

[77] Пак там, с. 36.

[78] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп. 1. Д. № 4, 12–13. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[79] Пак там, с. 36.

[80] Пак там, с. 74.

[81] Пак там, с. 104.

[82] Пак там, 40–41.

[83] Пак там, с. 41.

[84] Пак там, с. 62.

[85] Пак там, 64–65.

[86] Пак там, с. 79.

[87] Пак там, с. 85.

[88] Пак там, 104–105.

[89] Пак там, с. 36.

[90] Пак там, 23–24.

[91] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп. 1, Д. № 4, л. 15. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[92] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп. 1. Д. №. 4, с. 48. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[93] Пак там, с. 36.

[94] Пак там, с. 48.

[95] Пак там, с. 103.

[96] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1 Д. № 4, л. 12. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

[97] *ГАРФ*, Ф. Р. 5976. Оп. 1. Д. № 4, 2–3. Дневник Русской гимназіи В.С.Г. и З.Г.К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев,.

[98] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, с. 35. Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія) 1927 года. Составил А. П. Дехтерев.

[99] Пак там, с. 51.

[100] Пак там.

[101] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп.1. Ед. Хр. 64, л. 14–15. А. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназіи (Быть) за 1927 г. Сентябрь-Декабрь.

[102] Пак там, с. 22.

[103] Пак там, 22–23.

[104] Пак там, с. 25.

[105] Пак там, с. 26.

[106] Пак там, с. 13.

[107] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 25, л. 4. Александр Дехтерев. 1927 – 1928 учб.[ный] год. Дневник. Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская гимназія.

[108] Пак там, л. 5; В. „Русь”, № 1477, 1928 г. В статията става дума за двата органа на руската педагогическа мисъл в емиграция – „Русская школа за рубежом” и „Вестник педагогического бюро”, издавани в Прага.

[109] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 25, л. 5. Александр Дехтерев 1927 – 1928 учб.[ный] год. Дневник. Март-Май. Шумен (Болгарія). Русская гимназія.

[110] Пак там, л. 13.

[111] *Шуменски вести*, № 47, 18 ноември 1922.

[112] *ГАРФ*, Ф. Р-6089. Оп. 1. Д. 14, л. 125.

[113] *Шуменски вести*, № 51, 26 септември 1923.

[114] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп.1. Д. № 4, с. 14. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене. (Болгарія). 1927 год. Составил А. П. Дехтерев

[115] Пак там, с. 10

[116] Пак там, с. 11.

[117] Пак там, с. 14.

[118] Пак там, с. 52.

[119] За това свидетелства и неговото служение от монах до архиепископ на Руската православна църква в емиграция и в СССР след 1934 г.

[120] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ф. № 4, с. 26. Дневник Русской гимназии В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене-Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев.

[121] Пак там, с. 36.

[122] Пак там, с. 56.

[123] Пак там, с. 57.

[124] Пак там.

[125] Пак там, 8–59.

[126] ГАРФ, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 64, л. 35. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской русской гимназіи за 1927 г. (Быть). Сентябрь- Декабрь.

[127] **Петрушева, Л. И.** Русские школьные заведения, с. 174.

[128] *ДА-Шумен*, Ф. 469 К, оп. 1, а. е. 385, л. 1–8.

[129] *Шуменски вести*, IV, № 29, 8 юли 1922.

[130] *ГАРФ*, Ф. Р- 6089. Оп. 1. Д. № 3, с. 6.

[131] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп. 1. Д. № 4, 9–10. Дневник Руской гимназіи В. С. Г. и З. Г.К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн. А. П. Дехтерев. С. 9-10.

[132] Пак там, 21–22.

[133] Пак там, с. 25.

[134] Пак там.

[135] *ГАРФ*, Ф. Р- 5976. Оп. 1. Д. № 4. С.79. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 год. Составил А. П. Дехтерев.

[136] Пак там, 85–86.

[137] Пак там, с. 92.

[138] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. Д. № 4, 17–18. Дневник Русской гимназіи В. С. Г. и З. Г. К. в Шумене – Болгарія. Ноябрь-Декабрь 1926 года. Составил воспитатель гимн.[азіи] А. П. Дехтерев.

[139] Пак там, 46–47.

[140] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ф. № 4, с. 23. Дневник русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 год. Составил А. П. Дехтерев.

[141] Пак там, с. 38.

[142] Пак там, с. 41.

[143] Пак там, с. 44; **Ангелова, Р.** Цит съч., с. 283.

[144] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Д. № 4, с. 44. Дневник Русской гимназіи в г. Шумене (Болгарія). 1927 год. Составил А. П. Дехтерев.

[145] Пак там.

[146] Пак там, 44–45.

[147] *ГАРФ*, Ф. Р-5976. Оп. 1. Ед. хр. 64, л. 27-28. Ал. Дехтерев. Дневник Шуменской гимназіи за 1927. (Быть). Сентябрь-Декабрь.

THE RUSSIAN HIGH-SCHOOL IN SHOUMEN. STYLE OF LIVING AND WORK 1926 – 1928

Ganka Rupcheva

Abstract

The main sources of current research are The Diaries from 1926-1928 of Alexander Petrovich Dehterev, who was a tutor in the Shoumen's High School from 1924 to 1934. In these diaries the author devotes special attention to the school style of living and work as the most important prerequisite for strengthening of the physical condition and the moral upkeeping of the scholars. With the help of many facts from the everyday life the real picture of daily high-school activities is revealed. Through the hard efforts of pupils, teachers and school staff, the hard living and working conditions are improved. In that way the main school tasks aimed at preserving national identity of the children and young people of the Russian emigration are achieved.

100 ГОДИНИ „ШУМЕНСКА ОПЕРЕТНА ДРУЖБА”. НОВОПОСТЪПИЛИ ДОКУМЕНТИ ВЪВ ФОНДА НА „МУЗИКАЛНОТО ДЕЛО В ШУМЕН” КЪМ МУЗЕЕН КОМПЛЕКС „ПАНЧО ВЛАДИГЕРОВ”

Жана Томова

Предмет на настоящата публикация са част от новопостъпилите документи, съхранявани във фонда на музейния комплекс, отнасящи се основно за обучението на основателя на Шуменската оперета Велико Дюгмеджиев в Кралската консерватория за музика и театър в Дрезден, Германия, в периода 1895 – 1898 г. Оригиналите са на немски език, ръкописи върху оригинални бланки на консерваторията, като някои от тях са с воден знак.

През 2014 г. се навършват 100 години от основаването на „Шуменската оперетна дружба”. В архивния фонд „Музикално дело” към Музеен комплекс „П. Владигеров” под инв. № 925 се съхранява оригиналният печат на дружбата. Печатът е изработен от метал и представлява елипса с диаметър 5 х 2,5 см. В средата е изобразена лира, оградена с две лаврови клончета. По края на елипсата е разположен надписът: „Шуменска оперетна дружба 1914 г.”. Дръжката на печата е изработена от дърво.[1]

Създаването през 1914 г. на „Шуменска оперетна дружба” е събитие в българската музикална култура, което има своята предистория.

През 1906 г. за първи път в България в Шумен е представена детска оперета. Това е “Червената шапчица” от Абт. Диригент е учителят по музика Велико Дюгмеджиев. Както сам той споделя в съхранявания в музейния комплекс ръкопис „Моменти из моята обществено-музикална дейност”: „... Първото музикално обществено събитие с голямо значение, в което имам ръководно участие, се явява поставянето на 20 май 1906 г. оперетата „Червената шапчица” от Франц Абт...”.[2]

В периода от 1906 г. до 1914 г. под ръководството на Дюгмеджиев на шуменска сцена се поставят и играят с успех множество юношески оперети. Натрупаният опит в подготовката на оперетните представления, както и големият интерес от страна на публиката логично водят до обединяване на музикалните сили в града. Инициатор отново е Велико Дюгмеджиев. „През 1914 г. по моя инициатива и подпомогнат от Иван Стефанов, учител по музика ... и със съдействието на гражданството и цялата интелигенция, се учреди в гр. Шумен първата в България оперетна дружба. Повод за това даде изнесената на 10 май 1914 г. с грамаден успех оперета „Кармозинела” от Виктор Холендер... Оперетата „Кармозинела” е първата оперета, играна от възрастни и за възрастни. С нея се започва родоначалието на оперетното изкуство в България”, пише Дюгмеджиев.[3]

Уставът на сдружението е приет в окончателен вид от членовете му на 19 октомври 1914 г. и е утвърден от Министерството на просветата със заповед № 1765 от 14 април 1915 г. в гр. София. Първоначално името е Шуменска родолюбива дружба „Българин”, но впоследствие това име се променя и се утвърждава като „Шуменска оперетна дружба”.[4] Ръководството на дружбата се заема с осъществяване на начертаната в устава програма /недвусмислено доказваща връзката с предшестващия етап на детската оперета/, като непрекъснато разширява обема и стиловите граници на изпълнявания репертоар. Така

актьорският състав се ангажира с повече и по-сложни изпълнителски задачи, а публиката – с постоянен интерес към оперетните спектакли.

Велико Дюгмеджиев /1877 – 1958/ е роден в Шумен и е сред младите български музиканти, завършили престижни европейски университети в края на XIX в. и завърнали се в родината, за да приложат наученото. Той е музикален педагог, диригент, композитор, оперетен деятел и първият директор на „Шуменски областен оперетно- драматичен театър".

Велико Дюгмеджиев завършва гимназиалното си образование в Шумен. На 1 февруари 1895 г. постъпва в Кралската консерватория за музика и театър в гр. Дрезден, Германия.[5] Дипломира се през 1898 г. В издадените му от учебното заведение свидетелства той е записан като Величко Дюгмеджиев.

Интерес представляват новопостъпилите в музейния архив оригинални документи, свързани с обучението на Дюгмеджиев в Дрезден, които се публикуват за първи път. Това са две семестриални (полугодишни) свидетелства, две годишни свидетелства и диплома за завършено образование по музика, издадени от Кралската консерватория за музика и театър, Дрезден. Те дават интересна информация за обучението на студентите през този период в Германия. В настоящия доклад представям пет документа.

В оригинал документите са на немски език и представляват ръкописи върху бланки на Консерваторията. Те удостоверяват периода на обучение, учебното заведение и са много любопитни с модела на оценяване на студентите в Кралската консерватория. Използвана е петобална система, като най-високата възможна оценка – съответстваща на „Отличен", е **1,** а най-слабата е **5.** Има и 4 междинни оценки – **1-2, 2-3, 3-4, 4-5**, с които вариантите за оценяване нарастват на **9**. Оценяването на студента по всеки изучаван от него предмет става по 4 критерия: **усърдие, напредък, поведение, талант**. Преподавателите наблюдават ежедневно представянето на студентите и подготвят доклад. Подобни документи днес са свидетелство за осъществяваната в час работа, макар съдържанието и прецизността на коментарите на различните професори да са много разнообразни.

В таблицата по-долу, която е извадка от оригиналните свидетелства и присъства във всяко едно от тях, е поместено значението на отделните цифри, с които е оценен студентът.

Забележки				
Значение на цифрите				
	Усърдие	**Напредък**	**Поведение**	**Талант**
1	Изключително	Изключителен	Безупречно	Изключителен
1-2	Много похвално	Много значителен	—	Много забележителен
2	Похвално	Значителен	Доста безупречно	Забележителен
2-3	Напълно достатъчно	Напълно достатъчен	—	Достатъчно забележителен
3	Достатъчно задоволително	Достатъчно задоволителен	Заслужаващо порицание	Среден
3-4	Едва достатъчно	Едва достатъчен	—	Едва достатъчен
4	Твърде недостатъчно	Твърде минимален	—	Твърде минимален
4-5	Минимално	Минимален	—	Минимален
5	Напълно липсва	Напълно липсва	—	Напълно липсващ

Първият от споменатите документи е заведен под инв. № 2489 във фонда „Музикално дело" към Музеен комплекс „Панчо Владигеров", гр. Шумен[6], и представлява полугодишно свидетелство, издадено на Величко Дюгмеджиев от Кралската консерватория за музика (и театър) в Дрезден. То е за периода от 1 април 1895 г. до 30 септември 1895 г., като уточнява, че Дюгмеджиев е постъпил в Консерваторията на 1 февруари 1895 г. Тази дата фигурира във всички описани документи. През този семестър той изучава един предмет – **Пиано,** и получава съответните оценки от преподавателя по пиано Р. Пешкау. Прави впечатление, че Дюгмеджиев започва обучението си през летния семестър, който обикновено е от 1 април до 30 септември.[7] Зимният семестър е от 1 октомври до 31 март. Това е единственото свидетелство, в което оценка по показателя „талант" липсва. „Усърдието" е похвално, а „напредъкът" – значителен. Що се отнася до „поведението", от началото до края на обучението му то е безупречно. (Док. № 1, обр. 2)

Няма информация или документ, който да покаже с какво се е занимавал Дюгмеджиев във времето от 1 февруари до 31 март. Най-вероятно това е бил подготвителен за него период преди началото на семестъра.

Второто полугодишно свидетелство, заведено под инв. № 2491 към същия архив, е за периода от 1 октомври 1895 г. до 31 март 1896 г. Тук е вписана и годината на раждане на Дюгмеджиев – 1877. Изучаваните предмети вече са два: **Пиано и Цигулка**. Той продължава заниманията си по пиано с Пешкау, а успехът му е същия като в предходния семестър. Включен е обаче и четвъртият показател за оценяване – „талант". Той е оценен от преподавателя като „среден". Дюгмеджиев учи цигулка при Паул Ланге Фрооберг и постига следните резултати: „усърдие" – много похвално, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – достатъчно забележителен. В края на документа има пет автографа. Те са на преподавателите Р. Пешкау и Паул Ланге Фрооберг, на ръководителите на отдели Кранц и Раполди и на директора Кранц. Поставен е елипсовиден печат на Кралската консерватория за музика, Дрезден. (Док. № 2, обр. 3)

Третият представен документ е годишно свидетелство, заведено под инв. № 2494. То е за учебната година от 1 април 1896 г. до 31 март 1897 г. Издадено е на редовния студент на Инструменталния отдел Величко Дюгмеджиев. И това свидетелство е на оригинална печатна бланка на Консерваторията, с ръкопис. Като основна специалност вече е вписано – **Цигулка**. „Усърдието" е станало похвално, „напредъкът" отново е напълно достатъчен, „поведението" е безупречно, а „талантът" е среден. През тази учебна година в програмата са включени три допълнителни дисциплини. По предмета **Основен материал** Дюгмеджиев е оценен по следния начин: „усърдие" – похвално, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – достатъчно забележителен. По предмета **Пиано** оценките са: „усърдие" – похвално, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – среден. По предмета **Хор** оценките са идентични с тези от предмета **Основен материал**. Не са отбелязани **отличия и наказания за неспазване на реда** на отделеното за тях място в оригиналната бланка. В края на документа са оригиналните подписи на преподавателя по основната специалност П. Ланге Фрооберг, на ръководителя на отдела Раполди и на директора Кранц. (Док. № 3, обр. 4)

Второто годишно свидетелство, заведено под инв. № 2495, е за учебната година от 1 април 1897 г. до 31 март 1898 г. Издадено е на студента по пълна програма в отдела за струнни инструменти господин Величко Дюгмеджиев от Шумла, България. Роден през 1877 г., ученик в учебното заведение от ½ 1895. Основната специалност е **Цигулка.** По този предмет Дюгмеджиев е оценен както следва: „усърдие" – похвално, „напредък" –

напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – среден. През тази година допълнителните дисциплини са четири. Първата от тях е **Пиано.** Получените оценки са: „усърдие" – напълно достатъчно, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – среден. Като втора допълнителна дисциплина е вписана **Хармония**. Тук четем: „усърдие" – похвално, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – среден. Следва **Свирене на струнен инструмент в група.** Постигнатият успех е „усърдие" – похвално, „напредък" – напълно достатъчен, „поведение" – безупречно, „талант" – достатъчно забележителен. Последният предмет **Хорово пеене** е със съответните оценки: „усърдие" – много похвално, „напредък" – значителен, „поведение" – безупречно, „талант" – достатъчно забележителен. Не са отбелязани **отличия и наказания за неспазване на реда** на отделеното за тях място в документа. Свидетелството е подписано от: преподавателя по основен предмет Паул Ланге Фрооберг, ръководителя на отдела Раполди и директора – придворен съветник Кранц. (Док. № 4, обр. 5)

Последният разглеждан документ е препис на дипломата, издадена на Велико Дюгмеджиев от Дрезденската кралска консерватория за музика и театър. Дипломата е издадена на Величко Дюгмеджиев от Шумла, България, роден през 1877 г., постъпил в учебното заведение на 1 февруари 1895 г. и завършил института на 30 юни 1898 г. Документът е върху печатна бланка на Кралската консерватория в Дрезден, с изобразен на първата страница герб на Саксония, съдържащ девиза **Providentiae memor** (Помни, че има провидение). Дипломата се състои от три страници в ръкопис, като втората и третата страница съдържат заключителните мнения на преподавателите на Дюгмеджиев по отделните дисциплини. Те са своеобразни оценки за представянето му през целия период на обучение и обхващат следните предмети: **Цигулка, Теория, Пиано, Свирене на струнен инструмент в група, Оркестър, Хорово пеене, История на музиката**. Коментарите относно неговото поведение, прилежание, усърдие и проявяван интерес към учебния процес са положителни. Той показва много добри резултати в изучаването на клавирната техника, в съвместното свирене на струнни инструменти, а в хоровото пеене демонстрира изключително дарование. Въпреки не дотам ласкавата оценка на преподавателя по цигулка П. Л. Фрооберг, описваща заложбите на Дюгмеджиев за този инструмент като минимални, благодарение на своето прилежание и усърдие „той постига не високо, но солидно ниво на обучение, което му дава възможност най-вече в преподаването". Наистина, след завръщането си в България Дюгмеджиев се реализира като много добър преподавател в множество музикални дисциплини. Като заключение, в дипломата отново се изтъква безупречното поведение на Дюгмеджиев. Вероятно оценяването на студентите по подобни, любопитни днес критерии като усърдие, напредък, поведение, талант цели да стимулира обучаващите се да развиват личностните си качества по пътя на самоусъвършенстването и морала. Документът е подписан от Кралския концертмайстор Раполди, от проф. Дьоринг и от директора Карл Кранц, който с подписа си потвърждава за верността на преписа, датиран от 20 септември 1898 г. Поставен е кръгъл печат на Кралската консерватория за музика и театър, Дрезден, с герба на Саксония. (Док. № 5, обр. 6, обр. 6а, обр. 6б)

Гореописаните документи са ръкопис върху оригинални печатни бланки на Кралската консерватория за музика и театър в Дрезден. За двете годишни свидетелства и дипломата е използвана хартия с воден знак. В свидетелствата той е дъбова клонка с листа и жълъди и надпис на латиница ROERTHAL NUEHLEN. В дипломата водният знак е с формата на корона с украса. Във всеки документ е вписано, че Величко Дюгмеджиев

е постъпил в учебното заведение на 1 февруари 1895 г. Интересно е, че в свидетелствата като роден град на Дюгмеджиев е отбелязан Шумла. През XIX в. град Шумен е известен в множество пътеписи на западноевропейски пътешественици, журналисти и картографи именно като Шумла. Името присъства и в печатите на „Българска поща", изписано във вида Шумень – Chumla.[8]

Представям пълния превод на документите от немски език. След номера на всеки документ, в скоби,е посочено съответното изображение на оригинала.

Документ № 1 (обр. 2)

Кралска консерватория за музика (и театър)
Дрезден
Полугодишно свидетелство
За времето от 1 април 1895 до 30 септември 1895
за
студента по една специалност Величко Дюгмеджиев от Шумла,
ученик в учебното заведение от ½ 1895.

Учебен предмет	Усърдие	Напредък	Поведение
Пиано:	2	2	1

Забележки: Преподавател: Р. Пешкау

Документ № 2 (обр. 3)

Кралска консерватория за музика (и театър)
Дрезден
Полугодишно свидетелство
За времето от 1 октомври 1895 до 31 март 1896
за
студента по една специалност Величко Дюгмеджиев от Шумла,
роден 1877, ученик в учебното заведение от ½ 1895.

Учебен предмет	Усърдие	Напредък	Поведение	Талант
Пиано:	2	2	1	3
Цигулка:	1-2	2-3	1	2-3

Забележки:

Преподаватели:	Шеф на отдела:	Директор:
Р. Пешкау	Кранц	Кранц
Паул Ланге Фрооберг	Раполди	

Елипсовиден печат:
Кралска консерватория за музика,
Дрезден

Документ № 3 (обр. 4)

Кралска консерватория за музика (и театър)
Дрезден
Годишно свидетелство
за учебната година от 1 април 1896 до 31 март 1897
за
редовния студент на Инструменталния отдел господин Величко Дюгмеджиев от Шумла
роден 1877, ученик в учебното заведение от ½ 1895.

Основен предмет	Усърдие	Напредък	Поведение	Талант
Цигулка:	2	2-3	1	3
Допълнителни предмети				
Основен материал:	2	2-3	1	2-3
Пиано:	2	2-3	1	3
Хор:	2	2-3	1	2-3

Отличия:

Наказание за неспазване на реда:

Преподавател по основен предмет:	Шеф на отдела:	Директор:
П. Ланге Фрооберг	Раполди	Кранц

Документ № 4 (обр. 5)

Кралска консерватория за музика (и театър)
Дрезден
Годишно свидетелство
за учебната година от 1 април 1897 до 31 март 1898
за
студента по пълна програма в отдела за струнни инструменти
господин Величко Дюгмеджиев от Шумла (България),
роден 1877 г., ученик в учебното заведение от $^{1}/_{2}$ 1985.

Основен предмет	Усърдие	Напредък	Поведение	Талант
Цигулка:	2	2-3	1	3
Допълнителни предмети				
Пиано:	2-3	2-3	1	3
Хармония:	2	2-3	1	3
Свирене на струнни инструменти в група:	2	2-3	1	2-3
Хорово пеене:	1-2	2	1	2-3

Отличия:
Наказание за неспазване на реда:

Преподавател по основен предмет: Шеф на отдела: Директор:
П. Ланге Фрооберг Раполди Придворен съветник Кранц

Документ № 5 (обр. 6)

Стр. 1

Кралска консерватория за музика и театър
Дрезден

ДИПЛОМА
на
господин Величко Дюгмеджиев
от Шумла (България),
роден през 1877 г.

постъпил в този институт на 1 февруари 1895,
завършил института на 30 юни 1898,
студент в отдела за струнни инструменти

Стр. 2 **(обр. 6а)**

Основна специалност

Цигулка: При минимални заложби за този инструмент, той беше много прилежен и внимателен, така че постигна не високо, но солидно ниво на обучението, което му дава възможност, особено в преподаването.

(Подпис) Ланге Фрооберг

Допълнители предмети

Теория: Господин Дюгмеджиев беше много прилежен, но не твърде надарен. Последните му работи не бяха особено добри.

(Подпис) Проф. В. Ришбитер

Пиано: С видимо усърдие той се посвещаваше на изучаването на клавирната техника и така постигна много добри успехи, така че за сегашното му напускане може само да се съжалява.

(Подпис) Р. Пешкау

Свирене на струнен инструмент в група:
В тези учебни часове той участваше с голямо усърдие и голямо внимание.

(Подпис) Г. Буркхарт

Оркестър: Господин Дюгмеджиев посещаваше оркестровите часове от 1 април до края на юни 1898 г., като втора цигулка. Той доказа в това кратко време достойно за похвала прилежание и жив интерес.

(Подпис) Капелмайстор К. Зьозел

Хорово пеене: Той показа изключително дарование и похвално прилежание, и при редовно посещение на часовете постигна значителен напредък.

(Подпис) Ернст Паул

Стр. 3 **(обр. 6б)**

История на музиката: Също е посещавал редовно.

(Подпис) Проф. Фали Драхка

Неговото поведение беше безупречно.
С настоящето на господин Дюгмеджиев се издава диплома за завършване.
Дрезден, 30 юни 1898.

Ръководител катедра:
(подпис) Проф. Е. Раполди
Кралски концертмайстор

Директор:
За починалия директор:
(подпис) Проф. Дьоринг

За верността на настоящия препис потвърждавам,
Дрезден, 20 септември 1898
Карл Кранц,
Директор

Кръгъл печат на Кралската консерватория за музика и театър, Дрезден. В средата е изобразен гербът на Саксония. Ръкопис. Оригинал.

При превода от немски език умишлено е търсена максимална близост с оригиналния текст.[9]

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Изображение на печата на Шуменската оперетна дружба

Обр. 2. Полугодишно свидетелство на В. Дюгмеджиев за периода 1 април 1895 г. – 30 септември 1895 г. Архив „Музикално дело", инв. № 2489

Обр. 3. Полугодишно свидетелство на В. Дюгмеджиев за периода 1 октомври 1895 г. – 31 март 1896 г. Архив „Музикално дело", инв. № 2491

Обр. 4. Годишно свидетелство на В. Дюгмеджиев за периода 1 април 1896 г. – 31 март 1897 г. Архив „Музикално дело", инв. № 2494

Обр. 5. Годишно свидетелство на В. Дюгмеджиев за периода 1 април 1897 г. – 31 март 1898 г. Архив „Музикално дело", инв. № 2495

Обр. 6. Диплома на В. Дюгмеджиев от 20 септември 1898 г. (препис). Документът се състои от три страници. Архив „Музикално дело", инв. № 2496, стр. 1

Обр. 6а. Диплома на В. Дюгмеджиев, стр. 2

Обр. 6б. Диплома на В. Дюгмеджиев, стр. 3

БЕЛЕЖКИ

[1] Печатът се съхранява във фонд „Музикално дело” към МК „Панчо Владигеров” под инв. № 925.

[2] „Моменти из моята обществено-музикална дейност”. Ръкопис на Велико Дюгмеджиев. Фонд „Музикално дело” към МК „Панчо Владигеров”, инв. № 233.

[3] Пак там

[4] *ДА-Шумен*, Фонд 679 К, опис 1, а.е. 2.

[5] Кралската консерватория за музика и театър в Дрезден, Германия, днес е музикален колеж „Карл Мария фон Вебер”. Висшето училище е открито на 1 февруари 1856 г. и е сред най-старите немски консерватории. Негов основател е Фридрих Трьостлер, цигулар в Кралския оркестър. През 1881 г. училището, въпреки че е частно, се превръща в Кралска консерватория и до 1918 г. се намира под кралски патронаж, а от 1937 г. е под общинско управление. Оригиналната сграда на висшето училище е била разрушена по време на Втората световна война и учебните дейности са преместени на друго място. Първоначално университетът е бил образователна институция, в която се обучавали бъдещите инструменталисти на градския оркестър. През 1959 г. получава името „Карл Мария фон Вебер”. http://en.wikipedia.org/wiki/Hochschule_f%C3%BCr_Musik_Carl_Maria_von_Weber_Dresden

[6] Всички представени документи се съхраняват във фонда „Музикално дело” в МК „П. Владигеров”.

[7] http://en.wikipedia.org/wiki/Academic_term

[8] http://stampwants-stamps.bidstart.com/Bulgaria-1889-Uised-Postal-Staitonery-Card-With-Chumla-Po-/27925709/a.html

[9] Благодаря на г-жа А. Жекова за съдействието при превода на документите от немски език на български език.

100 YEARS OF „SHUMEN OPERETTA SOCIETY“. NEW DOCUMENTS IN “MUSICAL ACTIVITIES IN SHUMEN” ARCHIVAL FUND AT THE MUSEUM COMPLEX “PANCHO VLADIGEROV”

Zhana Tomova

Abstract

The report presents five original documents related to the training of Veliko Dyugmedjiev at the Royal Conservatory of Music and Theatre in Dresden, Germany in the period between 1895 - 1898. The author represents the full texts of Dyugmedjiev`s diploma and certificates. They contain interesting information about student`s training and performance evaluation at the Conservatory in the late 19th century.

Veliko Dyugmedjiev /1877 – 1958/ – teacher, conductor, music pedagogue and public figure. His name is best known with the development of the orchestral and chamber music in Shumen, formation of school orchestras, the creation of the first chamber group called “Piano-Septette”, the settings of the children’s operetta “Red Riding Hood” by Franz Abt on May 20, 1906 and the adult operetta ”Carmosinella” by Victor Hollaender on May 10, 1914, which were the first operetta performances in Bulgaria. The same year the “Shumen Operetta Society” was founded. This event, which deeply marked the Bulgarian musical culture, was initiated by Dyugmedjev, who also was among the founders and the first conductor of the established in 1898 choir “Rodni zvuci”.

Обр. 1

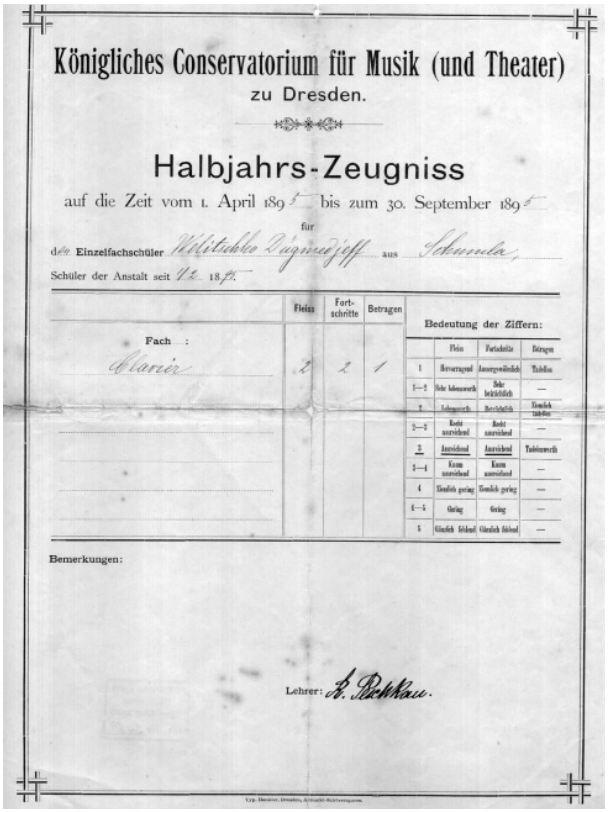

Königliches Conservatorium für Musik (und Theater)
zu Dresden.

Halbjahrs-Zeugniss
auf die Zeit vom 1. April 189[illegible] bis zum 30. September 189[illegible]
für
den Einzelfachschüler Nikitschko Dugmedjeff aus Schumla,
Schüler der Anstalt seit 1/2 18[illegible].

Fach :	Fleiss	Fortschritte	Betragen
Clavier	2	2	1

Bedeutung der Ziffern:

	Fleiss	Fortschritte	Betragen
1	Bevorzugend	Ausgezeichnet	Tadellos
1—2	Sehr lobenswerth	Sehr bedeutend	—
2	Lobenswerth	Bedeutend	Ziemlich tadellos
2—3	Recht anerkennend	Recht anerkennend	—
3	Anerkennend	Anerkennend	Tadelnswerth
3—4	Kaum anerkennend	Kaum anerkennend	—
4	Ziemlich gering	Ziemlich gering	—
4—5	Gering	Gering	—
5	Gänzlich fehlend	Gänzlich fehlend	—

Bemerkungen:

Lehrer: K. Pabstkau.

Обр. 2

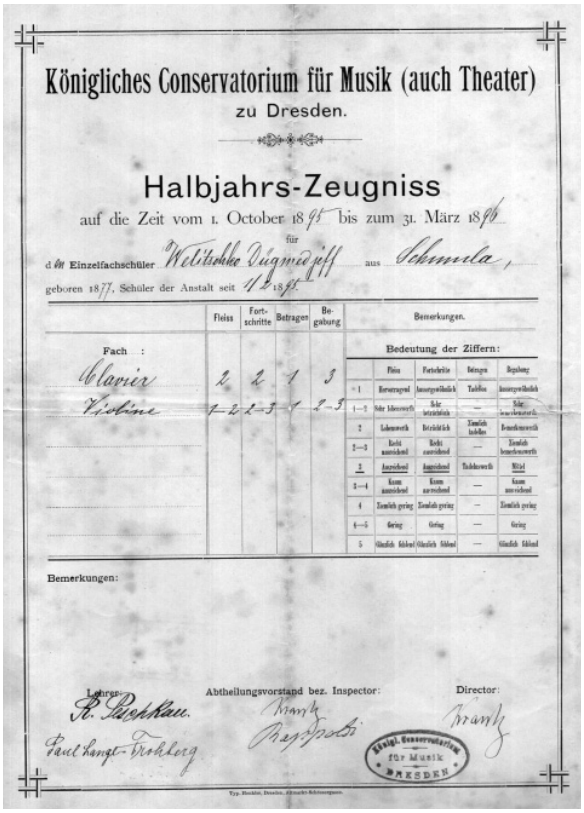

Königliches Conservatorium für Musik (auch Theater)
zu Dresden.

Halbjahrs-Zeugniss
auf die Zeit vom 1. October 189[illegible] bis zum 31. März 189[illegible]
für
den Einzelfachschüler Weltschko Dugmedjeff aus Schumla,
geboren 1877, Schüler der Anstalt seit 1/2 189[illegible].

Fach :	Fleiss	Fortschritte	Betragen	Begabung
Clavier	2	2	1	3
Violine	1—2	2—3	1	2—3

Bemerkungen:

Bedeutung der Ziffern:

	Fleiss	Fortschritte	Betragen	Begabung
1	Bevorzugend	Ausgezeichnet	Tadellos	Ausgezeichnet
1—2	Sehr lobenswerth	Sehr bedeutend	—	Sehr bemerkenswerth
2	Lobenswerth	Bedeutend	Ziemlich tadellos	Bemerkenswerth
2—3	Recht anerkennend	Recht anerkennend	—	Ziemlich bemerkenswerth
3	Anerkennend	Anerkennend	Tadelnswerth	Mittel
3—4	Kaum anerkennend	Kaum anerkennend	—	Kaum anerkennend
4	Ziemlich gering	Ziemlich gering	—	Ziemlich gering
4—5	Gering	Gering	—	Gering
5	Gänzlich fehlend	Gänzlich fehlend	—	Gänzlich fehlend

Lehrer: K. Pabstkau. Paul Langer-Frohberg

Abtheilungsvorstand bez. Inspector:

Director:

Königl. Conservatorium für Musik DRESDEN

Обр. 3

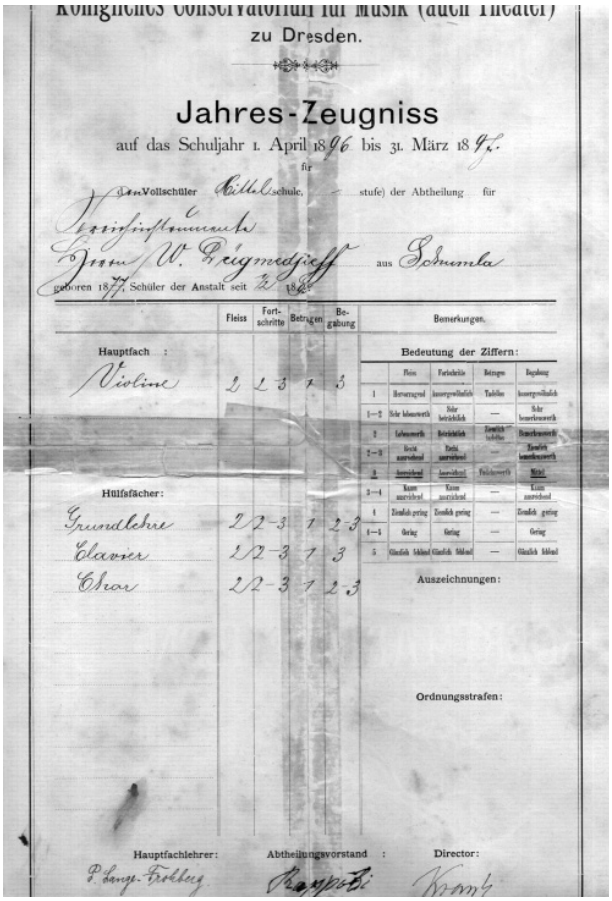

Königliches Conservatorium für Musik (auch Theater)
zu Dresden.

Jahres-Zeugniss
auf das Schuljahr 1. April 1896 bis 31. März 189[illegible].
für
den Vollschüler Mittelschule, [illegible] stufe) der Abtheilung für
Violinschule
Iwan W. Dugmedjeff aus Schumla
geboren 1877, Schüler der Anstalt seit 2 189[illegible].

	Fleiss	Fortschritte	Betragen	Begabung
Hauptfach : Violine	2	2	3	1	3
Hülfsfächer: Grundlehre	2	2	3	1	2-3
Clavier	2	2	3	1	3
Chor	2	2	3	1	2-3

Bedeutung der Ziffern:

	Fleiss	Fortschritte	Betragen	Begabung
1	Bevorzugend	Ausgezeichnet	Tadellos	Ausgezeichnet
1—2	Sehr lobenswerth	Sehr bedeutend	—	Sehr bemerkenswerth
2	Lobenswerth	Bedeutend	Ziemlich tadellos	Bemerkenswerth
2—3	Recht anerkennend	Recht anerkennend	—	Ziemlich bemerkenswerth
3	Anerkennend	Anerkennend	Tadelnswerth	Mittel
3—4	Kaum anerkennend	Kaum anerkennend	—	Kaum anerkennend
4	Ziemlich gering	Ziemlich gering	—	Ziemlich gering
4—5	Gering	Gering	—	Gering
5	Gänzlich fehlend	Gänzlich fehlend	—	Gänzlich fehlend

Auszeichnungen:

Ordnungsstrafen:

Hauptfachlehrer: P. Langer-Frohberg

Abtheilungsvorstand :

Director:

Обр. 4

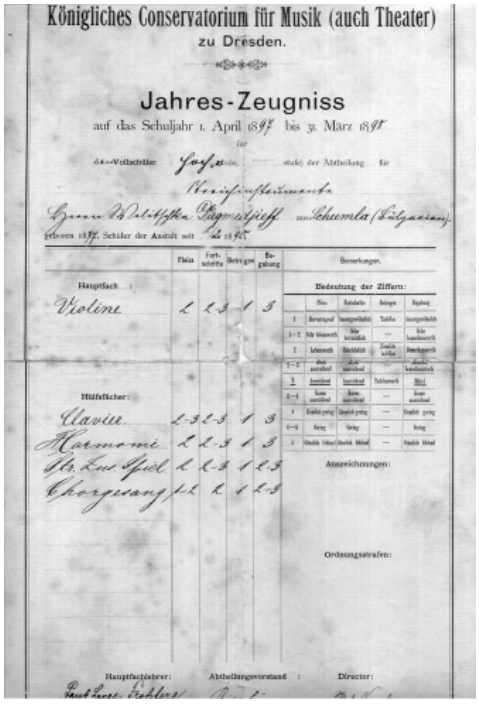

Königliches Conservatorium für Musik (auch Theater)
zu Dresden.

Jahres-Zeugniss
auf das Schuljahr 1. April 18[illegible] bis 31. März 18[illegible]

Violine 2 2-3 1 3

Hülfsfächer:
Clavier 2-3 2-3 1 3
Harmonie 2 2-3 1 3
Vl. Zus. Spiel 2 2-3 1 2-3
Chorgesang 1-2 2 1 2-3

Anzeichnungen:

Ordnungsstrafen:

Hauptfachlehrer: Abtheilungsvorstand: Director:

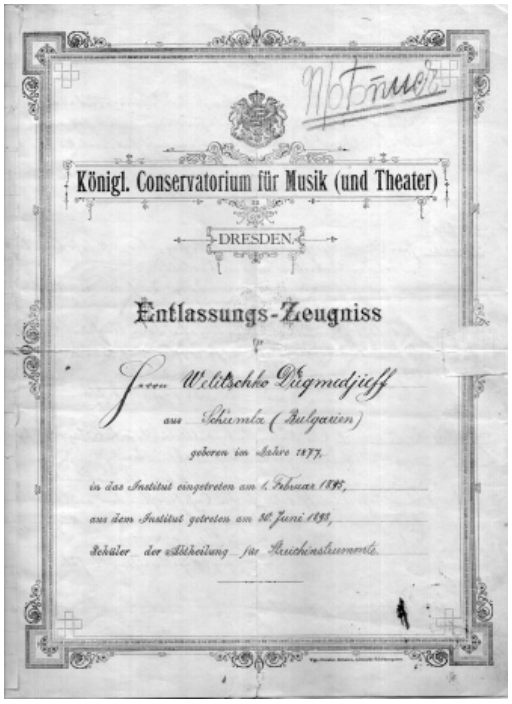

Königl. Conservatorium für Musik (und Theater)

DRESDEN

Entlassungs-Zeugniss

für

Iwan Welitschko Dägmedjieff

aus Schumla (Bulgarien)

geboren im Jahre 1877,

in das Institut eingetreten am 1. Februar 1895,

aus dem Institut getreten am 30. Juni 1898,

Schüler der Abtheilung für Streichinstrumente.

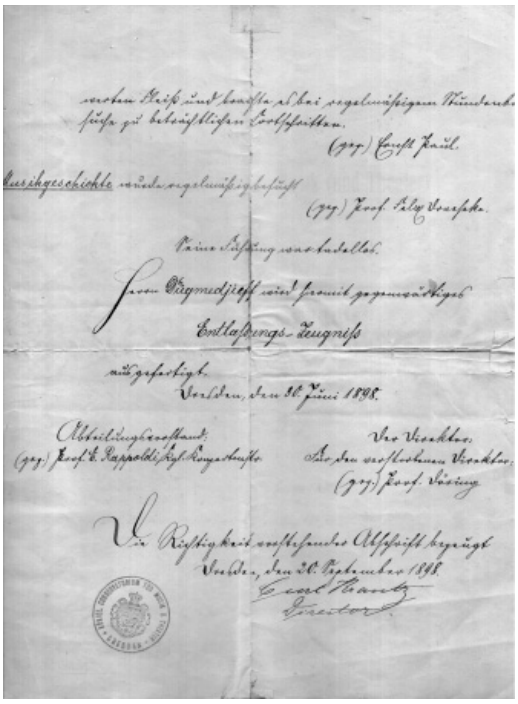

Iwan Dägmedjieff wird hiemit entlassen

Entlassungs-Zeugniss

ausgefertigt.

Dresden, den 30. Juni 1898.

Abtheilungsvorstand
(gez.) Prof. E. Rappoldi, Kgl. Kammermusiker

Der Direktor
In Vertretung des ersten Direktors
(gez.) Prof. Düring

Die Richtigkeit vorstehenden Abschrift bezeugt
Dresden, den 20. September 1898
Carl Banck
Director

Обр. 5

Обр. 6а

Обр. 6б

ВИСШЕТО ПЕДАГОГИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ В ШУМЕН И НЕГОВОТО РАЗВИТИЕ В ЕВРОПЕЙСКИ КОНТЕКСТ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Стоян Танев

Българската национална образователна система възниква и се развива при наличието на определени обективни предпоставки и дейности на конкретни субективни фактори. Висшето педагогическо образование в Шумен е жизнено необходима и изключително важна съставка на тази система. То е естествено продължение на новобългарската просветна традиция и нейна модерна реализация в съвременните условия на постепенно адаптиране към европейските образователни принципи, критерии и модели.

Висшето педагогическо образование в Шумен се осъзнава като национална и регионална необходимост в най-голяма степен през 70-те години на XX век. Неговото развитие се осъществява при по-благоприятни макроикономически и социални условия. Икономиката на България е в относителен подем. В страната и в нейните региони е налице сравнително балансирана социална структура. Това позволява на българската държава да осигури финансови средства за издръжката на по-голям брой студенти и преподаватели в хуманитарната сфера, за изграждане на модерна материална база на регионалното висше образование и на другите степени на образователната система. Гарантираните от държавата възможности за професионална и социална реализация на младите специалисти с висша квалификация и в отдалечените региони обществено мотивират и институционално легитимират откриването на още един университетски център в Североизточна България, по-конкретно в Шумен.

Идеята да се създаде висше училище в Шумен с университетски облик има солидна обективно-историческа основа. Не бихме могли да си представим както етническото възникване, формиране и оцеляване на българския народ през отминалите векове на инородно владичество и чуждо влияние, така и неговото утвърждаване като национална общност по време на Възраждането без мощните и нестихващи импулси на книжовно-просветното озарение на тези сложни и исторически необходими процеси в българските земи. Не можем да си представим запазването на етнокултурната идентичност на българите, на тяхното патриотично съзнание и чувство, на националния им дух в Шумен и в Шуменския край сред многочисленото османотурско население преди и след Освобождението без съхранените в българската народна памет традиционни духовнокултурни ценности, сътворени в прославените български столици Плиска и Велики Преслав, и идеали за национална свобода във възрожденския Шумен. Ценности и идеали, пренасяни като свещен исторически завет от поколение на поколение до ден днешен. Във Велики Преслав процъфтява Преславската книжовна школа, в която блести ярко съзвездие от писатели и поети. Тук изпъква талантът на Йоан Екзарх и на Константин Преславски. В труда на поета и писателя К. Преславски, назован „Учително евангелие“, съзираме възторжена възхвала на славянската култура. В последната част на този труд, наречена „Историкии“, неговият автор проявява интерес към общата и българската история. Във втората престолнина на средновековна България цар Симеон Велики също се занимава с книжовна дейност. Той подбира слова на Йоан Златоуст, превежда ги от гръцки език, подрежда ги в сборник, наречен от него „Златоструй“. Тук,

във Велики Преслав, са изградени дворец, златна църква с дванадесет мраморни колони и манастири от неизвестни, но талантливи български майстори строители и художници. В старата столица Плиска е построена Голямата базилика сред манастирски комплекс, чието великолепие потъва в разрушителната стихия на чуждите завоеватели[1]. Историята на Шумен е свързана с материалните и духовните ценности на някогашните български престолнини Плиска и Преслав, с оригиналния култов център Мадара и Мадарския конник, включен в списъка на ЮНЕСКО за световно културно и природно наследство. В Шуменския край възниква и се утвърждава Преславската цивилизация на средновековна България. Възрожденският Шумен унаследява просветно-книжовните традиции на вековното минало на Първото българско царство. До Освобождението той е средище на училищна, читалищна, театрална, музикална и литературна дейност.

След създаването на Третата българската държава в резултат от руско-османската освободителна за нашия народ война, Шумен се откроява в националната образователна система като център за подготовка на учителски кадри. Национална духовна ценност за отечеството и за Североизточна България са открити в Шумен Временно педагогическо училище (1879 г.), Учителският институт за прогимназиални учители „Д-р Петър Берон" (1919 г.), Полувисшият институт за начални учители (1959 г.) и Факултетът-филиал на Софийския университет (1964 г.), с който се поставя начало на нов тип университетско образование в Шумен. Образователното дело и педагогическата мисъл в модерна България като самостоятелна държава имат в Шумен почти едновековна позитивна историческа традиция.

Създаването и функционирането на Висшия педагогически институт в Шумен в началото на 70-те години на XX век се предопределя и от наличието на регионални негативни тенденции и реалности в развитието на единния национален образователен процес, по-конкретно в Североизточна България. Въпреки постигнатите успехи във формирането на учителска интелигенция през 50-те и 60-те на XX век, потребността от учителски кадри за учениците от V до XI клас в този голям регион на страната все още не е задоволена. В селските училища на споменатия регион, и особено в районите със смесено и компактно турско население преподават над 1400 нередовни учители със средно образование, без необходимата научна и методическа квалификация[2]. Само в Шуменски окръг работят над 420 нередовни учители[3]. По данни на държавните просветни органи за седемте окръзи в Североизточна България (Шуменски, Търговищки, Разградски, Силистренски, Толбухински – днес Добрички, Варненски и Русенски) за периода 1971 – 1976 г. са необходими 2812 учители за прогимназиалния курс и 2013 за гимназиалния курс, или общо 4825 учители с висше образование за единните средни политехнически училища[4].

Ускореното развитие на висшето хуманитарно-педагогическо образование в Шумен се обуславя и от друга обективна предпоставка – специфичната етнодемографска, етносоциална, етнокултурна, етнополитическа и етнорелигиозна ситуация в Североизточна България. В този голям регион на България живее компактно турско население с внушителна количествена характеристика. Процесите на трансформация и модернизация на икономическата, социалната и духовнокултурната структура на българското общество и на турската етническа общност изискват държавническа мъдрост в българската национална и етническа политика, особено в сферата на образованието. Тези процеси започват от средата на XX век и те са неосъществими без повишаване на образователното и културното равнище на българите, и особено на турското население. Дълбоко осъзнатите и правилно разбрани националностратегически интереси на

България императивно налагат осъществяване на държавна политика в областта на образованието и културата, която консолидира българската нация и постепенно интегрира другите етнически общности като равноправни субекти без накърняване или отнемане на тяхната етнокултурна идентичност. Практическата реализация на тази политика, особено в регионите със смесено население (българи, турци, арменци, евреи, гагаузи, татари, роми и др.) и с компактно турско население, предполага равнопоставеност при ползване на гарантираните от конституцията техни образователни, културни, социални, трудови, политически и други права. Преобладаващото позитивно съдържание в тази политика превръща Шуменския университет както в миналото, така и в нашето съвремие в *университет на междуетническата толерантност*.

Процесите на индустриалната, аграрната и духовнокултурната модернизация като обективна необходимост за България в нейното развитие през втората половина на XX век имат и своите регионални проекции. Най-важното условие за тяхното успешно протичане е създаването на човешки интелектуален капитал чрез позитивно променящата се и разширявана в отделните региони национална образователна система. Ръководните държавни фактори в България също съзнават, че модернизационните и трансформационните промени засягат всички жизнени сфери на обществото и те стават със специфични трудности сред турското население. Затова динамиката и логиката на тези процеси в Североизточна България, при наличието на голям турски етнически масив, налагат създаването на регионална интелигенция, и особено на учителска интелигенция с постоянно включване в тази социална и професионална категория на млади българи и турци. Следователно откриването на Висш педагогически институт в Шумен, в който се подготвя предимно учителска интелигенция, в максимална степен започва да съдейства за модернизацията на Североизточна България, за създаването на български национални и регионални духовни ценности.

Вътрешните миграционни процеси, които обективно съпътстват споменатата модернизация, пренасочват потоци от регионалната интелигенция към по-големите административни, образователни и културни градски центрове. Със създаването и утвърждаването на Шуменския висш педагогически институт се постига формиране и задържане на регионалната учителска интелигенция, която участва дейно в повишаването на образователното равнище на всички слоеве от местното население, включително и на българските турци, и особено на младата генерация в модернизираните държавни училища[5]. Следователно вътрешната регионално-професионална мобилност на училищната интелигенция в Североизточна България е обективна предпоставка, която също изисква откриване и функциониране на висше училище в Шумен.

Обособяването на Шумен като национално-регионален център на висше педагогическо образование съответства и на европейския опит във функционалното структуриране на държавната система за висше образование поради регионалните обществени интереси и потребности. В Унгария има четири държавни университета с преобладаваща регионална мисия: Regionale Universität Miskolc, Regionale Universität Veszprém, Regionale Universitat Sopron, Regionale Universitat Gödöllö. В края на XX век във Франция е приет петгодишен план за развитието на висшето образование, наречен „Университет 2000“. В него се предвижда подобряване на материалната база на съществуващите университети и изграждане на нови университети – два в северните региони на страната и четири в Западна Франция. За осъществяването на този проект са предвидени 32 милиарда френски франка. Във Финландия всички университети са държавни. Тези общо 20 университета покриват цялата територия на страната, не

изключвайки и най-северния регион – Лапландия. Британската система на висшето образование до 1988 г. включва 46 университета, през 1990 г. висшите училища са 60, а през 2005 г. техният брой е 174 с държавна политика на децентрализация и с право на самоуправление. Подобни регионални държавни университети са открити в Германия и в други западноевропейски и средноевропейски страни, а също и в съседните балкански държави – Гърция, Турция, Румъния и Република Македония. В този реален процес на всеобщ подем на висшето образование в Европа, на Балканите и в България през втората половина на XX век се включват нарастващите темпове и на висшето педагогическо образование както в европейските държави, така и в България[6].

Най-сетне следва да се има предвид още една обективна предпоставка за откриването на Шуменския висш педагогически институт. Той може и трябва да се включи в осъществяването на образователната политика на нашата държава сред българската диаспора зад граница, и особено сред сънародниците ни в Бесарабия, Украйна, Молдова, Румъния, Македония и в други страни чрез обучението на чуждестранни студенти – наши сънародници, или посредством изпращане на негови преподаватели в тези страни.

Като имат предвид исторически обусловената просветна традиция в Шумен, глобалния характер на модернизационните процеси в съвременна България, спецификата на тяхното реализиране в Североизточна България, конкретната необходимост от регионално-институционална структура на висшето педагогическо образование, предвид и своеобразното развитие на локално-местната социално-икономическа, духовнокултурна и етнодемографска действителност, а също европейския контекст и международния опит в развитието на висшето образование, централните ръководни държавни органи приемат важното решение за поетапно въвеждане на висше педагогическо образование в Шумен.

Териториалните диспропорции в числеността на педагогическите кадри в България през 60-те години на XX век се забелязват от ръководните централни и окръжни просветни органи на държавата. Преодоляването на такива диспропорции в подготовката и разпределението на учителските кадри в Североизточна България най-рационално би могло да се осъществява със създаването на висш педагогически институт в този голям периферен регион на страната и с относително по-малък прием на студенти в педагогическите специалности за учители в Софийския университет, в Пловдивския университет и във Великотърновския университет.

Реформирането на системата на полувисшето педагогическо образование в Шумен започва със създаването на Факултет-филиал на Софийския университет в този окръжен град с използването на преподавателския състав и материалната база на Учителския институт в града. В съответствие с възприетата официална държавна политика за децентрализация на националната система за висше образование и усъвършенстване на неговата териториална структура, през 1964 г. в Шумен се открива Факултет-филиал на Софийския университет за подготовка на прогимназиални учители. Негов декан е професор Игнат Пенков – преподавател в Софийския университет. Заместник-декани на Факултета-филиал са старши преподавател Чавдар Стоянов и старши преподавател Георги Балев. Във Филиала работят 28 щатни преподаватели и 15 хонорувани. През учебната 1970/1971 г. във филиала са обучавани общо 388 студенти, от които 136 са турци, или 33%. Ръководството на Софийския университет ”Св. Климент Охридски” и негови преподаватели имат голям принос в ускореното създаване на кадрови, организационно-управленски, методически и други предпоставки за преустройването на Шуменския полувисш учителски институт във висше училище[7].

Не е необходимо много време на официалната държавна власт и на българската

общественост да стигнат до общонационалното разбиране и осъзнаване на необходимостта от създаване на ново висше училище в Шумен. На 10 август 1971 г. Държавният съвет на Народна република България издава Указ № 161 за „преобразуване на Факултета-филиал на Софийския държавен университет в Шумен във Висш педагогически институт“[8]. С този върховен законодателен акт педагогическото образование в Шумен придобива качествено нов облик. В изпълнение на този указ председателят на Държавния комитет за наука, технически прогрес и висше образование назначава в началото на учебната 1971/1972 г. за ректор на института доцент Александър Витанов, а за заместник-ректори доцент к.ист.н. Недялко Куртев и доцент к.ф.н. Петър Пашов[9].

Официалното откриване на Висшия педагогически институт (ВПИ) става в общоградска празнична атмосфера и с публично тържество в Шуменския народен театър с приветствено слово на заместник председателя на Министерския съвет Живко Живков[10]. Това събитие е особено важно за по-нататъшното утвърждаване на българската национална духовност в Шумен и в Шуменския край, които оставят на България напластявано в отминалите векове богато просветно и културноисторическо наследство. Тъкмо затова то е отразено с необходимото внимание в българския централен и местен печат[11].

В съответствие с възприетата и прилагана официална държавна политика за децентрализиция на националната система за висше образование, Шуменският висш педагогически институт започва да осъществява целите на държавната образователна стратегия. Главното му предназначение е чрез учебно-възпитателния процес да се подготвят учителски кадри с висша квалификация по основни образователни предмети в гимназии, прогимназии, техникуми и професионални училища[12]. В контекста на държавната научна стратегия на него се възлага още една обществено полезна функция: в следващите години той да бъде център и за научни изследвания. Държавната политика в културата и духовните инициативи в Шумен и в Шуменския район изискват от висшето училище в града да се откроява и като средище, в което се създават и социокултурни ценности[13].

Осъществяването на всички тези дейности във Висшия педагогически институт е възможно с преустройството на заварената структура на тяхната организация и управление с нов тип университетска факултетна структура чрез целесъобразни модификации на факултетната структура на Софийския университет. Този преход става постепенно. При откриването на института няма факултети поради недостатъчния брой специалности и катедри. Учебната 1971/1972 г. започва с обучението на студенти по специалностите „Българска филология“, „Математика“, „Физика“ и „Химия“. Дотогава във Факултета-филиал на Софийския университет има три двойни специалности – „География и турска филология“, „Биология и химия“, „Математика и физика“. Те са закрити, но студентите от втори и трети курс са оставени да завършат образованието си по старите учебни планове[14]. Във Филиала се подготвят прогимназиални учители, които имат право да продължат задочното си следване в Софийския университет, за да придобият висше образование. В него студентите се обучават от хабилитирани преподаватели и асистенти от Софийския университет и институтски преподаватели. Започва необходимата промяна на съдържанието и организацията на учебния процес във Факултета-филиал по модел на Софийския университет с цел издигане на научното равнище на преподаване и прилагане на университетската методика на обучение. В този смисъл учебно-възпитателната дейност във Филиала е по-висок етап в професионалната квалификация на учителските кадри в сравнение с тяхната подготовка в бившия прогимназиален институт[15]. Авторитетни преподаватели от Софийския университет оказват квалифицирана помощ на своите колеги от предишния учителски институт в учебния и научноизследователския процес

и заедно с тях полагат стабилна основа за прерастването по-късно на Факултет-филиала в самостоятелен Висш педагогически институт[16]. Следователно началото на висше хуманитарно образование в Шумен е поставено през 1971 г. и то става важна и необходима съставка на цялостната система на българското висше образование.

Поради предявените изисквания към автора за ограничен обем на статията той проучва по-задълбочено развитието на висшето педагогическо образование в Шумен през 70-те и 80-те години на XX век.

Откриването на Висшия педагогически институт в Шумен съвпада с приемането на поредица документи от висши форуми на управляващата БКП, придобиващи правната сила на законодателни актове. Проведените пленуми на ЦК на БКП по проблеми на висшето образование в края на 60-те и началото на 70-те години на XX век постановяват съществени промени в неговата структура, в съдържанието на учебните планове и програми, в насоките и методите на обучение в съответствие с повишените изисквания на обществения и държавния живот. В сферата на висшето образование се изисква още по-тясно свързване на обучението с научноизследователската дейност и по-нататъшното активизиране на изследователските способности на студентите чрез използване на учени от институтите на Българската академия на науките в учебния процес. Нормативни законови рамки уреждат създаването на единни центрове за наука и подготовка на кадри чрез обединяване и синхронизиране дейността на научния и преподавателския потенциал на институтите на БАН и факултетите на Софийския университет[17]. Този официално регламентиран интеграционен процес между БАН и Софийския университет открива не само потенциална, но и реална възможност за използване на престижни учени от институти на БАН в учебния процес и на Шуменския висш педагогически институт.

В съответствие с решение на висшите партийни органи Държавният комитет за наука, технически прогрес и висше образование нарежда на ректора на Софийския университет и на ректора на Великотърновския висш педагогически институт да осигурят хабилитирани преподаватели и асистенти за Висшия педагогически институт в Шумен по учебни дисциплини, за които в този институт няма преподаватели. Изрично е разпоредено учебният процес в ВПИ-Шумен да започне ”по учебните планове на Софийския университет”[18]. Тези разпоредби улесняват ректорското ръководство на Шуменския висш педагогически институт. През учебната 1971/1972 г. в обучението на студентите участват хабилитирани преподаватели от Софийския университет, от Висшия минногеоложки – София, от Висшия институт за механизация и електрификация на селското стопанство (ВИМЕСС) – Русе, а през следващите учебни години и от други висши училища. При оптимизиране на учебната документация – учебни планове, учебни програми и други нормативни документи, е използван полезен опит и от съответните катедри в Пловдивския университет[19].

Осигуряването на хабилитирани преподаватели от Софийския университет като съвместители и хонорувани, проявеният интерес към новото висше учебно заведение в Шумен от голям брой кандидат-студенти, както и грижите на ректорското ръководство да се формира собствен научно-преподавателски състав позволяват откриването на нови специалности. През учебната 1973/1974 г. се откриват още две нови специалности – „Биология“ и „Руска филология“. Въвежда се задочно обучение за 234 студенти по българска филология, химия, физика и биология[20]. През следващите години се предвижда интегриране на Института за начални учители с ВПИ-Шумен и разкриване на още една нова специалност – „Педагогика“.

През учебната 1973/1974 г. започва успешното функциониране на два базови за

ВПИ-Шумен факултета – Филологически и Природо-математически. Тяхното създаване става с писмено предложение на ректора на ВПИ, изпратено до председателя на КНТПВО на 7 юли 1973 г. Ръководните държавни органи посрещат с разбиране това предложение и вземат решение за откриването на тези факултети. През учебната 1973/1974 г. са приети над 1000 студенти по специалностите „Българска филология“, „Руска филология“, „Математика“, „Физика“, „Химия“ и „Биология“. Поради наличието на голям брой нередовни учители в Североизточна България Бюрото на Министерския съвет с решение № 575 от 22 септември 1973 г. задължава ръководството на ВПИ-Шумен да осигури прием на студенти и в задочна форма на обучение, както следва: по българска филология – 41 души, по биология – 32 души, по физика – 27 души, по химия – 18 души, или общо 118 души[21].

Филологическият факултет (ФФ) като нов факултет във ВПИ-Шумен в началото на своето развитие е с две специалности – „Българска филология“ и „Руска филология“. В този неголям факултет преподават едни от най-авторитетните учени филолози от Софийския университет – проф. Симеон Русакиев, заслужил деятел на науката, проф. Желю Авджиев, доцентите Любен Ницолов, Евгения Метева, Елка Константинова, Стойко Кабасанов, Петър Пашов, Борис Симеонов, Христо Първев, Пенка Филкова, Константин Попов, Блажо Блажев и др. Студентите във ФФ проявяват подчертан интерес към техните лекции и към научните кръжоци по общо езикознание, по възрожденска, нова и най-нова българска литература, по съвременен български език, по топонимия, по съветска литература и по художествено четене[22].

За декан на ФФ е избран и назначен доц. Любен Ницолов. От учебната 1973/1974 г. негов заместник е доц. Ст. Кабасанов. През тази учебна година ФФ започва да функционира със своя вътрешна учебна, научна и административна структура. Подготвени и приети са нови учебни планове. Към факултета са създадени нови катедри: Катедра по чужди езици, Катедра по педагогика и методика на преподаване, Катедра по физкултура и Катедра по марксизъм-ленинизъм[23].

Подобно възходящо развитие бележи и другият базов за ВПИ-Шумен Природо-математически факултет. Негов пръв декан е проф. Д. Тотоманов, а заместник-декан е доц. Щерю Стоянов. В този факултет са обособени шест катедри: Катедра по математика, Катедра по физика, Катедра по химия, Катедра по биология, Катедра по география с ОЗННС, Катедра по методика на преподаването. Към средата на 70-те години на XX век при по-добра научно-кадрова, материална и финансова осигуреност са създадени нови самостоятелни факултети: Физико-математически, Химико-биологически, Педагогически за подготовка на начални учители, Факултет за обществени професии. От 1985 г. към ВПИ-Шумен е открит нов факултет за подготовка на детски и начални учители. В същата година Институтът за повишаване на квалификацията на учителите (ИПКУ) „Д-р Петър Берон” – Варна се обособява като самостоятелно методическо звено към ВПИ-Шумен. Всички факултети във ВПИ-Шумен обогатяват и усъвършенстват своята вътрешна структура. Поради диференциацията на научното познание в структурата на преобразуваните и новосъздадените факултети се разкриват нови специалности и катедри, т.е. ВПИ-Шумен продължава своето развитие с по-сложна факултетна и катедрена структура[24].

През следващите години във ВПИ-Шумен постепенно е увеличен броят на щатните преподаватели. Ректорът на института доц. Делчо Каменов оказва голяма кадрова помощ на Филологическия факултет. По негово предложение Академическият съвет отпуска на факултета 13 нови щатни преподавателски места. Освен това той оказва съдействие на този факултет с осигуряване на творчески отпуск и командировки за специализации на

негови преподаватели в България и в чужбина. По такъв начин се повишава научната и методическата квалификация на щатните преподаватели във Филологическия факултет. През периода 1979 – 1983 г. научна степен „кандидат на науките“ придобиват гл. ас. Кина Вачкова, гл. ас. Елка Добрева, гл. ас. Анна Димова, гл. ас. Румяна Йовева, гл. ас. Ивайло Петров, гл. ас. Лила Мончева, гл. ас. Йордан Стоилов, гл. ас. Йордан Йорданов, гл. ас. Мария Железова, гл. ас. В. Няголова, гл. ас. Б. Сайдова. През 1983-та са обявени 5 конкурса за доценти. Със защитените дисертации до началото на 1984 г. във Филологическия факултет вече преподават 10 доценти и 40 души с научната степен „кандидат на науките“. През 1983 г. Хуманитарният факултет на института разполага със 72 щатни преподаватели, 17 съвместители (хабилитирани преподаватели) и 25 хонорувани. От тези данни се вижда, че във Филологическия факултет нараства броят на доцентите и на главните асистенти с научна степен, които имат право да участват в учебния процес с възлагане на лекционни четения. Тъкмо това благоприятно обстоятелство дава основание на ръководните държавни органи в София да увеличат приема на студенти в редовната и задочната форма на обучение във Филологическия факултет на института[25].

Възходящо развитие като научно-кадрови потенциал, управленски капацитет и материално-техническо осигуряване се забелязва и в Природо-математическия факултет. Няколко години след откриването на факултета учебната дейност в неговите катедри се осъществява от увеличен брой щатни хабилитирани и нехабилитирани преподаватели с научна степен. Към факултета има 27 аспиранти в СССР, ГДР и в Софийския университет. Към 1979 г. преждевременно са защитени успешно дисертации от 7 млади преподаватели – Никола Зяпков по математика в СССР през 1977 г., Мария Кюлджиева по физика в СССР през 1977 г., Илия Илиев по физика в ГДР през 1978 г., Жана Ангарска по химия в СССР през 1979 г., Христо Протохристов по математика в СССР през 1979 г. и др. В края на 1979 г. от 88 щатни преподаватели във факултета 42 стават кандидати на науките, т.е. около 48% от щатните преподаватели. Това е голям успех за ПМФ. Кадровото състояние на всички катедри във факултета се вижда и от съотношението на трите категории преподаватели в тях: щатни, съвместители и хонорувани. В Катедрата по физика това съотношение е: щатни – 73%, съвместители – 16% и хонорувани – 11%. В Катедрата по химия съотношението е: щатни – 54,6%, съвместители – 36% и хонорувани 9,4%. Приблизително такова е съотношението между трите категории преподаватели в Катедрата по биология и в Катедрата по методика на обучението по природонаучните дисциплини[26].

През периода 1976 – 1979 г. от ПМФ на специализация са изпратени 10 души – 9 в СССР и един в ГДР, която продължава от 1 до 4 месеца. За обмяна на опит за по-малко от 1 месец са били 14 преподаватели (6 в СССР, 5 в Унгария, 1 в ГДР, 1 в Полша и 1 в Чехословакия). Използването на опита на Софийския университет, на сродните висши съветски педагогически институти, на подобни институти в другите европейски социалистически държави в организацията и управлението на образователния процес показва необходимостта от увеличаване срока на обучението на студентите от 8 на 10 семестъра. Тази промяна се налага от постоянното увеличаване на обема на научното познание и от увеличаването на часовете по методико-педагогическите и идеологическите дисциплини[27].

През 1975 г. в Шуменския висш педагогически институт е открит още един факултет с по-специфично предназначение. Този нов факултет става известен на студентите, преподавателите и обществеността с названието Факултет за обществени професии (ФОП). В него се записват студенти от различни специалности, които едновременно с основната си специалност се обучават и в допълнителна специалност. След нейното завършване те

биха могли да я упражняват паралелно с основната професия. Срокът на обучение във ФОП е две години. Първоначално в него има два потока студенти – един по хореография и друг по режисура и театрознание. През 1979 г. се откриват две нови специалности: по реторика и за туристически организатори. Дейността на ФОП става все по-популярна сред студентите в института. Това налага откриване на нови специалности: „Екскурзоводство“, „Обществени треньори по плуване“, „Млад лектор“ и др. До 1982 г. във ФОП се обучават 600 студенти, а през учебната 1982/1983 година предлаганите специалности се изучават от 178 студенти. През 1985 г. са разкрити още специалности: „Хорово дирижиране“, „Журналистика“, „Стенография и машинопис“, „Организационна култура“ и др. Срокът на обучение по тези специалности е 4 семестъра. Средният успех на студентите във ФОП през учебната 1984/1985 г. е мн. добър 5,25. Високият успех от проведените изпити на 323 студенти през тази учебна година е доказателство за тяхното непринудено желание да се обучават по предпочитани специалности в споменатия факултет. Студенти, които се дипломират във ФОП, се реализират като лектори чрез Дружеството за разпространение на научни знания „Георги Кирков“, като сътрудници в редакцията на в. „Шуменска заря“ и Радио Шумен, с публикуване на материали във в. „Студентски глас“, като екскурзоводи към „Балкантурист“ или към БМТ „Орбита“, като туристически и спортни организатори и в други професионални направления[28].

Главният субект в учебно-възпитателния процес във всяко висше училище са университетските преподаватели. Затова през досегашния четиридесетгодишен период от развитието на Шуменския университет категорията време е наситена с постоянни държавно-институционални и субективно-личностни усилия да се увеличава количествената и да се подобрява качествената характеристика на научно-преподавателския кадрови потенциал на Университета. Без да се прекратява присъствието на ерудираната научна и методическа мисъл на престижни преподаватели и изследователи от Софийския университет и от Българската академия на науките, в края на 70-те години на XX век във ВПИ – Шумен работят 150 редовни щатни преподаватели[29].

През това десетилетие, т.е. само за 10 години след откриването на Висшия педагогически институт, 60 млади преподаватели придобиват научна степен в резултат от успешно защитени дисертации в България и в чуждестранни университети. Тази млада генерация шуменски институтски преподаватели с доказани изследователски способности поставя обучението на студентите на още по-солидни научни основи. Следващите десет години в развитието на научно-преподавателския състав в шуменското висше училище като определящ субективно-интелектуален и професионален фактор също се отличават с впечатляваща динамика – 40 щатни главни асистенти с научна степен получават и научното звание „доцент“[30]. Тази първа генерация млади преподаватели изследователи има изключително голям принос в утвърждаването на Висшия педагогически институт и като научноизследователски център. През периода 1981 – 1986 г. са отпечатани над 600 техни научни публикации, между които и 8 монографии[31].

Щатните преподаватели в Шуменския висш педагогически институт не допускат както либерализъм, така и прекален педантизъм към студентите при осъществяване на учебния процес и по време на изпитните сесии. Преподавателите от Софийския университет проявяват към студентите в института същата взискателност, каквато те проявяват към своите студенти в университета. В края на първата учебна година след откриването на института 92% от студентите в единичните специалности полагат успешно своите изпити. Само 17% имат оценка среден, а 8% получават слаби оценки. Студентите в двойните специалности от II и III курс постигат общо добър успех през учебната 1972/1973

г. Броят на прекъсналите и със слаб успех е 7,38%. В по-горен курс преминават 92,62% от студентите в тези специалности[32].

В архивната документация на ВПИ – Шумен има и друга информация за резултатите от семестриалните изпити на студентите от единичните специалности „Българска филология“ и „Руска филология“ за периода 1971 – 1976 г. Изчисленият среден успех на студентите по българска филология за изтеклия петгодишен период като учебни години е добър 4,17, а за студентите по руска филология за същия период възлиза средно на добър 4,11. До края на 1976 г. във ВПИ – Шумен завършват висше образование 390 млади специалисти. От тях 249, или 64,1%, остават на работа в Североизточна България, а останалите намират професионална реализация в други региони на страната[33].

Усилията на преподавателите във ВПИ – Шумен през втората половина на XX век да формират специалисти с висша квалификация с педагогически и производствен профил се осмислят напълно, когато техните усилия съответстват на целите, задачите и изискванията на държавната национална и регионална политика в областта на висшето педагогическо образование. Освен това тези усилия имат смисъл и са обществено оправдани в реалния живот, когато дипломираните студенти в института постигат в максимална степен своята професионална реализация като учители, възпитатели и специалисти в производствени отрасли. В Държавния архив – Шумен се съхраняват ценни документи, в които има обобщена информация за обучаваните и дипломираните студенти във ВПИ – Шумен за изминалите учебни години. При разпределението на първия випуск дипломирани студенти в двата факултета на института 98% от специалистите с висше педагогическо образование стават учители. Постигната е много висока степен на професионална реализация и на социална ефективност след приключване на тяхното обучение. Разпределените млади специалисти като учители в своето преобладаващо мнозинство постъпват на работа по предназначение. Отзивите за тяхната преподавателска дейност от директорите на училищата и от по-висши ръководители в системата на МНП са много добри[34]. За периода от 1975 – 1976 г. до 1977 – 1978 г. завършват три випуска студенти по шест специалности във ФФ и ПМФ: общо 553 души. От тях 249, или 45% от дипломираните специалисти с висше образование, са разпределени в училищата на седем окръга в Североизточна България. През учебната 1978/1979 г. във ФФ на института са обучавани 1214 студенти (629 редовни и 585 задочни студенти), а през учебната 1982/1983 г. общо 1074 студенти (480 редовни и 594 задочни студенти). За петгодишния период 1979 – 1983 г. са дипломирани 581 млади специалисти (350 редовни и 231 задочни студенти). До новата учебна 1983/1984 г. постъпват на работа като учители и възпитатели 487 души, или 92,4% от дипломираните в Шуменския висш педагогически институт филолози имат професионална реализация[35]. Аналогични са показателите за професионалната реализация на дипломираните специалисти в Природо-математическия факултет. През периода 1976 – 1979 г. всички дипломирани студенти заемат свободни учителски места. Дипломирани студенти математици се реализират професионално в изчислителните центрове. Те се разпределят по окръзи. Няма сигнали от държавните образователни органи в тези окръзи за незаети места от дипломирани висшисти във ВПИ – Шумен. Има обаче само положителни отзиви и много добри оценки за професионалната подготовка и реализиция на младите специалисти, завършили висшето си образование в Шуменския педагогически институт[36].

Статистически данни от Териториалния информационно-изчислителен център в Шумен дават по-обобщена картина за броя на обучаваните студенти във ВПИ – Шумен, която може да се види от следното таблично изображение:

ВИСШ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ – ШУМЕН

Таблица 1

Учебни години	1975 - 1976	1976- 1977	1977- 1978	1978- 1979	1979- 1980
Приети студенти Филологически факултет	672	951	1005	1180	1180
Природоматематически факултет	1305	1294	1362	1280	1518
Общо студенти	1977	2245	2367	2460	2698

Източник: *ТИИЦ-Шумен. Статистически сборник 1980*. Шумен, 1981, с. 305.

ВИСШ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ – ШУМЕН

Таблица 2

Учебни години	1975-1976	1976-1977	1977-1978	1978-1979	1979-1980
Завършили студенти Филологически факултет	49	111	120	107	208
Природоматематически факултет	62	63	148	228	417
Общо студенти	111	174	268	335	625
Общо с висше филологическо образование					595
Общо с висше природоматематическо образование					918
Всичко студенти със завършено висше образование					1513

Източник: *ТИИЦ-Шумен. Статистически сборник 1980*. Шумен, 1981, с. 305.

Анализът на статистическите данни в таблица 1 показва, че броят на приетите студенти във ФФ и в ПМФ през периода 1975 – 1980 г. нараства общо за двата факултета съответно от 1977 на 2698 студенти. Общият брой на завършилите и дипломирали се специалисти с висше образование в тези два факултета, отразен на таблица 2, се увеличава от 111 на 625, т.е. нараства повече от пет пъти. През посочения петгодишен период във ВПИ – Шумен са дипломирани общо 1513 души. В случая е необходимо да се поясни още веднъж, че потребностите от учители с висше педагогическо образование за единните средни политехнически училища в Североизточна България за периода 1971 – 1976 г.

възлиза на 4825 учители. В края на 70-те години на XX век 1513 висшисти от Шуменския висш педагогически институт реално покриват 33,6% от посочения необходим брой учители с висше образование в този голям регион на България.

През 80-те и 90-те години на XX век стават положителни промени в количествената и качествената характеристика на научно-преподавателските кадри на шуменската Алма Матер. Учебният процес се осъществява от по-голям брой хабилитирани щатни преподаватели – професори и доценти, със съответната научна степен. Приемът на студенти е увеличен, а това означава по-големи възможности за подготовка на педагогически кадри за училищното ни образование. През учебната 1996/1997 г. в Шуменския университет има 7740 студенти, от които 4200 в редовно обучение и 3540 задочни студенти, между тях и близо 130 чуждестранни, обучавани по 31 специалности към 29 катедри. Той посреща предизвикателствата на XXI век с 640 висококвалифицирани преподаватели, от които 40 професори, 160 доценти и 170 доктори на науките. В този внушителен и респектиращ количествен ръст са включени преподаватели и изследователи от други университети и академични институти. Академичният състав и студентите на шуменското висше училище, което с решение на Народното събрание през 1995 г. се преобразува в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, посрещат първата комплексна институциална и програмна акредитация от Националната агенция за оценяване и акредитация (НАОА) с разширена и модерна структура, която включва 8 факултета, ИПКУ – Варна, Педагогически колеж в Добрич, Център за следдипломна квалификация, Център „Компютърни мрежи“, Университетско издателство и други нови структурни звена. В края на XX век, по-точно през юни 1999 г., експертната комисия подчертава успешното осъществяване на образователните цели на Шуменския университет за задоволяване на обществените потребности от учители и други специалисти с висше образование в Североизточна България и в цялата страна. Учебният процес се провежда според Закона за висшето образование в образователно-квалификационните степени „специалист“, „бакалавър“, „магистър“ и в образователно-научната степен „доктор“. Комисията с основание констатира, че Шуменският университет се ползва с авторитет и популярност в страната и в чужбина. Той функционира като необходим и важен център на висшето образование и науката в българското и европейското образователно пространство[37].

Безспорните постижения на Шуменския университет в учебно-възпитателната, научноизследователската и духовнокултурната дейност, признати официално от експертите на НАОА, потвърждават научностратегическата и прогностичната обоснованост на решението на висшето държавно ръководство на Народна република България през 1971 г. да бъде създаден още един държавен университет в Североизточна България с център Шумен. С извършените реформи в образователната система на Шуменския университет по европейския образователен модел през втората половина на 90-те години на XX век и в началото на XXI век той наистина придобива характер на комплексен образователен, научен и социокултурен център в Североизточна България с действителни приноси в общонационалното развитие на съвременна България.

Възходящото развитие на Шуменския университет през втората половина на XX век не би трябвало да се представя като фанфарно триумфално шествие по магистралния път на българското висше образование и на националната ни наука. През изминалия период след преломната 1989 г. българската образователна система не постига голям напредък в необходимите усилия да се реорганизира и реформира по начин, който би я направил в достатъчна степен съизмерима и съпоставима с глобалните европейски и световни образователни и научни стратегии. Промените, които са извършени досега

в държавните висши училища, включително и в Шуменския университет, все още не засягат модерната същина на висшето хуманитарно образование. То не е освободено от рецидивите на консервативно-бюрократичната инертност и от наследените от миналото институционални установености. На немалко университетски преподаватели, като главен субективен фактор в съвременния учебно-възпитателен и научноизследователски процес, е иманентно присъща нагласата за твърде плахо възприемане на образователните иновации. Мнозина студенти не са мотивирани да усвояват научното познание и да се посветят на благородната учителска професия. Много съществена причина за тези негативни явления е мизерният финансов еквивалент на високопрестижния професионално-образователен и научноизследователски труд на преподавателската колегия и хуманитарната интелигенция[38].

В заключение е логично да попитаме: Шуменският университет през XXI век – накъде? Краткият мъдър отговор е: към модерен образователен процес и авторитетна, голяма и полезна за обществото, държавата и нацията истинска наука.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дуйчев, Ив**. *Пътеки от утрото. Очерци за средновековната българска култура.* С.,1985, с. 55, 57–72; **Тотев, Т**. *Велики Преслав.* Варна, 1993; **Чолпанов, Б.** *Земя на кръстопът.* С., 1993; **Божилов, Ив**. *Седем етюда по средновековна българска история.* С., 1995, с. 94, 104–114, 119–124; *Културата на средновековна България.* Пловдив, 1996, 65–66, 89, 90, 95–136; **Гюзелев, В**. *Столиците на България – средновековните и днешните.* С., 2000, 11–13, 15–19; *Апология на Средновековието.* С., 2004, 37–50.

[2] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 2; а.е. 14, л. 67; а.е. 23, л. 71.

[3] Пак там, а.е. 1, л. 5; а.е. 28, л. 71.

[4] Пак там, а.е. 28, л. 17, 71, 73, 74; а.е. 35, л. 18–21, 24, 26, 33, 37–44.

[5] Пак там, а.е. 24, л. 75.

[6] **Besseyei, J., J. Melchior**. *Die Hochshulpolitik in Osterreich und Ungarn 1945-1995. Modernisierungsmuster im Vergleich. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris, Vien, Band 3, 1996, S. 51;* **Breen, M.** Transforming British higher education: A view from across the Atlantic. - *Higher education.* Dordrecht, 1995, Vol. 29, N 3, p. 225, 227; *The Europa World. Year Book.* London, 1990, Volume I, p. 561; 1997, Volume I, p. 704; **Торяник, Л. А.** Современные тенденции в подготовке специалистов в вузах Великобритании. – *Вестник высшей школы*, 1985, № 11, с. 72; **Черноморова, Т. В**. Реформа финансирования высшего образования в Великобритании. – В: *Экономика образования за рубежом. Сборник обзоров*. М., 2005, с. 22; **Танев, Ст**. С амбиция за европеизъм. – *Аз Буки*, № 12, 29 март – 4 април 1995; Висшето образование, социалният диалог и държавническата мъдрост. – *Педагогика*, 1998, 5, с. 78; Висшето педагогическо образование в Шумен – обективни предпоставки и субективни фактори за неговото развитие. – *Педагогика*, 2003, 9, 22–23; **Можаева, Л. Г.** *Эволюция форм подготовки специалистов за рубежом (САЩ, страны Западной Европы, Япония).* М., 1996, с. 72; **Мутафчиева, В., А. Желязкова**. *Турция между Изтока и Запада*. С., 1998, с. 18; **Дерябин, Ю. С.** Финляндия – один из мировых лидеров в образовании. – *Педагогика (Москва)*, 2004, 4, 78–80; **Тилкиджиев, Н.** Защо те, защо не и ние? Финландското чудо: четиво за изследователи и политици. – *Сп. БАН*, 2007, 2, 11–19.

[7] *ДА – Шумен*, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 63–66; а.е. 15, л. 56, 61, 64; ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 2, 19; а.е. 28, л. 17, 20; а.е. 100, л. 34; **Попнеделев, Т.** Социалистическият университет (1950 – 1989). – В: *Университетът*. С., 1999, 297–298. За създаването и дейността на Факултета-филиал на Софийския университет в Шумен по-подробно вж. **Paraskevov, V**. The Training of Teachers in Shumen from 1944 to Present Days. – In: *Skola bez slabih ucenica (School without Unsuccessful Pupils)*. Pula, 2004, 55-60; **Параскевов, В**. Факултетът-филиал на Софийския университет в Шумен (1964 – 1970 г.) – В: *Педагогика*, 2005, 2, 83–90; **Петров, К.** *Педагогическото образование в Шумен*. Шумен, 2008, 240–247; **Вачкова, К**. *История на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.* Шумен, 2011, 21–26.

[8] *Държавен вестник*, бр. 65, 17 август 1971.

[9] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 29, л. 49.

[10] ДА – Шумен, ф. 1201. Историческа справка, с. 2; оп. 1, а.е. 3, л. 2, 5, 9.

[11] *Работническо дело*, бр. 304, 31 окт. 1971; *Отечествен фронт*, бр. 8417, 31 окт. 1971; *Земеделско*

знаме, бр. 255, 31 окт. 1971; *Народна младеж*, бр. 256, 31 окт. 1971; *Учителско дело*, № 68, 9 ноем. 1971; *Студентска трибуна*, № 6, 2 ноем. 1971; *Шуменска заря*, № 118, 2 ноем. 1971; *Студентски глас* (Шумен), № 7, 9 ноем. 1971.

[12] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 60; а.е. 67, л. 11.

[13] Пак там, а.е. 24, л. 60; а.е. 28, л. 70; а.е. 67, л. 11.

[14] Пак там, а.е. 1, л. 13; а.е. 24, л. 8; а.е. 67, л. 11. На студентите от специалността „География и турска филология“ се разрешава да се прехвърлят в други специалности на новооткрития в Шумен Висш педагогически институт, във ВИНС – Варна и във ВФСИ – Свищов. Държавен архив – Шумен, ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 13.

[15] Пак там, ф. 962, оп. 1, а.е. 14, л. 90, 199, 172.

[16] **Вачкова, К.** Слово, произнесено на академичното тържество по случай 25-годишнината на Шуменския университет ”Епископ Константин Преславски” – В: *Пленарни доклади и материали*, Шумен, 1997, 82–83.

[17] **Цанев, Д., М. Радева и др**. *История на Софийския университет “Климент Охридски”*. С., 1988, 348–349; **Танев, Ст.** *Социалистическият възход на българското висше образование (9.IX.1944 – 1984 г.)*. С., 1987, 30–32; По-подробно вж. **Попнеделев, Т.** Социалистическият университет (1950 – 1989). – В: *Университетът*. С., 1999, 303–308.

[18] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 14–15; а.е. 24, л. 2.

[19] Пак там, а.е. 24, л. 8, 24; *Студентска трибуна*, бр. 12 (792), 11 дек. 1973; бр. 24 (804), 5 март 1974.

[20] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 21, 24; а.е. 9, л. 58; а.е. 24, л. 26; а.е. 28, л. 24; а.е. 67, л. 11; *Студентска трибуна*, бр. 12 (792), 11 дек. 1973; *Студентски глас* (Шумен), бр. 3, 6 юни 1973; бр. 7 (43), 6 май 1981.

[21] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 1, л. 20–21; а.е. 24, л. 68, 69, 92, 93; а.е. 25, л. 8, 9; а.е. 43, л. 25, 44; а.е. 94, л. 93; а.е. 95, л. 16; а.е. 100, л. 34; *Студентски глас*, бр. 9 (14), 6 юли 1976.

[22] **Вачкова, К.** Слово, произнесено, с. 83; **Цанев, Д., М. Радева и др.** *Цит. съч.*, с. 317; *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 2, 67; а.е. 43, л. 44; а.е. 81, л. 26–30; *Студентски глас*, бр. 1 (31), 15 ян. 1980; бр. 11 (2), 8 ноем. 1980; бр. 11 (45), 16 юли 1981.

[23] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 3, 53, 65; а.е. 43, л. 19.

[24] Пак там, а.е. 24, л. 53, 55, 67; а.е. 59, л. 24; а.е. 67, л. 18; а.е. 95, л. 33, 39; *Студентска трибуна*, бр. 19 (879), 3 февр. 1976; *Студентски глас*, бр. 1 (31), 15 ян. 1980.

[25] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 2, л. 7; а.е. 24, л. 8, 42, 66, 72; а.е. 43, л. 46; а.е. 50, л. 6; *Студентска трибуна*, бр. 12 (792), 11 дек. 1973; бр. 19 (879), 3 февр. 1976; *Студентски глас*, бр. 3, 6 юни 1973.

[26] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 65; а.е. 28, л. 1; а.е. 43, л. 18–19.

[27] Пак там**,** а.е. 1, л. 21; а.е. 24, л. 8, 50–53, 66; а.е. 25, л. 10, 41, 64; а.е. 29, л. 23, а.е. 43, л. 46; а.е. 54, л. 16, 24, 25; а.е. 81, л. 32, 43; а.е. 83, л. 1; а.е. 94, л. 22, 51, 63, 100, 105; а.е. 95, л. 13, 14, 20–23, 35, 40, 49, 54, 56, 68; а.е. 100, л. 8; а.е. 103, л. 5, 6, 18, 21; *Студентска трибуна,* бр. 12 (792), 11 дек. 1973; бр. 19 (879), 3 февр. 1976.

[28] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 2, л. 7; а.е. 24, л. 3; оп. 2, а.е. 20, л. 50–52, 95, 96, 99, 100; *Студентски глас*, бр. 1 (2), 26 март 1986; бр. 5 – 6 (5), 28 окт. 1986.

[29] *Статистически сборник 1980, Шумен*. Издание на Териториалния изчислителен център – Шумен, 1981, с. 305.

[30] Текущ архив на Шуменския университет. Изчисленията са направени от автора въз основа на приложена таблица в архива: Състояние и развитие на академичния състав на Шуменския университет.

[31] *Библиография на научните публикации в изданията на ВПИ (1971 – 1986 г.)*. Шумен, 1986, с. 2.

[32] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 9, 10, 25; оп. 2, а.е. 77, л. 30.

[33] Пак там, оп. 1, а.е. 59, л. 22, 28; *Шуменска заря*, бр. 143, 4 дек. 1976.

[34] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 24, л. 51, 81; а.е. 29, л. 24; а.е. 32, л. 84; оп. 2, а.е. 5, л. 14; *Студентска трибуна*, бр. 10 (910), 30 ноем. 1976.

[35] *ДА – Шумен*, ф. 1201, оп. 1, а.е. 28, л. 70; оп. 2, а.е. 77, л. 51.

[36] Пак там**,** оп. 1, а.е. 25, л. 9; а.е. 28, л. 70; оп. 2, а.е. 59, л. 14, 15; а.е. 77, л. 40.

[37] Пак там**,** оп. 1, а.е. 24, л. 52; а.е. 28, л. 70; оп. 2, а.е. 25, л. 9; Териториално-изчислителен и информационен център – Шумен. *Статистически сборник 1980. Шумен*, 1981, с. 305; Текущ архив на Шуменския университет. Информация за състоянието и развитието на академичния състав на университета за 1997 – 1999 г.; **Кюркчиева, Д., К. Вачкова**. *30 години Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“*. Шумен, 2001, с. 4; **Вачкова, К.** *История на Шуменския университет*, с. 157, 180–182.

[38] **Гочева, Д.** *Университетът накъде?* С., 2002, с. 38.

HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN SHUMEN AND ITS DEVELOPMENT IN EUROPEAN CONTEXT DURING THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Stoyan Tanev

Abstract

The author of this academic article researches both objective historical grounds and concrete real specific of socio-economic, ethno-political and other circumstances for the establishment and development of higher pedagogical education in Shumen during the second half of the Twentieth Century. With analytical use of original archival documents, statistic data and various other informational sources, in the article are revealed the most important aspects of the activity official state institutions and personal factors for the establishment and recognition of the Higher Pedagogical Institute in Shumen (since 1995 Shumen University "Episkop Konstantin Preslavsky") as a needful, useful and prestigious educational, science and socio-cultural center in North East Bulgaria with its regional and national mission. With empirical data and their logical argumentation, the author presents the dynamic development of the quantitative and qualitative characteristic of professor and students communities in Shumen University. Important indices, criteria and standards of this development were accomplished in the context and according to the model of European humanitarian pedagogical education.

МИГРАЦИЯ И ПРОМЕНИ В СОЦИАЛИЗАЦИЯТА И ДЖЕНДЪР МОДЕЛА ПРИ БЪЛГАРСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ШУМЕНСКО И РАЗГРАДСКО)

Ивелина Ефтимова

Традиционният социален и културен модел на българските мюсюлмани се променя значително през последните две десетилетия. Т. нар. *Възродителен процес* 1984 – 1989 г. оказва огромно влияние в живота им, и днес те говорят за живота си „преди" и „след" *Голямата екскурзия*, кулминационният момент от Възродителния процес. И въпреки всичко, това не оказва толкова голямо влияние върху структурата на традиционното семейство, така както миграцията в чужбина или към близкия по-голям град. От една страна, постоянната безработица принуждава много хора да потърсят работа далеч от село, от друга – животът на село за много млади хора се оказва скучен и безперспективен.

В статията се фокусирам върху две основни теми, свързани с миграцията на мюсюлманите в България, а именно промените в традиционната социализация и в джендър модела.

Данните са събрани на базата на теренно етнографско изследване, което в случая се основава на полуструктурирани интервюта и включено наблюдение. По време на теренната си работа много от респондентите ми започваха с думите: *Ние не сме като вас, българите... при нас мъжете работят в чужбина и изпращат пари вкъщи, а при вас, обратното – жените, а мъжете ви чакат*. Изконното деление на „ние" и „вие", както и на „мъжко" и „женско", моментално се вплете в темата за миграцията. Но тази етнокултурна разлика се прояви не само в общуването между мен и хората, с които разговарях по време на теренните си проучвания. Българските мюсюлмани не са хомогенна група, както много хора смятат. В изследването вземам предвид отделните етноконфесионални групи – сунити, шиити (известни още като алиани, казълбаши и алевии)[1] и т.нар. помаци[2]. Въпреки че разделението между тях не е така силно, както преди едно-две поколения, всички те все още държат на традициите си и гледат с известно недоверие едни на други, особено в селата. Основно се концентрирам върху ежедневния опит, отразен в автобиографичните разкази на над 27 човека (мъже и жени) на възраст между 19 и 85 г. от гр. Шумен, гр. Разград и селата Тушовица, Бяла река, Нова Бяла река, Маломир, Ясенково, Бисерци, Мъдрево и Севар.

Миграцията е комплексно явление, което трудно би могло да се дефинира кратко и изчерпателно. Едно от най-използваните твърдения е, че *миграцията включва (повече или по-малко) перманентно движение на индивиди или групи през символични или политически граници*[3]. Тя засяга множество аспекти от живота и разбирането ѝ изисква разнообразие от перспективи, нива и твърдения[4]. Тук трябва да се подчертае, че социалните промени, които са в основата на миграцията, се преживяват на локално, национално и регионално ниво в определен исторически и културен контекст[5].

Днес миграционните движения са улеснени от лесния достъп до новите комуникационни технологии и, разбира се, от добре изградената транспортна система. Вследствие на условията в постмодерната епоха и глобализацията миграцията е поставена в различен контекст, което я превръща в теоретичен инструмент за интерпретация на нови миграционни идентичности и общности[6].

Моделът на съвременната миграция, свързан с включването на мигранта в живота и на двете общества – на родната страна и на приемната страна, е различен от предишните форми на миграция, при които се наблюдава прекъсване на всякакви социални и културни връзки с родната страна и тенденция към асимилация в новата страна[7]. Новият миграционен модел предполага живота на мигрантите не просто да е живот в две общества, а живот помежду (in-between) с конструиране на „хибридни" идентичности. Този тип социални мрежи на мигрантите между две страни е наречен *транснационализъм,* а имигрантите, които ги създават, са наречени *трансмигранти*[8].

Животът в новата среда, срещата с другостта неминуемо предизвиква трансформации и в личността, и в социокултурните институции (джендър, местни йерархии на престиж и статус, комуникативни практики, ценностни системи)[9].

Хората, които остават в България, също са принудени да се адаптират към нови ситуации, да поемат много различни и нетипични доскоро социални роли. Това оказва огромно влияние върху техния ежедневен живот, което води до бързи промени не само в традиционния начин на социализация на децата, но и в джендър модела, и по-специално в социалната позиция на жените.

Почти без изключение всички разкази на възрастните хора бяха изпълнени със случки, които показват, че децата вече не уважават старите, както се очаква. Повечето стари хора, без значение на етноконфесионалната им принадлежност, с които разговарях, възмутено ми споделяха: *Накъде е тръгнал светът.... виждаш ме, трудно се движа, излизам на улицата, а никое от децата не ми прави място да седна на пейката!; Идва внукът ми, запъхтян от игра, сяда на дивана и ме кара вода му нося! Кога е било старият човек да носи вода на младия! Обратното трябва да е!; По цял ден са по компютрите, нищо не можеш да ги накараш да свършат!*. Наистина, прави силно впечатление, че децата разполагат с таблети и смартфони, както и с джобни пари, които често харчат безконтролно. В с. Ясенково деца на по 10 – 11 години имат свои АТВ-та, скутери, които карат силно по улиците, за ужас на преминаващите стари хора: *Представи си, дори полицаят в селото не им прави забележка. И като пораснат, кого ще слушат?! С кого ще се съобразяват?*.

По-старите обясняват подобно поведение с това, че родителите не отказват нищо и прекаляват с купуването на подаръци. Самите родители пък са на мнение, че децата трябва да свикват да *работят с компютър*. Само по-младите и образовани са наясно, че фейсбук и гугъл не означава „работа с компютър". Единици са тези, които налагат ограничен достъп до интернет и електронните игри и се опитват да накарат детето да чете книги. Една майка, по професия учител, сподели: *Не мога да разбера защо в детската градина на 3 – 4-годишни деца позволяват да носят таблети? После как тази учителка очаква децата да слушат приказки и да се учат да пишат на лист? Аз на моя син му бях подарила една книжка, която занесе в градината... Е, никой не се впечатли! Нямам търпение да се преместим в града! Тук всички се мислят за голяма работа, като изкарат малко пари, купят лъскави коли втора употреба... изобщо не мислят, че тези деца, като пораснат, няма да искат нито да работят, нито пък ще могат да вършат нещо.*

Децата в днешно време дотолкова са привързани към материалните вещи, че очакват с нетърпение заминаването на родителите си, защото знаят, че един ден те ще се върнат с подаръци. *Дъщерята на съседката толкова плака, когато майка ѝ замина първия път за Англия, ама като се върна с един куфар подаръци, бързо свикна. Сега изобщо не ѝ е тъжно, дори е щастлива, когато се разделят*.

От друга страна, понякога спечелените в чужбина пари се инвестират в образованието на децата. Изпращат ги да учат в близкия по-голям град. Много често купуват апартамент в Шумен или Разград, най-вече заради градските училища.

Във всяка къща (с много малко изключения) има компютър и интернет достъп. Обичайният начин за поддържане на връзка с близките, които са в чужбина, е през скайп. Много често бабите и дядовците не умеят дори да включат компютъра и изцяло зависят от внуците, когато стане дума за техника. Съобразяват се и със собствените си деца, които изпращат пари за децата и за домакинството като цяло. Въпреки това все още имат уважението им, само че не смеят да им дават съвети: *А ние (с братята – бел. И. Е.) как гледахме стария в очите и никога не сме му противоречали, дори да искахме нещо друго. Като кажеше, че трябва да събираме пари да строим къща на единия от нас, събирахме. Почти цялата си заплата съм давал на баща си, а бях голям, на 30 – 35 години; Думата на майка и татко беше закон, после слушах свекъра и свекърва си*. Най-общо казано, допреди две поколения семейните традиции са строго патриархални. Израз на това са големите къщи, в които има стаи (или по цял етаж) за синовете, където би трябвало да живеят, след като се оженят. Много стаи стоят ново мебелирани и пълни само с чеиза от сватбата. Но младите са в чужбина и ги използват само за по няколко седмици в годината, когато се приберат за ваканция в България.

Промяната в децата някои обясняват с липсата на религиозно възпитание: *Ами те не вярват в Аллах, не вярват изобщо, че има някаква сила, която може да ги накаже. Изобщо нямат страх от нищо! Е, как да му обясниш, че трябва да е добър, не трябва да краде, да лъже...* Действително, на празниците всички се събират заедно (без значение кой къде живее). По-младите целуват ръка на по-старите, посещават и гробищата, за да изразят почитта си към починалите близки. Изобщо, налице е истинско уважение и почитане на традициите. Доста често, особено през лятото, се организират курсове по арабски език към джамиите в селата (изключвайки казълбашкото село). Най-силен интерес има в помашките села, особено сред момичетата, които от 10 – 12-годишна възраст носят забрадки на главите си и се обуват с шалвари.

Дългото отсъствие на мъжете налага жените да поемат инициативата при отглеждането и възпитанието на децата. В повечето случаи те живеят заедно със свекъра и свекървата, които също имат влияние. Жените се съобразяват с това, но с течение на годините доста често се налага да се грижат и за възрастните роднини, както и да се заемат с организирането на задължения, смятани за мъжки, като рязане на дърва за зимата, ремонт на покрива, належащ ремонт в къщата.

Повечето жени имат шофьорски книжки и пътуват до града (Шумен, Разград, Варна), за да пазаруват или да карат децата си на училище. Това ги прави самостоятелни и еманципирани, особено тези, които упражняват своя професия (най-често учителки, различни длъжности в местната администрация). Една от тях сподели: *Да си призная, мъжът ми, като се прибере, първите няколко дена е добре, ама после започваме да се дразним и да си пречим. Аз се грижа за всичко по къщата, не мога да го чакам. Всеки е свикнал сам и по негов начин да се справя с работата си. Чудя се изобщо това нашето семейство ли е? Не е добре така...*

Във всички села, в които проведох теренните изследвания, чух множество клюки и по адрес на жени, останали сами тук, и по адрес на мъжете им, които дълго време живеят в чужбина. Някои от историите бяха съвсем подробни и очевидно известни на цялото село. Една от информаторките ми се изказа доста крайно и описателно по тази тема, като заключи: *Жените се изкурвиха*.

По-сериозни и видими са ситуациите, в които жената отива да работи в чужбина и усеща, че сама може да изкарва достатъчно пари, за да издържа себе си и децата. Една от информаторките ми, детска учителка, сподели: *Имам много отпуска през лятото. Заминах за Шотландия със съседката, която вече 4 години поред ходи там, да бера ягоди. Ами аз за три месеца изкарах толкова, колкото едногодишната си заплата в България. И смятам да ходя всяка година. Директорката на градината нещо не иска да ме пусне, но аз по-скоро ще напусна!...* Жената е твърдо решена, че ще работи там, където ценят труда ѝ. Дори да обича професията си, а и на село учителската професия се приема за сигурна и добре платена работа, тя вече е разбрала, че е способна да спечели сама много повече пари, за да осигури по-добра възможност за образование на дъщеря си. Съпругът ѝ, който също има постоянна работа, но не му плащат редовно заплатата, няма нейното желание да работи в чужбина. В последните години тя е поела финансовата издръжка на домакинството, и както сама казва: *Смятам повече да не го издържам. Имам отговорности към детето си, а той да се оправя. Голям мъж е, не може да чака на мен да работя, а той да си гледа живота. Вероятно скоро ще се разведем*.

Селскостопанската работа, която е характерна за по-старото поколение, не е желана от по-младите, които търсят различни възможности за професионална реализация в близкия град. Теренните данни показват някои важни характеристики, които се отнасят за тези, които мигрират. Така или иначе, всички пътуват до Шумен по различни причини, като напр. административна работа, болница, пазар и т.н., но само някои от тях предпочитат да останат да живеят постоянно в града. Тези, на които им се налага често да пътуват (в случай, че не учат в Разград или в Шумен), много бързо се оправят в намирането на работа и бързо се интегрират. Младо момиче споделя: *Майка ми имаше магазин на село и често идвахме до Шумен за стока. Познавах града и реших да дойда тук. Намерих си работа по обява като сервитьорка и живеех на квартира първите години. Завърших висше образование в университета в Шумен. Вече живея с приятеля си на семейни начала. Не мислим за брак, макар че семействата ни в началото бяха против връзката ни, понеже той е българин, а аз – туркиня*.

Очевидно, че за тези, които са родени и израснали на село, за интеграцията им в града е необходимо предварително познаване на средата, без значение дали това ще стане след/чрез учене в градско училище, или постоянно пътуване до града по работа.

Забелязват се няколко основни разлики при различните етноконфесионални групи. Помаците по принцип живеят компактно в селата и продължават изключително много да държат на традициите си. Сунити и шиити живеят в региона на Разград и много от тях са мигрирали в града. Мюсюлманите в Шумен са предимно сунити. Помаците са изключение, като тези от тях, които са останали да живеят в Шумен, са в смесен брак със сунити и предпочитат да не изтъкват етноконфесионалната си принадлежност.

Сунитите и казълбашите се интегрират много бързо, за разлика от помаците. Помаците живеят в компактни групи в селата и в повечето случаи не стимулират момичетата да продължат образованието си в града, което би могло да им помогне да си намерят работа и да бъдат самостоятелни и независими. До голяма степен традиционният им патриархален начин на живот е запазен. Мъжете работят в горските стопанства, пътно строителство, събират билки, гъби и т.н., т.е. все работа, която е на открито. Жените са заети не само с домакинството, но и със селскостопанската работа на полето и отглеждането на домашни животни. Прави впечатление, че помакините рядко идват сами до града. Обикновено ги придружава някой мъж от семейството, или, по изключение, възрастна жена. В Разград е лесно да бъдат разпознати. Идват предимно да продават

стока на пазара: *Жените им още ходят с традиционните си носии, с шарени чорапи, а мъжете им, макар да са по-еманципирани, със съвременни дрехи, до един са с мустаци*.

Теренните данни показват, че казълбашите като цяло се интегрират най-лесно и бързо. Основните причини са образованието и специфичните им обичаи, които силно ги отличават от сунитите, като позволението да се пие алкохол, да се яде свинско месо, жените да ходят с непокрити коси, неходенето на джамия. Един пример от с. Острово (Разградско) е много показателен в това отношение. Селото има обособени две махали – в едната живеят сунити, в другата – казълбаши. В центъра на „сунитската" махала е джамията, а в „казълбашката" – училището. Казълбашите с удоволствие изтъкват този факт и добавят: *Ние сме умни, не сме като сунитите. За нас е важно децата да научат първо официалния език, за да могат да учат и лесно да се интегрират в обществото*. Действително, те говорят правилно български език, много от тях имат висше образование и се реализират професионално, вкл. и на високи позиции. Това обаче често е проблем за намирането на подходящ брачен партньор, особено при жените, тъй като мъжете не предпочитат високообразовани жени. На практика разводите са често срещано явление. Напоследък все повече жени предпочитат да станат самотни майки и сами да отгледат децата си.

Гореизложените данни показват, че миграцията (транснационална и село-град) е обичайно явление за изследвания регион. Тя неминуемо оказва влияние върху социализацията на децата. Те се отглеждат от майката и/или бабата и дядото. Липсата на стриктни правила, както и получаването на скъпи подаръци като компенсация за отсъствието на родителя (или родителите), са посочени като основните причини за изчезналия респект по отношение на възрастните. Другият факт, на който се обръща внимание, е липсата на религиозно възпитание сред подрастващите, което има пряко отношение към морала като цяло.

Миграцията оказва влияние и върху джендър модела на българските мюсюлмани. Осезаеми са промените в социалните роли и социалния статус на жените – и на тези, които заминават да работят в чужбина, и на тези, които остават тук, за да се грижат за децата и възрастните. И в двата случая те стават много по-независими, уверени и еманципирани. Когато сами започнат да печелят пари (много често дневният надник е повече от една месечна заплата в България), разбират, че на практика могат да се справят и сами. Въпреки това продължават да спазват традициите си и да слушат с респект възрастните.

Почти без изключение, няма семейство, в което някой от членовете му да не работи или да не е работил в чужбина. Миграцията, без значение дали е временна или постоянна, оказва влияние върху всички и води до необратими промени в идентичността, които са свързани най-вече със социализацията и отношението между мъжете и жените както в семейството, така и в обществото. Новата среда, която е пряко следствие от мигрирането, е важен фактор за опознаването на „другите", за придобиване на гражданско мислене и за възприемането на етнокултурните различия като важно наследство, което трябва да се помни, но в същото време да се познава и различното, „другото".

БЕЛЕЖКИ

[1] Етноконфесионална общност, наричана в българската литература с термина „алиани". Свързана е с шиитското направление в исляма. Различават се от сунитите – основното и официално направление в исляма – по своята идеология, религиозна практика и поведение (**Георгиева, И.** *Българските алиани*. С., 1991; **Граматикова, Н.** *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност*. С., 2011; **Миков,**

Л. *Културна архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI – XX век)*. С., 2012).

[2] Официалният термин е „българи мохамедани". Това е по-скоро литературен термин за хора, които не могат да бъдат обособени като отделна етнокултурна или етнографска група, защото имат лингвистични и културни характеристики, подобни на локалните християнски групи, с които живеят заедно. Българите мохамедани са известни с различни термини, сред които по-популярните са: „ахряни" в Родопите, „торбеши", „мърваци" или „мияци" в Македония, „помаци" – на север от Стара планина. (**Райчевски, С.** *Българите мохамедани*. С., 2004, с. 11). Теренните ми проучвания показаха, че те самите се назоват „помаци", наричат езика си „помашки", музиката си „помашка" и т.н., аз отдавам предпочитание на този термин и него използвам в текста по-долу.

[3] **Marshall**, **G**. (ed.): *Oxford dictionary of Sociology*. New York, 1998, p. 415.

[4] **Кръстева**, **А**. *От миграция към мобилност. Политики и пътища*. С., 2014, с. 20.

[5] **Castle**, **S**. Twenty-First-Century Migration as a Challenge to Sociology – *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 2007, 33, 3, p. 358.

[6] **Kivisto**, **P**. Theorizing Transnational Immigration: A Critical Review of Current Efforts. – *Journal of Ethnic and Racial Studies*, 2001, 24, 4, 549-577.

[7] **Glick, S. N., L. Basch, C. Blanc-Szanton.** *Nations Unbound*. Basel, 1994.

[8] **Glick, S. N., L. Basch, C. Blanc-Szanton**. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration – In: **Nina Glick Schiller, Linda Basch and Cristina Blanc-Szanton** (eds.). *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered. Annals of the New York Academy of Sciences*. New York, 1992, p. 1, **Kivisto, P.** Op. cit., p. 552.

[9] **Кръстева**, **А**. *Цит. съч.*, с. 146.

MIGRATION AND CHANGES IN SOCIALIZATION AND GENDER MODEL OF THE BULGARIAN MUSLIMS (BY INFORMATION FROM SHUMEN AND RAZGRAD REGION)

Ivelina Eftimova

Abstract

The traditional social and cultural model of Muslims in Bulgaria has been changing rapidly over past two decades. The changes are mostly a result of the economic situation after 1989 and the permanent lack of jobs especially in the villages which forced many people to seek job opportunities abroad. It entails many changes socialization and gender related position. The article explores how different Muslim ethnoconfessional groups react to the transformations that are a result of the migration (transnational and internal).

КИНОЛЕНТИТЕ – БЪДЕЩЕ ИЛИ ИЗОСТАВЕНО МИНАЛО, И ДОБРИТЕ МУЗЕЙНИ ПРАКТИКИ В РИМ – ШУМЕН

Тихомир Тихов, Даниел Малев

Настоящото съобщение има за цел да фокусира вниманието на музейните специалисти към реализиране на добрата практика за съхраняване чрез дигитализиране[1] на кинолентите в музейните фондове и запазване на информацията за българската култура и кинематография за поколенията. За съжаление, днес реалностите на новата интерактивна среда, комуникации и видеоиндустрията на XXI в. нямат място в киносалоните за киномашините и кинолентите все по-рядко могат да стигнат до аудиторията. Те са важни представители на българската кинематография и култура на XX в., но без да се търсят перспективи за дигитализиране, се обричат да останат в миналото. В направление дигитализиране в национален мащаб важна и водеща роля играят Министерството на културата и Българската националната филмотека[2], както и Аудиовидео „Орфей" ЕАД, гр. София[3]. В това направление през последните години се работи усилено и резултатите са заслужаващи внимание[4].

През 2013 г. Регионален исторически музей – Шумен и Студио „Трима" ЕООД, гр. Шумен, представиха проекта СТРАНИЦИ ОТ БЕЗСМЪРТИЕТО… за дигитализиране на кинолентите от научния архив на ст.н.с. Вера Антонова, съхранявани в Средновековния фонд на РИМ – Шумен (Обр. 1). Проектът се реализира от РИМ – Шумен и отдел "Средновековна археология" с ръководител Тихомир Тихов и в партньорство по техническата реализация с Даниел Малев и Студио „ Трима" ЕООД, гр. Шумен, *след спечелен конкурс и финансовата подкрепа на Общински фонд „Култура" при община Шумен.*

Представянето на проекта на настоящия научен форум бе добра възможност за популяризиране на тази добра практика в РИМ – Шумен.

Проектът бе една от инициативите в кандидатурата на гр. Шумен за европейска културна столица и се посвети на ст.н.с. Вера Антонова, учен с богат творчески и жизнен път, посветен на археологията и музейното дело в Шуменския край. Идеята за проекта възникна през последните години и във връзка с организирането на Националната научна конференция "Градът в българските земи (по археологически данни)", състояла се на 31.10. – 01.11.13 г.

Основните цели на проекта са дигитализиране на киноархива, включващ 11 бр. киноленти (част от Научен архив – Вера Антонова, Обр. 2) и запазване на научната информация за поколенията на електронен носител, както и придобиване на практически опит по прилагане на компютърните системи в музейната практика при опазване и съхраняване на киноархиви.

Важен компонент за реализирането[5] на проекта бе доброто съхранение на кинолентите в РИМ – Шумен и отличното им качество, което благоприятства и качественото им дигитализиране на DVD носители (Обр. 2 и 3).

Кинолентите съхраняват филми с висока научна стойност не само в регионален, но и в национален мащаб. Благодарение на ценните исторически сведения и уникалните кадри чрез тях може да се проследи историята на Шуменския край от създаването на

българската държава до времето след 1944 година. За появата им са дали своя принос учени и творци като Тончо Жечев, Румен Герчев, Тотьо Тотев, Вера Мутафчиева, Станчо Ваклинов, Димитър Овчаров, Георги Джумалиев и Вера Антонова. Филмите са част от българската култура и кинематография в периода от 1966 до 1981 година.

Заглавията на филмите са:

1. „ПЛИСКА. Двеста години престолен град“ – 2 ленти, 2 части;
2. „ЗЛАТНИ СТРАНИЦИ. Велики Преслав“– 2 ленти, 2 части;
3. „ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ“ – 2 ленти, 2 части;
4. „СТРАНИЦИ ОТ БЕЗСМЪРТИЕТО“ – 4 ленти, 4 части;
5. „БРАТЯ ШКОРПИЛ“ (работно заглавие) – филм от 1 лента и част, посветен на живота и делото на братята

Карел и Херман Шкорпил и българската археология, заснет и излъчен през 1976 г. по Чехословашката телевизия, без звук, не е запазена магнитната лента за озвучаване (16 мм).

Всички ленти са във формат 35 мм, с изключение на последната, която е във формат 16 мм. Кинолентите са продукция на БЪЛГАРСКА КИНЕМАТОГРАФИЯ, гр. София:

– ДП „Обработка на филми“ – София;
– Кинематография на Народната армия;
– КИНОЛЕНТА с работно заглавие БРАТЯ ШКОРПИЛ (формат 16 мм) е продукция на Чехословашката телевизия.

Официалното представяне на филма за проекта от дигитализираните киноленти се състоя на 22 ноември 2013 г. от 17.30 часа в Заседателната зала на РИМ – Шумен. Подобен проект на този етап не е осъществяван в гр. Шумен и е иновация в музейната практика.

Екипът по проекта се сблъска с редица трудности при техническата му реализация в търсене на работеща киномашина в област Шумен с 35 мм лента и предизвикателствата с 16 мм лента с филма, посветен на братя Шкорпил (Обр. 4). Във връзка с проекта се констатира и фактът, че някои шуменци имат запазени киноленти, но не търсят възможности за дигитализиране и популяризиране. Това обрича колекционираните киноленти да останат в миналото. Все по-рядко вече е възможно да се открият и действащи киномашини, с които да се прожектират и дигитализират киноленти в последните години. През XXI век вече 3D кинопрожекциите изместват стария тип техника и става особено важно киномашините да се съхранят за поколенията и в музейните фондове, а не действаща техника да се предава за скрап. Съхраняването на тази техника в музеите дава и възможност за представяне на ретрокино, подобно на някои добри практики на Архитектурно-историческия център „Боженци”[6].

Дигитализираните киноленти с научнопопулярна и историческа насоченост ни представят и автентични кадри на архитектурни паметници от Плиска, Преслав, Шуменската крепост и др. и в тази връзка са свидетели на времето. Тези кадри носят важна научна информация за съвременните археолози и са архив на паметниците преди консервационно-реставрационните намеси през 70 – 80-те години на XX век.

Проектът СТРАНИЦИ ОТ БЕЗСМЪРТИЕТО… е насочен към широката общественост, системата на образованието и подрастващото поколение, културни институти и научни среди. Целите с насоченост към целевите групи са популяризиране на богатата ни история и култура в регионален и в национален мащаб, а в бъдеще – и пред чуждестранна публика. Важен аспект от перспективите за надграждане на проекта е партньорството с училища и университети с цел популяризиране на културноисторическото

наследство[7], и в бъдеще – работа в „Учебен музей" при РИМ – Шумен за придобиване на умения за разработване, предлагане и реализация на туристически продукт на културноисторическото наследство и развитие на образователни и информационни функции[8].

Развитието на технологиите и бумът във видеоиндустрията дадоха възможности киноархивът, останал далеч от аудиторията, да се върне към живот. Прехвърлени на дискове, филмите ще останат важен архив за българската култура и кинематография в периода от 1966 до 1981 година, запазени за поколенията и музейната аудитория.

Предстои популяризиране на проекта и мултимедийно представяне на дигитализираните киноленти пред широката общественост с тематични прожекции на бележити дати и през активния туристически сезон в обектите от системата на РИМ – Шумен. Важен етап ще бъде и създаването на мобилни кинолектории и търсене на интерактивна връзка с ученическата аудитория в гр. Шумен с цел включване в музейни образователни програми и популяризиране на културноисторическото наследство в съвременната информационна среда.

Някои от перспективите за развитие на проекта СТРАНИЦИ ОТ БЕЗСМЪРТИЕТО… и неговото популяризиране са неограничени, но според нас по-важните са:

• Създаване на мултимедиен продукт в областта на културния туризъм на няколко европейски езика и с търговска цел. Важен резултат в това направление е вече работата през 2014 – 2015 г. по изработването на мултимедиен продукт **СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ШУМЕН** за 3D възстановка и дигитална визуализация на архитектурните паметници от периода на Второто българско царство (XII – XV в.) на ИАР «Шуменска крепост» *след спечелен конкурс и финансовата подкрепа на Общински фонд „Култура" при община Шумен* през 2014 г.

• Представяне на дигитализираните киноархиви пред чуждестранна публика:

- предизвикване на съвместни културноисторически мероприятия с прожекции в побратимените на Шумен градове,

- прожекции пред чуждестранни туристически групи на територията на РИМ – Шумен и Туристическите информационни центрове на община Шумен;

• Надграждане на досега заснетото в кинолентите с нови кадри от постигнатото за последвалите 30 години след честванията на 1300-годишнината от създаването на българската държава, придавайки усещане за непреходност;

• Участие на готовия продукт в Стратегията за развитие на туризма и в създаване на устойчив регионален туристически продукт от община Шумен в партньорство с РИМ – Шумен;

• Изработване и монтаж на документални и научнопопулярни филми и поредица от документални телевизионни предавания, популяризиращи богатото културноисторическо наследство на гр. Шумен и област Шумен;

• Подготвяне на мобилна кинолектория, която да посещава при проявено желание шуменски училища и да представя под друга, по-любопитна и достъпна за младото поколение форма историята на Шуменския регион;

• Използвайки съществуващия ресурс на РИМ – Шумен (заседателна зала и оборудване, и в резервите от системата на музея), е възможно да бъдат прожектирани дигитализираните вече киноленти, както и да бъде провокиран кинофестивал, на който да вземат участие и други регионални музеи;

• Имайки на съвременен цифров носител информацията, която се съдържа на кинолентите, РИМ – Шумен може да изгради интернет платформа, чрез която тя да стане

достояние на много повече хора както в страната, така и от чужбина;

• Популяризирането във виртуалното пространство на историческото ни наследство ще даде нови хоризонти пред гр. Шумен и региона.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Заглавна страница от мултимедийната презентация при официалното представяне на проекта в РИМ – Шумен през 2013 г.

Обр. 2. Кинолентите от Научен архив – Вера Антонова, съхранявани в Средновековния фонд на РИМ – Шумен. Преди и след дигитализиране на DVD носители.

Обр. 3. Етап от дигитализиране на киноархива в гр. Търговище, област Шумен.

Обр. 4. Предизвикателствата на екипа при дигитализиране на 16 мм кинолента с работно заглавие "Братя Шкорпил". На снимката: Вълчо Вълчев, кинолюбител.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Андонова, Д.** Възмозможности и предизвикателства на българския музей за дигитализация на културното наследство в епохата на глобализацията. – *ИИМШ,* кн. 16, 2014, 64–69; **Дуеи, М.** *Големият дигитален обрат* (превод от френски В. Маринов). С., 2011, 275 с.; вж. Yuri Todorov <http://www.clio.uni-sofia.bg/itarch/ED+Ar+Di(YT).pdf >03.07.14, 11:30.

[2] <http://bnf.bg/bg/film_library/>, 11.06.14, 09:30.

[3] <http://www.audiovisual-bg.com/ >17.06.14, 14:30.

[4] <http://www.audiovisual-bg.com/products.html> 17.06.14, 15:10.

[5] Екипът на проекта изказва благодарност за помощта и любезното сътрудничество на Л. Любенов и Киноцентрум, гр. Търговище, на Киноклуб "Мадарски конник" към НЧ "Добри Войников - 1856" и Красимир Георгиев – председател, както и на Вълчо Вълчев – кинолюбител, за предоставените кадри от личен архив и насоките. Изказваме благодарност при подготовката на ФИЛМА ЗА ПРОЕКТА на Елена Минкова за написването сценария, на диктора на текста Диана Нинчева.

[6] Ретро кино в Боженци, 30 юли 2011 г. <http://www.bojentsi.com/news.php>, 11.06.14, 09:45.

[7] **Кьосева-Китова, М.** Културноисторическо наследство – шифърът на времето. – В: *Културноисторическо наследство (ред. С. Василева и др.). Образователни и научноизследователски аспекти.* С., 2011, 163–175.

[8] **Стоянова, Д.** Актуални измерения на обучението по проблемите на културноисторическото наследство. – В: *Културноисторическо наследство (ред. С. Василева и др.). Образователни и научноизследователски аспекти.* С., 2011, 47–54; **Спасова, С.** Учителите по история за мястото на културноисторическото наследство в съвременното образование по история и цивилизация. – *В: Културноисторическо наследство (ред. С. Василева и др.). Образователни и научноизследователски аспекти.* С., 2011, 55–65.

THE FILM REELS – PRESERVED FOR THE FUTURE OR ABANDONED IN THE PAST. THE GOOD MUSEUM PRACTICES OF SHUMEN REGIONAL HISTORY MUSEUM

Tihomir Tihov, Daniel Malev

Abstract

The present report's aim is to focus the attention of museum professionals on the implementation of a good practice for preservation films from the collection of Shumen Regional History Museum. By digitalizing the films the information about Bulgarian culture and cinematography has been retained for the generations. Unfortunately, the present interactive reality, the communication technologies and the Film industry leave no place for the old-fashioned movie projectors and film reels, which could not reach the audience anymore. They are important traces of the 20th century Bulgarian cinema and culture, but without their digitalization they are doomed to remain in the past. Nationally, the Bulgarian Ministry of Culture and the Bulgarian National Film Archive, as well as the "Orphey" Audio-video Company, Sofia, play an important and leading role in the field of digitizing old film reels. It must be admitted that serious efforts have been made recently in this direction and there are noteworthy results already.

In 2013, Shumen Regional History Museum and "Trima" Ltd. Studio, Shumen, presented the project "Pages of Immortality..." The objective of the project was the digitization of eleven films from the scientific archive of Vera Antonova, a former archaeologist in the Museum, kept at the storage vault of the Department of Medieval Archaeology. The project has been carried out by Tihomir Tihov, Chief Curator of the Department of Medieval Archaeology, with the technical support of Daniel Malev, Director of "Trima" Ltd. Studio, Shumen, and with the financial support of the Shumen Municipality "Culture" Municipal Fund.

The present scientific forum gives a good opportunity to present and to promote this project as a good practice of Shumen Regional History Museum.

ПРОЕКТЪТ СЕ РЕАЛИЗИРА С КОНКУРС НА ОБЩИНСКИ ФОНД „КУЛТУРА" ПРИ ОБЩИНА ШУМЕН
„СТРАНИЦИ ОТ БЕЗСМЪРТИЕТО..."
Дигитализиране на кинолентите от Научния архив на ст.н.с. ВЕРА АНТОНОВА
Ръководител: ТИХОМИР ТИХОВ, РИМ – ШУМЕН
Партньор: ДАНИЕЛ МАЛЕВ И СТУДИО „ТРИМА" ЕООД, ГР.ШУМЕН

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО И ТУРИЗЪМ – РЕАЛНОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ

ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ПРОСТРАНСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

Милен Пенерлиев, Веселин Петков

Този материал е естествено продължение на публикациите на автора в станалата вече традиционна конференция „Пътуване към България". В предходните издания бяха анализирани възможностите за райониране на културният туризъм у нас, а така също и посочени основните индикатори за реализиране на този нелек теоретичен-методологичен проблем. В този смисъл като естествено продължение на формираните тогава тези тук правим опит за кратката им ретроспекция, но в същото време поглеждаме към все по-нови и атрактивни пространствени формирования в световния бизнес. Това са бизнес клъстерите, като тук насочваме внимание към туристическите клъстерни образования. Така акцентираме върху формите на пространствена организация на една специфична икономическа дейност в нейния многопластов аспект. Така публикациите в трите издания на този форум придобиват своя логически завършек с настоящата тема.

Особености при районирането на културния туризъм.

В предходна публикация доказахме, че стандартните и общо приети индикатори за районообразуване в туризма не биха били ефективни при културният туризъм. Показатели като брой легла, легладенонощия и т.н. не дават резултат при този процес. Това означава промяна във възгледите и в използваните подходи и методи за районирането.

Основен метод в подобен подход би бил пространственият анализ. Реално приложим се оказва при оценка на териториалната концентрация на археологически обекти. В този смисъл може да се направи опит за райониране на културният туризъм от гледна точка на интересни от гледна точка на отрасъла археологически паметници (табл. 1). Пространственият анализ дава ясна визия за концентрацията на обектите, въз основа на който територииите могат са се обособят в три групи[1]. Обектите са групирани и по степен на значимост. От една страна се обособяват три ранга от гледна точка на пространствената концентрация (количествен индикатор) на територията със значими археологически обекти (с много висока конентрация, висока концентрация с ядро от много висока, висока концентрация). От друга, по степен на значимост (качествен индикатор), районите на концентрация се ранжират и разкриват археологически ценната територия от гледна точка на културният туризъм.

Таблица 1

Райони с концентрация на значими исторически обекти[2]

вид	**№**	**район**	**Брой обекти**
Много висока концентрация	1	Шуменско-Преславски	14
	2	Старозагорско-Казанлъшки	30
	3	Северно-Черноморски	22
	4	Великотърновски	17
	5	Хисарски	14
	6	Пловдивски	15

Висока концентрация с ядро от много висока	7	Кюстендилски	19
	8	Софийски	13
	9	Долно-Струмски	15
	10	Разградски	8
Висока концентрация	11	Южно-Черноморски	10
	12	Русенски	4
	13	Кърджалийски	11
	14	Западно-Предбалкански	7
	15	Ловешки	3

Таблицата ясно показва възможните райони за културен туризъм от гледна точка пространственият анализ на археологическите обекти. **Основен индикатор са ресурсите, а не както в повечето опити за райониране се използват броя и вида на настанителната база.** Обективността им е детерминираната от броя и функционалността на обектите. За алтернативните форми на туризъм, според автора, това е единствен възможен подход при процеса на районообразуване.

Естествено, примера може да обхване и други категории ресурси за културен туризъм. Например музейната мрежа, като основен позител и ресурс за културно-познавателни пътувания. Така например, според Пенерлиев[3] броят на музеите по области също е индикатор за пространствена организация на този вид алтернативен туризъм. С над 10 музея на територията си са областите София-град, Пловдив, Ст. Загора, Шумен, В. Търново и Бургас. Столичният град е логично да е водещ, в унисон със световната тенденция. Бихме отеделили тези области в група на много висока териториална концентрация на музеи. В друга група логично попадат области с музеи между 5 и 10, като такива са Габрово, Варна, Пазарджик, София-област, Ловеч, Монтана Можем да я определим като група с умерена концентрация на музеи. В групата на областите с най-малка концентрация на музеи попадат области като Търговище, Ямбол, Кърджали, Русе, Плевен и др. Тук степента на значимост не се отчита, но все пак за допълнителен индикатор може да се приложи статута на музеите – национален, регионален и т.н. Това би разкрило значимостта на територията като качествен показател. Например, макар Плевен да попада в третата група, едва ли туристическият му поток ще бъде като на Ямбол напр. Поради наличие на обекти от национално значение (Панорамата и др.), територията е значима от гледна точка на културния туризъм.

Ако съчетаем двата разгледани индикатора (концентрацията на архитектурни обекти и музеи) по територията на страната, можем да определим водещите територии, а от там да предложим обосновано преположение за райониране на българския културен туризъм. По двата показателя **Шуменско-Преславския район** е водещ, така че логично той да се обособи като отделен културно-туристически регион. Следват **Старозагорско-Казанлъшкият, Великотърновският, Пловдивският** и други. Не бива да забравяме, че малкият дял на археологически обекти, но свръх концентрацията на музейна инфраструктура, дава основание да отделим **София-град** като отделен район на културният туризъм. Според нас това са и водещите райони за този вид алтернативен туризъм в страната.

Туристически клъстери.

Според новозеландска консултантска фирма Cluster Navigators клъстерите биват национални, регионални и търговски. При туристическите клъстери най-вероятно е те да се развиват като регионални обединения. Съществува различие между туристическите и

обикновените бизнес клъстери. Майкъл Портър нарича това „гратисен" ефект. Разликата се изразява в това, че при един туристически клъстер възприятието на посетителя зависи не само от привлекателността на първоначалната атракция, но и от качеството и ефективността на допълнителните услуги като търговия, развлечения, сигурност и т.н. Ето защо в развитието на туристическите клъстери особено важни са допълнителните туристически дейности. Понеже членовете на всеки клъстер (фиг. 1) са взаимозависими, доброто представяне на всеки от тях стимулира успехите на всички останали. Получава се т.нар. кумулативен ефект. В туризма този гратисен ефект се проявява в различни форми, но общата особеност е, че продуктите и услугите се произвеждат и достигат до крайния клиент паралелно, а въздействието от тях е многопластово. Например: качеството на храната, качеството на обслужване, квалификацията на екскурзовода, интериора в хотелите, езиковата подготовка на персонала, сигурността на дестинацията и др.

Основни „играчи"в туристическите клъстери.

Според най-големите консултантски фирми в сферата на бизнес и туристическите клъстери в света, основните групи от стопански субекти участващи в туристическите клъстери са:

- **Основни фирми** – фирми, директно предлагащи туристически продукти и услуги в области като нощувки, хранене, атракции, транспорт;
- **Спомагателни фирми** – фирми, които предлагат поддържащи продукти и услуги или са доставчици към индустрията от вида: маркетинг, доставчици на храна, сервизиране на оборудване, поддръжка на сгради и съоръжения и др.;
- **„Гъвкава спомагателна инфраструктура"** – частни, държавни и неправителствени организации, агенции и институции, подпомагащи развитието на туризма, които влияят както на фирмите предлагащи директни туристически продукти и услуги, така и на туристите;
- **„Твърда спомагателна инфраструктура"** – фирми и институции осигуряващи нормалното провеждане на туристическите дейности: подръжка и ремонт на пътища, снабдяване с енергия и вода, обработване на битови отпадъци, комуникационни връзки и др.

При избистряне на идеята за туристически клъстер, често участниците в този процес се сблсъкват с определени трудности по дефиниране на основните цели и задачи по планирането, изграждането и последващото му функциониране. Тук даваме отговор на една малка част от тези въпроси[4].

1. **Какъв клъстер да създадем?** Този въпрос има впредвид дали да заложим на национален, регионален или търговски клъстер. Изборът изглежда лесен, тъй като в България национална стратегия за развитие на туризма липсва, както и административна воля за неговото печелившо регулиране. Търговският клъстер не може да създаде трайни връзки в туристическия бизнес на територията на страната. Част от дейностите по развитие и търговия с продукти в сферата на туризма не са развити изобщо. Ето защо регионалния клъстер е единствения правилен избор за създаване на туристически клъстер на този етап в страната.

2. **Къде да локализираме туристическият клъстер?** Този въпрос е свързан с локацията и географските рамки на бъдещия клъстер. Важни преимущества на територията избрана за туристически клъстер са:

- изградена модерна комуникационна и транспортна инфраструктура;
- модерни хотели и заведения за хранене;
- наличие на културни, религиозни и развлекателни центрове;

- квалифицирани туристически кадри или наличие на образователни институции за подготвяне на такива;
- активни неправителствени организации и местни органи на властта;
- наличие на уникални туристически ресурси за развитие на допълнителни и основни туристически дейности.

3. **Има ли наличие на подготовени и мотивирани кадри в избраната локация за бъдещия туристически клъстер?** Идеята, процеса на създаване и развитие на клъстера не е по силите на един човек или една организация. Необходимо е наличие от квалифицирани специалисти от частни фирми и стопански институции. Местни органи на управление, които да не пречат, а да създават необходимите условия за безпрепятствено развитие на клъстера. Образователни и изследователски институции, които да са запознати с международните стандарти за туристическата индустрия и да обучават туристическите кадри в новаторство и иновативност. При наличие на подоби квалифицирани кадри е сравнително лесно да се стартират начални дискусии по проблемите на визията и мисията на бъдещия клъстер.

4. **Каква начална информация следва да имаме, за да създадем печеливш регионален туристически клъстер?** Съществуват различни методики за създаване на клъстери. Най-общо първоначалните действия се свеждат да определяне на „входните параметри" при изграждането му. Тази подготовка най-общо включва:

- анализ на местната икономика и определяне рамката и целите на клъстера – за целта се определят географските граници на клъстера, определя се нивото на местната икономика и се открояват водещите производства. Анализират се туристическите ресурси, за да се определи визията и бранда на клъстера и др.
- Определя се постоянен съвет за определен период от време, който координира проекти и програми общи за клъстера.

5. **Откъде можем да получим финансиране за бъдещия клъстер?** Към началото на 2010 г. актуална оперативна програма на Европейския съюз за безвъзмездна финансова помощ при създаване на клъстери е ОП „Конкурентноспособност". Към нея в приоритетна ос 2 е възможно финансиране за нововъзникващи или вече съществуващи клъстери. Допустимо е финансирането до 50% от стойността на проекта[5].

Идея за регионален туристически клъстер.

Шуменския край е богат на културни и археологически паметници. Тук се намират Мадарския конник, древните столици Плиска и Преслав, редица други археологически обекти, които тепърва ще са обект на туристически посещения. Туристическият клъстер може да се изгради на базата на туроператорски фирми, хотели, ресторанти, селски стопани, земеделски производители и местния университет. Хипотетичното наименование на клъстера може да бъде "*От тук започва България*" (фиг. 1)[6].

Ето как може да се определи ролята само на един от участниците в клъстера – Университет или друга обучителна организация:

1. Разработване на учебни програми по Археология и Културен туризъм с оглед местните условия.
2. Разработване по поръчка на бизнеса на курсове по хотелиерство, ресторантьорство, чужд език и др.
3. Пряко участие в туристическата дейност и туристическия продукт в лекции по занимателна археология в началото на всеки тур с продължителност повече от един ден.

4. Анализаторска дейност при характеристиката на туристическия поток, оценка на имиджа на туристическата дестинация, на качеството на туристическия продукт, участие в усъвършенстването му и пр.

5. Обучителна дейност на заинтересувани от подобна тематика от други географски региони.

6. Организиране на конгресни прояви с културно-историческа тематика.

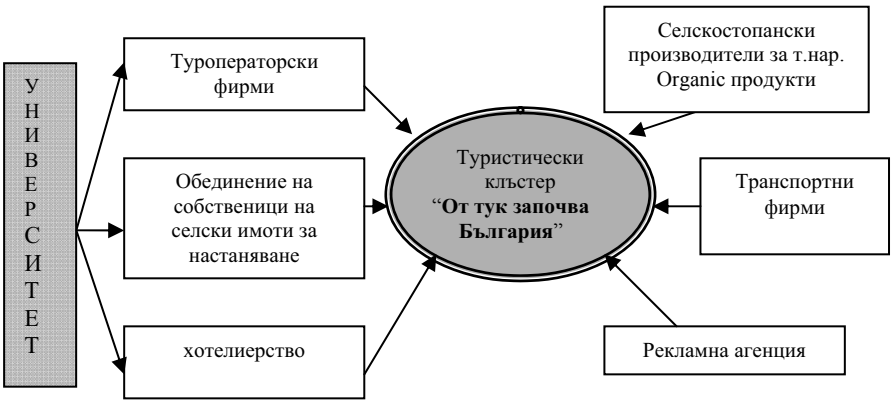

Фиг. 1. Примерен туристически клъстер.

Основната особеност е при този клъстер участниците в него да действат заедно, в синхрон, до постигане на определен синергичен ефект. Щом акцента е върху културния туризъм, ролята на допълнителните дейности в туризма може да е най-разнообразна. Ролята на другите участници в този примерен клъстер може да определи всеки запознал се вече с този материал. Успех!

В обобщение можем да отбележим, че туристическите клъстери са едно начинание, доста ново дори в световен мащаб. Това е нова, съвременна форма на териториална и пространствена организация на икономическите дейности, в т.ч. и на туристическите такива.

Основни изводи:

Да дадем предложения за пространствена организация на културния туризъм в страната е твърде претенциозно. Тук посочваме два от основните аспекти на този обективен процес. Основните ползи се изразяват в:

- Възможност за откриване на териториални различия в развитието на културният туризъм;
- В следствие на това да се изследват изоставащите региони, да се изучи опита на напредващите и да се дадат научно обосновани предложения до регионалните власти за решаване на проблемите;
- Да се намери нова форма за хоризонтална и вертикална интеграция в стопанството с основен „играч" туристическия отрасъл;
- Да се повиши конкурентноспособността на туристическата дестинация, имиджа и е приходите от туристическа дейност.

Всъщност, увеличване на приходите ще се случи след като се извървят всички посочени в изводите стъпки. Това ще е основен индикатор, че туризма в даден регион е поел правилния си път на развитие.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Николова, М., С. Недков.** Методически подход за диференциация на територията на страната по отношение риска от природни бедствия в районите с концентрация на значими археологически обекти. – В: *Сборник доклади от Международна конференция „География и регионално развитие”*. С., 2010.

[2] Пак там.

[3] **Пенерлиев, М.** Туристическите ресурси като индикатори за райониране на българския културен туризъм. – В: *Сборник доклади от Международна конференция „Пътуване към България”*. Т. 2, Шумен, 2012.

[4] **Пенерлиев, М.** *География на туризма (допълнителни туристически дейности)*. Шумен, 2011.

[5] За актуални новини по финансиране на клъстери следете www.eufunds.bg

[6] **Пенерлиев, М.** *География на туризма.*

POSSIBILITY OF SPATIAL ORGANIZATION OF CULTURAL TOURISM IN BULGARIA

Milen Penerliev, Veselin Petkov

Abstract

In this report we underline the spatial characteristics of the cultural tourism in the country. Our point of view is the possibility for zoning and forming of parallel spatial structures. In territorial plan the regions formed for cultural tourism are clear, although they are controversial. Here we underline the possibility of using alternative indicators when we locate the borders and their range. In other spatial direction we can consider adding of the cultural tourism in some certain business structures. We give example with forming, functioning and analysis of the touristic clusters as one similar possibility.

НАСОКИ ЗА ОЦЕНКА НА ПРЕДПОСТАВКИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНОИСТОРИЧЕСКИЯ И ПОЗНАВАТЕЛНИЯ ТУРИЗЪМ В РЕГИОНИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

Елена Петкова

Въведение в проблематиката

Историята на българските земи датира от дълбока древност. „Поради географското си положение, територията на днешна България е сред най-ранно заселените райони в Европа.“[1] По-долу е представена накратко хронологията на по-значимите исторически събития по българските земи.

През епохата на древността територииите на днешна България са били населени от траките. По-късно, по време на Ранното средновековие (до 7. век) днешните български земи са завладени и управлявани от Римската империя. След разделянето на Рим на две тези земи попадат в територията на Византия.

По-късно през Средновековието се създава Първата българска държава. Това се случва, когато прабългарите, водени от хан Аспарух, се обединяват със славяните и някои потомци на траките. Когато през 681г. те извоюват победа над Византийската империя, между хан Аспарух и византийския император се сключва мирен договор. С това на практика се поставя началото на днешната Българска държава.

Важен фактор за формирането на българската народност е приемането на обща религия – християнството, както и въвеждането на новосъздадената азбука от братята Кирил и Методий и ползването на общ език.

През 1018 г., след близо половинвековни войни България е завладяна от Византия. През 1185 г. в резултат на въстанието на Асен и Петър българският народ се освобождава и е основана Втората българска държава. Тя просъществува до 1396 г., когато България попада под Османска власт. През 19. век започва Българското възраждане. През 1878 г. България става свободна държава. От тогава до днес е периодът на Третата българска държава.

От краткия исторически преглед може да се заключи, че характерно за българските земи е, че се намират на кръстопът между различни народи и имат богата история. Поради нашествията, сблъсъците и изграждането на редица селища на територията могат да се открият археологически находки и исторически паметници от различни епохи – древността, Средновековието и по-новото време, като: селища и надгробни могили на траките, крепости и сгради – бани, стадиони, театри и др. – от римско време, средновековни български селища и крепости, турски джамии и бани, църкви, къщи и други сгради от епохата на Българското възраждане, паметници от по-новата история и др.

Следователно на територията на днешните български региони са налични редица културноисторически паметници и забележителности, които се явяват основна предпоставка за развитие на културно-исторически и познавателен туризъм.

От една страна, тези обекти са основната причина, поради която хора предприемат специализирано културнопознавателно туристическо пътуване. От друга страна, едно туристическо пътуване, чиято основна цел не е запознаване с културноисторическото

наследство, може да се обогати с разглеждане на културноисторически забележителности.

В този смисъл културноисторическото наследство оказва влияние върху развитието на туризма, като стимулира туристически посещения в места с богата история и паметници. От своя страна, туризмът обаче също оказва влияние върху културноисторическото наследство. Благодарение на туризма се създават приходи за опазване на археологическите и историческите обекти и забележителности.

Следователно, необходимо е развитие на културноисторически и познавателен туризъм в регионите на България с оглед опазване на тяхното богато културноисторическо наследство.

От своя страна развитието на културноисторическия и познавателен туризъм в даден регион следва да се основава на наличните ресурси и предпоставки за развитие на този вид туризъм. Основна предпоставка в този смисъл се явява културноисторическото наследство. Други важни предпоставки за развитието на туризма са местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспортът до и в региона.

В този смисъл целта на настоящата разработка е да се предложат насоки за оценка на предпоставките за развитие на културноисторическия и познавателния туризъм в регионите на България. По-конкретно тези предпоставки са културноисторическото наследство, местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспортът. Те се оценяват въз основа на специално избрани показатели за тяхното качество, конкурентоспособност и цени, за тяхното състояние и атрактивност, за техните материални и нематериални аспекти и т.н. Показателите са избрани въз основа на преглед на съществуващи модели за анализ и управление на посочените обекти. Те са приложени при оценка на културноисторическия и познавателния туризъм на конкретен регион на България – град Пловдив.

Теоретико-методологически постановки на културноисторическия и познавателен туризъм

Културноисторическият и познавателен туризъм би могъл да се определи като пътувания на хора с цел опознаване на културноисторическото наследство на даден регион.

Културноисторическият и познавателен туризъм не би могъл да съществува без наличието на културноисторическо наследство. Според Европейската комисия:

„Културноисторическото наследство обхваща всяко изражение, предадено от миналото и наследено от днешното общество. То може да възприеме материална форма, като структура или сграда, или, както по-често става, нематериална форма, като традиция, ноу-хау, начин на живот, обичаи.“[2]

Научните метод правят възможно да се даде обективна оценка на обектите от културноисторическото наследство въз основа на проучвания и анализ. Следва да се оценят техните характеристики, които имат значение за използването им за нуждите на туризма.

При културноисторическите обекти е необходимо да се оценяват параметри като: значимост, уникалност, транспортна достъпност до обекта, състояние, обслужващ персонал, литературни източници за обекта, организация на посещенията, наличие на охрана и др.[3]

Въз основа на оценките могат да се предприемат мерки при управление на обектите от културноисторическото наследство с оглед опазването, привеждането в добро състояние и използването им за туристическо развитие.

Някои управленски мерки в тази насока са: проверка на обектите за автентичност; почистване на обектите; проучване на посетителите; реставрация и укрепване на обектите; поставяне на обозначителни табели; включване на обектите в публикации, листовки и пътеводители; поставяне на информационни табла върху обектите и др.[4]

Важно е да се изберат обекти, които могат да се включат в различни туристически маршрути. Така например за туристите биха могли да се организират тематични екскурзии, при които се посещават конкретни обекти от културноисторическото наследство.

„Тематичните екскурзии се създават, за да представят по-пълна и точна информация по конкретна тема на екскурзията. Те могат да съдържат анализ на определен исторически период или значително културно събитие.“[5]

Макар че туристите предприемат пътувания с основна цел посещение на различни атракции, важни предпоставки за развитието на туризма общо, и в частност на културноисторическия и познавателния туризъм са и местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспортът, без които не биха могли да се осъществяват пътувания и престой в дестинациите.

За да се ползват тези обекти от туристите, те следва да отговарят на определени изисквания, които могат да бъдат оценени с помощта на различни показатели.

Някои от по-важните показатели за оценка на местата за настаняване с оглед привличане и отговаряне на изискванията на туристите са: местоположение, чистота, действителна цена, наличие на отстъпки, цена спрямо качество, безопасност и сигурност, външен вид, любезност, внимание и отговорност на персонала, бързина на обслужване, осигуряване на услугите според поръчката[6], удобства в стаите, наличие на ресторант и храна, удобно работно време на заведенията, подходящо оборудване, подходящо обслужване, професионализъм, персонал с добри маниери и др.[7]

Показатели за оценка на заведенията за хранене и развлечения са: качество на кулинарната продукция (вид, разнообразие и вкус на храната), качество на обслужването (култура на обслужване, продължителност на обслужването, комфорт на търговската зала) и др.[8]

Качественото усъвършенстване на транспорта е свързано с подобрение на показатели като: удобство, комфорт, сигурност, бързина, допълнителни услуги, подобряване на интериора, усъвършенстване на конструкцията на превозните средства и др.[9]

Оценка на културноисторическия и познавателния туризъм в град Пловдив – методика на изследване

В настоящата разработка са оценени основните предпоставки за развитие на културнопознавателен и исторически туризъм в конкретен регион на България – град Пловдив, а именно: културноисторическото наследство, местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспортът. За тази цел въз основа на представените по-горе модели са избрани подходящи показатели, които са оценени от туристи, посетили града, чрез попълване на анкетни карти. Подходът може да бъде приложен за оценка на предпоставките за развитие на културноисторическия и познавателния туризъм и в други региони на страната.

Настоящата статия представя резултатите от предварително проучване в град Пловдив. Впоследствие въпросите са променени. Въпреки това считаме, че резултатите са полезни за професионалистите в сферата на туризма, културата, наследството и историята, за заинтересованите страни от публичния и частния сектор при извършване

на тяхната дейност в областта на развитието на този специфичен вид туризъм.

Анкетната карта е разпространена на български и на английски език. Тя съдържа въпроси за оценка на обектите от културноисторическото наследство, местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспорта в град Пловдив. За всеки един феномен е следвало да бъдат оценени предварително зададени показатели чрез петстепенна оценъчна скала с оценки от 1 до 5, като: 1 = много лошо, и 5 = много добро състояние на феномена. Същите показатели на обектите е следвало да бъдат оценени и по петстепенна скала за важност за туристите с оценки от 1 = изобщо не е важно, до 5 = много е важно. Така зададени, въпросите позволяват съпоставка на стойностите на отделните показатели на обектите, като по този начин показателите, получили ниски оценки, но с важно значение за анкетираните, се очертават като проблемни полета или основни области за работа и подобрение.

Анкетата е проведена през периода септември – октомври 2013 г. Анкетирани са 78 души, като участниците са единствено туристи, посетили музеи в Старинен Пловдив. По този начин са анкетирани единствено участници в културноисторически и познавателен туризъм. Резултатите са представени чрез средни стойности.

Резултати от изследването – културноисторическо наследство

Всички посочени показатели на културата и историческото наследство имат важно значение за участниците в културноисторическия и познавателния туризъм в град Пловдив (със средни оценки над 3).

Все пак могат да се обособят следните групи от качества (показатели) на културата и историческото наследство по отношение на важността им за посетителите:

Най-важни (с оценки над 4,1) са показателите: чистота на обектите (4,4), следвана от качеството на услугите в обектите (4,3), след което с приблизително еднакви оценки са: разнообразие на услугите във или около обектите (4,2), състояние на обектите (4,2), достъпност на обектите (4,2) и стабилност и укрепеност (4,2).

Много важни (оценки 3,9-4,1) за посетителите са: значимостта (4,1), уникалността (4,1) и удобното работно време (4,1), следвани от автентичността (4,0) и обслужването в обектите (4,0), след което се нарежда рекламата и информацията (3,9).

Важни показатели са: атрактивността (3,8), входните такси на обектите (3,7) и популярността (3,5).

Оценката на състоянието на обектите от културата и историческото наследство в град Пловдив по отношение на всички качества отново е висока – над средната (над 3).

Тук отново могат да се обособят няколко групи обекти:

С най-високи оценки (между 4,1 и 4,5) са показателите: уникалност (4,5), следвана от значимост (4,2) и автентичност (4,2), на свой ред следвани от стабилност и укрепеност (4,1).

Много високи оценки (3,6 - 4,0) са получили качествата: достъпност на обектите (4,0), следвана от атрактивност (3,7) и удобно работно време (3,6).

Високи са средните оценки на останалите показатели: обслужване в обектите (3,5), входни такси на обектите (3,5), качество на услугите във или около обектите (3,5), състояние на обектите (3,5), чистота на обектите (3,5) и реклама и информация (3,5), следвани от популярност (3,4) и разнообразие на услугите във или около обектите (3,4).

Несъответствията между важността на показателите на обектите от културноисторическото наследство и действителната им оценка от посетителите на град Пловдив дава представа за това, в какви насоки следва да се работи, кои техни качества

следва да бъдат подобрени и евентуално какви действия могат да се предприемат.

В тази насока могат да се очертаят няколко групи показатели, както следва:

Качествата с най-голямо несъответствие са аспекти, които са изключително важни за посетителите, но получават сравнително ниски оценки на действителното си състояние за град Пловдив. Това са: чистотата на обектите (несъответствие 0,9), разнообразието на услугите във или около обектите (0,8), качеството на услугите във или около обектите (0,7) и състоянието на обектите (0,7).

Качествата със сравнително голямо несъответствие са: обслужване в обектите (0,5), удобно работно време (0,5) и реклама и информация (0,4).

Останалите качества са с по-малко несъответствие (0,1 – 0,2), или тяхното състояние е дори по-добро от това, което посетителите желаят. Това означава, че не е необходимо да се работи по тях. Тук се включват качества, свързани със стойността на обектите като значимост, уникалност и автентичност (вж. табл. 1).

Таблица 1. Важност на качествата на културата и историческото наследство на дестинация, която посетителите обмислят да посетят, оценка на качествата на културата и историческото наследство в град Пловдив и несъответствия между важността и оценката въз основа на средните оценки

Качества/ показатели	Важност	Оценка	Несъответствие
Значимост	4,1	4,2	-0,1
Уникалност	4,1	4,5	-0,4
Автентичност	4,0	4,2	-0,2
Атрактивност	3,8	3,7	0,1
Популярност	3,5	3,4	0,1
Обслужване в обектите	4,0	3,5	0,5
Входни такси на обектите	3,7	3,5	0,2
Удобно работно време	4,1	3,6	0,5
Разнообразие на услугите във или около обектите	4,2	3,4	0,8
Качество на услугите във или около обектите	4,3	3,5	0,8
Състояние на обектите	4,2	3,5	0,7
Достъпност на обектите	4,2	4,0	0,2
Стабилност и укрепеност	4,2	4,1	0,1
Чистота на обектите	4,4	3,5	0,9
Реклама и информация	3,9	3,5	0,4

Сходни резултати показва предходно изследване[10], при което посетителите оценяват най-високо показатели, свързани с атрактивността на обектите от културноисторическото наследство в Пловдивски регион, като значимост (4,13) и уникалност (4,13), а най-ниски оценки, но отново положителни, дават на показатели, свързани със състоянието на обектите като обслужване (3,49), входни такси (3,42) и качество на услугите (3,34).

Места за настаняване

Всички показатели на местата за настаняване имат важно значение за участниците в културноисторически и познавателен туризъм в град Пловдив (получили са над средните оценки – над 3).

С максимална оценка (5.0) и изключително важен за посетителите е показателят чистота.

Много важни (оценки над 4,4) са показателите на местата за настаняване: свързани с цените – цена спрямо качество (4,8), действителна цена (4,6) и отстъпки в цената (4,5); свързани с отношението на персонала – любезност на персонала (4,7) и отговорност на персонала (4,5), както и показателите обстановка (4,5) и безопасност и сигурност (4,5).

Важни показатели (с оценки над 4,0) са: бързина на обслужване (4,3), външен вид на персонала (4,3), комфорт (4,2), атмосфера (4,2) и местоположение (4,1).

В по-малка степен респондентите държат на: осигуряването на поръчките според изискванията (3,9), обзавеждане (3,9), оборудване (3,8) и разнообразие на услугите (3,8) – показатели, свързани с материално-техническата база и обслужването.

Най-малко, но отново над средното, посетителите държат на: изграждането (3,5), категорията (3,5) и марката на хотела (3,2).

Действителните оценки на всички показатели отново са над средните (над 3), т.е. посетителите оценяват положително местата за настаняване в град Пловдив.

Най-висока оценка получава показателят безопасност и сигурност (4,2). На следващо място, високи оценки получават и показателите: действителна цена (3,9) и обзавеждане (3,9), следвани от комфорт (3,8), атмосфера (3,8), местоположение (3,8), оборудване (3,8), обстановка (3,8) и любезност на персонала (3,8).

Сравнително високи оценки получават и показателите: осигуряване на поръчките според изискванията (3,7), отговорност на персонала (3,7), изграждане (3,7) и външен вид на персонала (3,7).

Малко по-ниски, но отново високи оценки са получили показателите: категория (3,6) и отстъпки в цената (3,6). Малко по-ниски от тях са оценките на: марката на хотела (3,5) и чистотата (3,5), и най-ниски оценки са получили: разнообразието на услугите (3,4), бързината на обслужването (3,4) и цената спрямо качеството (3,4).

Таблица 2. Важност на мястото за настаняване, когато се избира за пренощуване, оценка на мястото за настаняване, където посетителите са отседнали в град Пловдив, и несъответствие между важността и оценката според средните оценки на показатели

Качества/ показатели	Важност	Оценка	Несъответствие
Местоположение	4,1	3,8	0,3
Марка, име на хотела	3,2	3,5	-0,3
Категория, звезди	3,5	3,6	-0,1
Осигуряване на поръчките според изискванията	3,9	3,7	0,2
Безопасност и сигурност	4,5	4,2	0,3
Изграждане	3,5	3,7	-0,2
Обзавеждане	3,9	3,9	0
Оборудване	3,8	3,8	0

Обстановка	4,5	3,8	0,7
Чистота	5,0	3,5	1,5
Разнообразие на услугите	3,8	3,4	0,4
Бързина на обслужване	4,3	3,4	0,9
Любезност на персонала	4,7	3,8	0,9
Отговорност на персонала	4,5	3,7	0,8
Външен вид на персонала	4,3	3,7	0,6
Комфорт	4,2	3,8	0,4
Атмосфера	4,2	3,8	0,4
Действителна цена	4,6	3,9	0,7
Отстъпки в цената	4,5	3,6	0,9
Цена спрямо качество	4,8	3,4	1,4

Според съотношението между важността за посетителите и действителните оценки на показателите на местата за настаняване в град Пловдив, участниците в културнопознавателен и исторически туризъм считат, че с най-голямо несъответствие е чистотата (1,5), следвана от съотношението цена – качество (1,4) на местата за настаняване. Това са и проблемните полета, върху които местата за настаняване следва да работят в случай, че желаят да привлекат и да отговорят на изискванията на културните туристи.

На следващо място, проблемни полета със сравнително високо несъответствие са и останалите показатели, свързани с цената: отстъпки (0,9) и действителна цена (0,7), както и аспектите, свързани с обслужването в местата за настаняване, като: бързина на обслужване (0,9), любезност (0,9) и отговорност (0,8) на персонала, а така също в по-малка степен и показателите външен вид на персонала (0,6) и обстановка (0,7) (вж. табл. 2).

Резултатите от предходното проучване на посетителите на музеи в Пловдивски регион са донякъде сходни. Тогава посетителите са дали високи оценки на повечето показатели на местата за настаняване в региона, с изключение на чистотата (2,9) и отстъпките (2,9). Най-високи оценки са получили показателите изграждане (3,8) и любезност на персонала (3,7).[11]

За разлика от предходното проучване обаче, понастоящем всички показатели получават високи оценки, т.е. отчита се значително подобрение по отношение на чистотата и отстъпките на местата за настаняване, макар че все още е необходимо да се работи в тези области, за да се отговори на очакванията на посетителите.

Заведения за хранене и развлечения

Всички показатели на заведенията за хранене и развлечения имат важно значение за участниците в културноисторически и познавателен туризъм (оценки над 3), като по-голямата част от тези показатели са изключително важни за тях (оценки 4 и над 4).

Най-важни показатели (оценки 4,5 – 4,8) са: чистота (4,8), показателите, свързани с обслужването: любезност на персонала (4,7) и бързина на обслужване (4,6), както и качеството на храните и напитките (4,6), следвани от съотношението цена – качество (4,5).

Много важни за посетителите (оценки 4,0 – 4,4) са показателите: обстановка (4,4),

разнообразие на храни и напитки (4,4), атмосфера (4,4), действителна цена (4,4), следвани от: комфорт (4,2), оборудване (4,1), отстъпки в цената (4,1) и осигуряване на поръчките според изискванията (4,0).

По-малко значение имат показатели, свързани с имиджа и материалната база, като: марка, име на заведението (3,5), категория, звезди (3,4), изграждане (3,6), обзавеждане (3,8), а така също и показателите местоположение (3,9) и музикална програма (3,4). Оценките на всички показатели на заведенията за хранене и развлечения в град Пловдив са над средните (над 3), т.е. са положителни.

Най-висока оценка получава показателят на заведенията за хранене и развлечения в град Пловдив разнообразие на храни и напитки (4,2), следван от любезност на персонала (4,0). Високи оценки са получили и бързината на обслужването (3,9) и качеството на храните и напитките (3,9), следвани с еднакви оценки от обзавеждане (3,8), чистота (3,8), външен вид на персонала (3,8), атмосфера (3,8) и действителна цена (3,8). На следващо място по отношение на оценките са показателите: оборудване (3,7), обстановка (3,7), а след това изграждане (3,6) и осигуряване на поръчките според изискванията (3,6). Малко по-ниски са оценките на показателите местоположение (3,5) и комфорт (3,5). Останалите показатели получават оценки, близки до средните, а именно: марка (3,3), категория (3,3), музикална програма (3,2), цена – качество (3,2) и отстъпки в цената (3,1).

Проблемните полета, в които заведенията за хранене и развлечения в град Пловдив следва да работят в случай, че желаят да привлекат участници в културноисторически и познавателен туризъм, се очертават въз основа на показателите, които разкриват най-голямо несъответствие между стойностите за важността си за посетителите и оценките на действителното си състояние. Това са: съотношението цена – качество (1,3), отстъпки в цената (1,0) и чистота (1,0). Сравнително високо несъответствие получават и показателите: бързина на обслужване (0,7), любезност на персонала (0,7), качество на храни и напитки (0,7), комфорт (0,7), външен вид на персонала (0,6), атмосфера (0,6) и действителна цена (0,6) (вж. табл. 3).

Таблица 3. Важност на показателите на заведенията за хранене и развлечения, оценка на показателите на заведенията в град Пловдив и несъответствие между важността и оценката според средните стойности

Показатели/качества	Важност	Оценка	Несъответствие
Местоположение	3,9	3,5	0,4
Марка, име на заведението	3,5	3,3	0,2
Категория, звезди	3,4	3,3	0,1
Осигуряване на поръчките според изискванията	4,0	3,6	0,4
Музикална програма	3,4	3,2	0,2
Изграждане	3,6	3,6	0
Обзавеждане	3,8	3,8	0
Оборудване	4,1	3,7	0,4
Обстановка	4,4	3,7	0,7
Чистота	4,8	3,8	1,0
Разнообразие на храни и напитки	4,4	4,2	0,2
Бързина на обслужване	4,6	3,9	0,7

Любезност на персонала	4,7	4,0	0,7
Качество на храни и напитки	4,6	3,9	0,7
Външен вид на персонала	4,4	3,8	0,6
Комфорт	4,2	3,5	0,7
Атмосфера	4,4	3,8	0,6
Действителна цена	4,4	3,8	0,6
Отстъпки в цената	4,1	3,1	1,0
Цена – качество	4,5	3,2	1,3

При предходното проучване на посетители на музеи в Пловдивски регион анкетираните са оценили отрицателно чистотата (2,9) и отстъпките (2,9) на заведенията за хранене и развлечения. Останалите показатели са получили положителни оценки, като водещи места са заели изграждането (3,9) и оборудването (3,7) – показатели, свързани с външния вид на заведенията.[12] Понастоящем има малка промяна в средната стойност на показателя отстъпки в град Пловдив (3,1), а чистотата е оценена значително по-високо (3,8). Въпреки това чистотата и отстъпките отново се оказват най-проблемните области на заведенията за хранене и развлечения, в смисъл, че в значителна степен и по редица параметри не отговарят на очакванията на посетителите.

Транспорт

Участниците в настоящото изследване дават високи оценки на важността на отделните показатели на транспорта от, до и в дестинация град Пловдив. Повечето показатели са изключително важни за тях, като са получили оценки между 4 и 5.

Най-важна за посетителите е цената на транспортните услуги (показател, получил максимална оценка – 5). Много важни показатели са и цената спрямо качеството (4,8), безопасността (4,8) и редовността на транспорта (4,8). На следващо място по важност се нарежда показателят чистота (4,6). Важни показатели са и отстъпките (4,4), следвани от комфорта (4,2). По-малко важни са показателите: оборудване (4,0) и услуги (4,0), следвани от удобен маршрут (3,9), и най-маловажно е обзавеждането на транспортните средства (3,4).

Показателите на транспорта са получили значително по-ниски оценки по отношение на реалното си състояние, отколкото за важност.

Над средните оценки (над 3) са получили показателите: безопасност (3,5) и цена (3,1). Средни оценки са получили удобният маршрут (3,0) и цената спрямо качеството (3,0). Близо до, но под средното равнище, са оценките на: отстъпките (2,8), редовността (2,8), услугите (2,8), обзавеждането (2,7), оборудването (2,6) и чистотата (2,6). Най-ниски са оценките на комфорта (2,3) и бързината (2,5) на транспорта в град Пловдив.

По отношение на всички показатели на транспорта се наблюдава значително несъответствие – разлика между важността им за посетителите и реалните им оценки за град Пловдив (около 1 – 2 единици). Най-голямо несъответствие се наблюдава по отношение на показателите: чистота (2,0), бързина (2,0) и редовност (2,0), следвани от комфорт (1,9), цена (1,9), цена спрямо качество (1,8) и отстъпки (1,6) (вж. табл. 4).

Таблица 4. Важност на качествата на транспортните средства от/до и в туристическа дестинация, оценка на транспорта от/до и в град Пловдив, и несъответствие между важността и оценката според средни оценки на посетителите

Качества/показатели	Важност	Оценка	Несъответствие
Удобен маршрут	3,9	3,0	0,9
Обзавеждане	3,4	2,7	0,7
Оборудване	4,0	2,6	1,4
Услуги	4,0	2,8	1,2
Чистота	4,6	2,6	2,0
Бързина	4,5	2,5	2,0
Редовност	4,8	2,8	2,0
Комфорт	4,2	2,3	1,9
Безопасност	4,8	3,5	1,3
Цена	5,0	3,1	1,9
Цена спрямо качество	4,8	3,0	1,8
Отстъпки	4,4	2,8	1,6

Сходни в значителна степен са резултатите от предходното проучване. При него най-високо от посетителите е била оценена безопасността на транспорта (3,7). Положителни оценки са получили и показателите: цена (3,4), цена спрямо качество (3,2) и удобен маршрут (3,0). Отрицателни оценки са получили показателите, свързани с качеството на транспорта: чистота (2,5), бързина (2,5) и редовност (2,5). Някои от показателите в настоящото проучване не са били проучени в предходното.[13]

Заключение

Въз основа на представения анализ могат да се направят някои по-важни изводи.

Наследството на град Пловдив е интересно и привлекателно за посетителите. Въпреки това необходимо е да се подобри състоянието на обектите и предлаганите в тях услуги. В тази насока важно значение имат действията на професионалистите в сферите на културата, историята и археологията, както и подкрепата на държавата и на местните власти.

Следва да се препоръча местата за настаняване в град Пловдив да работят основно за подобряване на своята чистота, както и по отношение на ценовата си политика, като въвеждат цени, които отговарят на качеството на услугите, а така също и проявяват по-голяма гъвкавост при ценовата си политика, изразяваща се в отстъпки в цените.

„Услугите на дадено туристическо предприятие са конкурентни от гледна точка на цената, когато нейното равнище е пропорционално на тяхното качество, осигурява продажбите им на определени пазарни сегменти, спомага за утвърждаване на добрия имидж на компанията и носи планираната печалба за собствениците.“[14]

В по-малка степен местата за настаняване е необходимо да работят и за подобряване на равнището на обслужване и отношението на персонала.

Анализът показва и че е необходимо да се работи за повишаване на чистотата на заведенията за хранене и развлечения в град Пловдив, а така също и за подобряване на тяхната ценова политика, като се въвеждат повече отстъпки и качеството на продуктите по-добре отговаря на тяхната цена. Следва да се работи и за подобряване на качеството на

храните и напитките, на обслужването и на отношението и външния вид на персонала, както и за цялостната атмосфера и комфорта в заведенията за хранене и развлечения.

Необходимо е и подобряване на цялостното качество на транспорта от, до и в град Пловдив по отношение на всички негови аспекти, и особено ценовата политика, чистотата, комфорта и нематериалните характеристики, свързани с времето и удобството на придвижване, като бързина и редовност.

Качествата, характеризиращи културноисторическия и познавателния туризъм с най-голямо несъответствие между важността им за посетителите и оценките на реалното им състояние в град Пловдив, биха могли да се подобрят с действията на държавата и местните власти или от самите обекти от културноисторическото наследство, местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения и транспортните оператори, които обслужват туристи в дестинация град Пловдив. В тази насока следва да се разработят и предложат подходящи програми и мерки и да се вложат парични средства и други ресурси – материални и нематериални, информационни и т.н. Необходимо е да се осъществи и сътрудничество между заинтересованите страни.

БЕЛЕЖКИ

[1] bg.wikipedia.org - март 2014.

[2] **European Commission.** *Using Natural and Cultural Heritage to Develop Sustainable Tourism in Non-traditional Tourist Destinations.* Directorate-Generate for Enterprise, Tourism Unit, Brussels, 2002.

[3] **Маринов, В., М. Бъчваров.** *Антропогенни условия и ресурси на отдиха и туризма*. С., 1990.

[4] **Clark, I**. *Rock art sites in Victoria, Australia: a management history framework*, Tourism Management, 23, (2002), 455-464

[5] **Обрешков, И., С. Иванова, Г. Сомов.** Разработване на проект за панорамна обиколка по тематичен маршрут „Съединението на България“. *Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия В. Техника и технологии*, Том IX, Съюз на учените, сесия 10 – 11 ноември 2011, (2012), 164–168.

[6] **Callan, R., Bowman, L.** Selecting a Hotel and Determining *Salient Quality Attributes: A Preliminary Study of Mature British Travellers. – International* Journal of Tourism Research, 2, (2000), 97–118

[7] **Callan, R.,. Kyndt, G**. Business Travellers' Perception of Service Quality: A Prefatory Study of Two European City Centre Hotels. – *International Journal of Tourism Research*, 3, (2001), 313–323

[8] **Стамов, С., Й. Алексиева.** *Хотелиерство. Технология, организация, мениджмънт*. Пловдив, 2005.

[9] **Нешков, М**. *Технология и организация на туристическата дейност*. НБУ, ЦДО-Радиоуниверситет, 1995.

[10] **Петкова, Е.** Анализ и оценка на състоянието на културнопознавателния туризъм в Пловдивски регион. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет*, Книга 2 – География, Том 105, (2013), 399–416.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Пак там.

[14] **Рашкова, Г.** *Финансов мениджмънт в туризма*. С., 2012.

GUIDELINES FOR PRECONDITIONS FOR DEVELOPMENT OF CULTURAL AND HERITAGE TOURISM IN THE REGIONS OF BULGARIA

Elena Petkova

Abstract

The aim of the paper is to present guidelines for the evaluation of the prerequisites for cultural and heritage tourism development in the regions of Bulgaria. Specifically, these prerequisites are: cultural and historical heritage, hotel and restaurant establishments and transport facilities. They are evaluated by means of attributes. The attributes are used in the evaluation of cultural and heritage tourism in a specific region of Bulgaria – the town of Plovdiv.

ИНДИКАТИВНИЯТ СПИСЪК НА ЮНЕСКО ЗА БЪЛГАРИЯ – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Константин Константинов

Индикативна листа на ЮНЕСКО е списъкът на ценностите по чл. 11, ал. 1 от Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство[1]. Съществуването ѝ е от особена важност, тъй като Комитетът за световно наследство не може да разглежда номинация за вписване в Списъка на световното наследство, ако обектът не е предварително включен в индикативния списък на държавата страна по Конвенцията.

Държавите членки се насърчават да изготвят своите индикативни списъци с участието на широк кръг страни, включително на местни и регионални представителства, общности, неправителствени организации и други заинтересовани партньори.

Най-малко една година преди подаване на всяка номинация държавите членки следва да представят на Центъра за световно наследство индикативни списъци, които не трябва да се смятат за изчерпателни. Включването на обект в индикативната листа става след попълването на т. нар. *Tentative List Submission Format* на английски или френски език. Формулярът съдържа следните задължителни елементи: име на обекта, неговото географско местоположение, кратко описание на обекта и обосновка на неговата изключителна универсална стойност.

Държавите страни по Конвенцията се насърчават да преразгледат предложенията си и да ги представят повторно в индикативния списък поне веднъж на всеки десет години. Веднъж включени в Списъка на световното културно и природно наследство, обектите се отстраняват от индикативните списъци на съответната държава.

Към момента България е включила в индикативния си списък общо тринадесет обекта: осем културни и пет природни. Предмет на настоящото изложение са културните обекти, чиито най-ранни фази са свързани с основните археологически периоди – праистория, Античност и Средновековие. Популяризирането на техните качества и уникалност би могло да повиши научния интерес и да доведе до скорошното им включване в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО.

Един от най-значимите български обекти в индикативния списък на ЮНЕСКО е **пещерата „Магура“** (обр. 1)[2]. Включена е в него през 1984 г. с пореден № 45. Тя е една от най-големите пещери в България и представлява обширен подземен лабиринт (общата дължина на откритите досега галерии е около 2500 м). В документите на Организацията не се споменава точно на кои официални изисквания отговаря кандидатурата на обекта, но може да се допусне, че това са критерии I и III. Сред най-големите забележителности в пещерата „Магура“ са уникалните за Балканския полуостров рисунки с прилепно гуано (тор) по стените на някои зали и галерии. Принадлежат към различни исторически периоди – епипалеолит, неолит, енеолит, раннобронзова епоха. Рисунките в пещерата изобразяват танцуващи женски фигури, танцуващи и ловуващи мъже, маскирани хора, богато разнообразие на животни, „шахматни“ пана, слънца, звезди, оръдия на труда, растения. Важно значение за уникалността на обекта има и слънчевият годишен календар от късния енеолит и раннобронзовата епоха, който се отличава с голяма точност на записите.

Друг интересен културен паметник в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО са т. нар. **неолитни жилища при Стара Загора**, които са сред най-добре

запазените праисторически домове в Европа (обр. 2). Датират се към 5800 г. пр.н.е. Доскоро се смяташе, че това са две отделни неолитни жилища. През последните години все повече се налага мнението, че става дума за една двуетажна сграда, обитавана от три отделни домакинства[3]. Обектът дава пълна представа за живота на неолитното семейство – за неговия поминък и всекидневните занимания, за домашното обзавеждане и посуда, за начина на приготвяне на храна и др. Главно поради тези обстоятелства той е обявен за паметник на културата с национално и световно значение. Включен е в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО през 1984 г. с пореден № 44. Отговаря на критерии III и IV.

Прегледът на културните обекти в Индикативния списък на ЮНЕСКО за България показва, че в него преобладават паметници от Античността и тракийския период. Със сравнително най-ранна датировка сред тях е **тракийската гробница при с. Александрово** (обр. 3)[4]. Открита е през декември 2000 г. в могилата „Рошавата чука", западно от селото. Датира се към втората половина на IV в. пр.Хр. Гробницата в Александрово е включена в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО през 2004 г. с пореден № 1949. Отговаря на критерии I, II и III. По отношение на своята архитектурна изработка паметникът при с. Александрово спада към сравнително редките примери на куполни тракийски гробници по българските земи. Състои се от подредени в линия дълъг коридор, правоъгълна камера и кръгло помещение. Подобни по план са и гробниците при Мезек и Казанлък, които също са сред значимите достижения на тракийската погребална архитектура в Долината на тракийските царе.

Освен на архитектурните особености на куполния тип съоръжения, уникалността на гробницата от с. Александрово се дължи и на стенописната украса, която засега няма аналог сред паметниците у нас и в чужбина (обр. 4)[5]. Тя обхваща изцяло кръглата и правоъгълната камера и малка част от коридора. По стените се редуват ловни и бойни сюжети, сцени от погребално угощение, монохромни пояси и орнаментална украса. Живописта от Александровската гробница е коренно различна от тази в Казанлък. Персонажите са истински, живи същества, взети от реалния свят. Така изображенията са особено ценен източник на информация за възстановяване на тракийската действителност.

Освен рисунките, в гробната камера се намира и едно от най-интригуващите открития в гробницата. Над сцената с погребалното угощение, с остър предмет е врязано изображение на млад мъж в профил наляво. Над портрета се намира следният надпис с гръцки букви:

ΚΟΞΙΜΑCΗC
ΧΡΗCΤΟC

Според проф. В. Герасимова първата дума е лично име от тракийски произход, а втората – прозвище, което означава способен, можещ, умел. Така надписът може да се тълкува като *КОДЗИМАСЕС МАЙСТОРА*[6]. Според д-р Г. Китов графитът представлява автопортрет и автограф на художника, изрисувал гробницата[7].

През 1984 г. с пореден № 47 в индикативния списък на България за ЮНЕСКО е включен и античният град **Никополис ад Иструм** (обр. 5)[8]. Връзката му с критерии III и IV се определя от значимостта му като изключителен пример на архитектурен паметник, ярко свидетелство за културните традиции в днешните български земи в периода I – III в. Градът е основан от римския император Марк Улпий Траян в чест на победата му над даките през 106 г. Заема площ от 22,54 ха и е заобиколен от каменна крепостна стена. Това е градът, през който минават най-много пътни артерии сред античните селища от днешните български земи. Планировката му е типична за градските центрове в периода.

Богатите архитектурни и скулптурни украси показват сходство с тези на най-старите градове в Мала Азия – Ефес, Милет, Палмира и др. Никополис ад Иструм сече собствени монети – деветстотин различни емисии в продължение на един век, като снимки на своите обществени сгради. Особен интерес предизвиква фактът, че на форума на града не са открити храмове, което до известна степен определя и уникалността на неговия архитектурен облик.

Сред културните паметници в Индикативния списък на ЮНЕСКО за България попада и **късноантичната гробница при Силистра**[9]. Включена е през 1984 г. с пореден № 48 и отговаря на критерии I и III. Гробницата е открита при случайни обстоятелства през 1942 г. в южните покрайнини на града. Датира се в IV век. Планът ѝ на еднокамерна правоъгълна сводеста постройка не се отличава съществено от архитектурния тип на останалите гробнични съоръжения от късноантичния период по българските земи.

Уникалността на гробницата при Силистра се дължи най-вече на нейната стенописна украса, заемаща вътрешността на гробната камера (обр. 6). Върху отделни пана е представена процесия на прислужници, носещи тоалетни принадлежности и елементи от господарския костюм. В центъра на композицията, върху западната стена на основното гробнично помещение, е изобразено господарското семейство. Всички фигури са представени в цял ръст, като единствено фигурите на господарската двойка излизат извън рамката на паното. Върху западния люнет на гробницата над господарските фигури е представена живописна композиция с два пауна, които пият жива вода от висок съд (кантарос) на фона на розови цветове – символ на красотата и аристократичния разкош.

Върху свода са изписани шестдесет и три квадрата, в които са вписани осмоъгълници. Всяка касета е запълнена с растения и животни, които рядко се повтарят. Налице е разнообразие от водоплаващи, екзотични и прелетни птици, зверове, растения, палми, цветя, плодове (нарове, грозде) и четири изображения на юноша ловец в различни пози.

С известна условност към античните паметници в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО можем да причислим и **Стария град в Пловдив** (обр. 7). Причината за това е най-вече фактът, че историческият център е цялостен организъм, изграден от археологически обекти, музеи и галерии, старинни сгради, действащи храмове, отнасящи се към различни исторически периоди. От друга страна, една от най-ранните и същевременно една от най-големите забележителности в архитектурния резерват „Старият Пловдив“ е *античният театър* (обр. 8)[10]. Прието е да се смята, че е построен по времето на римския император Траян. Театърът е разположен в естествената природна извивка между Джамбазтепе и Тексимтепе. Има полукръгла форма с диаметър около 85 м. Разделен е на три основни части – кавеи (редове със седалки), последната от които има места с облегалки. Вероятно е побирал около 7000 зрители. От южната страна на полукръглата орхестра се издига триетажна сценична постройка, украсена с фризове, корнизи и статуи. Обикновено се смята, че театърът е престанал да съществува при пожар в края на IV в.

Важна част от архитектурата на стария Пловдив е *античният стадион* на Филипопол[11]. Намира се на площадното място западно от Джумая джамия. Построен е в характерния за малоазийските градове тържествен архитектурен стил. Седалките са разположени на четиринадесет реда с релефна декорация. Главната част на съоръжението е пистата за надбягване. Античният стадион побирал около 30 000 зрители и е една от най-внушителните и значими архитектурни постройки в днешен Пловдив.

Уникални архитектурни достойнства притежават и култовите постройки,

неразделна част от архитектурния ансамбъл на Трихълмието. Повечето от тях съществуват в сегашния си вид от средата на XIX в. Израз са на различни религиозни култове, което допълнително допринася за тяхното разнообразие.

Църквата „Св. св. Константин и Елена“ е разположена в центъра на старинната част на града, върху самата крепостна стена на Акропола. Построена е през 1832 г. от брациговски майстори върху основите на по-стара църковна сграда от IV в.[12] Това е най-старият християнски храм в Пловдив. Предполага се, че на мястото, където днес се намира църквата, са обезглавени заради християнската си вяра мъчениците Север и Мемнон[13]. Вероятно първоначално църквата е носела техните имена, а впоследствие е преименувана на римския император и майка му. Доказателство за дългогодишната история на храма са откритите в преддверието на сегашната сграда три надгробни плочи с гръцки надписи от 1795 – 1801 г. От предишния храм са останали и четири рисувани през XVI век иконостасни икони на Христос, Богородица, Йоан Предтеча и св. св. Константин и Елена[14]. От 1954 г. църквата „Св. св. Константин и Елена“ е паметник на културата.

Джумая джамия е построена вероятно по времето на султан Мурад I (1369 – 1389) на мястото на разрушена църква, посветена на св. Петка Търновска[15]. Известна е още като Хюдавендигяр джамия, т.е. султанската джамия, или като Улу Джумая джамия, т.е. „главна“, „петъчна“ джамия. Това е една от най-старите османски култови постройки на Балканите. Джамията е с издължена форма и по план представлява трикорабна базилика с олтарна ниша. Изпълнена е в т.нар. клетъчен градеж, характерен най-вече за средновековната византийска строителна техника. Молитвеният салон е с размери 33 х 27 метра. За разлика от по-късните еднокуполни джамии на османската архитектура, Джумаята в Пловдив е от т.нар. многокуполни джамии, при които помещението за молитви е покрито с няколко (в случая девет) купола. В средата на Джумаята се намира шадраван, който служи не толкова за ритуалното измиване преди молитва, колкото да символизира задължителния за всяка джамия вътрешен двор.

Шахабеддиновата Имарет джамия е единствената, според някои изследователи, по българските земи джамия с Т-образен план[16]. Изградена през 1444[17] или 1445 г.[18], а впоследствие ремонтирана по времето на Махмуд II. Според Богдан Филов „принадлежи към най-хубавите и интересни турски постройки у нас“[19]. По сведения на Любен Каравелов преди време сградата ѝ е съществувала като църква с името „Успение Богородично“[20]. Богатата стенописна украса на мюсюлманската религиозна постройка е нанасяна на три пъти: през XV, XVIII и XIX век[21]. На места в най-старата стенна мазилка на Имарет джамия са врязани рисунки графити – много от тях с изображения на кораби[22]. През 1965 – 1976 г. сградата е основно реставрирана от Националния институт за паметниците на културата и от 1992 г. отново е действаща джамия.

Католическият храм „Свети Лудвиг“ е построен от известния брациговски майстор Иван Боянов през 50-те години на XIX в. В планово отношение наподобява римските трикорабни базилики. До 2006 г. това е най-големият католически храм в България. Там е монтиран и първият у нас орган. През 1899 г. в католическия храм „Свети Лудвиг” е погребана Мария Луиза Бурбонска Княгиня Българска, съпруга на княз Фердинанд.

В архитектурно отношение впечатление правят и възрожденските къщи в Стария Пловдив. Фасадите им са богато декорирани в стила на европейския класицизъм. Вътрешността на тези частни домове на български търговци от Пловдив е симетрична по план и по стил се определя като „български барок“. Характеризира се с просторен салон (хайет), около който се разполагат еднакви по брой и размери стаи. Типични

симетрични пловдивски къщи са домовете на Степан Хиндлиян, Никола Недкович, Димитър Георгиади, Аргир Куюмджиоглу, Балабановата къща, Ламартиновата къща, Хаджикалчевата къща и др. През последните години голяма част от тях съществуват като музеи и картинни галерии.

Архитектурните достойнства на частните и обществените сгради в Стария град в Пловдив са основната причина през 1956 г. той да бъде обявен за архитектурно-исторически резерват. През 1979 г. получава европейски златен медал за опазване на паметниците от миналото. Включен е в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО през 2004 г. с пореден № 1948. Отговаря на критерии II, IV и VI.

Разнообразни по своята архитектура и външен облик са и средновековните паметници от Индикативния списък на ЮНЕСКО за България. Важно място сред тях заема общата кандидатура **Мелник и Роженски манастир**. Един от най-малките градове в България – Мелник[23], се намира в югозападната част на Пирин планина. Включен в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО през 1984 г. с пореден № 50. Отговаря на критерии I и IV.

Въз основа на археологически данни се предполага, че Мелник възниква отначало като крепост за охраната на южната българска граница и пътя по река Струма след сключването на българо-византийския договор от 864 г.[24] Разцветът на града се свързва с годините на Второто българско царство, и по-конкретно по времето на управителя на Западните Родопи – Алексий Слав. Оттогава датират и част от паметниците, придаващи на съвременния Мелник облик на град музей, притежаващ редица културни забележителности.

Сред „емблемите" на града е *Болярската (Византийска) къща*, която се намира в източната част на Мелник. Тя е паметник с национално значение на българската средновековна жилищна архитектура и е най-старата запазена византийска къща на територията на Балканите. Построена е през първата половина на XIII век като резиденция на деспот Алексий Слав.

Към средновековните паметници спада и *митрополитската църква „Свети Никола"*. Разположена е на едноименния хълм южно от града[25]. На този етап въпросът за датировката ѝ не може да бъде решен еднозначно. Според някои автори изграждането ѝ се отнася към края XII – началото на XIII в.[26], а според други – към периода на Първото българско царство[27]. По план е трикорабна триапсидна скъсена базилика с предапсидно пространство и нартекс. От север и от юг е имала по една закрита галерия, а на запад – вътрешен двор. В югозападната ѝ част над двускатния покрив се извисявала кула камбанария. Сред руините на „Св. Никола" все още личат стенописи с висока художествена стойност. Църквата е възстановена през XIX в. като манастирски храм с базиликален план, но вече губи първоначалното си значение. Съществува до 1913 г., когато е разрушена.

Подобна датировка има и *манастирът „Св. Богородица Спилеотиса" („Св. Зона")* – един от ценните културноисторически паметници на град Мелник[28]. Той е един от най-ранните образци на манастирското строителство от началото на XIII в. Част е от крепостта на деспот Алексий Слав и е самостоятелно укрепено ядро във второто ниво на отбранителната система. Според издадената грамота от 1220 г. манастирът е определен като „деспотски и царски".

Важно значение за включването на Мелник в Индикативния списък на ЮНЕСКО за България имат и архитектурните паметници от периода на Възраждането. Един от най-интересните обекти на територията на града е Кордопуловата къща, издигната през

1754 г. Първоначално сградата е построена за производството и съхранението на вино и е принадлежала на богато гръцко семейство. Според някои източници това е най-голямата запазена къща от XIX век в България.

Освен паметниците на светската възрожденска архитектура особено впечатление на територията на Мелник и околността правят и църковните и манастирските комплекси. Сред паметниците на културата с национално значение е *базиликата „Свети Антоний“* от 1765 г. Съществува поверие, че в храма са се лекували душевно болни, което се доказва от запазения ствол с железни вериги, с който били връзвани буйстващите. Към нея следва да се добавят и църквата „Света Варвара“, църквата „Свети Николай Чудотворец“, църквата „Св. св. Петър и Павел“ и църквата „Свети Йоан Предтеча“.

Безспорно, най-впечатляващ сред манастирите в околността е *Роженският манастир*[29]. Той е един от най-големите и най-старите в България. Намира се на 6 км източно от град Мелник. Според летописи, запазени в Атон, манастирът е създаден през 890 г. Роженската обител достига своя разцвет през XIX век, когато се превръща в регионален духовен център и притежава много земи в околността. Още от началото на своето съществуване манастирът е ставропигиален – т.е. независим от местния мелнишки митрополит, а подчинен единствено на вселенския патриарх – привилегия, с която се ползват само най-значителните обители в православния свят.

Манастирският двор е с форма на неправилен шестоъгълник – от петте страни се издигат жилищни постройки от XVIII век, а от шестата – висок зид. В средата се намира главната църква „Свето Рождество Богородично“, трикорабна сграда с притвор. Църквата е интересна със 150-те сюжета, изрисувани в два регистъра, което не се среща често при оформянето на храмовете. Стъклописите по прозорците на църквата (1715 г.) са единствените в България от този период. Забележителни са и уникалните иконостаси от XVII – XVIII в. – шедьоври на българското дърворезбарско изкуство. През Средновековието в Роженския манастир показват майсторството си дърворезбари от Дебърската и Самоковската школа, свидетелство за което е най-често срещаният мотив – „лозата“.

Освен уникалните културноисторически паметници, районът на Мелник е богат и на природни феномени. Такива са Мелнишките пирамиди, които са обявени за природна забележителност през 1960 г. Смята се, че този вид пирамиди се оформят като следствие от ерозия. Освен пирамидалната почва, пясъчните образувания имат форма на гъби, конуси, игли и др. Височината им достига 100 м. Тяхното сформиране като образувания е започнало преди 4 – 5 млн. години и продължава до днес.

Друг уникален паметник в Индикативния списък на България за ЮНЕСКО е **Бачковският манастир**[30]**.** Намира се в Родопите, на около 11 км от Асеновград. Това е един от най-старите манастири на Балканския полуостров, който осъществява взаимодействието на три култури – византийска, старогрузинска и българска. Запазените в него уникални архитектурни и художествени паметници са ценни за цялата православна култура. Включен е в индикативния списък на България за ЮНЕСКО през 1984 г. с пореден № 49. Отговаря на критерии I, IV и VI.

Основан е през 1083 г. от грузинеца Григорий Бакуриани – виден военачалник при византийския император Алекси I Комнин. Към края на XI в. към манастира се оформя книжовна школа, известна в изворите като Петрицонска, от името на съседната крепост Петрич. През 1344 г. Станимашка област заедно с Бачковската обител е отстъпена на цар Иван Александър от византийската императрица Анна Савойска срещу обещана помощ в борбата против Йоан Кантакузин. Следващите няколко години културният живот в

манастира преживява подем благодарение на щедрите дарения и покровителството на българския владетел.

Манастирът остава в границите на българската държава до 1364 г., когато османските войски завладяват Пловдив, Станимака и други родопски крепости. Съществува хипотеза, че в края на века в Бачковската обител е заточен търновският патриарх Евтимий, а в началото на XV в. там продължават да работят негови ученици книжовници.

Въпреки неблагоприятните условия и постоянните грабежи, по време на османското владичество Бачковският манастир успява да съхрани своя авторитет и значение. От запазените в библиотеката поменици от края на XVI и началото на XVII в. личи, че голяма част от имената на дарителите са български. Това подсказва, че манастирът запазва изцяло българския си характер и тясната си връзка с българското население.

В края на XVI в. започва обновяване на манастира, което продължава до средата на XVII в. През 1604 г. върху основите на старата бакурианова църква е издигната и сегашната главна манастирска черква „Св. Богородица“. Тя е строена по образец на триконхалните храмове от Атон. В нея е запазен един от най-ранните (началото на XVII в.) дърворезбовани иконостаси по българските земи.

От същия период в манастира са запазени и други забележителни произведения на приложните изкуства – великолепни църковни утвари, обкови на ръкописни книги и др. Един от най-интересните експонати в Бачковския музей е мечът на император Фридрих Барбароса.

Прочута е и манастирската библиотека със своите византийски, старобългарски и старогрузински книги. Сред тях са например уникалният византийски музикален ръкопис – стихирар от XIII в., съхраняваният в Грузинската академия на науките разкошен грузински хомилиар от XIV или XV в. и др.

Направеният преглед на културните обекти в индикативния списък на ЮНЕСКО за България показва, че те принадлежат към различни исторически периоди и епохи. Именно това разнообразие, както и притежаваните от тях достойнства и уникални качества могат да бъдат достатъчно основание за включването им в Списъка на културно и природно наследство на Организацията. Евентуална кандидатура на България в тази насока ще бъде напълно оправдана с оглед на факта, че последният приет наш обект – Свещарската гробница, датира от 1985 г.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Изглед от вътрешността на пещерата „Магура“ (източник: http://www.bulgarian-caves.com)

Обр. 2. Неолитни жилища при Стара Загора (източник: http://bulgariatravel.org)

Обр. 3. Тракийска гробница при с. Александрово (източник: http://bulgariatravel.org)

Обр. 4. Тракийска гробница при с. Александрово, детайл от стенописите (източник: http://bulgariatravel.org)

Обр. 5. Изглед от Никополис ад Иструм (източник: http://bulgariatravel.org)

Обр. 6. Късноантична гробница при Силистра, детайл от стенописите (източник: http://portal.ihist.bas.bg)

Обр. 7. Старият град в Пловдив (източник: http://bulgariatravel.org)

Обр. 8. Старият град в Пловдив. Античният театър (източник: sic.mfa.government.bg)

Обр. 9. Мелник (източник: http://ru.wikipedia.org)

Обр. 10. Роженски манастир (източник: http://ru.wikipedia.org)

Обр. 11. Бачковски манастир (източник: http://www.bulgarianhistory.org)

БЕЛЕЖКИ

[1] http://whc.unesco.org/en/tentativelists/; **Константинов, К.** *ЮНЕСКО и опазване на наследството на България (курс лекции)* http://cdo.shu.bg/course/view.php?id=522. Шумен, 2013, с. 40.

[2] **Джамбазов, Н., Р. Катинчаров.** Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. – *ИАИ*, XXXIV, 1974, 107–138; **Трантеев, П.** *Пещерата Магура.* С., 1962; **Трантеев, П., В. Георгиев.** *Тайната на пещерите.* С., 1968; **Трантеев, П., К. Косев.** *Пещерите в България*. С., 1978.

[3] **Калчев, П.** *Двуетажна раннонеолитна постройка в селищната могила Окръжна болница в Стара Загора.* С., 2013.

[4] **Китов, Г.** Гробницата в Александрово. – *Известия на Историческия музей-Хасково*, 2, 2003, 149–175; Александровската гробница – нови факти и наблюдения. – В: *Съкровището. Научна конференция Сливен, 2003 г., МИФ, 10.* С., 2005, 127–141; *Александровската гробница*. Варна, 2005.

[5] **Китов, Г**. Александровската гробница – авторство на стенописите и някои конски амуниции от Тракия и Скития. – В: *Траките и околният свят. Научна конференция, Шумен, 2004 г., МИФ, 9.* С., 2005, 149–164; **Стоянов, Т.** За изобразителната програма на гробницата от Александрово. – *Археология*, 2008, 1-4, 58–67.

[6] **Gerassimova, V.** Preliminarily Study of the Graffito from the Alexandrovo Tomb. – *Известия на Историческия музей-Хасково*, 2, 2003, 177–179.

[7] **Китов, Г.** Нови наблюдения в Александровската гробница. – *Археология*, 2004, 1-2, с. 45.

[8] **Иванов, Т., Р. Иванов.** *Никополис ад Иструм. Т. 1.* С., 1994.

[9] **Димитров, Д. П., М. Чичикова.** *Късноантичната гробница при Силистра.* С., 1986; **Атанасов, Г.** *Римската гробница в Дуросторум-Силистра.* Силистра, 2014.

[10] **Ботушарова, Л.** *Амфитеатърът на Филипопол.* Пловдив, 1977; **Топалилов, И.** *Римският Филипопол. Т. 1. Топография, градоустройство и архитектура.* Велико Търново, 2012, 131–137.

[11] **Матеев, М.** Стадионът на античния Филипопол. – *Годишник на Народния археологически музей-Пловдив*, VII, 1971, 135–151; **Топалилов, И.** Цит. съч., 120–125.

[12] **Бербенлиев, П., В. Патърчев.** *Брациговските майстори строители през XVIII и XIX в.* С., 1963, с. 44.

[13] **Данчева-Василева, А.** *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.* С., 2009, 386–387.

[14] **Тотева, П.** *Икони от Пловдивския край.* С., 1975, 37–40.

[15] **Бойков, Г.** „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в.: население, градоустройство и архитектура. – *Годишник на Регионален исторически музей-Пловдив*, 8, 2012, 47-52; **Пеев, В.** *Пловдив в миналото.* Пловдив, 2011, с. 258; **Татарлъ, И.** *Турски културни сгради и надписи в България.* С., 2003, 48–51, 115–116; **Boykov, G.** Architecture as a Symbol of Power: Some Thoughts on the Ottoman Architectural Heritage of Plovdiv (Filibe). – In: *Power and Influence in Southeastern Europe, 16th-19th c.* Berlin, 2013, 67–85.

[16] **Борисов, Д.** *Вакъфската институция в Родопите XV – XVII в.* Пловдив, 2008, с. 165.

[17] **Boykov, G.** The Waqf and the Complex of Şihabeddin Paşa in Filibe. – In: *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Sempozyumu, İstnbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012*. Ankara, 2012, 183–184.

[18] **Татарлъ, И.** *Турски културни сгради*, 38–39.

[19] **Филов, Б.** Запазването на Имарет джамия в Пловдив. – *Известия на Българското археологическо дружество*, 2, 1911, с. 258.

[20] **Каравелов, Л.** *Записки за България и за българите.* С., 1940, с. 89.

[21] **Рошковска, А.** Имарет джамия в Пловдив. – *Изкуство*, 1972, 10, 26–28.

[22] **Овчаров, Н.** *Рисунките графити от Имарет джамия в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век.* С., 1987.

[23] **Нешева, В.** *Мелник. Богозиданият град.* С., 2009.

[24] **Дуйчев, Ив.** Очерк върху средновековната история на Мелник. – В: *Мелник. Градът в подножието на Славова крепост.* Т. 1, С., 1989, с. 18.

[25] **Георгиева, С.** Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола“ в Мелник. – *Археология*, 1974, 2, 28–37; **Мавродинов, Н.** Църкви и манастири в Мелник и Рожен. – В: *Годишник на Народния музей,* 5, 1933, 285–305.

[26] **Акрабова-Жандова, И.** „Видението на св. Петър Александрийски“ в България. – *Известия на Археологическия институт*, XV, 1946, 26–28; **Мавродинов, Н.** Цит. съч., 292–298, обр. 168.

[27] **Препис, А.** Към проблема за датировката на средновековната катедрала „Св. Никола“ в крепостта на Мелник. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 1. Културата на средновековна България.* С., 1983, 176–183, фиг. 1 – 7; **Чанева-Дечевска, Н.** *Църковната архитектура на Първата българска държава.* С., 1984, 55–58, фиг. 28.

[28] **Нешева, В. (състав.)** *Мелник. Т. 2. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса“.* С., 1994.

[29] **Стоилов, С., В. Георгиева.** *Роженският манастир. Коренът, историята, чудесата.* С., 2006, 40–42.

[30] **Гошев, И.** Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. – *Годишник на Софийския университет – Богословски факултет*, 8, 1930-1931, 341–390; **Кисьов, Сл. (състав.)** *Бачковският манастир.* Пловдив, 2005; **Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев.** *Манастирите в България.* С., 1992.

UNESCO'S TENTATIVE LIST OF BULGARIA – ARCHAEOLOGICAL ASPECTS

Konstantin Konstantinov

Abstract

UNESCO's tentative list is an inventory of properties as described under article 11, paragraph 1 of the Convention for Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The list is of great importance since the World Heritage Committee cannot consider a nomination for inscription on the World Heritage List unless the property has already been included on the State Party's Tentative List.

Currently Bulgaria has included a total of 13 properties in the Tentative List: 8 cultural and 5 natural sites. This paper presents the cultural sites whose earliest stages are related to the main archaeological periods – Prehistory, Antiquity and Middle Ages. The Magura cave, unique for its rock paintings, is among the earliest in chronological order Bulgarian sites to be registered in UNESCO's Tentative List. The Neolithic dwellings in Stara Zagora, among the best preserved prehistoric houses in Europe, date back approximately to the same period.

The analysis of the Bulgarian cultural sites included in UNESCO's Tentative List shows that the majority of the monuments date back to the ancient times on the lands of Bulgaria. The Thracian tomb of Alexandrovo is relatively the most ancient site. The ancient city Nicopolis ad Istrum and the late antique tomb near Silistra are subsequent in terms of historic period. These sites are significant for their diverse architectural shapes and art styles as most are like no others on the Balkan Peninsula. To some extent, the Old Town of Plovdiv can be added to the group of ancient monuments on UNESCO's Tentative List because the ancient theatre and ancient stadium are among the earliest in chronological order sites in Bulgaria.

The Bulgarian Medieval monuments in UNESCO's Tentative List – Melnik, Rozhen monastery and Bachkovo monastery – are diverse in terms of exterior. It is due to the influence of different cultures – Bulgarian, Byzantine, Old Georgian, Ottoman etc to have set their mark on both secular and religious architecture.

The current review of the Bulgarian cultural sites in UNESCO's Tentative List shows

that they date back to different historic periods and stages. The diversity and unique features of the sites serve as grounds for their inscription on the World Heritage List. If Bulgaria applies for inscription, it will be completely justified because the last Bulgarian site to be listed on the World Heritage List – The Thracian Tomb of Sveshtari dates to 1985.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ И ИСТОРИЯ. РАЗВИТИЕ НА ГРАДОВЕТЕ КАТО ТУРИСТИЧЕСКИ ЦЕНТРОВЕ

Цветанка Бонева

Едно от най-големите богатства на нашата страна е историческото ѝ наследство. България със своето географско разположение от векове е място на пресичане на различни култури, народи и традиции, като те са добавяли разнообразни щрихи към портрета на националното ни културно наследство. То е един от основните ресурси за туризма, способен да привлече туристи при осъществяваните от тях пътешествия. В света на тези пътувания водеща е ролята на културно-познавателния туризъм, запознаващ със забележителностите на дадена страна или град – паметници на историята, архитектурата, изкуството, природни забележителности. Днес страната ни притежава завидно богатство от културноисторически паметници (регистрираните са около 40 000, между които около 1000 гробници и селищни могили) и десетки градове – архитектурни резервати. Това наистина огромно наследство се нуждае от специални грижи не само поради културноисторическата си стойност. То съхранява в себе си неразкрит потенциал, който може да го превърне в един от стратегическите източници за общото социално-икономическо развитие. Едновременно с това страната ни притежава уникална традиционна народна култура. Все още в съхранилите старинната си архитектура селища посетителят може да види развитието на древни занаяти или да се докосне до неподражаемите образци на българския песенен и танцов фолклор. Културният туризъм заема трето място сред различните видове туризъм, които България представя пред света. Именно с него в последните няколко години се ангажира туристическата индустрия. Въпросите, свързани със съхраняването на културното богатство и околната среда, са някои от публичните проблеми, които десетки български градове решават в желанието да бъдат част от европейското културно многообразие. В този смисъл връзката между популяризирането им и включването им в картата на българския културен туризъм е продължение на голямата тема за съхранението и рекламирането на културното наследство. Затова и туризмът се развива в тясна връзка с обектите на културата. В съвременния начин на живот все по-важна става културната насоченост на свободното време. Увеличава се желанието на хората за запознаване с културите на другите страни и народи, което генерира огромен туристически поток в различни страни. Милиони хора пътуват по света всяка година, за да посетят места, свързани с културния туризъм, с модерни фестивали и атракции. В България тепърва ще се развива този сектор, а като културен туризъм най-често ни представят музеите, златните съкровища, крепостите, манастирите или етнографските комплекси. Все пак и у нас вече се правят опити рамката да се разчупи, въпреки недостига на пари и инерцията в сектора. Вече има хора, които смятат, че модерните спектакли със специални ефекти край различни културни обекти ще повишат броя на туристите в България и че не е задължително да се фокусираме единствено върху морските или зимните курорти. Историята на живо – това е целта на тези, които представят културното ни наследство по нетрадиционен начин. Засега специалните туристически събития в България са малко и не навсякъде са финансово успешни. Примерите по света показват, че зрелищните атракции имат своята аудитория – например всяка година в Лион се провежда Фестивал на светлината и в града приждат милиони посетители. (Обр. 1, 2, 3) Подобни събития се организират и в Египет край

пирамидите в Гиза или край каменните колоси на Рамзес II в долината Абу-Симбел. На различни езици се пресъздават исторически разкази на фона на разноцветни светлини и музика, за да оживее древната египетска цивилизация. По този начин културата на посещаваната страна се превръща в продукт и така туризмът става важен източник на приходи за държавата и културните институти.

По целия свят обектите на културноисторическото наследство – музеи, градове богати на архитектурни, археологически и исторически паметници, са местата с активно посещение.[1]Градовете като средища на натрупване на култура, архитектура, паметници на изкуството имат преимуществото да развият туристическия пазар не само за чуждестранния, но и за българския турист. Непрекъснато расте тяхната роля в този вид туризъм. Не трябва да се пренебрегват и обектите на природното наследство, които са перспектива за създаването на цялостен комплекс от исторически, археологически и природни забележителности.

С навлизането на света във века на информационното общество се изявиха нови тенденции на европейските културни политики в тази област, свързани с една нова визия за културното наследство и с неговата нарастваща роля. Променят се представите за самото наследство, разглеждано вече като цялостна „културна среда“, разширено е както съдържанието му, така и неговият териториален обхват. Все повече историческите и археологическите паметници се възприемат като фактор за устойчиво развитие, който е способен да повиши качеството на живот и благосъстоянието на населението чрез механизмите на културния туризъм. Местата за съхранение на култура, паметниците на историята, природните дадености създават туристическите райони на базата, на които се появяват и туристическите градове. Днес съвременните градове изпълняват много функции – политически, икономически, научно-образователни, транспортни, информационни, културни, туристически. За да се развият градовете като туристически центрове, е необходимо функционирането на цялостна „културна среда”.[2]

Туристически регион – това е географска територия или част от нея, която притежава потенциал и която туристите избират за цел на своето пътешествие. Като туристически регион могат да се разглеждат отделен комплекс или град и местност, курорт, район, област, държава, група страни, които туристите избират за цел на пътешествието си. Регионът трябва да е интересен за посещение със своите уникални природни или културноисторически паметници и неговите особености да могат да съдействат за удовлетворяване на потребностите на туристите. Атрактивността и привлекателността на региона е система от механизми с важно място и значение за развитието на туристическия потенциал на градовете. Когато туристът избира целта на своето пътешествие, го сравнява с различни места, а също и с услугите, получени там, и избира най-приемливия вариант. Туристически ресурси – това са природни, исторически, културни обекти, които се явяват предмет на интерес от страна на туристите и ги стимулират към осъществяване на пътешествия, удовлетворяващи техните потребности. Тук са включени също инфраструктура, архитектура, етнография, обичаи, религиозни обекти, делови, спортни, развлекателни прояви.

Културноисторическият туризъм е с важна роля в развитието и формирането на градовете като туристически центрове. Културният туризъм ще има успех, когато имаме развита комуникационна и транспортна инфраструктура, качествени услуги, модерна реклама и квалифициран персонал. Стратегическата цел за туристическия регион е да бъде конкурентен за дълъг период.

Градове – туристически центрове (Историко-културен център). Това са

многофункционалните градове на култура и история, които съсредоточават културноисторически паметници, природни феномени. Съединяването на исторически, културни природни ресурси позволява те да станат известни туристически центрове. Обикновено тези градове са музеи на открито със стойност за човешката култура и цивилизация и затова имат голямо преимущество при привличането на туристопотока. Пример за това са туристическите тълпи, които посещават Париж, Лондон, Рим, Мадрид, Ню Йорк, Прага, Шанхай, Берлин, Загреб и др. Съществуващите паметници на културата, запазените традиции и използването им ще гарантират развитието на културния туризъм в градовете с мисълта, че те са най-ценният източник за разнообразието на туристическия продукт.[3]

Съхраняването на живата памет и традициите, на материалните и нематериалните обекти на културноисторическото наследство на града не е достатъчно, ако не се вписва в неговия цялостен облик и развитие. Историческото наследство, архитектурно-етнографското, монументалното изкуство, културните събития, градската среда като цяло определят уникалността на съвременните градове. Запазването и популяризирането на културното наследство в града създава неповторимата атмосфера, която привлича туристите. Всеки известен туристически град има своята запазена стара част, своята историческа зона, своята старинна улица, където историята и културата връщат посетителите назад към миналото. Там с факти, традиции, обичаи, а често и с атракции градът доказва откъде тръгват корените му и кои са били основателите му. Тези места са задължителна част от туристическите маршрути, между бизнеса и развлечението – още едно доказателство за силата на културното наследство.[4]

Кои от българските градове отговарят на тези условия и имат запазено културноисторическо наследство като необходим потенциал за развитие на културния туризъм? Кои са градовете, съхранили ценни паметници на културата с национално и световно значение въпреки урбанизацията и глобализацията и тяхното неизбежно влияние върху градската среда? Кои са градовете, в които културното наследство се популяризира чрез туристически маршрути, културни събития и автентични атракции? Как те са запазили и съхранили до днес легендите, фолклора, обичаите, характерни за региона?

Обект на масови посещения са Шипка, Старият Пловдив, Рилският манастир, Мелник, Боженци, Етъра, Несебър, Жеравна, Созопол, Банско, Бачковският манастир, Троянският манастир, Кръстова гора, Широка лъка, Преслав, Мадара, Самоков, Трявна, Котел, Арбанаси и др. Тяхното популяризиране в страната и зад граница залага на реални културни традиции, на образовани и квалифицирани специалисти и музейни работници, на инвестиции за развитие на рекламно-информационната среда. Факт е, че културно-историческото наследство у нас е силно концентрирано главно на територията на определени региони, където известните градове винаги са разполагали с реални шансове за професионално развитие на културния туризъм. От 1985 г. най-известният български спектакъл, свързан с конкретен туристически обект, е търновският *Звук и светлина*. Стотици хиляди посетители на Велико Търново са наблюдавали специалните ефекти. "Може ли днес някой да каже – сред милионите български и чуждестранни туристи, гледали „Звук и светлина", дали имиджовият или финансовият резултат от спектакъла е по-важен за налагането на Велико Търново като един от най-известните туристически градове на страната?"[5]

„Светът не само инвестира в променящия се туризъм, светът знае, че атракциите, спектаклите, фестивалите винаги привличат повече туристи, и съответно – повече

приходи“, каза още доц. Алексиева. Но за да се увеличават туристите, винаги е необходимо и нещо ново.

Регион Шумен винаги се е възприемал като своеобразна „люлка“ на българската държавност на Балканския полуостров. Градът е важен културен и духовен център на страната и през епохата на Българското национално възраждане. Той е един от просветните центрове на страната и символ на „европеизма“ по българските земи. Много архитектурни паметници придават облик на града. Въпреки богатото историческо минало регион Шумен не се споменава като сериозна туристическа дестинация, нито е изходна точка за туристически обиколки на страната, ограничено е присъствието на неорганизирани чужди туристи, въпреки близостта с Варна. А възможността за различни видове туризъм на територията на Шуменска област би генерирала икономически ползи за целия регион.

Наскоро във Велико Търново беше учредена Асоциация на градовете с културноисторическо наследство в България, но тепърва новата организация ще доказва, че инвестициите в култура са оправдани. А установяването на членство във Федерацията на туристическите градове ще доведе до директен контакт с представители на световни центрове на туристическата индустрия и като цяло ще допринесе значително за популяризирането на градовете ни като туристическа дестинация.

Културният туризъм привлича по-богатите и по-образованите туристи навсякъде по света. С инвестиции в културния туризъм държавата, общините и фирмите ще печелят повече и ще привличат по-платежоспособни клиенти.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 – Сграда в гр. Лион по време на фестивала
Обр. 2 – Улица в гр. Лион по време на фестивала
Обр. 3 – Метрото на гр. Лион по време на фестивала

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дойчинов, Г.** Модерният град и културноисторическото наследство. – В: *Модерният град и съхраняване на националната идентичност, Проект по тематичен приоритет „Културноисторическо наследство и национална идентичност”,* Конкурс за научно-изследователски проекти – 2008 на Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

[2] **Василева, С.** Пловдив. Културноисторическо наследство в риск. Информационни аспекти. – В: *Модерният град и съхраняване на националната идентичност, Проект по тематичен приоритет „Културноисторическо наследство и национална идентичност”,* Конкурс за научно-изследователски проекти – 2008 на Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

[3] **Врончева, С.** Модели и методически подход за опазване на символите на националната идентичност в условията на модерния град. – В: *Модерният град и съхраняване на националната идентичност, Проект по тематичен приоритет „Културноисторическо наследство и национална идентичност”,* Конкурс за научно-изследователски проекти – 2008 на Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

[4] **Булев, Т.** Анализ на критични ситуации и конфликтни места в София, Пловдив и Варна, – В: *Модерният град и съхраняване на националната идентичност, Проект по тематичен приоритет „Културноисторическо наследство и национална идентичност”,* Конкурс за научно-изследователски проекти – 2008 на Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

[5] **Алексиева, С.** Популяризиране на културното наследство в града (успешни български примери). – *Годишник на департамент „Антропология”, НБУ*, том 4, 2010.

CULTURAL TOURISM AND HISTORY. DEVELOPMENT OF TOWNS AS TOURIST CENTERS

Tsvetanka Boneva

Abstract

Bulgaria, with its geographical position, for centuries has been a cross point of different cultures, nations and traditions. The cultural heritage of our country is one of the major tourist resources, capable of attracting active tourists. Therefore tourism is developing in close connection with the cultural sites. The role of cultural tourism is leading in the sphere of tourist travels. In the modern world culturally oriented spare time is getting more and more significant. People's desire to get acquainted with the culture of other countries and nations is growing stronger and this generates considerable tourist flows to different states. Thus the culture of the state that is being visited turns into a product and tourism becomes a significant resource of revenues for the state and the cultural institutes.

Around the world the sights related to cultural and historical heritage – museums, towns rich in architectural, archaeological and historical artifacts are the most visited places. Towns, as points of cumulation of culture, architecture, and works of art have the advantage of developing the tourist market not only for foreign, but for Bulgarian tourists, too. Their role in cultural tourism is constantly increasing. The sites of the natural heritage should not be disregarded either – they are perspectives of forming an integral complex, comprising of historical and archaeological artifacts, as well as of natural sights. The concept of cultural heritage is being changed – its contents is expanded, as well as its territorial range. More and more heritage is perceived as a sustainable development factor, capable of improving the quality of life and welfare of the population, especially by means of cultural tourism mechanisms.

Nowadays towns have many functions – political, economical, scientific, educational, transport, informational, cultural, tourist. For the development of towns as tourist centers the functioning of an overall "cultural environment" is needed. The attractiveness and allurement of the region is a system of mechanisms of great significance for the development of towns' tourist potential. They include infrastructure, sights, customs, history of the town, its distinguishing features and culture.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

МУЗЕЯТ КАТО ДАР: ДОМЪТ НА ВЕРА НЕДКОВА В СОФИЯ

Вера Бонева

На 7 юли 1996 г. в София умира художничката Вера Недкова (родена на 16 ноември 1908 г. в Скопие). "От младини Вера Недкова беше крехка, а на старини стана почти безтелесна. И при все това, със смъртта й европейското относително тегло на България болезнено намаля" – бележи в мемориалното си есе, създадено по този повод, Петър Увалиев[1]. Думите на Увалиев черпят своята нравствена и социална оценъчност от факта, че Вера Недкова е формирана като творец в интелектуалната среда на Виенската академия, където учи живопис и реставрация в периода 1924 – 1930. В тях е визирано и обстоятелството, че от 1934 г., когато се завръща трайно в България, до края на дните си тя е натоварена с авторитета на една от най-респектиращите дами на българското изкуство[2]. Частица от този престиж се уповава на обстоятелството, че Вера Недкова не допуска компромиси с *творческото си кредо,* формулирано през 1993 г.: „За нас, художниците, изкуството е средство за възприемане на действителността, начин на мислене, поведението ни в живота. Затова е много важно да бъдем преди всичко верни на себе си.<…>В своята живопис се стремя да предам чувства, представи, запаметени от контакта с натурата. Да хвана интимната структура, ритъма на нещата, тяхната есенция. Да претворя действителността в един свой свят, който става сам за себе си и може би не се покрива с обективнатта истина.<…>Стремя се да не изобразявам нещата, а да виждам зад тях духовната им същност. Бих желала моите картини да свидетелстват за нещо изживяно чрез сърцето, а не да наподобяват неща, видени през очите."[3]

Следвайки с фанатично упорство повелите на цитираното верую, Вера Недкова не допуска компромиси нито с натюрела на творческите си занимания, нито с професионалните си обвързаности. Ангажираността й с *естетиката на модернизма* продуцира относително ниска представеност на платната ѝ в самостоятелни експозиции. В хронологическия обхват на почти седем десетилетия нейните картини са експонирани в седем самостоятелни изложби приживе (1933 – Виена, 1934 – София, 1939 и 1943 – София, 1973 и 1984 – София) и една посмъртно (2001 – София)[4]. Към тази равносметка трябва се добави и фактът, че от средата на 40-те до началото на 60-те години на XX век залите и информационните канали на официалното изкуство в България са плътно затворени за произведенията на Вера Недкова, тъй като авторката категорично отказва да пре(на)прави естетическите си възгледи и живописния си маниер по правилата на т. нар. социалистически реализъм. Приела по това време професионалната съдба на реставратор към Археологическия музей в София, в продължение на 16 години художничката зарежда ума и поддържа духа си в близко общение с най-високите образци на българското средновековно изкуство. Тук е любопитно да се отбележи, че през визирания период на доброволна (само)изолация от насилствено прикрепеното към постулатите на комунистическата идеология изкуство, творбите на Вера Недкова неизменно участват в международни биеналета и престижни експозиции в страни, разположени на запад от Желязната завеса. Така, дори и в най-разрушителните години на антибуржоазното действие и говорене в България тънката нишка на високите ценности и норми на (общо)европейската култура се поддържа жива. Макар и съществуваща в невидимата част на тогавашното общество на униформата и официозната показност, през втората половина на 60-те, 70-те и 80-те години на XX век тази нишка ще се превърне в

жилава основа на естественото „връщане“ на националното ни изкуство в пределите на европейското. И вече неслучайно през този период художничката Вера Недкова ще има свободата да показва творбите си и на българската публика, да участва пълноценно в творческото всекидневие на пъстроцветната си гилдия и да не крие майсторството си зад надживописване на средновековни фрески и икони[5].

През последните три десетилетия от жизнения си път Вера Недкова създава *виртуозни платна*, излъчващи топла емоция и интелектуална вглъбеност. От творбите лъха естетическо благовъзпитание. „Вера Недкова нито проповядва, нито се изповядва, нито се потулва, нито се разголва. Добрият тон се е превърнал от салонно поведение в художествено постижение. И колкото по-сложни бяха нейните образни хармонии, толкова по-натрапчива беше изисканата им заразителност. Достатъчно беше ние зрителите да разберем, че те са не тромав ямурлук, а булчинска коприна.“[6] Изкушена от енергията на цветовете, овладяла до съвършенство играта на светлината и сянката, Вера Недкова сътворява паралелни на текущото битие светове, населени с ефирни фигури и магически пейзажи, които не съблазняват окото с прекомерна детайлност или с пищна фактичност, но уверено възкачват духа по стълбището на проникновено (по)знание за човека, природата, Бога.

Всички, които познават лично Вера Недкова, са впечатлени от нейния *твърд характер, от непреклонния ѝ нрав, съчетан с пронизителна интелигентност*. „При нея нямаше по-женствени, плавни, тихи нюанси в преценката – споделя Ружа Маринска. – Винаги поразяваше с много ясна концепция не само за фактите от изкуството, но и за фактите от живота. До последния си ден тя следеше с невероятен интерес всичко, което става във всички области на живота. Имаше поразяваща преценка. Освен това имаше невероятна памет и беше безкрайно увлекателно да се слушат нейните разкази за миналите времена, с които ни приобщаваше към своя характер, към светогледа си.“[7] Разказите на художничката за „миналите времена“ ще да са били силно интригуващи, дори само поради обстоятелството, че тя е израснала и формирана като личност в чужбина, следвайки баща си Тодор Недков при неговите назначения на дипломатически постове в Скопие, Битоля, Солун, Женева, Виена и др. европейски градове. Владееща свободно основните европейски езици и имаща лични познанства с едни от най-влиятелните творци и интелектуалци от своето поколение, аристократката на българската живопис е изпитвала еднаква радост както от срещите и кореспонденциите с големите имена на европейската култура, така и от монашеското усамотение в Ивановските скални манастири, където през 50-те години на XX век реставрира фреските на този средновековен шедьовър.

Умилителен е разказът ѝ за откровението, с което я дарява потапянето всред природните и човешките богатства на *Родопите*. „Родопите, тази мека, достъпна планина не плаши човека, а го приютява. Единна и същевременно разнообразна, тя ме привлече с плавните си хармонични форми, със спокойния ритъм на тяхната връзка и редуване. В Родопите дори мощните масиви имат някаква мекота и приветливост. Много съм ходила из тях и търсила. Взела съм си безброй бележки, графични или акварелни скици, но, разбира се, само някои от тях имаха по-нататъшен живот и станаха картини. Не по-малко от пейзажите ме вълнуваха хората, които срещах. Всичко преживяно там е за мен незабравимо, но ще кажа само няколко неща. Особено, неочаквано преживяване беше една каракачанска сватба, на която попаднах заедно с няколко чужденци около [деня на] Света Петка. Впечатленията от нея и по-късно от други номади от Среднородопието родиха цикъла „Каракачани“, който, за голямо съжаление, загина заедно с други картини при бомбардировките [през 1944 г.]. Кърджали и неговият район, мозайките от Армира са второто ми голямо преживяване.

Третото е от [село] Беден, където живях сред вълшебството на родопските тъкани и се срещнах с необикновения усет на родопската жена към боите.“[8]

Не ще и съмнение, че за възпитаничката на Виенската художествена академия и интелектуалка от кръга на Кирил Цонев, Елиезер Алшех, Давид Перец, Бенчо Обрешков, вълнението от изисканото общуване с елита на Европа и България е съизмеримо с радостта от преоткриването творческия гений на неуките родопски жени, втъкали в пъстрите си халища тайнствата на миналото и магическата сила на любовта. Удивително *монолитна като личност и творец*, Вера Недкова е сред малобройната група личности, които придават цялостност на българския XX век, пренасяйки през десетилетията на политически обрати и социални сътресения кодовете на извисеното знание, на християнското благонравие и на творческата отдаденост[9]. Личности, които дори и след напускането на вещественя свят присъстват – деликатно и многосказателно, в невидимите мрежи на случващото се. „Мисля, че духове като нейния не си отиват – споделя Майя Праматарова. – Дали чрез други хора, дали чрез разговора ни за тях по някакъв начин продължават да ни позволяват да ходим с изправени гърбове, да преодоляваме собствения си негативизъм, да вярваме повече в себе си, да се обичаме повече, дори да сме крайни, когато вярваме, че нещо трябва да се случи.“[10]

С почти физическо усещане за ефирното присъствие на Вера Недкова е населен и апартаментът на ул. „11-и август“ № 2, който през ноември 2004 г. е отворен за посетители като мемориален музей на именитата художничка. Обектът е организиран и поддържан като *филиал на Националния музей на българското изобразително изкуство* (от 22 декември 2014 г. преобразуван в нова административна структура с временно име „Национален музеен комплекс“[11]). Престижната ни художествена институция придобива привилегията да управлява наследството на Вера Недкова по силата на завещанието на художничката, подготвено и заверено по надлежния ред година преди смъртта ѝ – 1995. Според този щедър дарителски акт наследеният от родителите ѝ апартамент в сърцето на София, ведно с обзавеждането, архива, библиотеката, колекцията от артефакти и собствените ѝ творби стават притежание на Националната художествена галерия. Волята на дарителката включва и изискване жилището да се отвори за посетители, като в него се експонират както творбите ѝ, така и материали, свидетелстващи за именитото ѝ семейство. В индиректен порядък художничката е споделяла, че очаква и след смъртта ѝ апартаментът на ул. „11-и август“ да съхрани статуса си на културен топос, в чиито предели си дават среща както ценители на нейното изкуство, така и по-широки групи интелектуалци, студенти, граждани.

Към настоящия момент *Музеят на Вера Недкова* е конструиран като галерийно пространство от три основни помещения, върху чиито стени са подредени няколко десетки живописни платна на авторката от различни периоди на дългата ѝ творческа съдба[12]. Частично е запазен работният кът с библиотеката и с регала за скици и работни картони. Подборката на картините е професионална и представя широка гама от присъщите на художничката сюжети, техники и изобразителни подходи. Относително необемното пространство не позволява експонирането на всичките 117 авторски картини, които през 1996 г. Националната художествена галерия е получила по силата на дарителския акт. Практически невъзможно е да бъдат обозрени дори и малка част от скиците, акварелните и пастелните рисунки (1282 бр.), регистрирали фазите на творческата дейност на художничката[13]. Част от тези рисунки представляват напълно самостойни, завършени творби, които подлежат на по-детайлна идентификация, на художествен анализ и на експониране – поне частично; а защо не и дигитално. За разлика от картините, рисунките на Вера Недкова не са инвентирани и се съхраняват в „насипен“ вид в оригиналния каталожен

регал, ползван приживе от художничката. За неекспонирани картини и други артефакти е създадено специално складово помещение (от бивш килер), в което творбите са подредени според действащите музейни правила.

По-слабо в Музея присъстват *предметите на бита*, типични за заможните градски семейства от средата на миналото столетие. Както личи от приемно-предавателната документация, сред тези предмети фигурират ценности с колекционерска стойност (включително и творби на други автори), които Вера Недкова през годините е закупувала, водена от естетически съображения или емоционални подтици, или е получавала в дар. Относително малък брой от тези предмети са налични в постоянната експозиция – основно в уютната битова част, подредена около камината в бившата приемна стая на жилището. Символично е и присъствието на иконите и другите произведения на църковното изкуство, които проникновената познавачка на средновековната ни живопис оставя в дар на българското общество (общо 57 бр.) и които са показани еднократно през 2003 г. във временна изложба в криптата на Храм паметник „Александър Невски“ в София[14]. Напълно невидима е и другата голяма страст на Вера Недкова – фотографията, до която аз лично се докоснах чрез няколкото нейни снимки, експонирани от Националния литературен музей в Европейската дигитална библиотека Europeana. От експозицията отсъства и информация за дейността на авторката като реставратор на икони и фрески и като консултант на част от значимите проекти за опазване и популяризиране на средновековното и възрожденското ни вещество и художествено наследство[15].

Силно проблематичен, по мое мнение, е начинът, по който се управлява *архивното наследство* на художничката. Както е известно, тя още приживе дарява архива на баща си – Тодор Недков, на Държавна агенция „Архиви“, където документите са обработени в отделен личен фонд под №1183К и към момента са достъпни за ползване от читатели и изследователи[16]. Съдбата на ръкописите и другите архивни материали, които самата Вера Недкова е създала и/или съхранила като свой личен архив, е малко по-различна. По сведение на уредничката Румяна Василева и архивистката Бойка Дзипалска многобройните оригинали се пазят в необработен вид в Музея, без да са идентифицирани и инвентирани[17]. Поради естеството на образованието и контактите на интелектуалката може да се предположи, че сред този корпус се крият материали, излезли изпод ръката на някои от влиятелните ѝ познати – българи и чужденци[18]. Не е без значение и разчитането на текстовете, отнасящи се до фамилната история на Вера Недкова, както и на евентуални нейни записки, свързани с пътуванията ѝ в страната и в Европа. Без да допускам, че е възможна злоупотреба с части от ръкописното богатство, което българското общество е наследило от художничката, считам, че идентификацията и регистрацията на всички налични в Музея документи, получени при откриване на наследството, са две спешни и крайно наложителни процедури. Този императив е валиден и за фотографиите, съхранени в апартамента на художничката, част от които имат не само информационна, но и художествена стойност.

Знайно е, че Вера Недкова е продавала картини на частни лица и е подарявала на приятели и познати. Поради неортодоксалния характер на платната ѝ, държавните галерии са правели единични откупки. По тази причина нейните творби са силно дисперсирани в частни колекции. Не е пренебрежимо малко присъствието на платната ѝ в европейските публични галерии и частни сбирки. Единичните появи на нейни картини на аукциони подсказват несекващ интерес към творчеството ѝ у ценители и професионалисти. Цените на картините ѝ са достойно високи и като правило, след като се появят на пазара на културните ценности, те относително бързо сменят собственика си. Правилото обаче е, че в тези случаи творбите се придвижват от една частна сбирка към друга частна сбирка и по-

широката публика е лишена дори и от знанието за съществуването на тези произведения на изкуството. При описаната ситуация, сред функциите на Музея на Вера Недкова би трябвало да се положи и дейността по акумулиране и систематизиране на сведения за присъствието на нейни платна и графики в недържавни колекции, като се стимулират техните собственици да показват някои от произведенията на именитата модернистка във временни изложби, организирани от Националната художествена галерия или от Фондация „Вера Недкова“.

Практически символични са инициативите за популяризиране Музея на Вера Недкова чрез типични за културната комуникация печатни форми – каталози, дипляни, албуми с творби, картички, сувенири. Обектът на Националната художествена галерия отсъства от интернет пространството като самостоятелен културен топос. Символична е представеността на ключовите творби на авторката в онлайн галериите[19]. Този системен дефицит е компенсиран частично от относително широкото отразяване на събитията, свързани с участието на творбите ѝ в изложби след смъртта ѝ през 1996 г. Макар и краткословна, журналистическата информация за откриването на Музея през 2004 г. и за някои от малкото събития, организирани там през отминалото десетилетие, също уплътнява дигиталния текст с име „Вера Недкова“[20]. Включеността на творбите ѝ в някои изложби и прилежащите им каталози запълва част от празнотите на съвременното (не)знание за модернистката[21].

Магнетичната творческа фигура на проникновената интелектуалка е заела своето място в културната история на българския и европейския XX век. Леко дистанцираното, но ненадменно и силно позитивно личностно присъствие на художничката, реставраторката, фотографката, сладкодумната събеседничка Вера Недкова е трайно вписано в най-подбраните кръгове на софийския елит от момента на завръщането ѝ в София през 1934 г. до деня на смъртта ѝ през 1996. Както приживе, така и след преселването си в света на нетленното аристократката на българската живопис не е преставала да бъде обект на оценка от художествената критика, на академични и журналистически писания, на документални филми[22], радиопредавания, експозиционни инициативи. Макар и в по-малка степен от други представители на своето съсловие, около нея също се вият любопитни градски легенди, шушукащи за несбъднати любови и невидими самопожертвования за опазване живота и честта на буржоазното семейство в първите години на комунистическия режим. Във всички изброени пластове на писането, мисленето и говоренето за енигматичната дама се забелязва осезаема почит пред нейната респектираща с целостта и начетеността си личност. Личи и подчертана воля за по-отчетливо присъствие на ценностите, които ни е завещала, в пространството на съвременните културни общувания. Тази воля, несъмнено, съвпада с волята на щедрата дарителка, която сама е посочила и институцията, отговорна за опазването и популяризирането на вещественото, художественото и документалното ѝ наследство – *Музея „Вера Недкова“,* и неговия престижен принципал – Националната художествена галерия.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Увалиев, П.** Вера Недкова. – *Алманах Света гора*, кн. 7 (2006), с. 393. Вж. и: **Райчева, Л.** Вера Недкова – живот легенда. – *Литературен вестник,* бр. 27, юли 1996, с. 6.

[2] **Карлуковска, С.** Аристократката Вера Недкова (1908 – 1996). – *Ек* (2001), кн. 4, 4–8.

[3] **Недкова, В.** Проникване в духовната същност. Интервю. – *Литературен форум*, бр. 49 от декември 1993, с. 3.

[4] **Джидров, Д.** *Вера Недкова. Албум*. София, 1965; **Недкова, В.** *Ретроспективна изложба. Каталог.* Текст С. Карлуковска. София, 2001; **Недкова, В**. *Юбилейна изложба. Май-юни 1984. Изложбена галерия „Шипка“ 6. Десет избрани живописни творби. [Каталог]*. София, 1984; **Недкова, В.** *Юбилейна изложба. Каталог.* Текст Д. Аврамов. София, 1973; **Руенов, Р.** Вера Недкова – изкуство, съзнало себе си. – *Демокрация*, бр. 132, 8 юни 2001, 16–17; Загадката Вера Недкова. – *Капитал*, 12 май 2001 // *www.capital.bg*

[5] **Аврамов, Д.** Изкуството на Вера Недкова. – *Проблеми на изкуството*, 1974, кн. 1, 23–41.

[6] **Увалиев, П.** Вера Недкова, с. 393.

[7] **Попова, М.** Вера Недкова. Интервюта с Ружа Маринска и Майа Праматарова. – *Литернет,* 8 март 2005. // *http:///liternet.bg*

[8] Проникване в духовната същност. Интервю с Вера Недкова. – *Литературен форум*, бр. 49 от декември 1993.

[9] **Петкова, Св.** Изкуството на Вера Недкова – класично и модерно. – *Култура*, бр. 19 от 18 май 2001, с. 3.

[10] **Попова, М.** Цит съч.

[11] Обратите в именуването и в статуса на тази престижна институция не успяха (все още) да отстранят от масова употреба името, с което тя е известна в обществото – *Национална художествена галерия*. Това име присъства и на официалния сайт на музея. По тази причина тук го употребявам като пълноценен синоним на официалните наименования на галерията. Вж. *www.nationalartgallerybg.org*

[12] Личните впечатления, споделени тук, както и част от сведенията за обекта, са резултат от посещението ми в Музея на 20 януари 2015 г. и разговора с уредник Румяна Василева. Информацията за статуса на архивната и фотографската сбирка получих при срещата си с архивистката Бойка Дзипалска, проведена в Националната художествена галерия на 27 януари 2015 г. В телефонен разговор на 26 януари 2015 г. завеждащият отдел „Ново българско изкуство“ доц. Благовеста Иванова ми поясни методиката, по която произведенията на изкуството от наследството на Вера Недкова са инвентирани в основния фонд на Националната художествена галерия.

[13] **Мутафчиева, И.** Вера Недкова (1908 – 1996). – *Култура,* бр. 24 от 22 юни 2001. Текстът е достъпен и в Интернет: www.kultura.bg

[14] **Генова, Е.** Икони от колекцията на Вера Недкова. – *Паметници. Реставрация. Музеи.* 2003, бр. 1, с. 65.

[15] **Недкова, В.** *Тематичен блок за художничката в алманах за изкуство Et cetera.* Съдържа писма и спомени от Вера Недкова и аналитични текстове от И. Генова, А. Даниел, И. Добчев. София, 1994, 44–83; **Деянова, Л.** Където живописта е още живопис. Интервю с Вера Недкова. – *Култура*, бр. 33 от 16 август 1996.

[16] Държавна агенция „Архиви“. – *www.archives.government.bg*

[17] Казусът „Архив на Вера Недкова“ поражда необходимостта от някои допълнителни съждения относно възможния начин за организирането на този документален корпус, който по силата на *Закона за националния архивен фонд (2007)* би трябвало да бъде обработен и управляван по правилата от институцията, която го е приела от дарителката (чл. 33, ал. 8, т. 2). Дали ще бъде описан като част от Научния архив на галерията, или като колекцията в основен фонд – решението за това принадлежи на Фондовата комисия към НХГ. Макар и непринадлежащи към основните типове материали, подлежащи на обработка, пазене и експониране от художествените галерии, подобен тип сбирки са важни с оглед строго съблюдаване волята на дарителите и спазване на един от основните музейни принципи – колекционния. Вж. и: *Наредба № Н-3* от 26.01.2012 г. за създаването, съдържанието, поддържането, съхраняването и използването на Националния документален архив на Националния институт за недвижимото културно наследство и научния архив на музеите. Издадена от министъра на културата. – *Държавен вестник*, 11 от 7 февруари 2012.

[18] **Недкова, В.** Личности отблизо. Предаване на Българското национално радио, излъчено на 23 февруари 2010 г. по Радио „Христо Ботев“. – *http://bnr.bg*

[19] Сред малкото дигитални галерии, в които присъстват творби на Вера Недкова, се открояват порталите на Варненската художествена галерия и на общоевропейската дигитална библиотека Europeana. Вж.: varnacityartgallery.com и *www.europeana.eu*

[20] Най-после изпълниха волята на Вера Недкова. – *Монитор*, 27 ноември 2004. – www.monitor.bg; **Димитрова, Г.** Домът на Вера Недкова се превърна в музей. – *Новинар*, 8 ноември 2004. – *novinar.bg*

[21] **Присъствия/Отсъствия.** *Художнички и архитектки в модерното изкуство на България. Каталог на изложба, организирана от Софийската градска художествена галерия и Националната художествена галерия, ноември 2006.* София, 2006, 50–51.

[22] *Автопортрет с маска. Документален филм за Вера Недкова. (25 мин.).* Сценарий Юрий Дачев, режисьор Атанас Киряков, оператор Димитър Матов. – http://bnt.bg

THE MUSEUM AS A GIFT: THE HOME OF VERA NEDKOVA IN SOFIA

Vera Boneva

Abstract

Vera Nedkova(1908-1996) is a Bulgarian artist – a graduate of the Academy of art in Vienna. Until 1934 she lived in various European cities (Bitola, Thessaloniki, Budapest, Bern) thanks to the job of her father – the diplomat TodorNedkov. After her return in Sofia she joined to the Association of the New Artists and became one of the most eminent figures of the Bulgarian Modernisn. During the period between 1946 and 1961 she worked as a restorer in the National Archeological Museum in Sofia. Due tothe her bourgeois origin, in the first two socialist decades the canvases of Vera Nedkova are not displayed at the public exhibitions. In the early 60s political prejudices towards her fell away and she was given the opportunity to work and communicate with the colleagues without any restrictions. She held solo exhibitions in Sofia in 1973 and 1984 and participate in many joint exhibitions in the country and abroad. At the end of her life she donate her apartment, archive, library, collection of artifacts, and her works of art to the National Art Gallery in Sofia.

A neat memorial museum, dedicated to Vera Nedkova,was opened in 2004 in her ex-apartment, located in the heart of Sofia close to the cathedral “St Alexander Nevski”. Several tens of her masterpieces are presented in three rooms. Some pieces of authentic furniture keep the memory of the master’s atelier. Drawings, handwritten letters, personal notes and other evidences of the artist’s live and work save the trial drown by Vera Nedkova in the Bulgarian and European 20th century. The museum has a strong aesthetic and ethical radiation and could be converted into an more vibrant topic to our artistic and intellectual life.

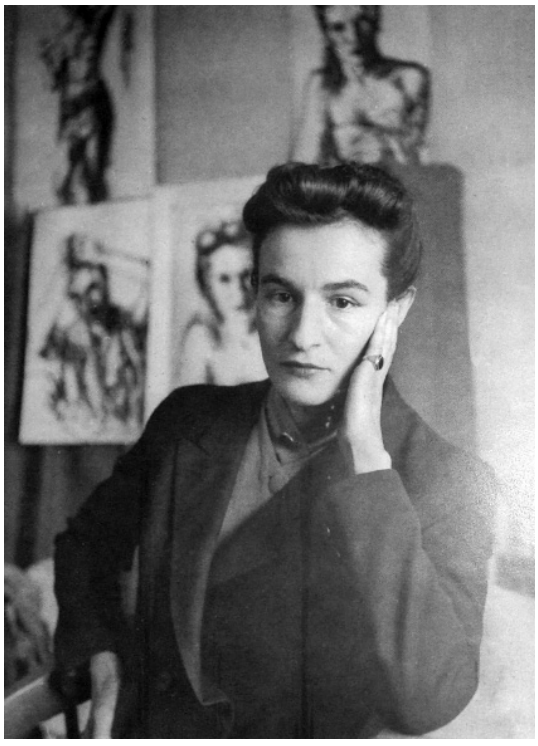

Обр. 1

БЪЛГАРСКИ ТОПОСИ В УНГАРИЯ – ПРОЕКТ ЗА ТУРИСТИЧЕСКИ МАРШРУТ

Венета Янкова

В продължение на столетия българските трудови мигранти (гурбетчии) кръстосват пътищата на Европа, облагородяват земята и спомагат за срещите на европейците с балканската култура. Български градинари се установяват в Унгария в продължение на векове, въвеждайки нова земеделска култура, която оказва силно благоприятно въздействие върху местното селско стопанство[1]. Според обобщение в едно от последните проучвания в тази насока: „... дейността на българските градинари почти непрекъснато присъства в общественото съзнание и се е превърнала в един вид белег за идентичност на градинарите в Сентеш.”[2].

През 1914 г. е основано Дружество на българите в Унгария, което съществува до днес. Родолюбивата дейност на неговите членове, убедеността в изключителното значение на образованието и на родния език за съхраняване на българското самосъзнание сред живеещите в Унгария градинари, както и близкото им взаимодействие с българската легация и с унгарската държава през 1918 г. поставя началото на българско училище. С дарение на 445 български семейства през 1953 г. се събират средства за строеж на собствено читалище – това е Българският културен дом в Будапеща. С годините той се утвърждава като важно средище на културно-обществения живот, пространство на общуване и поддържане на българщината. По инициатива на Дружеството на българите в Унгария и на българската легация в Будапеща на ул. „Вагохид” в IX район на столицата е изграден (1931 г.) и осветен (1932 г.) православен храм „Св. св. Кирил и Методий”. По този начин постепенно се изграждат български места в унгарското градско пространство[3]. Те са резултат от самоотверженото трудолюбие и инициативността на гурбетчиите, както и от заслуженото признание на унгарското общество и унгарската държава.

И макар Унгария и Будапеща да са предпочитани туристически дестинации, все още вън от полезрението на българските туроператори са българските топоси на унгарска територия. Непосредственият опит потвърждава, че те съдържат богат познавателен потенциал и ценна информация за важни моменти от дейността на българите зад граница. Те са израз на родолюбивото послание на нашите сънародници, които успешно са се адаптирали в различна културна среда и са съхранили своята българска идентичност. Ето защо те заслужават не само нашето уважение, но и съответната популяризация. Наред с това тези места притежават и необходимия ресурс, който ги прави подходящи за включването им сред продуктите на туристическата индустрия.

Този текст има за цел да предложи кратка историческа информация за някои обекти, свързани с българско гурбетчийско присъствие на унгарска земя. Сведенията за това са разпръснати из различни източници, необходимо е тяхното разширяване и систематизиране. Някои от тях са по-цялостни, а други – фрагментарни. Част от тях са свидетелства за личности и събития, които са оставили важни следи в съзнанието на следващите поколения. Други доказват важността на примера на предците за днешните българи в Унгария и превръщането му в своеобразна митография. Новоизградените паметници, паметните плочи и новосъздадените празници са красноречиво доказателство за трайно вписване на образа на българския градинар в колективната памет на българите в Унгария[4].

Главното послание на този текст е да постави продуктивно начало за събиране и за систематизиране на необходимата историческа информация, която може да послужи като основа за изграждането на бъдещ туристически маршрут „по българските места в Унгария". Естествената ограниченост на изходните данни изисква по-нататъшно продължение на проучването.

А. Будапеща и околностите

Жилищни сгради на българските търговци братя Христо и Кирил Накови (XVIII – XIX). Двамата са търговци на добитък и земеделци. През 1779 г. Хр. Наков основава и подпомага финансово първото земеделско училище в Унгария за даровити деца. През 1799 г. в имението на Христо Наков в местността Сигет е открито известното съкровище от Нагисентмиклош, днес съхранявано в Музея за история на културата във Виена с надпис: „Българско нагисентмиклошко съкровище"[5]. „Една от къщите на братя Накови е в Пеща, на площад „Рузвелт", където е „Грешхам палота". Навремето тази сграда е била най-импозантната постройка в класически стил в Пеща. Другата им къща, също в класически стил, е запазена и днес: тя е на ъгъла на ул. „Ваци" на площад „Крищоф", който носи името на Христо Наков."[6].

"До създаването на Дружеството на българите в Унгария (1914 г.) *пазарът в Будапеща до моста "Ференц Йожеф"* (дн. "Сабадшаг"), в централните хали на площад "Вамхаз" ("Митница") е бил масовото средище на българите. В началото на XX в. българските търговци живеят до този пазар и жилището на един от тях е предоставено като помещение за нуждите на дружеството, за параклис и училищна стая."[7].

Жилището на Лазар Иванов (1859 – 1936), пръв председател на Дружеството на българите в Унгария (1914), се е намирало в X район на столицата, на ул. "Роман" № 2, а от 1910 г. – на ул. „Ференц Кьорут" № 44. Лазар Иванов има син Никола, лекар. „Името му, изписано „Иванофф Миклош", и до днес може да се види във входа на сградата на ул. „Ференц Кьорут" № 44.[8]

Магазини на български търговци се помещават в съществуващи и днес сгради в центъра на Будапеща. Такава е например семенарницата (магазин за семена) "Българска градина" на Н.(икола) Бонев – на площад "Калвин" № 6 в Будапеща.

Българско училище. Открито е с решение на Будапещенския столичен съвет от 4.12.1917 г. в сградата на Общинското занаятчийско училище на ул. „Льоняи" № 4 в IX район. Най-продължително време, включително и през Втората световна война (от учебната 1940/41 до 23 март 1955 г.) училището се помещава на ул. "Йожеф" № 20 в VIII район[9]. На 18 окт. 1992 г. до църковния двор е положен основен камък за нова сграда на Българското училище, което остава неосъществен до момента проект. Училището е закрито през 2011 г. Днес на ул. „Байза" № 44 се намират Българското училище за роден език и Българската детска градина. Паметни плочи са поставени на местата, където преди се е помещавало Българското училище: ул. „Льоняи" № 4; ул. "Йожеф" № 20 в VIII район.

Църква на площад "Петьофи" (Petőfi tér 2). В двора на църквата има надгробни паметници на български търговци от XVIII в. През 1942 г. Н. Ничев пише: „Недалеч от северния вход на църквата ще се натъкнете на паметна плоча със следния надпис, написан на чист български език с български букви: „Алекси хаджи Николович, българин от Разлога, Македония, на 53 години, умрял на 23 март 1802 година"[10].

Българска църква. Построена през 1931 г. до бившия пазар за добитък на улица

“Вагохид” (“Кланица”). През 2000 г. с дарения и с помощта на унгарската държава към църквата е построен параклис “Св. Трифон”.

Български културен дом. Построен през 1957 г. срещу Българската църква.

Зугло (днес XIV район на Будапеща). *Паметна плоча* на ул. “Болгаркертес” / Български градинар” № 25. След 90-те години при преименуването на улиците пет улици в района получават названия, свързани с дейността на българските градинари: “Болгаркертес”/”Български градинар”; “Болгаркерек”/”Българско колело”; “Патлиджан”/”Патладжан”; “Балкан”; “Сервиан” – название на вид пипер. П. Чангова допуска, че този пипер е селекция на банатските българи, тъй като на техния език „сервиян“ означава „градинар“[11].

Зугло. *Паметник на българските градинари*, тържествено открит през март 2014 година. Той е разположен на площад „Бошняк”. Мястото играе важна роля в живота на българското градинарство в Унгария, тъй като до началото на 90-те години тук се намира пазарът на едро, където се пласира продукцията от българските градини в околността.

През 2013 г. по инициатива на Българското републиканско самоуправление и на българите в Зугло в XIV район на Будапеща започва подготовка по изграждане на Паметник на българските градинари. Изготвянето му е възложено на скулптора Огнян Кожухаров. Паметникът изобразява тричленно градинарско семейство, почиващо си край традиционна българска чешма. Изборът на тази композиция символизира усядането на българските гурбетчии в Унгария.

Халастелек – градче на остров Чепел до Будапеща. Наричано “малкото Поликраище” заради уседналата тук компактна група българи от с. Поликраище, Великотърновско. Тук е изграден *паметник “Българско колело”* (“дулап” – водоподемно устройство).

Сентендре – градче до Будапеща. В махалата “Св. Никола”, или “Чипровачката”, или “Николаевската” е изградена източноправославна църква, най-ранните данни за която са от 1731 г. Оригиналната мебелировка на Чипровачката църква е пренесена в Югославия след Първата световна война. Днес тя е позната под името “Св. св. Петър и Павел” и е католическа.[12]

Б. Други градове в Унгария

Мишколц. През април 1924 г. тук е открито българско училище като филиал на будапещенското[13]. Съществувала е и българска църква (1924 г.)[14]. Днес са поставени три паметни плочи: на училището в квартал „Българска земя”; на сградата, където е живял художникът с български произход Миклош Маджаров (1929 – 1997) и на сградата, където се е помещавало българското училище с параклис (1929 – 1945).

Фелшожолца – недалеко от град Мишколц. На 22 октомври 2005 г. в парка на замъка Барцаи е открит Паметник на българските градинари, който е резултат от усилията на местното българско самоуправление и дарители[15]. На фронталната страна на паметника на български език са изписани думите на Лазар Иванов – първи председател на Дружеството на българите в Унгария: *Бъдещето може да се гради не само с мотика, но и с вяра в бога и с отворени очи.*

Всяка година в късната есен българи от цяла Унгария и техните унгарски приятели се събират в малкото градче Фелшожолца, за да поднесат цветя на новопостроения Паметник на градинаря. По думите на д-р Данчо Мусев, председател на Българското републиканско

самоуправление в Унгария: „На тържество за Димитровден на 22 октомври 2005 г. в парка на замъка Барцаи бе открит паметник на българските градинари, който пази паметта на българите, дали своя голям принос за развитието на унгарската земеделска култура. Издигането на паметника е резултат от усилията на местното българско самоуправление, което успя да привлече много институции, спонсори и дарители за реализиране на благородната цел. След тригодишен труд успешно бе издигнат първият паметник на българските градинари в Централна Европа."[16]. Денят на празника – Димитровден, наричан още „Ден на делбата" – възпроизвежда сезонния календар на мигрантите градинари, приключването на работния период, разплащането с работниците и завръщането за зимата в България. Избраното място също не е случайно и е свързано с историята на градинарството в района: през 20-те години на XX век последната собственичка на замъка Барцаи първа дава възможност на български градинари да приложат в нейните земи неизвестното дотогава в Унгария поливно зеленчукопроизводство. Паметникът на българския градинар е изработен от врачански мрамор, а каменният грифон, замислен от архитекта Михай Рудолф и осъществен от скулпторката Жофия Балог, „е символ на общите древни корени на българския и унгарския народ"[17].

Печ. През 1933 г. е учредена църковната община „Св. Иван Рилски", получила безвъзмездно апартамент на ул. „Фиуме" № 33 (дн. „Петьофи" № 61), където устройва действащ и днес параклис[18]. През 1933 г. е открито неделно училище, а през учебната 1954/1955 година – и българско училище като филиал на будапещенското[19].

Капошвар. „Болгар телеп" (Българска махала) в местността Топонар[20].

Вац. Българска църква и отделно гробище, в което са погребани български търговци от XVIII – XIX в.. Надписите върху някои от надгробните кръстове са на кирилица[21].

Дебрецен. Улица "Шумен".

Залавар. Тук, до руините на старата крепост на князете Прибина и Коцел, е издигнат паметник на славянските първоучители св. св. Кирил и Методий. Град Залавар е свързан и с Великоморавската мисия на светите братя, той е забележителен с пребиваването на св. Методий като папски легат и архиепископ на Панония и Велика Моравия със седалище в Мозабург (дн. Залавар). По дългогодишна традиция възпитаниците на Средното училище „Св. св. Кирил и Методий" в града всяка година на 24 май изнасят пред паметника литературно-музикална програма, като изпълняват химна „Върви, народе възродени..." на български и на унгарски език.

Към "легендарната топография" на българите в Унгария би трябвало да се отнесат **16-те български военни гробища**[22].

Електронни ресурси за българската общност в Унгария

http://www.bolgarok.hu
www.bolgaregyesulet.hu
www.jantra.org
www.malkoteatro.hu
http://www.bolgarforum.hu
www.nemzetisegek.hu
www.eurofolk.com/tv
http://www.radio.hu/index.php?rovat_id=110
http://stats.freesys.hu/bolgarok.hu/www/2008/

http://roadsixsax.freeweb.hu/index.html
http://www.hirado.hu/cikk.php?id=187960
http://www.bulgariapesten.extra.hu
www.ebko.hu
http://www.TAKAETAM.com/links.htm
http://www.reverbnation.com/meszecsinka
http://Myspace.com/meszecsinka
https://www.facebook.com/pages/Magyarorsz%C3%A1gi-Bolg%C3%A1rok-Egyes%C3%BClete/667383539945020?fref=ts
http://www.lyaskovets.net/tm_articles/d1_tm3_articles_04_gardeners.html
http://budapest.orthodoxia.org/#

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Църква на площад "Петьофи" (Petőfi tér 2). Интериор.
2. Сентендре – църквата "Св. св. Петър и Павел". Интериор.
3. Българската църква в Будапеща (1931 г.).
4. Българската църква в Будапеща днес.
5. Семенарница "Българска градина" на Н. Бонев – площад "Калвин" № 6 в Будапеща.
6. Централни хали на площад "Вамхаз" ("Митница") в Будапеща.
7. Сграда на ул. „Байза" № 44 в Будапеща.
8. Съвременни български образователни институции на ул. „Байза" № 44 в Будапеща.
9. Български културен дом в Будапеща – учредители на Дружеството на българите в Унгария (1914 г.).
10. Паметна плоча на Българското училище в Мишколц.
11. Халастелек – паметник „Българско колело".
12. Зугло – Паметник на българските градинари.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Vargya, G**. A bolgár kértek és a Magyar konyhakultúra. – *Bolgár tanulmányok*. I. Hajdú – Bihar megyei múzeumok közleményei. 26 szám (1974), Debrecen, 29–43; **Мод, Л.** Данни за житейския път на едно българско градинарско семейство от Сегвар. – *Хемус*, 63 (2012/1), 19–21; **Чангова-Менхарт, П**. *Под слънцето на Унгария. Очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720 – 1980)*. С., 1989; **Симеонова-Харгитаине, Р**. *Градинарската култура и дейност на българските градинари в Унгария*. Будапеща, 2004.

[2] **Мод, Л.** Българският корен. – *Хемус*, 63 (2012/1), с. 23.

[3] **Янкова, В**. Градът в колективната памет на българските градинари в Унгария. – В: *Езиците на културата*. Том II. Сборник материали от конференция *Езиците на културата*, проведена на 29 – 30.10.2011 г. в чест на 80-годишнината на проф. дфн Надежда Драгова и 35 години ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград, 2012, 168–181.

[4] **Янкова, В**. *Българите в Унгария: културна памет и наследство*. Будапеща, 2014.

[5] **Чангова, П.** Български търговци в Пеща през XVIII – XIX век. – *Хемус*, 3-4 (1993), с. 13.

[6] Пак там, 13–15.

[7] **Дончев, Т**. *Българи от ново време. Студии и есета*. С., 2000, 68–69.

[8] **Чангова, П**. Лазар Иванов (1859 – 1936). – *Хемус*, 1 (1992), с. 25.

[9] **Гюров, Ал.** Българското училище в Будапеща – 80 години обновление и традиция. – *Хемус*, 2

(1998), 30–34.

[10] **Ничев, Н.** Български паметници от XVIII в. в Будапеща. – *Зора*, 6938 (1942); *Lexikon L – Z*. Budapest. Akademiai Kiadó, 1993, 81–82.

[11] **Гюров, Ал**. *Единадесетвековно българско присъствие в Унгария*. Будапеща. Българско републиканско самоуправление. 2001, с. 143; **Чангова-Менхарт, П**. *Под слънцето,* с. 24.

[12] **Кирай, П.** Българи в Сентендре. – *Хемус*, 3-4 (1992), с. 23; **Király P.** Die Čiprovecer in Ungarn. – *Studia Slavica Hungarica*. Budapest. 47/ 1-2 (2002), 1–23.

[13] **Гюров, Ал.** Българското училище, с. 32.

[14] **Гюров Ал.** Обществено, духовно и религиозно самоустройство на българите в Унгария. – *Хемус*, 2 (1999), 11–18.

[15] **Rémiás, T**. *Tündérkertek a Sajó mentén*. A felsőzsolcai bolgárkertészek történetéből. Miskolc, 2010, p. 5.

[16] Пак там, p. 5.

[17] Пак там, p. 105.

[18] **Гюров Ал.** Обществено, духовно и религиозно самоустройство, 11–18.

[19] **Гюров, Ал.** Българското училище, с. 33.

[20] **Чангова-Менхарт, П**. *Под слънцето*,

[21] **Чангова-Менхарт, П**. *Под слънцето,* с. 30; **Чангова, П.** Български търговци, с. 14.

[22] **Гюров, Ал**. *Наследство на столетията. Следите на българите в унгарските земи*. С., 2003; *Барутна пролет*. С., 2005.

BULGARIAN TOPOI IN HUNGARY – A PROJECT FOR TOURIST ROUTE

Veneta Yankova

Abstract

The article offers a brief historical information about some objects related to Bulgarian gardeners in Hungary. It is a preliminary attempt to collect and systematize the information which can serve as a basis for developing tourist route “in Bulgarian locations in Hungary.”

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

ОБЩОНАРОДНИЯТ КОМИТЕТ ЗА РАЗВИТИЕ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО И КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ

Анка Игнатова, Лора Дончева

Културно-историческото наследство и природната красота на гр. Велико Търново открай време привличат интереса на българските и чуждестранните туристи. Дейностите по разкриването, опазването и популяризирането на културните ценности са зависими от държавната политика в тази област. Тоталитарната социалистическа държава, просъществувала повече от четири десетилетия, щедро финансира провеждането на археологически разкопки, консервацията и реставрацията на обекти от различни исторически периоди, отделя средства за развитието на българската наука и култура, като същевременно ги подчинява на своята идеологическа доктрина.

Емблематична в това отношение е дейността на просъществувалия цели две десетилетия Общонароден комитет за развитие на Велико Търново (1965–1986 г.), който организира, направлява и координира усилията на учени, специалисти и на цялата общественост за разкриването, проучването и възстановяването на културните ценности на града и развитието му като исторически, културен и туристически център. Самият Комитет успява да популяризира в значителна степен извършеното от него чрез своя печатен орган – в. „Велико Търново", и сборника „Велико Търново – град исторически, културен и туристически"[1]. Досега обаче дейността му не е била предмет на изследователски интерес. Една от възможните причини е фактът, че основната част от неговия архивен фонд, намираща се в Централния държавен архив – София, все още не е научно-технически обработена, поради което, съгласно архивното ни законодателство, достъпът до нея е ограничен. Другата част от архивния фонд може да бъде използвана от всеки заинтересован в читалнята на Държавен архив – Велико Търново, още от 1987 г.[2] Тя включва предоставените от секретаря на Общонародния комитет предимно копия на протоколи от заседания на Комитета и на неговото Изпълнително бюро, както и на Оперативната група, в по-голямата си част без приложения. Наличните отчети, доклади и други документи само в отделни случаи представляват оригинали. Въпреки непълнотите достъпната част от архивния фонд на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново, както и публикуваните в неговия печатен орган материали и посоченият по-горе сборник, дават възможност да бъде представена сравнително пълно цялостната многостранна дейност на фондообразувателя. В настоящия доклад се очертават основните направления в работата на Комитета и резултатите от нея, като се прави опит да бъде преосмислена от дистанцията на времето политиката на тоталитарната държава за привличането на допълнителни обществени средства и работна сила при решаването на един толкова важен по своята същност повече държавен, отколкото обществен проект.

Предприетата от края на двайсетте години на XX в. от Министерството на народното просвещение инициатива за обявяване на най-забележителните недвижими старини за национално богатство продължава и след 9 септември 1944 г. С Постановление № 506 на Министерския съвет от 27 декември 1955 г. най-старите части на Велико Търново – Момина крепост, Царевец и Трапезица, са обявени за исторически резерват от национално значение, а зоната, обхващаща кварталите „Асенов", „Трудов фронт", (вкл. „Френкхисар"), „Г. Кирков" и старинната част от кварталите „Д. Благоев" и „В. Коларов" с граница до Паметника на обесените революционери във възрожденската част на града,

която е наситена с много паметници на културата от национално и местно значение, се поставя под специален режим. По правило в нея не се допуска изменение на старата улична регулация, а строителството на нови сгради се разрешава при условие, „че са в духа на Стария град и запазват неговия силует и уличната мрежа". Към тази зона, определена в нормативния документ като втора, се причислява и територията на близкото с. Арбанаси, заедно с паметниците на културата в него. За новите квартали, които формират третата зона на града, е в сила Законът за плановото изграждане на населените места[3].

Постановлението предвижда също така: изработването на етапен план за укрепване на паметниците на културата в града; увеличаване на щата на Окръжния музей с трима екскурзоводи; написване и отпечатване на монографии, очерци, пътеводители, дипляни, картички и други материали за културното наследство в старопрестолния град и околностите му, с което се цели по-широкото популяризиране на града; откриване на филиал на Археологическия музей – София до края на 1962 г. В документа намират място и важни, проблемни за Велико Търново въпроси като изготвяне и утвърждаване на градоустройствен план, внасяне на предложение във връзка с водоснабдяването на града, изготвяне на необходимата документация за строеж на представителен хотел и др.[4] Постановлението съдейства за запазването от разрушаване на редица старинни сгради в старопрестолния град, което изрично е поставено като изискване в последвалото го Разпореждане № 703 на Министерския съвет от 27 юни 1957 г. относно утвърждаването на общия градоустройствен план[5].

Близо десетилетие по-късно се отчита, че работата не е доведена докрай и за целта местното общинско и партийно ръководство издигат идеята за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. Тази идея е споделена с тогавашния партиен и държавен глава Тодор Живков, който заявява, че подобна задача не може да се реши само с местни сили, и предлага да се създаде общонароден комитет. Това е в унисон с налаганата все по-често през следващите години от партийната пропаганда теза за разширяването на общественото начало в управлението на социалистическата държава чрез въвличането на населението в решаването на стоящите пред нея и обществото проблеми[6]

На 19 септември 1965 г. в Дома на народната армия във Велико Търново се провежда съвместна сесия на Градския общински народен съвет и Окръжния народен съвет, с участието на Комитета за изкуство и култура. Сред присъстващите 117 съветници и 687 граждани са видни държавни и партийни ръководители, начело с първия секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия (ЦК на БКП) и председател на Министерския съвет Тодор Живков, армейски генерал Добри Джуров, патриарх Кирил, писателите Димитър Талев, Емилиян Станев, Георги Караславов, поетът Георги Джагаров, акад. Димитър Косев, акад. Кръстю Миятев и др.[7] На сесията е избран Общонароден комитет, който има за цел да „координира, направлява и ръководи по-нататъшната работа за развитието на Велико Търново като уникален исторически, културен и туристически град в Народна република България"[8]. Той трябва да бъде обществената опора за осъществяване на призива, издигнат в изказването на първия партиен и държавен ръководител пред участниците в сесията: „Наш национален дълг е да запазим самобитния облик на древния град, да разкрием напълно и възстановим неговите паметници"[9].

66-членният състав на новоучредения комитет включва най-видните български археолози, архитекти, историци, писатели, културни и обществени дейци, както и представители на министерства и институции. За негов председател е избран академик

Тодор Павлов в качеството на „почетен представител на БАН”[10], а по-късно с тази чест е удостоен Тодор Живков. Съгласно решението на сесията Комитетът се задължава „съгласувано с Министерския съвет да изработи програма за по-нататъшно развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град от национално значение”[11].

Задачите на Общонародния комитет и основните насоки в дейността му се очертават на първото негово заседание, състоялото се на 29 декември 1965 г. В своето изказване Т. Живков изтъква, че „комитетът е призван да разгърне широко народно движение, да събуди националната гордост и патриотизма на нашите хора, да мобилизира всички усилия за по-бързото развитие на Велико Търново”. Според него: „Задачата на нашия комитет е не да изместваме държавните органи, особено Окръжния и Градския народен съвет във Велико Търново, а да съдействаме правилно да се поставят и изясняват проблемите, да упражняваме известен контрол, за да се вземат правилни решения. Главните въпроси ще обсъждаме тук, в комитета, и след това ще мобилизираме усилията на обществеността за тяхното разрешаване.”[12]

По предложение на Общонародния комитет на 10 февруари 1966 г. Министерският съвет издава Постановление № 6 за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. В него се определят задачите на министерствата, БАН и на редица други институции и организации за реализирането на изработената широкообхватна програма[13]. Съгласно т. 12 на този нормативен акт се учредява фонд „Развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град” „за финансиране на мероприятията по проучването, реставрирането и експонирането на историческите забележителности във Велико Търново и неговите околности”. Уточнява се, че средствата на фонда се набират от доброволни вноски от предприятия, учреждения и организации, частни лица и др., както и от половината от приходите от специално издадени пощенски марки със сюжети от Велико Търново[14]. По силата на т. 13 Министерството на финансите се задължава да предвижда ежегодно средства по бюджета на Окръжния народен съвет във Велико Търново за финансиране на мероприятията за развитието на града, като отпуснатата за 1966 г. сума е в размер на 400 000 лв. Наред с това се „оценява като високопатриотично и благородно дело починът на Централния комитет на Комсомола[15] и Радио София за провеждането на трудови инициативи и събиране на средства за реставриране на средновековните крепости „Царевец” и „Трапезица”[16].

На 22 март същата година Общонародният комитет излиза с „Възвание към българския народ” да даде своя принос за изпълнението на „тази голяма високопатриотична задача – Велико Търново да се развие като първостепенен исторически, културен и туристически град със световна слава и известност” и да се отзове на откритата всенародна подписка за доброволно „събиране на средства за реставриране на града паметник, а дейците на българската наука, изкуство и култура да разкриват, проучват и популяризират „славното минало, историческите паметници и неповторимите красоти на нашата скъпа Татковина”[17]. Основната част от населението откликва положително на призива и в създадения за целта фонд „Велико Търново” постъпват от вноски на граждани 2 584 000 лв.[18]. В инициативата се включват и българи, живеещи и работещи в чужбина[19]. Значителни суми за развитието на старата столица ежегодно отделя и правителството[20].

За по-оперативно и конкретно осъществяване на дейността на Общонародния комитет се избира Изпълнително бюро от девет души с председател Пенчо Кубадински, член на Политбюро и председател на Националния съвет на Отечествения фронт. Ежегодно Бюрото провежда най-малко по две заседания, едното от които в София, а

другото във Велико Търново, където на място се разглеждат и решават редица проблеми[21]. В началото на всяка година то обсъжда отчетите за извършената дейност, утвърждава програма за работа, титулния списък на обектите, а периодично по няколко пъти годишно се занимава с оперативните задачи, с текущото изпълнение на утвърдената програма, обсъжда проекти, макети, концепции за развитието на Велико Търново[22]. За разлика от заседанията на Изпълнителното бюро пленарните заседания на Общонародния комитет се провеждат по-рядко – на няколко години веднъж, и на тях присъства лично Тодор Живков.

Водещо направление в дейността на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново е проучването на културно-историческо наследство на средновековния Търновград. След 1966 г. археологическите разкопки на основния обект – хълма „Царевец“, се водят с непознати дотогава за нашата страна темпове и мащаби. Екипът от археолози[23] първоначално се ръководи от акад. Кръстю Миятев и акад. Димитър Димитров, а по-късно от проф. Станчо Ваклинов и акад. Димитър Ангелов. Постепенно се изгражда и необходимата материална база – фотолаборатория, химическа лаборатория, фондохранилище и др. Със съдействието на Комитета през 1974 г. във Велико Търново се създава филиал на Археологическия институт при БАН.

Основната задача, която се поставя пред археолозите, е цялостно проучване на столицата на Второто българско царство и изясняване на нейната строителна история, както и на материалната и духовната й култура. Едни от най-трудните за решаване проблеми се оказват консервацията и реставрацията на средновековните архитектурни паметници, и по специално на тези, разположени на хълма „Царевец“. Поради това през 1968 г. Общонародният комитет инициира публична дискусия по тези проблеми, в резултат на което в печата, а така също и по местния радиовъзел[24] се появяват редица становища и предложения, провеждат се срещи на специалисти от Археологическия институт при БАН, Националния институт за паметници на културата (НИПК), Окръжния исторически музей във Велико Търново и други институции.

На 12 юни 1969 г. Изпълнителното бюро на Общонародния комитет организира специална среща с представители на различни учреждения и професионални организации, на която се обсъждат следните три основни тези по проблемите на консервацията и реставрацията на Царевец, очертали се в хода на публичната дискусия[25]:

I. „Разкриване и консервиране на археологическите останки, експониране и запазването им за поколенията във вида, в който са открити”. Привържениците й са сътрудници на Археологическия институт при БАН и на НИПК, както и музейни специалисти от Велико Търново. Техният мотив е: „Всяка материална вещ от миналото има научна стойност и тълкуването й е право не само на нашето поколение. Отхвърлят се прибавки и преустройства, за да се избегнат заблуждения”.

II. „Старателно консервиране на автентичните останки, запазване и осигуряване достъп до тях”, като се допуска „частично реставриране на отделни части, за които има данни: писмени източници, скици, миниатюри, аналогии и др.”, съгласно определението за реставрация, залегнало в Международната харта за консервация и реставрация на паметниците и забележителните места, приета във Венеция през 1964 г. Чрез реинтегрираните части, които ще бъдат сигнирани, се цели „разширяване на познавателното значение на откритите паметници и изтъкване на тяхното естетико-художествено въздействие”. Тази теза се поддържа от членове на Съвета за опазване паметниците на културата при НИПК, Научния съвет на Археологическия интституит при БАН и по-конкретно от доц. арх. Пейо Бербенлиев, арх. Боян Кузупов, проф. Станчо

Ваклинов, както и от ст. н.с. Ст. Михайлов, Соня Георгиева и др. Мотивът за нея е: „Реставрацията може да бъде отклонена в случай, когато паметниците не са значими в историческо и художествено отношение. Тя е наложителна за Царевец и въобще за средновековните паметници във Велико Търново, център на велика епоха от развитието на българската държава".

III. „Пълна реставрация на Царевец: стени, дворци, църкви, жилища и др., на основата на източници, аналогии и ново проектиране в духа на средновековната архитектура", като се препоръчва вътрешните пространства да бъдат използвани за музейни експозиции. Поддръжници на тезата са обществени и културни дейци и творци от други области, сред които Емилиян Станев, Иван Бурин, Цанко Лавренов, акад. Ангел Балевски, Николай Котев, Боян Балабанов и др. Мотивите им произтичат от „необходимостта от величествени търновски дворци и църкви, които да дадат представа за величието на Втората българска държава"[26].

Тази трета теза, „породена от патриотично вдъхновение и желание за възкресяване на едно славно минало"[27], твърдо отстоявана от Емилиян Станев и Иван Бурин в хода на обсъждането, е категорично отхвърлена като неоснователна от научна гледна точка. Теоретичното схващане, че автентичността на останките е право не само на първооткривателя, но и на бъдещите изследователи, намерило израз в първата теза, се явява ръководно начало при консервацията на по-голяма част от паметниците на Царевец, но се приема за твърде крайно по отношение на необходими и допустими от науката реставрации. Така например реставрацията на крепостната стена се определя като наложителна от „конструктивно технически съображения – укрепване на останките и на стръмния, непрекъснато рушащ се терен". А допустимата реставрация се приема за необходима и от „познавателна, възпитателна и естетико-художествена гледна точка"[28]. В хода на дискусията се налага втората теза, подкрепена от Изпълнителното бюро на Общонародния комитет, като границите на реставрационната дейност на хълма се определят, освен от разкритите при археологическите разкопки останки, така също и от други източници: миниатюра от Манасиевата летопис, стенопис от църквата в Куртеа де Аржеш – Румъния, рисунка на средновековно Търново от царския пчелар Димитър от с. Мусина върху миней, съхраняван в църквата „Св. Николай" в Брашов (Румъния) и др.

Проблемите, свързани с консервационните и реставрационни дейности на хълма „Царевец", се обсъждат и на редица други заседания на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет, както и на организирани от него срещи със специалисти. Сред тях се откроява състоялата се на 30 юни 1976 г. във Велико Търново среща с партийни и административни ръководства на града и окръга, археолози, историци, музейни и други специалисти, на която се обсъждат макетът на камбанарията и проектът за реставриране на Патриаршеския комплекс на Царевец[29]. На този обект се обръща голямо внимание, тъй като реализирането му неизбежно ще промени силуета на самия хълм. За да се избегнат евентуални грешки, предварително е изработен на място макет на камбанарията в мащаб 1:1, а в началото на 1978 г. такъв е направен и на една трета от западната фасада на църквата на Патриаршията[30]. На тази среща се взема решение да бъде разрушена туристическата хижа, намираща се на историческия хълм, „като пречеща на експонирането на Царевец"[31], което впоследствие отново е прегласувано, за да бъде изпълнено в края на десетилетието. Позицията, която отстоява ръководството на Комитета, е на този исторически хълм да бъдат експонирани обектите от периода на Второто българско царство, а останките от следи на живот преди и след столичния период да не доминират над тях.

След усилена работа в продължение на две десетилетия по-голямата част от Царевец

е проучена. Извършена е консервация с частична реставрация на южния и северозападния участък на крепостната система и Царския дворец. На базата на новоиздирени исторически извори е възстановена Патриаршеската църква, разкрити са жилищни квартали и обществени сгради, площадни пространства, улици, оформени са алеи, извършено е подходящо озеленяване. А за да стане Царевец по-привлекателен за туристите, през 1985 г. се въвежда в експлоатация аудиовизуалната програмата „Царевград Търнов – звук и светлина", реализирана технически от български специалисти и чехословашката фирма АРТ ЦЕНТРУМ – Прага. Сценарият на спектакъла е на известния български режисьор Вълo Радев. Идеята за тази атракция се заражда още в първите години след създаването на Общонародния комитет, но нейното осъществяване през 80-те години е съпътствано от немалко трудности[32].

Извършени са археологически проучвания и в квартал „Асенов", където са реставрирани историческите църкви „Св. Димитър Солунски", „Св. Петър и Павел" (съхранила едни от най-ценните стенописи от епохата на Българското средновековие), „Св. Георги", западната пристройка на „Св. 40 мъченици". Във възрожденската част на квартала е възстановен Владишкият мост и разкритите средновековни кули, както и постройките около него на двата бряга на р. Янтра. Изцяло е реставриран районът около църквата „Св. Димитър Солунски".

Проектите за градоустройствената реставрация в старата част на Велико Търново, които се основават на архивни фотографски снимки, имат за цел да запазят неговия уникален панорамен изглед. Там са построени 65 къщи и ремонтирани 103. Възстановена е Самоводската чаршия с магазините и занаятчийските работилници, предлагащи на туристите своите произведения. Реставриран е ханът на Хаджи Николи, построен от Кольо Фичето, в който по това време е разположен музей на Възраждането. Наново е построен в оригиналния си вид, преди пожара от 1905 г., и старият конак, дело на същия майстор, заедно със залата на Учредителното народно събрание. Първоначалната идея сградата да бъде дом на Музей на българската архитектура и национално изкуство е отхвърлена и се взема решение в нея да бъде разположен исторически музей, който да разкрива ролята на старата столица през Възраждането и изграждането на свободната държава. Той е тържествено открит през 1985 г., заедно с преустроената в художествена галерия бивша сграда на МВР в местността Боруна.

Все пак препоръката на Общонародния комитет, отправена до Комитета за изкуство и култура, Министерството на архитектурата и благоустройството, Съюза на архитектите в България и ГОНС, да обсъдят въпроса за създаване на Музей на българската архитектура и национално изкуство[33], е взета предвид. На основание Разпореждане № 10 на Министерския съвет от 9 март 1978 г., считано от началото на следващата година, се създава Националният музей на българската архитектура, със седалище Велико Търново[34].

Проектирането и построяването на монументални паметници на бележити българи, свързани с Велико Търново, и намирането на подходящи места за тях е друго направление в дейността на Комитета. В рамките на две десетилетия градската среда се обогатява с паметниците на Димитър Благоев и Никола Габровски, Патриарх Евтимий, Кирил и Методий, Кольо Фичето, Никола Пиколо, Тодор Лефтеров и др[35]. Неосъществена остава идеята за изграждане паметник на Ивайло, на който дори е бил изработен гипсов макет, макар обявените три национални конкурса за него да не дават желания резултат[36].

Изпълнителното бюро на Комитета обсъжда и съдейства за реализирането на градоустройствения план не само на старата, но и на новата част на града. С негово съдействие се проектират и изграждат редица жилищни и обществени сгради,

предприятия. Изискванията към проектантите и строителите на новата част на града са да запазят характерното за Велико Търново градоустройство и архитектура, като „се избягва завишената етажност и ограничи използването на типово и индустриално строителство”[37]. В това отношение Общонародният комитет е бил изключително внимателен, като е отчитал допуснатата още преди неговото създаване архитектурна грешка със строителството на многоетажния хотел „Етър”.

Комитетът се ангажира и с решаването на транспортните проблеми на града. Изграден е панорамен път по дефилето на р. Янтра, с четири моста и два тунела, по който транзитният автомобилен поток е изведен извън града. Въвеждат се в експлоатация източният изход на Велико Търново по посока Варна и западният пътен възел, започва строителството на южния пътен възел, проточило се десетилетия. Подобряването на транспортните връзки на града, през който се пресичат важни пътища в направление запад-изток и север-юг, е важен фактор за приемането на увеличаващия се през годините туристически поток в града. Не по-малка роля в тази насока има и решаването на проблема с водоснабдяването на града, както и на близките селища, след построяването на язовир „Йовковци”. Изпълнението на програмата за изграждането на поречието на р. Янтра протича с бавни темпове. Завършва строителството на колектор, отвеждащ отпадните води до пречиствателната станция, въведена в експлоатация през 1983 г. Построен е и първият от проектираните бентове, с които се цели повдигане на нивото на река Янтра[38]. С времето е отхвърлена първоначалната идея за превръщането на Янтра в плавателна река[39], както и тази за построяването на въжена линия, свързваща града със с. Арбанаси[40].

Около Велико Търново се изгражда зелена зона. Залесени са повече от 6500 дка площи, които служат за отдих и туризъм и подобряват екологичната среда. През 1981 г. започва изграждането и на национален дендрариум между триградието – Велико Търново, Горна Оряховица и Лясковец, върху площ около 36 000 дка, като до месец ноември 1985 г. са залесени 1239 дка със 170 различни дървесни видове[41].

За превръщането на старопрестолния град в културен център се набелязват и осъществяват редица „художествени и културно-масови прояви, свързани с използването на нашето минало за патриотично възпитание на трудещите се и подрастващото поколение”[42]. През 1966 г. се провеждат първите театрални празници край Балдуиновата кула, поставили началото на утвърдилия се през годините Национален преглед на историческата тема в изкуствата „Поглед към вековете”. Той изиграва голяма роля за утвърждаването на историко-революционната тема и в репертоара на българския театър, и в изкуството въобще. До 1985 г. само на великотърновска сцена са представени 48 исторически пиеси. Прегледът допринася и за създаването на повече художествени произведения с исторически сюжет, които обогатяват българските галерии. През 1969 г. се организира Първата обща художествена изложба на историческа тема, в която вземат участие 85 художници със 113 творби[43]. На Седмата обща художествена изложба през 1985 г. са представени вече 199 живописни платна от 165 автори, 71 скулптури от 64 автори и 411 графики от 297 автори[44]. В изпълнение на т. 9 от министерско Постановление № 6 в периода до 1985 г. излизат над 70 художествени, научни и публицистични сборници, книги, монографии, албуми и други издания, посветени на Велико Търново. Сред тях преобладават научните и научно-популярните книги, свързани с историята на старопрестолния град. Издават се и редица албуми, пътеводители, футляри[45].

Велико Търново става домакин и на кинофестивал на любителския туристически филм, превърнал се от републикански в международен. Негов организатор е Българският туристически съюз. Кинофестивалът, който се провежда на всеки две години, се явява

едно от средствата за популяризиране на природните забележителности и културни ценности на града[46].

Свой принос за развитието на старопрестолния град като исторически, културен и туристически център има и Великотърновският университет „Кирил и Методий", който е обект на внимание от страна на Общонародния комитет. Препоръката на последния към Комитета за наука, технически прогрес и висше образование е да положи още грижи за развитието на Велико Търново като научно и културно средище и да обърне внимание на Светогорската алма матер и на нейната материална база[47]. В отчетния доклад на П. Кубадински за 20-годишната дейност на Комитета се посочва, че този втори университет в България „се развива и трябва да се развива не само като важно учебно заведение в страната за подготовка на млади кадри, но и като продължител на духовната култура на старата българска столица – Търновград". Дава се положителна оценка на извършената от него изследователска дейност по отношение миналото на страната и най-вече на средновековната българска култура, както и за издирените и публикувани литературни творби на търновските книжовници от XII – XIV в., за инициирания от него и превърнал се в традиционен международен симпозиум „Търновска книжовна школа"[48]. А още през 1968 г. в навечерието на 24 май тогавашният Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий" организира международен симпозиум на тема „Търново и балканските народи през Средновековието"[49]. През следващите години той е домакин и на редица други престижни научни форуми, сред които е и международният семинар по антична балканска керамика („Тера антиква балканика").

За осъществяване на задачите, поставени в министерско Постановление № 6 от 1966 г., определена роля изиграва и печатният орган на Общонародния комитет – в. „Велико Търново". Той се явява трибуна за обсъждане на въпросите за развитието на старопрестолния град и за дейността на Комитета. Вестникът излиза по един брой годишно от 1967 до 1985 г., с изключение на 1971 г. – общо 18 броя в близо 280-хиляден тираж и в голям формат. Разпространява се не само в страната, но и в чужбина. На неговите страници са отпечатани над 700 статии (част от тях са с научен принос), очерци, дописки, хроники, илюстративни материали, близо 200 литературни произведения (изцяло или откъси от тях)[50]. Към всеки брой се прилагат и реклами, които популяризират стопанското развитие най-вече на Великотърновския край.

Разкриването, експонирането и популяризирането на археологическите обекти, на възрожденското архитектурно наследство, на нематериалното културно наследство, както и провеждането на разнообразни културни събития във Велико Търново, водят до нарастване на туристическия поток. За неговото обслужване е необходима и съответната материална база, която през годините, макар и да нараства, се оказва все недостатъчна. Във връзка с изпълнение на залегналото в министерско Постановление № 6 изискване за превръщането на Велико Търново в туристически град още в началото се набелязват редица мерки. Така например през 1967 г. е завършен и открит в местността Света гора туристически комплекс, състоящ се от мотел със 110 легла, къмпинг за около 100 коли, ресторант и сладкарница. Открит е и още един къмпинг, наречен „Болярски стан", към който по-късно е построен ресторант. Дотогава градът разполага с около 500 легла, поради което от посетилите го през 1966 г. близо 700 000 души са преспали около 200 000, а останалите са пребивавали в него за един ден и са го напуснали главно поради това, че не е имало къде да отседнат[51]. Неслучайно на 22 септември 1967 г., на заседание на Комитета по туризъм и Изпълнителния комитет на Окръжния народен съвет и Градския и общински народен съвет във Велико Търново, се приема Програма за разширяване на

съществуващите хотели, мотели и ресторанти[52]. Осемнадесет години по-късно градът разполага с 3200 легла в мотелите и хотелите, а броят на посетителите му годишно възлиза на над един милион[53].

Наред с посочените проблеми пред града стоят за преодоляване и редица други. Те са ясно очертани от Оперативната група на Общонародния комитет при обсъждането на въпроса за готовността на града за туристическия сезон през 1967 г., а именно: недобро състояние на пътищата до някои туристически обекти и на някои улици в града; незадоволително транспортно обслужване; липса на надписи на латиница по обектите; много лошо състояние на „стоковия фонд" в окръга. По последния проблем се предлага да се проведе среща с Министерството на вътрешната търговия и да се възложи на художниците във Велико Търново да изработят проекти на сувенири[54].

На състоялото се на 11 март 1968 г. заседание на Оперативната група се отчита увеличаване на броя и разнообразяване на асортимента на сувенирите[55]. За това допринасят организираните за целта през 1966 и 1967 г. конкурси, създадената от предприятие „Културен отдих" във Велико Търново група за изработване на гипсови сувенири, разкриването на цех за керамични изделия, използване на надомен труд. Като съществени недостатъци се посочват малкият и недостатъчен брой сувенири с великотърновска тематика и малкото количество печатни рекламни материали на руски и западни езици[56].

Рекламирането на Велико Търново като обект на международния и вътрешния туризъм се превръща в постоянна задача на Комитета по туризъм след издаването на министерско Постановление № 6. Самият той създава или с негово съдействие се отпечатват в многохиляден тираж множество рекламни и пропагандни материали за забележителностите на града и околностите, разпространявани у нас и в чужбина. Още в първите години след обнародването на Постановлението Комитетът по туризъм създава специален филм за Велико Търново, подпомага чуждестранните филмови и телевизионни екипи за снимане на кадри и филми за града, редовно включва в своите програми посещение на града от чуждестранни туристически групи, журналисти, писатели, официални гости и др., които след това широко популяризират неговата история, самобитност и красота[57].

Многостранната и мащабна програма на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново надхвърля рамките на града и се разпростира в по-близки и по-отдалечени райони. От средата на 70-те години на XX в. тя включва и археологически проучвания на обекта „Килифаревски манастир", свързан с комплексното изследване на Търновската книжовна школа, и на римския град Никополис ад Иструм. В с. Арбанаси са реставрирани стенописите на църквите „Рождество Христово", „Св. Архангел", „Св. Димитър" и „Св. Атанас", а също и множество къщи, заедно с високите им дувари и огромни порти, с което е възвърната старинната атмосфера на селището. В съседното с. Леденик е възстановен един малък замък на османски феодал (т.нар. Леденишка кула), построен от местни български майстори в средата на XVII в. В него се урежда краеведски етнографски музей и приемни зали на Градския съвет на Велико Търново. До него се построява странноприемница с идеята да се превърне в център на бъдещия туристически комплекс, включващ възстановените околни селски къщи. По този начин се цели да се създадат необходимите предпоставки за увеличаване престоя на туристите не само в рамките на града, но и на окръга.

В дейността на Общонародния комитет се открояват два периода. Първият се свързва с подготовката за тържественото отбелязване на 1300-годишнината от създаването на българската държава, а вторият – с честването на 800-годишнината от

въстанието на Асен и Петър. Част от общата програма от мероприятия през юбилейната 1985 г. се явява проведената на 15 ноември 1985 г. във Велико Търново отчетна научна сесия на Общонародния комитет за извършеното от него през 20-годишния период от съществуването му[58], на която се предлага дейността на Комитета да бъде прекратена, като през следващата година се подготви постепенното й приключване. Завършването на обектите и работата по превръщането на Велико Търново в исторически, туристически и културен град се поема от създадената през 1986 г. Градска асоциация за култура и туризъм[59].

В ревизионната записка от извършената финансова ревизия за дейността на Общонародния комитет, обхващаща периода от 19 септември 1965 г. до 31 декември 1985 г., се отбелязва, че Изпълнителното бюро на Комитета „правилно е насочвало фондовите средства за финансиране на основните цели и задачи", поради което не са установени нарушения на финансовата дисциплина. През посочения период по сметка на фонда са постъпили общо 5 926 168,84 лв., които имат следния произход: от продадени марки по окръзи – 2 583 678,56 лв.; от предприятия, организации и ведомства – 1 285 277,08 лв.; от продадени пощенски марки – 5290,98 лв.; дарения от българи, живеещи в чужбина – 33 999,06 лв.; от продажба на в. „Велико Търново" – 1 105 000,00 лв.; от начислени лихви – 909 799,38 лв.; дарения от бригадири – 3123,79 лв.. Извършените разходи, възлизащи на 5 363 486,45 лв., са за: археологически разкопки и проучвания – 4 518 494,45 лв.; реставрационни работи – 697 641,00 лв.; лаборатория към БАН във Велико Търново – 71 000,00 лв.; стенописи и подова настилка на Патриаршеската църква – 76 351,00 лв. Наред с оставащата във Великотърновския клон на БНБ към 31 декември 1985 г. наличност в размер на 562 682,39 лв., фондът разполага и с 20 938,35 валутни лева в Българска външнотърговска банка. А по сметката в ДСК – Велико Търново, отчитаща приходите и разходите от в. „Велико Търново", към 26 декември 1985 г. установената наличност е 95 614,09 лв.[60]

На 25 декември 1986 г. Изпълнителното бюро на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново провежда своето 43-о заключително заседание. На него се вземат следните решения: 1. Наличните средства на Общонародния комитет към 1.I.1987 г., възлизащи на около 360 000 лв., да се предоставят на Окръжния народен съвет – Велико Търново; 2. Да се предложи на ЦК на БКП да даде съгласието си да продължи издаването на в. „Велико Търново" като орган на Общинския комитет и Градската асоциация за култура и туризъм; 3. Възлага се на редколегията на в. „Велико Търново" и представител, определен от окръга, да подготвят и осигурят издаването на сборник с материали за 20-годишната дейност на Комитета[61]; 4. За дългогодишна добра работа да се наградят щатните служители на Общонародния комитет Ц. Цонев и К. Радева с по една месечна заплата. В края на заседанието председателят на Изпълнителното бюро П. Кубадински връчва благодарствени грамоти на Д. Стоянов, акад. Д. Ангелов, проф. П. Бербенлиев, арх. Б. Купузов и други лица за дългогодишна и ползотворна работа в Общонародния комитет, а самият той получава специална грамота от първия секретар на ОК на БКП Н. Цонев[62].

В заключение следва да се посочи, че извършеното от Общонародния комитет за развитие на Велико Търново съдейства в голяма степен за превръщането на града в още по-привлекателен исторически и културен център, предлагащ на многобройните български и чуждестранни туристи възможности за отдих и развлечение. Както се отбелязва в отчетния доклад на председателя на Изпълнителното бюро на Комитета, изтеклият двадесетгодишен период действително е „един от най-плодотворните и най-

бурните в развитието на града, в който съвременното културно-икономическо развитие върви успоредно с разкриването и съхраняването на историческите паметници"[63]. Наред с това следва да се отбележи, че постигнатото по отношение проучването, консервацията и реставрацията на недвижимото културно-историческо наследство, както и във връзка с решаването на редица градоустройствени проблеми, умело се използва от управляващите и с пропагандна цел.

Въвличането на населението в дейността по реализирането на тази мащабна програма с оглед привличането на значими финансови средства под формата на дарения, а и на безвъзмезден труд, е съзнателно провеждана политика от страна на властта. Пак с пропагандна цел в наши дни може да се разглежда и поставянето на паметна плоча на председателя на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет в Алеята на славата през 2006 г. по предложение на БСП. Но, ако се абстрахираме от идеологическите послания, с които е обвързана дейността на Комитета, не можем да не признаем заслугите му в осъществяването на мащабния проект не само за по-пълното разкриване, съхраняване и социализиране на културноисторическото наследство на Велико Търново, но и за запазване на неговия самобитен облик. Някои инициирани от него културни събития се провеждат и в наши дни. В този смисъл двадесетгодишният период на активна работа на Общонародния комитет, целяща да превърне грижата за развитието на Велико Търново в общонационална и общодържавна задача, представлява определен етап в процеса на развитието и утвърждаването на старопрестолния град като културноисторически и туристически център с национално и международно значение.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Велико Търново – град исторически, културен и туристически.* Ред. и съст.: Сираков, Ст., Вл. Минков, Хр. Медникаров и Ц. Цонев. С., 1988.

[2] В случая е нарушен един от основните принципи на архивистиката – за единството и недробимостта на архивния фонд. Според него документите на едно учреждение или лице трябва да се съхраняват на едно място, като едно цяло, а не да бъдат разпокъсвани между различни архиви или между архиви и неархивни институции.

[3] Заверен препис-извлечение на Постановление № 506 на Министерския съвет от 27 декември 1955 г. за обявяване на част от гр. Търново за музеен резерват се съхранява в ДА – Велико Търново, ф. 1483, оп. 1, а.е. 9, л. 56. Извлечение от Постановлението е публикувано в: *Нормативни разпоредби по проектното дело (закони, укази, постановления и разпореждания на Министерския съвет, правилници, наредби и др.)* С., 1963, с. 274.

[4] *Борба*, бр. 8, 19 януари 1956.

[5] Общият градоустройствен план на гр. Търново е окончателно утвърден с Указ № 262 на Президиума на Народното събрание. (*Известия на Президиума на Народното събрание*, бр. 56, 12 юли 1957.)

[6] По този въпрос вж.: **Еленков, И.** *Културният фронт*. С., 2012.

[7] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 2, л. 1–2.

[8] Пак там, л. 28.

[9] Пак там, л. 22.

[10] Пак там, л. 28–30.

[11] Пак там, л. 31, 32.

[12] *Велико Търново*, брой – единствен, юли 1967.

[13] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 1, л. 1–4. Публ. във: *Велико Търново*, брой – единствен, юли 1967.

[14] Пак там, л. 4.

[15] Съкращение на Димитровски комунистически младежки съюз.

[16] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 1, л. 4.

[17] *Велико Търново*, брой – единствен, юли 1967.

[18] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 5, л. 9.

[19] В архивния фонд на Общонародния комитет е запазено копие на Призив от 15 октомври 1967 г. на българите, временно и постоянно живущи и работещи в Унгария, обединени в Българското културно-просветно дружество „Георги Димитров" – Будапеща, за събиране на средства за издигане паметник на Патриарх Евтимий във Велико Търново, а също и писма от председателя на Инициативния комитет на българите, живущи и работещи в Чехословакия, за организиране на подписка в подкрепа на призива на българите от Унгария, план и информации за набрани средства и др. (*ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 16.)

[20] *Велико Търново*, брой – единствен, май 1975.

[21] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 5, л. 8.

[22] *Велико Търново*, брой – единствен, май 1975.

[23] Още през 1966 г. е съставен голям колектив от археолози от Археологическия институт при БАН, НИПК, ВПИ „Братя Кирил и Методий", Окръжния исторически музей във Велико Търново и други музеи в страната, който с малки промени и попълване непрекъснато ръководи археологическите разкопки в старопрестолния град и близката околност. (*Велико Търново*, брой – единствен, март 1976.)

[24] Материали от рубриката „Вашето мнение за реставрацията на Търновград", предавани по градския радиовъзел за 1969 – 1970 г., се съхраняват в ДА – Велико Търново, ф. 1483, оп. 1, а.е. 17.

[25] Те са подробно представени в предварително разпространеното становище на Археологическия институт и НИПК от май 1969 г., което е основа за провеждане на дискусията. Копие от становището, озаглавено „Консервация и реставрация на паметниците на културата на Царевец – Велико Търново", е приложено към протокола от срещата дискусия. (*ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 10, л. 74–87.)

[26] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 10, л. 76 –77.

[27] Пак там, л. 78.

[28] **Бербенлиев, П.** Вековете говорят. Национална школа за проучване, проектиране, консервиране и реставриране. – Във: *Велико Търново – град исторически*, с. 62.

[29] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 14.

[30] Снимки на два от проектите са публикувани във: *Велико Търново*, брой – единствен, март 1979.

[31] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 14, л. 14.

[32] Проблемите около изграждането на последния етап от аудиовизуалния спектакъл на Царевец се разглеждат на специално заседание на Общонародния комитет от 15 януари 1986 г. (*ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 8, л. 196–200.)

[33] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 8, л. 26, 113–114.

[34] Пак там, а.е. 12, л. 69.

[35] Пак там, а.е. 5 , л. 8.

[36] Снимки на два от проектите на паметник на Ивайло са публикувани във: *Велико Търново*, брой – единствен, февруари 1972.

[37] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 5, л. 35.

[38] Пак там, л. 38.

[39] Пак там, а.е. 17, л. 12.

[40] Пак там, а.е. 7, л. 35.

[41] Пак там, а.е. 5, л. 38.

[42] Пак там, л. 40.

[43] Пак там, л. 40–41.

[44] *Борба*, бр. 133, 31 октомври 1985.

[45] Повече информация вж: **Сираков, Ст.** Книги за прослава на царствения град. – Във: *Велико Търново – град исторически*, 225–227.

[46] *Велико Търново*, брой – единствен, май 1975. През последното десетилетие Велико Търново отново е домакин на международен фестивал на туристическия филм, който се провежда в рамките на международното изложение „Културен туризъм".

[47] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 4**,** л. 27.

[48] Пак там, а.е. 5, л. 43.

[49] Пак там, а.е. 17, л. 13.

[50] **Сираков, Ст.** Книги за прослава, 223–224.

[51] *Велико Търново*, брой – единствен, юли 1967.

[52] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 17, л. 14.

[53] **Кръстев, К.** По български гостоприемно. Велико Търново – обект на национален и международен туризъм. – Във: *Велико Търново – град исторически*, с. 209.

[54] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 9, л. 4–5.

[55] Пак там, л. 19.

[56] Пак там, л. 23.

[57] *Велико Търново*, брой – единствен, юли 1967; юли 1968.

[58] На нея са изнесени обобщаващ доклад за извършеното през 20-годишния период от съществуването на Комитета и доклади по основните направления от дейността му, които са публикувани в сборника „Велико Търново – град исторически, културен и туристически".

[59] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 8, л. 201–202.

[60] Пак там, а.е. 23, л. 2–3.

[61] През 1988 г. е отпечатан многократно посоченият сборник „Велико Търново – град исторически, културен и туристически"

[62] *ДА – Велико Търново*, ф. 1483, оп. 1, а.е. 8, л. 204–205.

[63] Пак там, а.е. 5, л. 6. Публ. във: *Велико Търново*, брой – единствен, ноември 1985.

NATIONAL COMMITTEE FOR DEVELOPMENT OF VELIKO TARNOVO AND THE CULTURAL TOURISM

Anka Ignatova, Lora Doncheva

Abstract

The report follows activities of existed two decades National Committee for Development of Veliko Tarnovo (1965 – 1986), who aimed to organize, direct and coordinate the efforts of scientists, experts and the general public for detection, investigation and restoration of the historical monuments of the city and its development as a historical, cultural and tourist center. The focus is on initiatives of the Committee led to the transformation of the capital of the Second Bulgarian Kingdom into an attractive direction of the internal and international cultural tourism. The study relied on documents from the archive fund's part of the National Committee for the development of the town, which is stored in the State Archives in the same city, as well as materials in the newspaper "Veliko Tarnovo", published by the Committee.

ЕФЕКТИВНО ИЗПОЛЗВАНЕ И СЪХРАНЯВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ПРИМОРСКА СТРАНДЖА ЧРЕЗ РАЗРАБОТВАНЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИ МАРШРУТИ

Ивайло Владев, Милена Стоянова

Основната цел на настоящото изследване е да се стимулира едно ефективно съвместно използване на богатото културно наследство в Приморска Странджа чрез разработване на атрактивни туристически маршрути. Когато съществува разнообразие от туристически маршрути, местната общност има възможност да разпознае и преоткрие ценностите на територията и да засили усещането си на принадлежност, така че да опази и съхрани културния, социален и природен капитал на региона и да се открият перспективите за икономическо развитие.

Нарастващата популярност на културния туризъм днес е свързана с цялостното повишаване на образователното равнище на населението, като се появява естествен стремеж за опознаване на чуждата самобитност, история и култура на място. По данни на Световната организация по туризъм днес туристическите пътувания, посветени на културния туризъм, са вече около 40%, а темпът на нарастване е около 15% годишно. Специалистите и експертите в областта на туризма са склонни да смятат, че към 2020 г. културният туризъм може да се превърне във водещ. Данните за България са сходни и показват, че около 30% от чуждестранните туристи са посетили поне един обект на културния туризъм по време на престоя си.

Културният туризъм е алтернативен вид туризъм. За него може да се даде следното определение: „Пътуване с познавателна цел по предварително набелязан маршрут, който включва еднороднодни или разнородни антропогенни туристически ресурси, което пътуване се реализира чрез създаването и предоставянето на туриста на специфични основни и допълнителни туристически услуги от страна на специализирани туристически и нетуристически предприятия и организации.“[1]

В широк смисъл като културни пътувания могат да се определят абсолютно всички туристически пътувания, тъй като са подтикнати от естествения стремеж на хората към разнообразие и опознаване на нови места. Конкретно обаче може да става въпрос за културен туризъм, когато туристите предприемат пътуване с цел удовлетворяване на културните си интереси и потребности чрез посещение на различни културни обекти и прояви. Туристите, посветили се на културния туризъм, се отличават с висока платежоспособност и са склонни да отделят част от доходите си за удовлетворяване на интелектуалните си интереси, за повишаване на познанията и културата си. Бъдещата туристическа позиция на България, следвайки стратегическите действия, предприети през последните години, трябва да разчита на три конкурентни фактора – история, изкуство и култура и традиции – показвайки своите най-силни характеристики.

Приморска Странджа притежава редица специфики в местоположението, природните и антропогенните туристически ресурси, на които не се обръща достатъчно внимание, тъй като остават в сянката на морския туризъм. Хилядолетната човешка цивилизация по тези земи е оставила тук множество оригинални културни паметници. Уникална природа, богата история и живи фолклорни традиции, вплетени по неповторим начин в едно динамично съвремие, определят облика на Приморска Странджа. Тази територия е от стратегическо значение за развитието на вътрешния културен туризъм, а що се отнася да международния туризъм, тази възможност може да се реализира чрез

разнообразяване на съществуващия туристически пазар, насърчавайки движението на туристите от морето към вътрешността, организирайки туристически екскурзии по определен културен маршрут за туристи, пребиваващи с интегрирани туристически пакети „Крайбрежие – вътрешност“.

Основно понятие, свързано с културния туризъм, е понятието „културни маршрути“. Те „предоставят възможност на туристите за опознаване на уникални паметници, музеи, храмове, живопис, стенописи, както и образци на старата европейска архитектура.“[2]

Изборът на даден културен маршрут за всеки един турист е базата, върху която се създава разнообразието на туристическата оферта, превръщайки го в обещание за високо качество на територията, която се посещава. Предложените 3 културни маршрута са с различна степен на интерес, с различна продължителност за повишаване туристическата атрактивност на Приморска Странджа. Обиколните културно-познавателни маршрутни пътувания включват „исторически, архитектурни, етнографски, религиозни и културно-познавателни антропогенни туристически ресурси“.[3] Посочва се видът на културно-познавателния маршрут, разработена е програма, калкулация на пътуването и характеристика на обектите, включени в туристическия пакет.

Първият културно-познавателен маршрут на тема *Нестинарството – магията на древността* акцентира върху възможностите и перспективите за развитието на културно-познавателния туризъм в Приморска Странджа. В потреблението на туристическите пътувания се изявяват все повече и елементите на потребност от емоционално-информационна наситеност, задоволяваща нуждата от укрепване на чувството за национална принадлежност, национална идентификация и др. Чрез предложения маршрут, акцентиращ върху обичая ”Нестинарство”, се цели нарасналите потребности на личността да бъдат идентифицирани чрез „допир“ до компонента „автентичност“.

Културно-познавателното тематично туристическо пътуване е с обща дължина от 160 км по маршрут: *гр. Царево – с. Бродилово – с. Кости – с. Българи – с. Граматиково – гр. Малко Търново – гр. Царево.*

На съвременния етап на развитие на екскурзоводството е приета класификация, в основата на която лежи подялбата на екскурзиите по: съдържание, състав на участниците, време на провеждане, начин на придвижване и форма на провеждане.[4]

Според общоприетите критерии културно-познавателният маршрут може да се класифицира: по съдържание – тематичен (етнографски); по състав – за организирани групи (възрастни, ученици, чуждестранни туристи); време на провеждане – летен сезон (3 и 4 юни); начин на придвижване – с автобусен транспорт, като към групата е прикрепен и екскурзовод; времетраене – двудневен.

ПРОГРАМА НА ПЪТУВАНЕТО

Първи ден

09:00 – Тръгване от гр. Царево

09:30 – Пристигане в с. Бродилово

09:30 – 12:00 – Запознаване на туристите със забележителностите на с. Бродилово: църквата „Св. Пантелеймон“, изкачване на връх Голяма Папия

12:30 – 13:30 – Обяд

13:30 – Потегляне за с. Кости

14:00 – Пристигане в с. Кости

14:00 – 16:30 – Обиколка и посещаване на забележителностите: църквата „Св. св. Кирил и Методий“, разглеждане на някои от забележителните стари дървени къщи

16:30 – 17:30 – Посещение на пещерата светилище „Света Марина“

18:00 – Пристигане в къща “Панговски” и къща “Кости”

18:30 – 19:30 – Свободно време

19:30 – Вечеря. Нощувка.

Втори ден

09:00 – Потегляне от с. Кости

09:30 – Пристигане в с. Българи

09:30 – 12:00 – Обиколка на забележителностите: посещение на коначето – храм на нестинарите, църквата „Св. св. Константин и Елена“, частната етнографска сбирка

12:00 – 13:00 – Обяд

13:00 – Потегляне от с. Българи

13:30 – Пристигане в с. Граматиково

13:00 – 15:00 – Запознаване на туристите със забележителностите на с. Граматиково: манастира „Света Троица“, църквата „Свети 40 мъченици“, местност Калугерово

15:00 – Потегляне за гр. Малко Търново

15:30 – Пристигане в гр. Малко Търново

15:30 – 18:00 – Обиколка и посещение на забележителностите: музейния комплекс, православната църква „Успение Богородично“, източнокатолическата църква „Света Троица“, параклисите „Св. Богородица“ и „Божейме“

18:00 – Отпътуване за гр. Царево

19:30 – Пристигане в гр. Царево.

КАЛКУЛАЦИЯ НА ПЪТУВАНЕТО

При изчисляване цената на пътуването приемаме, че участниците са 30, превозното средство е взето под наем – 1.60 лв./км. Разходите на шофьора и на екскурзовода са за сметка на туристите.

Общоделими разходи за транспорт: 160 км х 1,60 лв./км + 20% = 307,2 лв.;

307,2лв./28 човека = 10,97 лв./човек;

Нощувка: 30 човека х 15лв./човек = 450 лв.; 450 лв./28 = 16,07лв./човек;

Вечеря: 30 човека х 16 лв./човек = 480 лв.; 480 лв./28 = 17,14 лв./човек;

Обяд: два обяда за 30 човека х 10 лв./човек = 600 лв.; 600 лв./28 = 21,42 лв./човек;

Общоделими разходи за екскурзоводско обслужване: 2 дена х 80 лв./ден = 160 лв.;

160 лв./28 = 5,71 лв./човек;

Туристическа застраховка: 1,00 лв./човек;

Стойност на пакета: 72,31 лв./човек;

Пазарна цена на пътуването: 72,31 лв. + 20% = 86,77 лв./човек с ДДС (87 лв., 43 €).

Според М. Нешков **„**калкулирането на общата цена на организираното туристическо пътуване е подчинено на принципите на свободното ценообразуване. Това означава, че нейните елементи се определят на основата на споразумение между туроператора и доставчика на съставните услуги. По правило общата цена е значително по-ниска от сумата на цените на единичните услуги, включени в нея. Освен това тя по-лесно се поддава на изменения под влиянието на различни фактори, по-атрактивна е и е предпочитана от клиентите.”[5]

Първата спирка от културно-познавателния маршрут е ***село Бродилово***. То е разположено в планината Странджа, в подножието на вулканичния масив Голяма Папия. Намира се на левия бряг на р. Велека, при брод, който е дал името му, и на 12 км южно от Царево. Селото е в границите на Природен парк „Странджа“. До 12.07.1914 г. селото е населявано от гърци нестинари. В къщата на нестинарския старей Георги Глигор имало нарочен нестинарски параклис. След Междусъюзническата война повечето от гърците се изселват и Бродилово е заселено с български бежанци от Източна Тракия.

Църквата „Свети Пантелеймон“ е построена през 1911 г. Подобно на други

странджански църкви, строени след Преображенското въстание, и тя е с външен притвор. В нея се извисява един от последните резбовани иконостаси в Странджа. Той е изрязан от местен резбар – учителя Янис, който създава един от странджанските шедьоври, доказателство за невероятния му талант и умение.

Село Кости се намира в сърцето на Странджа планина, недалеч от границата на България с Турция, на 25 км югозападно от гр. Царево и на 91 км югоизточно от Бургас. Разположено в живописната долина на р. Велека, Кости е едно от най-прочутите с нестинарството села, където и до днес потомствени нестинари танцуват върху огъня по време на събори. Специфичният бит и самобитната култура се забелязват в запазените и до днес стари къщи. Разположението на Кости е изключително благоприятно за извършване на преходи по долината на р. Велека както през Бродилово към Синеморец и Ахтопол, така и срещу течението към Качул и Граматиково и на север към Българи.

Местни забележителности са ***църквата „Св. св. Кирил и Методий“*** с уникалния си иконостас и запазените старинни гръцки къщи. Тя е една от най-големите и красиви селски църкви в Странджа. Издигната е преди края на XIX в. от майстор Яни. Наричала се е „Св. св. Константин и Елена“ до 1913 г. Разрушена е по време на Преображенското въстание, а през 1909 г. е наново възстановена и осветена. Църквата е трикорабна, триапсидна псевдобазилика с притвор, излизащ встрани от общата ширина на сградата. Дървената камбанария се издига над южната част на притвора (1918 г). Прозорците отвън са подчертани с релефни рамки. На фасадите от изток и от запад има фронтони. Сградата е построена от дялан камък и хоросан. Колоните са дървени, измазани, а капителите са с йонийски волуги. Иконостасът е украсен богато с ажурна, апликирана върху по-светъл фон резба. В Кости и днес все още може да се видят някои от старите дървени къщи на предишните му жители. Този стил жилищна архитектура е познат само в селата Кости, Бродилово и Каланджа (днес Синеморец). Сградите са твърде просторни по размери, двукатни – отдолу с обор, обковани с груби дъбови дъски, с широки одъри, но без прозорци. Оскъдното осветление се е осигурявало от покрива с „подвижна керемида“.

Между селата Кости Българи се посещава ***пещерата светилище „Света Марина“.*** Тук на 17 юли се чества празникът на света Марина и тогава жителите на съседните села идват на поклонение в пещерата. Тя представлява най-големия култов център на св. Марина в Югоизточна Тракия.

В края на първия ден групата се настанява в къща “Панговски” и къща “Кости”, които предлагат много добри условия за отдих и туризъм. Разполагат с 30 легла, камина, барбекю, кухня, бани и тоалетни, голяма механа с кухненски бокс, оборудвани с всичко необходимо, тераса с изглед към Странджа и красива цветна градина.

На вторият ден от маршрута се посещава забележителното ***село Българи.*** В миналото то е било типично колибарско село. Под това понятие в Странджа разбират селата, които освен къщи в селото имат и колиби из горите, групирани по 4 – 5 в отделни местности, където се намират нивите на стопаните. Към края на XIX в. в Българи остава последната крепост на българщината в крайморска Странджа. Традиционният консерватизъм на населението способства за съхранение на българския му характер в една враждебна гръкоезична среда. Днес с. Българи е единственото нестинарско селище в България. В него се спазва стародавната дата на изпълнение на целия обред и танцът в жарава – 3 срещу 4 юни, денят на св. св. Константин и Елена по стар стил. Специалната церемония се изпълнява под звуците на нестинарска мелодия, изпълнявана на гайда при съпровод на “свещения” тъпан. В огъня могат да играят само “посветените”. Езическият ритуал, предаван от дълбока древност, е преплетен с християнството чрез легендата за двамата светци. Пряката културна приемственост, осъществена в Странджа, е причина този действащ от тракийско време ритуал да запази основните си черти и до днес.

Огнеиграчето се предава по наследство, но то можело да „прихване“ и други мъже и жени. В недалечното минало нестинари е имало и в други странджански села – Кости, Визица, Заберново, Мажура.

Селската църква „Св. св. Константин и Елена” се намира в центъра на селото. Каменната църква е строена през втората половина на XIX в. През 1903 г. по време на Илинденско-Преображенското въстание е опожарена ведно с цялото село. Възстановена е през 1910 г., днес е паметник на културата.

От всички страни Българи е обградено от параклиси, закрилящи сакралното му пространство. „Св. Богородица“ – на около 3 км северно от селото е един от най-големите параклиси в Странджа с две аязма. Тук жителите на с. Българи се събират на 28 август, за да отбележат втория по значимост празник за селото, след нестинарския.

Забележителност както за село Българи, така и за Странджанския край, е ***частната етнографска сбирка***. Разположена е в стара странджанска къща, собственост на Мара Шонкова. Запознава с жилищната уредба от края на XIX и началото на XX в., с бита на големите селски семейства, традиционното облекло, автентични ръчно изработени тъкани и много от примитивните сечива, използвани тогава.

Село Граматиково се намира в планината Странджа и в границите на природния парк Странджа. Отстои на 75 км от Бургас (през село Визица) и на 25 км от общинския център Малко Търново. Разположено е на високо било над долината на р. Велека. Оттук се разкриват красиви панорамни гледки към Резовското било и турска Странджа. Според легендата Граматиково е основано от заточени монаси – граматици, учени хора, откъдето идва и името му. Това трябва да е станало в средата на XIV в., когато османският поробител опустошава целия този район, в който съществували много манастири. Околностите са известни от древността с богатите си рудни находища, с тракийски некрополи и могили, следи от стар римски път и антични селища. Символ на Граматиково е мраморна плоча с изобразени на нея ръка с перо (съхранява се в историческия музей в гр. Малко Търново). Открита е в корените на вековно дърво при селските гробища. Най-вероятно ръката на изображението е на монах. Землището на Граматиково е пълно с културни обекти.

Голяма забележителност е ***манастирът „Света Троица“***, един от най-интересните в Странджа. Намира се между селата Визица и Граматиково в местността Котвините. Строен е през 1870 г. върху входа на естествена пещера. От стените на пещерата капе вода, за която се вярва, че е аязмо и има лечебни свойства. Поверието гласи, че всяко влизане в пещерата води до изчистване на греховете. До сегашния храм са развалините на по-стара средновековна черквица, а по-настрани от нея се е намирало колибарското селище Котвините. Около многолюдното някога село са изградени голям брой параклиси, някои от които оцелели и до днес.

Забележителност за Граматиково е и ***селската църква „Св. 40 мъченици“***, датираща от края на XVIII в., паметник на културата. През 1877 г. тя е опожарена от отстъпващите черкези, след което е построена наново. В нея се е намирала най-голямата сбирка икони от лозенградския иконописец Ставро Михайлов. Всяка година през първата събота и неделя на месец август се чества съборът на селото – денят на св. Илия (стар стил).

Първото селище на мястото на днешно ***Малко Търново*** е тракийско. При византийския император Константин местността се развива културно и икономически поради близостта си със столицата на Византия – Константинопол. Жителите на гр. Малко Търново и селищата от региона са потомци на старо българско население. Днешният град е създаден в края на XVI и началото на XVIII в. От 1913 г. Малко Търново е на територията на България.

Символ на града е Големият врис (извор). Изграден е през 1862 г. Преди да бъде

покрит, е служел и за аязмо, където се извършвали молебени за дъжд. В Малко Търново и околностите му се намират множество археологически находки от особена важност, свързани с траките. Първата разкопана, документирана и публикувана тракийска култова сграда (гробница) под могилен насип в българска територия на Странджа е тази в местността Пропада, на 5 км северозападно от града. Тя е построена на върха на невисок хълм и дава началото на некропол от 40 могили. При проучването на две от тях през 2001 г. са открити две нови интересни родови гробници от римската епоха. Много впечатляваща и монументална е гробницата в местността Мишкова нива, на 13 км югозападно от града. Използвана като хероон (гробница на митично или реално съществуващ цар жрец или герой) или като мавзолей на знатен тракийски владетел, тя се отнася към V – III век пр.н.е. – разцветът на тракийската култура. Целият район около Малко Търново е осеян с долмени, некрополи, гробници и древни светилища, които заслужават да бъдат видени.

Градът има три музея – археологически, исторически и природонаучен. В Историческия музей (включен под № 7 в списъка на 100-те национални туристически обекти) са представени 5 експозиции, разположени в три странджански възрожденски къщи: археология, нова и най-нова история, иконна живопис, етнография и природа.

На територията на града се намират два християнски храма. ***Православната църква „Успение Богородично“*** е разположена в центъра на Малко Търново. Построена е на мястото на стара църква, датирана от 1754 г. Църквата е изградена според местните традиции от ломен камък. В зидовете ѝ са вградени антични фронтони, извадени от тракийските и римските светилища в града и околностите. В храма са описани над 160 икони от местни майстори, отразяващи развитието на иконописната школа в Странджа. През дълголетната си история църквата се е борила за опазване и утвърждаване на българската народност и духовност. Благодарение на усилията на православната и католическата църква българското население в Малкотърновско и Странджа е било спасено от погърчване и потурчване.

Вторият храм е ***източнокатолическата църква „Света Троица“***. През 1868 г. католиците в Малко Търново изграждат първата си църква „Св. Петка“. При разкопаването на основите ѝ са намерени следи от древно езическо светилище. Църковната сграда била градена от камък и обикновена кал. Около 1928 г. стените на църковната сграда започват да се рушат и на 10.08.1931 г. се полага основният камък на настоящата енорийска църква „Света Троица“. Олтарните икони, олтарът и църковната утвар са пренесени от Одрин, от българската църква „Св. св. Кирил и Методий“, строена в средата на XIX в.

Една от най-ценните одрински реликви е чудотворната икона на Богородица, наричана тук покровителка на единството между християните. Преминала преди повече от век цяла Европа, след 21 години в Одрин тя е пренесена в България – в Стара Загора, и впоследствие остава в Малко Търново. На 25.05.2002 г. при визитата си в България папа Йоан Павел II коронясва иконата от Малко Търново. Параклисът на малкотърновската света Богородица е обявен за светилище на Католическата църква в България. Стотици поклонници от страната и чужбина идват да се помолят в храма „Света Троица“. Като израз на уважение и спомен в параклиса на светилището е сложена пиюска – бялата шапчица, с която папа Йоан Павел II е обиколил българската земя.

Край гр. Малко Търново достъпни за посещение са параклисите „Св. Богородица“ – на 3 км северозападно от градчето в м. Пейково, и „Божейме“ – на 3 км в югоизточна посока в м. Църногорово. Там от старо време е имало манастир с аязмо. В началото на XIX в. тук ставал голям панаир, на който идвали хора от съседните села. Днес параклисът е възстановен и се посещава на празника Спасовден.

Районът на Странджа, включен в предложения културно-познавателен маршрут, представлява своеобразно съчетание на уникални по рода си паметници на духовна

и материална култура от национално значение. Тук се редуват почти без прекъсване културни пластове от тракийската мегалитна култура, Античността, Средновековието, Българското възраждане, до най-новата ни история, в концентрация, рядко срещана за Европа.

Като особен акцент в духовната култура на Странджа изпъква своеобразната празнично-религиозна система, характерна със свободното съжителство на християнството с древните езически обичаи. Само в този край се среща нестинарството, чиито корени се търсят в дионисиевите анестенерии, което ни дава правото да я определим като специфична етнокултурна област със съхранени до днес уникални за страната традиции, обичаи, местен бит и говор. През 2009 г. ритуалът е включен в Списъка на ЮНЕСКО за нематериалното световно културно наследство. Затова културно-историческата характеристика на Странджа има важно значение с оглед на развитието на културния туризъм и съхраняване на ценностната система на района.

Вторият културно-познавателен маршрут на тема *Странджа – пазител на народността* акцентира върху възможностите за задоволяване нуждата от укрепване на чувството за национална принадлежност и национална гордост. Чрез предложения маршрут се посещават забележителни места и селища, свързани с героичната история на Странджанския край, съхранили българската народност.

Той е с обща дължина от 240 км по маршрут: *гр. Приморско – с. Ясна поляна – с. Заберново – историческа местност Петрова нива – гр. Малко Търново – с. Стоилово – с. Бръшлян – гр. Приморско.*

Може да се класифицира по следния начин: по съдържание – културно-познавателен; по състав – за организирани групи (16 човека): възрастни, ученици, чуждестранни туристи; време на провеждане – от май до края на септември; по начин на придвижване – с автобус, тип микробус, като към групата е прикрепен и екскурзовод; времетраене – двудневен.

<u>Програма на пътуването</u>

Първи ден

8:30 ч. – Среща пред хотел „Невен”, гр. Приморско

8:45 ч. – Потегляне за „Беглик Таш” (разстояние 6 км)

9:00 ч. – Посещение на тракийско светилище „Беглик Таш”

10:00 ч. – Потегляне за с. Ясна поляна (разстояние 13 км)

10:15 ч. – Посещение на музей „Българската Ясна поляна“

11:15 ч. – Потегляне за с. Заберново (разстояние 52 км)

12:00 ч. – Обяд в къща за гости „Бахатуров хан“

13:00 ч. – Посещение на църква „Св. Лука“

13:30 ч . – Посещение на параклис „Св. Георги“

14:00 ч. – Посещение на параклис „Боже име”

14:30 ч. – Потегляне за историческа местност Петрова нива (разстояние 46 км)

15:15 ч. – Посещение на Паметника на преображенци и Музейна експозиция „Преображенци“

16:15 ч . – Посещение на храм-костница „Св. Петка”

17:00 ч. – Потегляне за гр. Малко Търново (разстояние 33 км)

17:45 ч. – Пристигане в гр. Малко Търново и посещение на Паметника на загиналите в Илинденско-Преображенското въстание, както и Големия и Малкия врис – част от символите на града

18:30 ч. – Настаняване в къща за гости „Билдникс“

19:00 ч. – Вечеря в ресторанта. Нощувка.

Втори ден

8:00 – 8:30 ч. – Закуска в ресторанта на хотела

9:00 ч. – Посещение на музейния комплекс. Запознаване с експозициите в Историческия музей

10:30 ч. – Посещение на църква „Успение Богородично“

10:00 ч. – Посещение на източнокатолическа църква „Св. Троица“

11:30 ч. – Посещение на тракийско светилище в м. Мишкова нива

12:30 ч. – Обяд

13:30 ч. – Потегляне за село Стоилово (разстояние 10 км)

13:45 ч. – Посещение на стари странджански къщи от XVIII – XIX в. (къщата на Янаки Коюнджоолу). Запознаване с историята на кошничарството като занаят

14:30 ч . – Посещение на църква „Св. Илия“ в село Стоилово

14:50 ч. – Потегляне за село Бръшлян (разстояние 16 км)

15:15 ч. – Посещение на Архитектурен резерват „С. Бръшлян“ и разглеждане на типични къщи и ансамбли, представители на странджанската архитектура

16:15 ч. – Посещение на църква „Св. Димитър“, обявена за художествен архитектурен паметник на културата

16:45 ч. – Посещение на Етнографската къща-музей

17:30 ч. – Потегляне за гр. Приморско (разстояние 61 км)

18:30 ч. – Пристигане в гр. Приморско, пред хотел „Невен“.

Калкулация на културно-познавателното пътуване

Цена за наемане на автобус:

Микробус (Mercedes Benz) 18 места (16 души група + 1 шофьор + 1 екскурзовод): 1,10 лв./км (цена без ДДС). Разходите на шофьора и на екскурзовода са за сметка на туристите.

Общоделими разходи за транспорт:

- Дължина на маршрута: 240 км х 1,10 лв. = 264 лв. + 52,80 лв. (20% ДДС) = 316,80 лв.; 316,80 лв./16 = 19,80 лв./човек;

- Командировка за шофьора: 30 лв./ден х 2 = 60 лв.; 60 лв./16 = 3,75 лв./човек;

Общоделими разходи за екскурзоводско обслужване:

- Цена на екскурзоводска услуга: 2 дена х 80 лв./ден = 160 лв.; 160 лв./16 = 10 лв./човек;

Цена за нощувка – хотел „Билдникс“, гр. Малко Търново:

- Двойна стая: 44 лв. (10% отстъпка за туроператори) = 18 човека (16 човека + 1 шофьор + 1 екскурзовод), или 19,80 лв./човек; 18 човека х 19,80 лв. = 356,40 лв.; 356,40 лв./16 = 22,27 лв./човек

Вечеря:18 човека х 16 лв./човек = 288 лв.; 288 лв./16 = 18 лв./човек;

Цена на туристическата застраховка: 1,00 лв./човек.

Стойност на пакета: 74,82 лв./човек.

Пазарна цена на пътуването: 74,82 лв. + 20% = 89,78 лв. с ДДС.

Забележка: Таксите при посещение на историческите забележителности, закуска и обяд се заплащат допълнително от клиентите.

Цялото крайбрежие около гр. Приморско е осеяно с руините от древни поселища. Зидовете на най-дълго просъществувалото населено място в района – Ранули, се извисяват на хълма, наречен днес Вълчаново кале. В близост до руините на древния град Ранули, в околностите на резервата Ропотамо, по хребета на Маслен нос, на около 210 м н.в. и на 3 км от Приморско се намира ***светилището на Ранули, известно като Беглик Таш***. Представлява кръг от огромни камъни, разположени върху скалиста повърхност, в средата на поляна с обща площ от около 6 дка. Определя се като най-ранното (краят на III хил. пр.Хр.) открито досега тракийско мегалитно светилище в Югоизточна Тракия

по Черноморското крайбрежие. Древните са обожествявали местността, принасяли са дарове и я превръщат в своеобразен храм. В течение на времето се изграждат жилища за обслужващите храма (жреците), като върху голата дотогава скала започват да пренасят огромни камъни от околността. По начина на подреждане се образува календар – часовник – обсерватория. Някои от специалистите смятат, че Беглик Таш е обслужвал култа към бога на Слънцето на траките, но голяма част от находките свидетелстват и за ритуали, свързани с Богинята майка.

Село Ясна поляна е разположено в северните склонове на странджанския рид Босна. Жителите му вземат дейно участие в Преображенското въстание. През 1908 г. тук се преселват интелектуалци и последователи на толстоисткото учение от цяла България и основават единствената в страната толстоистка колония, поддържаща кореспонденция с Л. Толстой. Комуната е била силно вписана в живота на селото и така то получава името на родното място на писателя Ясная поляна.

Музейната експозиция „Българската Ясна поляна” е открита през 1998 г. Разположена е в две зали на читалището на селото. Тя е резултат от съвместните усилия на всички хора от селото, за които идеите на колонистите са живи и до днес. Експозицията се състои от над 250 експоната, предоставени от многобройните български и чуждестранни дарители. Тук се намира и най-богатата колекция в България от произведения на великия писател. Най-ценният предмет е урната с пръст от руската Ясна поляна, донесена от правнука на Толстой и съхраняваща се в музея. Приятна изненада представлява и другата етнографско-историческа част от музея – стари дървени рала, станове и огромни делви. В селото ежегодно се провежда най-старият международен симпозиум по скулптури от дърво.

Село Заберново е разположено в Странджа на открит южен склон, спускащ се от Босненското било към долината на р. Велека. Старото му име е Заборна – тракийски езиков корен „берна“ – „пълен, изобилен“. Рушителната сила на времето сякаш е спряла в това село – запазен е мелодичният местен диалект, съхранени и живи са традициите и празниците. Гостоприемните домакини организират за желаещите пешеходни турове до едни от най-мистичните места в Странджа – малки параклиси с аязмо, построени върху древни тракийски светилища и оброчища. Най-старата оцеляла селска църква във вътрешността на Странджа – ***„Св. Лука“,*** се намира в с. Заберново. Датирана е от XVII в., паметник на културата. Ниска, вкопана почти наполовина в земята. Стените са изградени от ломен камък. Част от църквата е и килийното училище (от XIX в.), в което жадните за знания деца от мъжки пол са изучавали предимно църковнославянски език. Днес стаичката, тип килийно училище, е реконструирана и пригодена за туристически посещения. Плоча на тракийски конник в уникален контекст е поставена в олтара на ***параклис „Свети Георги“*** край с. Заберново. Изображения на тракийски конник има в много от българските музеи, такива са открити стотици. Ценен е контекстът, в който е поставено изображението. Широко разпространеното вярване в Средновековието, че тракийският конник е изображение на свети Георги, намира потвърждение в параклиса над с. Заберново, построен през 1912 г. ***Параклисът „Боже име“*** се намира на около 5 км южно от с. Заберново, високо над левия бряг на р. Младежка. Изграден е през 1915 г. върху основите на стар манастир. Мястото е открито по съновидение от баба Жора Георгиева от с. Заберново. Параклисът е построен от сина ѝ. Впоследствие параклисът е наречен „Боже име“, а камъкът бил вграден в него и служи за олтар. Местното население се събира тук и празнува на Спасовден.

Историческата местност Петрова нива е обект от национално значение. Намира се в близост до с. Стоилово и на 20 км от гр. Малко Търново. Издигнатият в местността ***Паметник на преображенци*** е възхвала на смелостта, себеотрицанието и върховните

усилия на българите по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. и на стремежа им за свобода. По инициатива на Централното ръководство на Съюза на тракийските културно-просветни дружества през 1953 г. на Петрова нива е поставена мраморна плоча в чест на 50-годишнината от въстанието, с надпис, че тук ще бъде построен паметник. Тържественото откриване на мемориала става на 16.08.1958 г. и на него присъстват живи преображенци от Малко Търново. Паметникът е построен от местен камък, изваден от самата местност. В паметника са зазидани костите на Георги Кондолов. Петрова нива е едно от най-значимите исторически места в Странджа планина в по-новата ни история. Тук на 13 юли 1903 г. се взема решението за вдигане на Илинденско-Преображенското въстание в Източна Тракия. Всяка година тук (в предпоследната събота на месец август) се провеждат народни тържества и се организира фолклорно надпяване. Мемориалният комплекс е включен в движението „Стоте национални туристически обекти“. В местността Петрова нива има уредена богата ***музейна експозиция, наречена „Преображенци“***. Тя предлага богат снимков материал, както и предмети – оръжия и униформи, принадлежали на въстаниците, взели участие в знаменателното историческо събитие. През 2003 г. в чест на 100-годишнината на въстанието е построен и осветен ***храм-костница, наречен „Света Петка“,*** в която са поставени костите на героите преображенци. Той носи името на тракийската мъченица св. Петка.

Малко Търново е разположен в карстова котловина, обградена от високи възвишения, и е единственият град на територията на Централна българска Странджа. Градът има три музея – археологически, исторически и природонаучен. *В* ***Историческия музей*** са представени 5 експозиции, разположени в три странджански възрожденски къщи: археология, нова и най-нова история, иконна живопис, етнография и природа. Преди създаването на музея местни учители подреждат училищна сбирка от археологически материали. Експозиция, посветена на Илинденско-Преображенското въстание, е уредена в читалището. Предметите, открити по време на водената от проф. Ал. Фол експедиция „Странджа“, и тези от уредените експозиции дават основата на исторически музей. Той е създаден през август 1983 г. като „Музеен комплекс Странджа“. През 2002 г. е преструктуриран в Общински исторически музей, а от 23.09.2013 г. носи името на проф. Ал. Фол.

Село Стоилово е кацнало на хълм на 320 м н.в. и от него се разкриват впечатляващи панорамни гледки. В селището могат да се видят ***стари странджански къщи***, строени през XVIII – XIX в., със запазен поминък – вършитба и приготвяне на хляб в подница. Най-впечатляваща е била къщата на Янаки Коюнджоолу. Архитектурен паметник, двуетажната сграда с резбовани тавани и долапи е била най-голямата селска къща от XIX в. в Странджа. Днес, за голямо съжаление, е изоставена и полуразрушена. Като старо хасекийско село, в Стоилово и до днес е съхранен кошничарският занаят. В центъра е ***църквата „Св. Илия“***, където може да се видят едни от най-старите олтарни двери от XVII в.

Последният обект от културно-познавателния маршрут е **с. Бръшлян**, обявено за архитектурен резерват (1982 г.) заради десетките къщи и ансамбли, типични представители на странджанската архитектура от XVIII и XIX в. Селото е създадено в края на XVII в. Старото му име е Сърамашик. В Бръшлян има 76 къщи в характерния архитектурен стил за Странджанския край. Всички те са обявени за архитектурни паметници на културата – 9 от тях с национално значение, 22 са ансамбли, а останалите къщи са от местно значение.

Резерватът с. Бръшлян включва още: килийно училище от 1872 г. (изцяло реставрирано), три параклиса, старинна църква „Св. Димитър“, етнографска сбирка и открит Музей на земеделието. В околностите на селото има гори с дъбови и букови дървета, а също и големи поляни с растението росен, за което се смята, че има чудотворна лечебна

сила. ***Църквата „Св. Димитър“*** в с. Бръшлян е построена през XVII в., на мястото, където в древността е съществувало тракийско светилище. Църквата носи белезите на предвъзрожденската местна култова архитектура, като е вкопана в земята, за да се спазят нареждания на тогавашната турска власт за християнските постройки. Църквата е много впечатляваща и излъчваща енергия и мистика. Тук са преплетени редица езически и християнски елементи. Отвън е потърсено ефектно оформление на фасадите с помощта на добре издялани блокове от бигор. Има уникална камбана от първата половина на XIX в. Обявена е за художествен и архитектурен паметник на културата с национално значение. ***Етнографска къща-музей***, намираща се в западната част на селото, е 150-годишна сграда, запазена в автентичен вид както външно, така и по отношение на вътрешната уредба на помещенията. По своята архитектура представлява възрожденска двуетажна къща с каменно приземие и дървен етаж. Музеят дава представа за особеностите на бита и занаятите в с. Бръшлян от втората половина на XIX в. до първата половина на XX в. В голямата стая на втория жилищен етаж се намира типичното огнище, изградено от камък към стената (баджа). Приземният етаж (дам) в миналото е служел за обор на домашните животни. Днес е превърнат в стая на занаятите, в която всеки посетител може да види автентичен стан и да опита как се тъче.

Традиционната духовна култура на странджанското население е целяла онази исторически унаследена и наслоявана с различни елементи през вековете система на философски, религиозни, морално-етични и художествено-естетически представи, вярвания и ценности, предавани от поколение на поколение със средствата на традицията. Най-пряко отражение като пазител на народността тя намира в обичаите и обредите, преданията и легендите, песните и танците на местното население.

Третият културно-познавателен маршрут на тема *Приморска Странджа – традиции и съвременност* е предназначен за средната класа българи и чужденци – за възрастова група от осемнадесет до седемдесет и пет години, за туристи, които проявяват интерес към културноисторически забележителности. Целта на пътуването е тематично туристическо пътуване в Приморска Странджа и запознаване с българската история и култура.

Предложеният маршрут *гр. Царево – с. Варвара – гр. Ахтопол – с. Синеморец – с. Резово – гр. Царево е еднодневно културно-познавателно тематично туристическо пътуване с обща дължина от 70 км.*

Той може да се класифицира по следния начин: по съдържание – обзорно-познавателно; по състав – за организирани групи туристи с осигурен екскурзовод; време на провеждане – целогодишно; начин на придвижване – с автобусен транспорт; по времетраене – еднодневно. Придружители: един шофьор и един екскурзовод.

<u>Програма на пътуването</u>

09:00 ч. – посещение на църквата „Успение Богородично“ – гр. Царево

09:30 ч. – 10:00 ч. – посещение на Музея на открито – гр. Царево

10:00 ч. – отпътуване за с. Варвара

10:15 ч. – 11:15 ч. – посещение на църквата „Св. великомъченица Варвара“ и тракийската крепост на вр. Папия, с. Варвара

11:15 ч. – отпътуване за гр. Ахтопол

11:30 ч. – 12:00 ч. – посещение на църквата „Св. Възнесение Господне“ – гр. Ахтопол

12:00 ч. – 13:00 ч. – обяд в ресторант „Музея“ – гр. Ахтопол

13:00 ч. – 13:45 ч. – посещение на Музей на котвата – гр. Ахтопол

13:45 ч. – отпътуване за с. Синеморец

14:00 ч. – 14:30 ч. – посещение на църквата „Св. Георги“ – с. Синеморец

14:30 ч. – отпътуване за с. Резово

14:45 ч. – 16:00 ч. – посещение на църквата „Св. Йоан Кръстител“ – с. Резово, и на тракийския могилен некропол в местността Селски дол

16:00 ч. – отпътуване за гр. Царево

17:00 ч. – пристигане в гр. Царево.

Калкулация на пътуването

При изчисляване цената на пътуването приемаме, че участниците са минимум 35 д., превозното средство е взето под наем – 1,80 лв./км с ДДС, екскурзоводът и шофьорът се хранят безплатно и се предвиждат 5% резерви и 20% брутна печалба (комисиона) на туроператора. Цените на отделните услуги се отнасят към 2013 г. Общата дължина на маршрута е 70 км.

Общоделими транспортни разходи: 70 км х 1,80 лв./км = 84,00 лв.;

84.00 лв./35 човека = 2,40 лв./човек;

Обяд: 12,00 лв./човек;

Общоделими разходи за екскурзоводско обслужване: 90,00 лв./ден; 2,60 лв./човек;

Туристическа застраховка: 0,50 лв./човек;

Разходи за паркинг: 1 лв./човек;

Себестойност на пакета: 18,50 лв./човек;

Пазарна цена на пътуването: 18,50 лв. + 18,50 лв. х 20% + 18,50 лв. х 5% = 24,00 лв. с ДДС.

Маршрутът започва от гр. Царево, предлагащ гостоприемство и добро туристическо обслужване. Наследник е на древно селище, съществувало около днешното село Лозенец. Той е бил известен с името Василико. През 1882 г. селището е унищожено от стихиен пожар, след което е изграден на сегашното си място. До 1934 г. се нарича Василико, а до 1991 г. – Мичурин. Днес Царево се дели на стара и нова част. ***Църквата „Успение Богородично“*** се намира на брега на морето и е стара гръцка църква, построена през XVIII в. Наричала се е „Св. Троица“ заради пиратски символ в долната част на кръста, изобразен над входа, и се предполага, че е била единствената пиратска църква по нашите земи. Храмът е обграден от добре поддържана градина, има поставени пейки, на които да отдъхнем и да се заредим с енергията от необятната морска шир. До църквата могат да се разгледат останки от средновековно селище. Районът е обявен за исторически резерват. В центъра на града се намира ***Музей на открито***. Главната цел за създаването на такъв музей е да се покаже основният поминък на Царево в миналото – корабостроенето. Музеят е открит през лятото на 2008 г. Представлява купол в модерен стил, а под него се съхраняват останки от първия дървен кораб „Горянин“, построен в корабостроителницата в Царево. Той представлява тримачтова шхуна, построена през 1947 г. изцяло от дърво, и се е използвал за пренасяне на товари, предимно дървени. Години по-късно е превърнат в учебен кораб за моряците от Военноморската база във Варна. Информацията за кораба и богатият снимков материал сочат, че това е най-големият дървен кораб, строен някога в България.

Варвара е малко село, разположено на брега на Черно море в подножието на странджанския връх Папия. То е единственото селище между градовете Царево и Ахтопол. Намира се на територията на Природен парк „Странджа“. Варвара е известна преди всичко с красивото море. Въпреки че пясъчната ивица е само една, и то доста малка, тя е една от най-красивите по нашето Черноморие. Обградено е от скалисти заливи, подходящи за подводен риболов и гмуркане. В селището местните рибари са съхранили традициите на своите предци. Рибарският дух силно привлича интелектуалци и селото се е превърнало в център на артисти, художници, писатели, запалени от духа на Варвара. До средата на XIX в. на мястото, където е разположено днес селото, се е намирал само малък

параклис „Св. Варвара“, почитан от жителите на Царево (тогава Василико), Ахтопол, Кости и Бродилово. През август 2006 г. е осветена новата ***църква „Св. великомъченица Варвара“***. Православният храм е издигнат със средства, дарени от художници, артисти, писатели и бизнесмени. Принос в построяването му имат преподаватели и студенти от Художествената академия с безвъзмездния си труд. С изграждането на църквата селото се възражда за духовен живот.

Разположен на скалист полуостров, **Ахтопол** е най-южният град по българското Черноморие. В акваторията на удобния му залив са открити каменни (от тракийска древност и датирани от началото на първото хилядолетие пр. Хр.), оловни (от периода на древногръцката колонизация) и железни (от римската епоха и Средновековието) котви. Късноантичният, а по-късно и средновековният град се е намирал на най-високото място на полуострова, където и до днес са запазени части от крепостната стена, достигащи на места 8 м височина и 3,5 м ширина. Един от малкото исторически паметници, оцелели от няколкото опустошителни пожара в Ахтопол, е ***църквата „Възнесение Господне“***. Тя се намира в източната част на полуострова, в най-високата му част, до самия морски бряг, който се откосява почти отвесно към морето. Тя е еднокорабна, едноапсидна и се е осветявала от две малки прозорчета на западната и северната стена, както и от четири пирамидални отвора към покрива. Този тип горно осветление, уникално конструктивно и архитектурно решение, се среща по-късно в някои стари къщи из Странджанско. Причина за избора му трябва да се търси в желанието да се придаде по-голяма сигурност на сградата – затваря се плътно. Прави впечатление, че образите на църковните отци от двете страни на апсидата, в стремеж на индивидуализиране, са изписани в чужд на византийските иконописни канони стил.

Музеят на котвата в Ахтопол се намира на самия морски бряг, в близост до залива, в който е открита голяма част от експонатите в него. Създаден е изцяло с частни средства. Той не е обикновен музей. Събира в себе си не само историята на Черноморското крайбрежие около Ахтопол, а и ни я представя по един нестандартен и съвременен начин – обширни, светли зали, модерна визия, силни цветове. На площ от 300 кв. метра, разпределена в две експозиционни зали, са събрани близо 300 предмета – различни находки от потънали военни и търговски кораби (каменни, дървени и железни котви, оловни щокове, монети, керамични съдове). Специално място в експозицията заемат реставрираните дула от потънали военни кораби. Интерес представляват и старите снимки, разказващи историята на Ахтопол, както и карти на крайбрежието от различни периоди. Има и външна експозиция, в която са разположени по-големите и по-добре запазени екземпляри на оловни котви, някои от които все още покрити с дебел слой пясъчен седимент. Повечето от находките, които днес се помещават в Музея на котвата, са открити при случайни подводни наблюдения, но има и много такива, намерени от местните рибари. В момента се прави идентификация на предметите, за да се установи кои от тях са културна ценност, след което предстои регистрацията им като музейна сбирка според действащия Закон за културното наследство.

Синеморец е разположено върху полуостров, южно от устието на р. Велека. Днешното име е буквален превод от гръцкото „галазиос“, което означава „небесносиньо“. Зелените вълни на Странджа се сливат със сребристите дюни на кристалните плажове. До 1989 г. Синеморец попада в граничната зона между България и Турция и достъпът до него е силно ограничен. След 1990 г. граничната бариера беше премахната и всички могат да се насладят на невероятните дадености на това място. Една от местните забележителности е ***църквата „Св. Георги“***. Тя е известна с иконата на св. Модест, която показва светеца, както често бива изобразяван, сред дървета и стада волове, овце, кон и бивол. Той е покровител на впрегатния добитък, на орачите и овчарите. Според преданията той е

научил хората как да впрягат воловете си и как да орат нивите. Животните и дърветата намират място в изображенията, тъй като точно с това са се прехранвали местните жители – превозвали са дървен материал. Те са останали, вероятно след поредното изселване към вътрешността на Странджа, предизвикано от нападенията на лазите (кавказки пирати), за които се говори в местните предания. Името на св. Модест е най-популярно в района на Странджа. Рядко можете да го срещнете в цялата българска етническа територия. На 18 декември светецът се почита от българите в Родопите, Пирин и Странджа. Църквата е една от най-забележителните сгради в селото, намираща се в западната му част. Точно там някога се е простирало гръцко селище. Стените ѝ са от камъни и тухли. Посрещат ви сини врати и чудна градинка. Това, което прави впечатление, са специалните облекла (калъфи) за иконите, които обикновено са червени на цвят и целите отрупани с метални орнаменти, изобразяващи хора, части от човешкото тяло, животни. Храмът се поддържа и е реставриран почти изцяло с частни дарения.

Разположено в най-южната и слънчева точка на българското Черноморие, **с. Резово** се намира на юг от Синеморец (на 11 км), в непосредствена близост до границата с Турция. Великолепно съчетание на морски и планински отдих, на селски, екотуризъм и културен туризъм предлага пограничното морско село. Езиковедите смятат, че името на селището се свързва с името на легендарния цар на траките Резос, воювал на страната на троянците, описан от Омир в „Илиада“. През по-голямата си част от своята история Резово е било пристанищно селце. Съществувало е на географските карти от много далечни времена. Често пирати са нападали и безпощадно са ограбвали местните жители, които са се преместили далеч от морския бряг. Старото село от миналия век е на 10 км навътре в Странджа, на хълма Кукуча. Преди опожаряването му по време на Преображенското въстание то имало 100 къщи и църква „Св. Йоан Кръстител“. През 2003 г. ***църквата „Св. Йоан Кръстител“*** е построена наново с дарения и доброволен труд на резовчани, когато се чества 100-годишнината на с. Резово. Иконите на иконостаса са изработени от майстор Денислав Денев от Тревненската школа. Поставените в своеобразна камбанария три камбани огласяват с ясния си звън цялата околност. Излизайки от църквата, която се намира на емблематичната алея „Европа“, стръмни стълби водят до малкия плаж и реката граница. На брега се развява българското знаме, а отсреща е Турция. Разходката по протежението на покрития с акации и смокини бряг е впечатляваща. Резово се намира на биогеографски кръстопът, което прави климата топъл и мек, а времето слънчево. Чисти реки, уникална и разнообразна флора, рядко срещана в Европа, привличат туристи и природолюбители. В залива на Резовска река е открит оловен щок от IV – III в. пр.н. е., а в местността Скуриите се намира най-голямото находище от древни шлаки у нас. Количеството му се изчислява на повече от 100 000 т. Рудни разработки има и в местността Селски дол – на 3 км западно от Резово. Забележителности около Резово са тракийският могилен некропол, малката крепост на нос Кастрич (3 км), надгробните могили. Резово е туристическа дестинация, посещавана от много туристи, които идват, за да видят най-южната точка, до която се простира България.

Предложените културни туристически маршрути са еднонозначен показател за изобилието от антропогенни туристически ресурси и готовността на Приморска Странджа да посрещне туристическите потоци. На културния туризъм като един от водещите видове алтернативен туризъм ще се разчита в почти всеки сегмент на пазара, било то за да разшири българското присъствие, да го възвърне или да го наложи. Надеждата е, че чрез културния туризъм ще се генерират средства за опазването на паметниците на културата.

В културния туризъм трябва да се включат активно и взаимноуважително както местното население, поемащо обслужването на туристите, което да оцени ползите от

него, така и консумиращата среда – туроператори, туристически агенции и туристи, които да съблюдават предварително поставените норми и ограничения от страна на местното население. Очакванията ни са, че в бъдеще опознаването и съхраняването на културното наследство в Приморска Странджа чрез реализиране на предложените маршрути ще стане една от основните цели на туристическите пътувания тук, едновременно с рекреацията и отдиха.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Стамов, С.** *Специализирани видове туризъм*. С., 1995, с. 69.
[2] **Алексиева, С.** *Туризъм и културно наследство.* С., 2013, с. 43.
[3] **Апостолов, Н.** *Туристически ресурси*. Варна, 2003, с. 55.
[4] **Великов, В., М. Стоянова, Р. Владева.** *Технология на екскурзоводското обслужване*. С., 2008, с. 34.
[5] **Нешков, М.** *Пътнически агенции и транспорт в туризма.* Варна, 2007, с. 50.

EFFICIENT USE AND CONSERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE BLACK SEA PART OF STRANDJA MOUNTAIN BY DEVELOPMENT OF TOURIST ROUTES

Ivajlo Vladev, Milena Stoyanova

Abstract

With a diversity of attractions - natural, historical, architectural, cultural, the Black Sea part of Strandja Mountain is one of the most attractive areas for the development of cultural and educational tourism. The unique combination of sea, mountains and rivers, exotic vegetation and diversity of species, combined with the traditions and authenticity of the culture and customs of Strandja, provide opportunities for developing different types of tourism.

This paper focuses on the possibilities and prospects of development of cultural and educational tourism and related travel route in the Black Sea part of Strandja Mountain. Our research indicates that this part of Southeast Bulgaria is one of those in the country that has a very rich and important tourist history. Through the proposed cultural cognitive travel routes, we focus on custom nestinarstvo (fire dancing), visiting sites and settlements relating to the heroic history of Strandja, preserved Bulgarian nationality.

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ КАТО ОБЕКТ НА ИЗУЧАВАНЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ГЕОГРАФИЯ И ИКОНОМИКА

Росица Владева, Пенка Русева

През последните години културният туризъм предизвиква сериозен туристически интерес и конкурира традиционните видове туризъм. Той излиза извън рамките на предлагане на продукт за туристи с общи интереси в сферата на културата и съдейства за реализиране на специализиран и целенасочен туристически продукт. В това отношение особено значение придобива използваният ресурс в лицето на културноисторическото наследство и способността той да бъде правилно селектиран и тематично обвързан чрез съответните туристически дейности с целевата група, за която е предназначен.

Мотивът за избор на културния туризъм като обект на изследване в обучението по география и икономика е свързан със следните мотиви:

– Необходимостта от доказване значението на местното културноисторическо наследство в Шуменски регион за развитие на културния туризъм на регионално, национално и международно ниво.

– Възможностите, които предлага културният туризъм, за осъществяването на междупредметен синтез между обучението по география и икономика и чужди езици, за реализиране на част от основните ключови компетентности: за комуникация на роден език, комуникация на чужди езици, междуличностни, интеркултурни, социални и граждански компетентности, инициативност и предприемачески умения.

– Необходимостта от засилване практическата насоченост на обучението по география и икономика в ЗП (задължителна подготовка) и СИП (свободно избираема подготовка), чрез обединяване около смисловото ядро „културен туризъм“.

Целта на настоящото изследване е да се докажат съдържателните и процесуални възможности за изучаване на културния туризъм в обучението по география и икономика на България. За доказване на целта се уточнява понятийният апарат и се изследват учебните програми по география и икономика на България – ЗП и СИП в прогимназиален етап (VIII клас) и гимназиален етап (X и XI клас). Въз основа на анализираната учебна документация се предлагат варианти за реализиране на обучение по културен туризъм.

Уточняване на понятийния апарат

Пряко отношение към изследваната тема имат определен брой понятия – „културен туризъм“, „култура“, „културни маршрути“, „културно наследство“.

Съществуват множество различни дефиниции на понятието *културен туризъм* както в литературата, така и в браншовите туристически организации, което разкрива трудността да се определи по еднозначен начин неговата комплексна същност и характерни особености. Общото между всички тях е крайната цел – потребление на елемент от културата и начинът на неговото реализиране – чрез туристическо пътуване.

Според Международната харта за културен туризъм (Мексико, 1999)[1] на Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места ИКОМОС (International Council on Monuments and Sites), културният туризъм е вид туризъм, който използва като ресурс наследството, културните и природните ценности на средата, съхраняващи колективната памет на обществото.

В своята дейност Асоциацията за образование в областта на туризма и свободното време АТЛАС (Association for Tourism and Leisure Education) определя културния туризъм

като вид придвижване на хора към обекти на културата извън тяхното местожителство, с намерение да получат нова информация и преживяване, с които да задоволят своите културни потребности.

За по-пълното разкриване същността на културния туризъм е необходимо да се посочат неговите характерни особености:

- Отчита се високо културно равнище на участниците в него, които имат по-високи изисквания към качеството на туристическите услуги и към информационната обезпеченост.

- Финансовите постъпления доказват висока платежоспособност на туристите, които са склонни да отделят повече средства за задоволяване на своите интелектуални интереси и потребности, което от своя страна се отразява на добрите финансови резултати на културния туризъм.

- Пътуванията за реализиране на културен туризъм се осъществяват както в организирана, така и в неорганизирана форма, което предоставя възможности за планиране на динамичен и индивидуален туристически познавателен продукт.

- Продължителността на културните пътувания е различна и зависи от дължината на маршрута, от използвания вид транспортно средство, от броя на посещаваните туристически обекти и тяхното естество.

- Качественото екскурзоводско обслужване е много важен елемент от комплексното туристическо обслужване на културния туризъм и е съобразено с културното равнище и спецификата на познавателните интереси на участниците.

Друго важно понятие с пряко отношение към темата на изследване е понятието *култура*. Интересна е гледната точка, където същността на понятието *култура* се изобразява чрез два концентрични кръга, представляващи двата основни нейни елемента – културно сърце и начин на живот[2]. В много страни двата кръга клонят към събиране, за да формират единно културно предлагане, в което двата аспекта взаимно се допълват (Фиг. 1).

Вътрешният кръг представлява културното сърце, в което са съсредоточени по-традиционните или базовите елементи на културата, свързани с това, което хората правят или произвеждат като култура. Външният кръг обединява начина на живот на населението на дадено място и дава информация за вторичните елементи на културния туризъм.

Вътрешният кръг представя главните елементи на културния туризъм, които могат да бъдат разделени на две основни части:

- туризъм на художественото наследство, който включва културни блага, свързани с изделия от миналото;

- туризъм на изкуствата, който е свързан със съвременното културно производство като представянето на визуалните изкуства, съвременната архитектура, литературата и др.

Външният кръг представя вторичните елементи на културния туризъм, които могат да бъдат разпределени в две категории:

- стил на живот, който включва отделните вярвания, видовете кухня, различните традиции, фолклор и др.;

- сектор на креативността, който обединява предпочитанията по отношение на мода, дизайн, кино, медии, забавления и др.

На базата на предложената отправна точка могат да се класифицират определени подкатегории на културния туризъм – туризъм на наследството, творчески креативен туризъм, туризъм на изкуството, градски културен туризъм, селски културен туризъм,

местен културен туризъм, съвременен културен туризъм. Те са в състояние да допринесат за определянето на тенденциите и характеристиките на най-значимите пазарни сегменти въз основа на мотивациите и на поведението на туристите, както и на упражняваните туристически дейности (Фиг. 2).

Друго понятие, свързано с културния туризъм, е понятието *културни маршрути*. Те „предоставят възможност на туристите за опознаване на уникални паметници, музеи, храмове, живопис, стенописи, както и образци на старата европейска архитектура“ [3].

Културните маршрути могат да бъдат развити като цялостни културно-туристически пакети, които включват обекти на културния туризъм, обвързани с необходимата туристическа, комуникационно-транспортна и информационна инфраструктура и допълнени с разнообразни продукти на туристически дейности. По този начин културните маршрути интегрират наличните природни и културни ценности и ги представят във вид на „цялостни културно-туристически системи“[4].

Реализирането на културно-туристическите системи е свързано с използването на разнообразни обекти на културния туризъм, които могат да се обединят в следните групи (Фиг. 3):

- културно-историческо наследство;
- паметници на културата;
- манастири, църкви, култови паметници;
- музеи, галерии, фестивали, празници, етнографско наследство.[5]

Друг важен документ, който има отношение към културния туризъм и разкрива същността и разнообразието на културното наследство у нас, е Законът за културното наследство. Според чл. 2., ал 1 „културното наследство обхваща нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство, като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност“ [6]. Разгледано по този начин, културното наследство се състои от 18 отделни сегмента, които могат да се превърнат в обект на изучаване както в обучението по география и икономика, така и в обучението по други учебни предмети като история и цивилизация, български език и литература, изобразително изкуство, музика, технологии, физическа култура и спорт (Фиг. 4).

Въз основа на направения анализ можем да обобщим, че съществува разнообразен понятиен апарат, доказващ огромен съдържателен ресурс, който може да се приложи в процеса на обучение. Интегралният характер на културния туризъм доказва реалните възможности за реализиране на вътрешнопредметен и междупредметен синтез въз основа на определени общи понятия. Такава функция могат да изпълнят понятията „култура“, „културен туризъм“, „културни маршрути“, „видове културно наследство“.

Анализ на учебната документация

От учебната документация по география и икономика обект на изследване са учебните програми по география и икономика на България в ЗП и тези в СИП, в които са застъпени елементи на културния туризъм.

При анализа на учебните програми за *ЗП VIII клас* се установява, че директно като формулировка културният туризъм не фигурира. Индиректно той може да се разгледа в контекста на учебното съдържание на едно ядро и три стандарта: ядро 4 – География на България, стандарт 1 – Характеризира географското положение на България и нейния природен облик, стандарт 2 – Разкрива особеностите на населението и селищата на България, и стандарт 3 – Характеризира стопанските отрасли (туризъм) и коментира проблемите им.

Отчита се, че в учебната програма не са посочени конкретни дейности за усвояване на културния туризъм. Такива дейности могат да се приложат при разглеждане проблемите на родното селище и разработване на проект за преодоляването им, както и при провеждане на маркетингово проучване в областта на културния туризъм.

В учебната програма по география и икономика за *ЗП X и XI клас* културният туризъм присъства индиректно в Ядро – География на България, стандарт 4 – Характеризира националното стопанство, и стандарт 5 (XI клас) – Демонстрира знания за географските региони на България. Анализът показва, че съществуват възможности при посоченото ядро и стандарти да се обогатят знанията и уменията на учениците при изучаване на третичен сектор при тема „Туризъм“ в контекст и дейности за описание, характеристика и представяне на културноисторическите ресурси на Шуменски регион.

Разглежданите учебни програми за *СИП* се прилагат в профил „Чуждоезиков“ в СОУ „Сава Доброплодни“, град Шумен, и са разработени на базата на учебните програми за профилирано обучение в професионалните гимназии по туризъм. Според тях в X клас се изучава учебната дисциплина „Основи на туризма“, а в XI клас – „География на туризма“, с хорариум от 36 часа.

В учебната програма за *СИП X клас* културният туризъм съдейства за резултатното овладяване на темите за:

- ресурси в туризма (природни и антропогенни ресурси);
- видове туризъм;
- развитие на вътрешния и международния туризъм в България.

В *СИП XI клас* културният туризъм е свързан с темите за:

- антропогенни туристически ресурси;
- география на туризма в България – развитие и особености на туризма;
- антропогенни ресурси на туризма в България;
- паметници на културата и тяхната защита;
- обекти на ЮНЕСКО в България.

На базата на учебното съдържание за СИП съществуват повече възможности за приложение на теоретичните знания на практика чрез реализиране на дейности за описание, представяне и оценка на антропогенните туристически ресурси на територията на град Шумен и Шуменски регион, като база за проектиране на елементите на процеса на обучение.

Варианти за реализиране в процеса на обучение

Моделът от дейности за изучаване на културния туризъм в процеса на обучение по география и икономика на България – ЗП, е изграден върху определена съдържателна основа, свързана с учебното съдържание в 8., 10. и 11. клас (Фиг. 5).

Предложеният модел е вариативен и може да бъде допълван и разнообразяван с различни идеи за конкретни методи и форми на работа и използване на различни източници на информация. Условно той може да бъде разделен на две части – при изучаване на география на България в ЗП и при СИП – чуждоезиков профил.

Основните елементи на модела при изучаване на *ЗП* са посочени на фиг. 6. Идеите за реализиране на обучение по културен туризъм в ЗП *VIII клас* се прилагат при изучаване на учебното съдържание за население на България и изучаване на родния край. Тяхното реализиране включва дейности в класна и извънкласна среда и цели провокиране и развитие на творческото мислене на учениците с прилагане на разнообразни източници на информация.

Първата комплексна дейност планира изработване на презентации за реализиране

на виртуални турове на тема „Пътуване из историята на Шумен“. Нейното осъществяване може да се раздели на следните етапи:

– организационен – формиране на 3 екипа, които да проучат паметниците на историческото наследство на град Шумен в периодите: праистория и Античност, Средновековие и Възраждане;

– информационен – екипите да проучат наличните източници на информация за съответните обекти в училищна библиотека, градски библиотеки, регионален исторически музей, интернет източници и др.;

– реализационен – екипите да анализират намерената информация, да изработят презентации за съответния период от историята на град Шумен;

– презентационен – екипите да представят презентациите и успоредно да проведат екскурзоводска беседа за обектите.

Втората планирана комплексна дейност се провежда след представянето на презентациите за виртуалното пътуване из историята на град Шумен и включва същия състав на екипите. Тя цели затвърдяване на придобитите знания в предходната дейност и формиране на компетентност за дискутиране, изразяване и защита на собствена позиция по отношение на културния туризъм в Шуменски регион. Реализирането е под формата на ролева игра на тема: „Културният туризъм в Шуменски регион – днес и утре“.

Изпълнението на ролевата игра изисква комплексни дейности в класна среда и извънкласна среда, насочени към:

– проучване на стратегията за развитие на туризма в Шуменска област 2009 – 2013 г., на областната стратегия за развитие на област Шумен 2014 – 2020 г., на стратегиите за развитие на отделните общини 2007 – 2013 г., на общинските планове за развитие на отделните общини през периодите 2007 – 2013 г. и 2014 – 2020 г.;

- посещение на Туристическия информационен център (ТИЦ) гр. Шумен и проучване на рекламни материали за обектите;

- реализиране на ролева игра на тема „Културният туризъм в Шуменски регион – днес и утре“ с три отбора – представители на областната и на общинската администрация, Шумен; представители на фирми от туристическия бранш в региона; представители на исторически музей, художествена галерия и други културни институции в областта.

Проектираните дейности за изучаване на културния туризъм в *ЗП X клас* се реализират при изучаване на темата „Туризъм на България“ и са свързани с разработване и представяне на географско съобщение на тема „Възможности за развитие на културния туризъм в Шуменски регион“. Подготовката за написване на съобщението изисква посещение на училищната библиотека, на отдел „Краезнание“ в Регионална библиотека „Стилиян Чилингиров“, среща със специалисти от ТИЦ град Шумен. Формата на изпълнение е индивидуална, като се представят най-добрите съобщения.

Планираните дейности в *ЗП XI клас* се реализират при изучаване на тема „Североизточен регион“ и включват екипна работа за проучване, разработване и представяне на туристически маршрути за развитие на културен туризъм в областите Добрич, Варна, Шумен, Търговище. Формата на представяне е изборна – във вид на постер, презентация, проект за рекламна диплянка.

Моделът от дейности за обучение по културен туризъм в СИП е по-разнообразен, защото се предоставят повече съдържателни и времеви ресурси, като се надгражда образователният минимум на задължителната подготовка (Фиг. 7).

Това определя по-големия брой планирани дейности в отделните класове и по-големите възможности за комплексен анализ на разнообразна географска информация.

В *СИП X клас*, където се реализира обучение по „Основи на туризма“, са планирани три основни дейности:

– дебат на тема „Предимства и недостатъци на антропогенните туристически ресурси за развитие на културния туризъм“;

– SWOT анализ на културния туризъм в Шуменски регион с откроряване на силните и слабите страни, възможностите и заплахите пред културния туризъм;

– разработване на маршрути за културен туризъм в град Шумен, подготовка на екскурзоводски беседи по отделните маршрути и организиране на групи за градски туризъм (Фиг. 8).

Комплексният характер на планираните дейности предполага екипна форма на работа за подготовка на тезата и антитезата на дебата; за откроряване на силните и слабите страни, възможностите и заплахите на културния туризъм в Шуменския регион при SWOT анализа; при разработване на маршрутите за културен туризъм и на екскурзоводската беседа към тях.

В *СИП XI клас* при изучаване „География на туризма“ се предвиждат две групи дейности. Първата група се очаква да се реализира под екипна форма и касае изработване на интерактивна карта на тема „Възрожденският Шумен“, в която да се предоставят снимки и допълнителна информация за къщите-музеи, историческите паметници, паметниците на културата на територията на град Шумен.

Втората група дейности изисква писане на есе на тема „Какво е за България Мадарският конник?“, както и разработване и защита на проект на тема „Мадарският конник – атрактивна туристическа дестинация“.

Въз основа на направения анализ на предпоставките за развитие на културния туризъм като обект на изучаване в обучението по география и икономика на България**,** може да се обобщи:

– Съществува твърде широка понятийна рамка, която позволява в учебната документация по география и икономика на България да бъде застъпен културният туризъм.

– Изучаването на културния туризъм в обучението по география и икономика на България ще доведе до подробен анализ на обектите на културното наследство в родния край, България, Европа и света.

– То ще способства за реализиране на междупредметен синтез с учебните предмети история и цивилизация, български език и литература, изобразително изкуство, музика и др.

– В учебните програми обаче не се отчита присъствие на конкретни теми за културен туризъм в прогимназиален етап (VIII клас) и гимназиален етап (X и XI клас) ЗП.

– При определени теми, където учебното съдържание позволява, може да се открият предпоставки за имплицитно интегриране на тематиката на културния туризъм.

– По-добри съдържателни основи за изучаване на културен туризъм предлагат учебните програми по СИП в X и XI клас, но те са застъпени в твърде малко училища и не засягат масовото обучение по география и икономика в прогимназиален етап.

– Възможностите за реализиране на обучение по културен туризъм чрез обучението по география и икономика на България се свеждат до процеса на обучение и желанието и възможностите на учителите.

– Предложеният модел от дейности за обучение по културен туризъм в класна и извънкласна среда ще съдейства за засилване практическата страна на обучението по география и икономика; повишаване личната мотивация на учениците за познаване и

опазване обектите на културния туризъм; реализиране на ключови компетентности за комуникация на роден език, комуникация на чужди езици, междуличностни, интеркултурни, социални и граждански компетентности, инициативност и предприемачески умения.

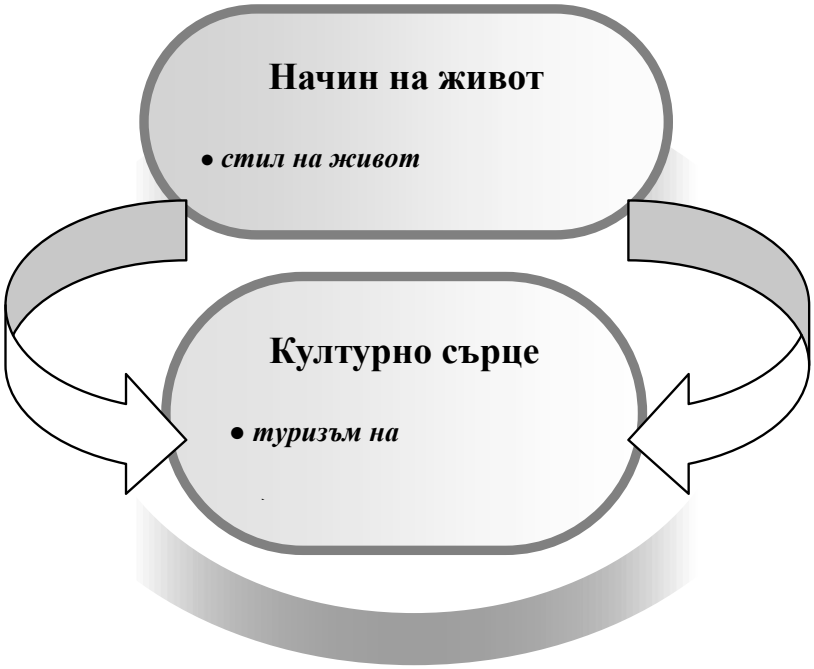

фиг. 1. Схема на понятието „култура“ според Стратегическия план за развитие на културния туризъм в България

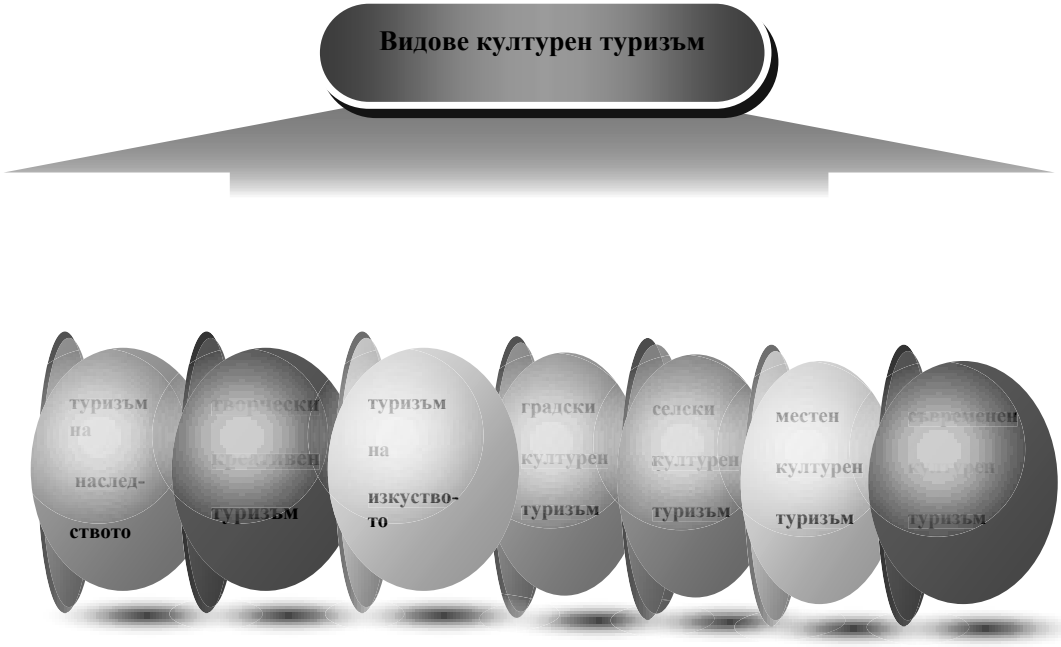

фиг. 2. Схема на видовете културен туризъм според Стратегическия план за развитие на културния туризъм в България

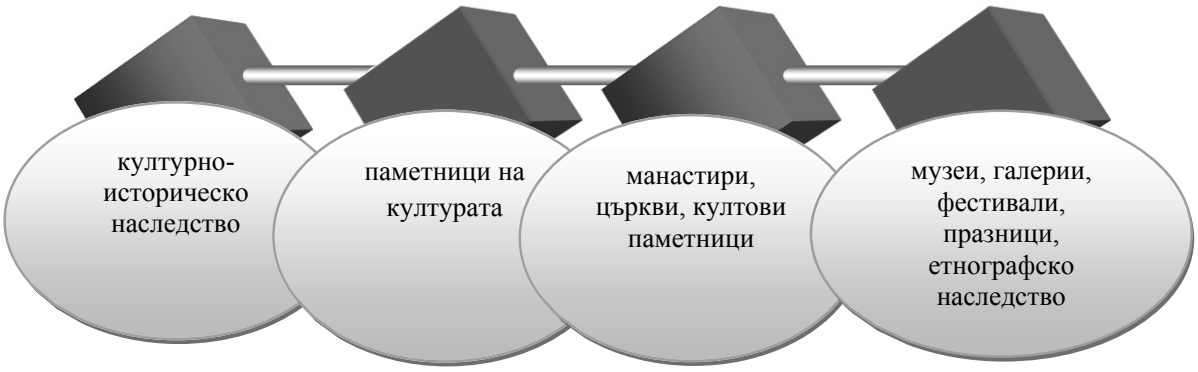

фиг. 3. Обекти на културния туризъм в България според Националната стратегия за устойчиво развитие на туризма в република България 2009-2013 г.

фиг. 4. Структура на културното наследство според Закона за културното наследство, 2009

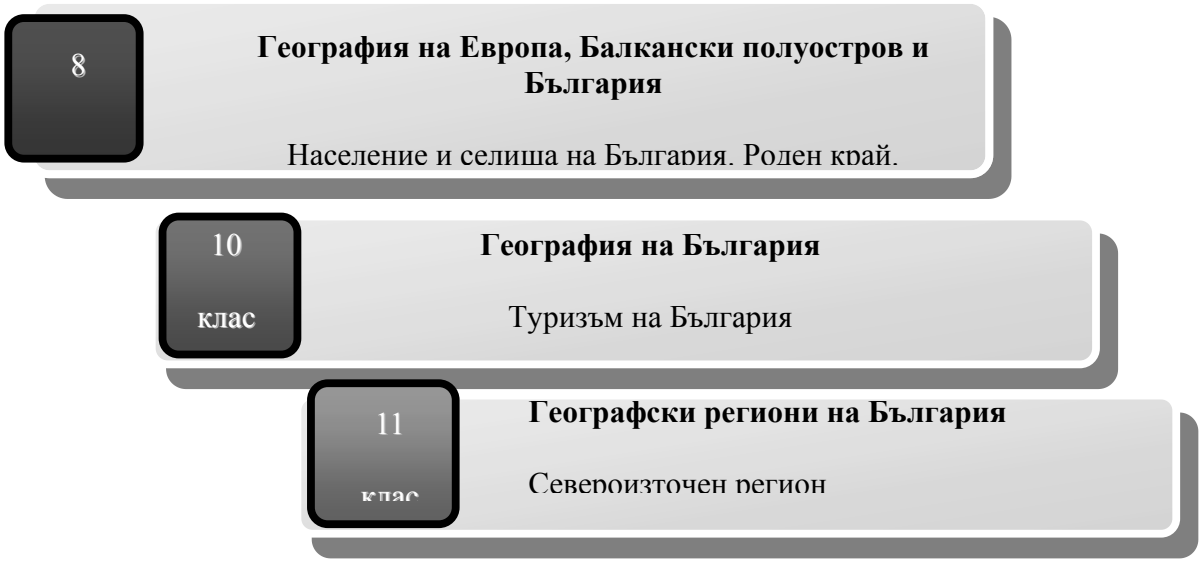

фиг. 5. Съдържателна основа за реализиране на модела за изучаване на културен туризъм – задължителна подготовка

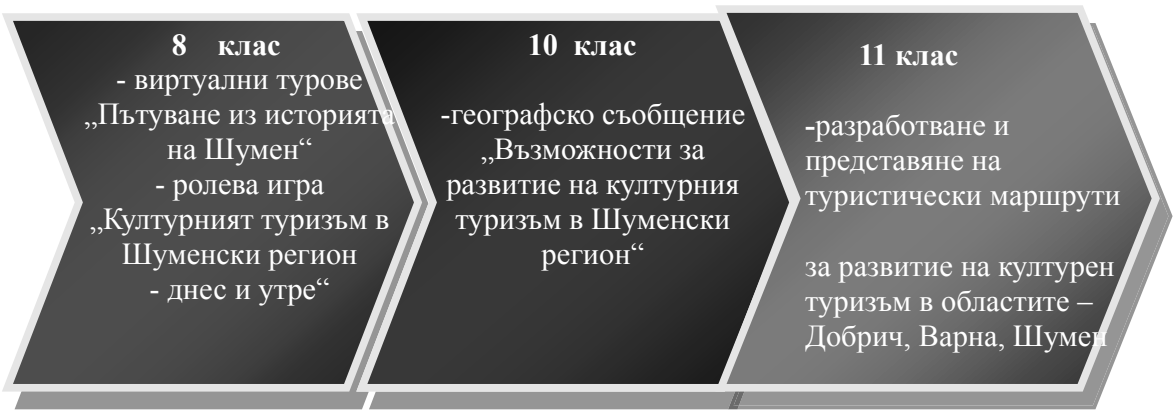
8 клас
- виртуални турове „Пътуване из историята на Шумен“
- ролева игра „Културният туризъм в Шуменски регион - днес и утре“
10 клас
-географско съобщение „Възможности за развитие на културния туризъм в Шуменски регион“
11 клас
-разработване и представяне на туристически маршрути
за развитие на културен туризъм в областите – Добрич, Варна, Шумен

фиг. 6. Видове дейности за реализиране на модела за изучаване на културен туризъм – задължителна подготовка

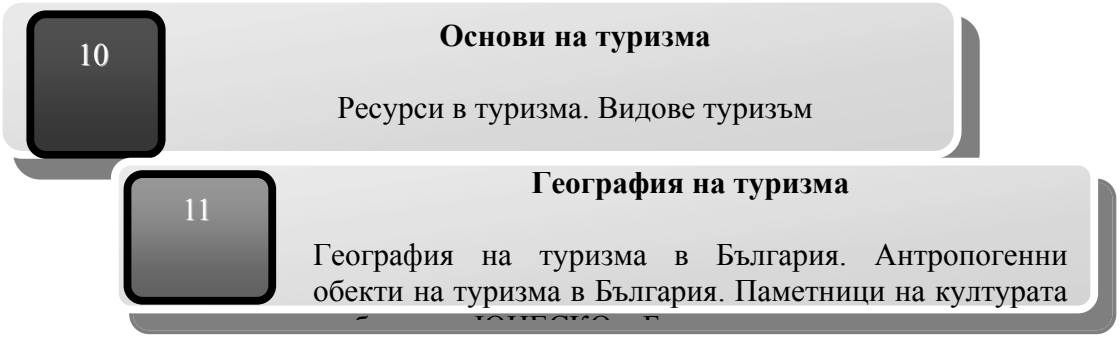
10
Основи на туризма
Ресурси в туризма. Видове туризъм
11
География на туризма
География на туризма в България. Антропогенни обекти на туризма в България. Паметници на културата

фиг. 7. Съдържателна основа за реализиране на модела за изучаване на културен туризъм – свободноизбираема подготовка

фиг. 8. Видове дейности за реализиране на модела за изучаване на културен туризъм – свободноизбираема подготовка

БЕЛЕЖКИ

[1] *International Cultural Tourism Charter, 8th Draft, for Adoption by ICOMOS at the 12th General Assembly*, Mexico, 1999.

[2] *Стратегически план за развитие на културния туризъм в България*, 2009, http://mc.government.bg/images/Resume%20%20Cultural_tourism_new_version.doc, с. 7.

[3] **Алексиева, С.** *Туризъм и културно наследство*, С., 2013, с. 43.

[4] *Културно наследство: образование – наука – опазване, интегрирани в туризма (Heritage: ESPRIT*), под общата редакция на проф. д.а.н. арх. Т. Кръстев, Електронно изд. LiterNet, Варна, 2009.

[5] *Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Република България 2009 – 2013 г.*, МС, ДАТ, www.mi.government.bg/library/index/download/lang/bg/fileId/294, с. 29–30.

[6] *Закон за културното наследство*, обн. ДВ, бр. 19 от 13 март 2009.

CULTURAL TOURISM AS AN OBJECT OF STUDY IN GEOGRAPHY AND ECONOMY TRAINING

Rositsa Vladeva, Penka Ruseva

Abstract

The cultural tourism appears to be a meaningful core towards which some parts of the methodological perspectives for its studying at Geography and Economy training in Secondary school can be focused. It offers a great meaningful potential for putting into effect various modern methods and forms of training whose application will help proving the importance of the local heritage in Shumen region for the development of the cultural tourism at regional,

national and international level. It can also redound for the intensification of the practical training at Geography and economy as a mandatory and elective training; for the achievement of cross curricular synthesis between Geography and economy training and foreign languages for the accomplishment of part of the key competencies for communication in native and foreign language, interpersonal, intercultural, social and civil abilities, initiative and entrepreneurial skills.

The purpose of the present work is to prove the meaningful and procedural options for studying the cultural tourism in the training at Geography and economy of Bulgaria as a mandatory and elective training. Many different curricula at Geography are researched for the achievement of this purpose and many versions are suggested for their application in the studying process at economy for secondary (8th grade) and high school (10th and 11th grade) as a mandatory and elective training.

ВЪЛЧИТРЪНСКО ЗЛАТНО СЪКРОВИЩЕ

Павлина Илиева

Между забележителните притежания на най-стария музей в България - Археологическият музей в София - е и прочутото Вълчитрънско златно съкровище. Когато посетителят попадне в музейния трезор, той се откъсва от ежедневния динамичен стереотип на своето време и погледът му незабавно бива прикован от магнетичното сияние на едно от най-големите и най-древни златни съкровища в света, състоящо се от тринадесет предмета с различна форма и големина. Със своите форми, изработка и предназначение, а и с интересните факти около неговото намиране, то вече няколко десетилетия провокира човешкото любопитство и естетически емоции и е източник на най-различни тълкувания и научен интерес.

През един сумрачен декемврийски ден на 1924 година, при риголването на лозето на двамата братя Цветанови от село Вълчитрън, Плевенско лопатите издрънчават от допира с друг метал и на повърхността са извадени няколко потъмнели и полепнали с пръст съдове и капаци. Двамата братя и петнадесетината наемни работници ги позачистили на място, но подведени от тяхната многобройност и най- вече от големината на предметите, сметнали че те са «пиринчени», т.е. от месингова сплав и ги изтълкували като знак, че на това място е имало заровени пари. Предметите били захвърлени, а големият и дълбок съд, поради удобството от двете масивни дръжки, бил пренесен в селото и послужил като «сервиз за храна» на прасето на единия от братята. Едва когато то в лакомията си успяло да лъсне метала до блясък, блеснала и сензационната истина - предметите били изработени от чисто злато с природна чистота от близо 23 карата. Съкровището набързо било събрано и започнала оспорвана борба и орязване на някои от предметите, поради което днес трудно може да се каже какво е представлявало то в първоначалния си вид. След намесата на полицията и сътрудници от Народния музей в София, приемник на който е днешния Археологически музей, в неговите сбирки попадат само тринадесетте съда с общо тегло от 12 килограма и 425 грама. Заедно с тях изникват и въпросителните около това, от кое време датират тези удивителни предмети, кой и къде ги е изработил, какво е тяхното предназначение и какво е мястото на това уникално съкровище в българското и световно наследство?

Върху интересните форми на предметите от Вълчитрънското съкровище и тяхната изработка, предназначение и датировка през последните десетилетия от неговото любопитно откриване са изказвани многобройни и най-различни мнения. Датировката му е поставяна по протежението на един огромен обхват от време между средната бронзова епоха (II хил. пр. Хр.) до Великото преселение на народите (У-У1 в), а тълкуването му е преминавало през становищата от най- обикновен сервиз за пиене, комплект от култови вещи, та чак до хипотезата, че капаците с лукувични дръжки са дискове на ударни музикални инструменти - цимбали. Днес вече за това забележително съкровище, което се състои от една голяма овална купа с масивни дръжки, една голяма и три по-малки чаши с по една дръжка, два големи и пет по-малки капаци с лукувични дръжки отгоре и един скачен троен съд от яйцевидно издъжени и заострени в единия си край полусфери, доста категорично може да се твърди, че е изработено по време на разцвета на къснобронзовото общество в Карпатско-дунавския регион през втората половина на XIV - началото на XIII в. пр. Хр. Археологическите материали от района, където е открито, категорично говорят за използването му от население от особена етническа група с уеднаквена материална и духовна култура, обхващаща днешната територия на

северозападна България, североизточна Сърбия и югозападна Румъния, коятоубедително се причислява към племенната общност на многочисления тракийски народ. Доста по-сложен и загадъчен е проблемът кой и къде е изработил тези удивителни вещи, и за какво са служили те на местните траки? Защото със своите форми, техника и сръчност при изработката и украсяването, и с вложените в него материали, то представлява уникално явление в златарското изкуство през онази епоха в региона на Балканите.

Най-вече с голямото си и нетипично дори и за най-значимите световни злато-добивни центрове тегло, Вълчитрънското съкровище повдига вечния проблем за добиването и обработването на златото и среброто в този регион. Сериозни археологически проучвания в последните десетилетия доказаха убедително, че значителен златодобив на Балканския полуостров е имало още в епохата на енеолита, във втората половина на V хил. пр. Хр. и местните златарски центрове са можели да съперничат дори на малоазийските. През II хил. пр. Хр. с придвижването на степните народи от Урал и Кавказ на Балканите се появяват и редица сребърни предмети, които свидетелстват за постепенното усвояване и на сребродобива. Мащабните спектрални изследвания на германски учени върху голяма част от древните съкровища в Европа ясно показаха, че през късната бронзова епоха, на която принадлежи и Вълчитрънското съкровище, в югоизточна Европа и особено в Карпатско- Трансилванската металогенна зона, където има богати залежи на един особен вид злато със съдържание на калай, е процъфтявало значително майсторство при добива и обработката на златото. Спектралните анализи на редица златни находки от Дунавския басейн категорично показват доминиращо съдържание на калай в златото и постепенния възход през бронзовата епоха на Трансилванско-карпатския златодобивен район. Налице са сериозни податки за зла- тодобив в края на бронзовата епоха и южно от река Дунав, в предпланините и западния дял на Стара планина. Като прибавим и доставените по търговски път злато и сребро от Близкия изток, например един златен слитък от нос Калиакра, открит при подводни проучвания, очевидно е, че в района на Долния Дунав по това време е имало всички условия за натрупване на големи количества злато, отчасти и сребро и за бърз възход на златарството. Многобройните находки от това време категорично подкрепят този възход. Сред тях обаче Вълчитрънското съкровище се извисява с по-сложните си техники в изработката и със своеобразния си стил. Всички последни изследвания сочат неоспоримата връзка на съдовете от съкровището и по-точно на големия съд и чашите с тракийски керамични съдове от късната бронзова епоха, или безспорно местният характер на някои декоративни елементи върху тях, именно технологичната му структура го прави уникално. Големият съд вече не е изолирано явление в златарското изкуство на югоизточна Европа, а с начина си на оформяне бележи една здрава традиция в местното развитие на това изкуство. Последните открития на подобни вещи в съкровища от село Крижовлин в Одеска област и село Радени в западна Молдавия свидетелстват за тази очевидно местна форма и заедно с още един подобен златен съд от село Бийа в Трансилвания и сходни находки от село Бородино в Бесарабия затварят един мощен и единен творчески кръг на златарско производство на Долния Дунав през късната бронзова епоха. Този кръг безспорно се свързва с местните траки. Цялото Вълчитрънско съкровище демонстрира техническа култура, която няма корени нито в предходната епоха, нито намира продължение в местното златарство за доста столетия напред. Употребата на примитивен струг в изработката на някои детайли, апликирането на злато върху бронз, широката употреба на сребърно - златни сплави, рисуването на орнамента посредством нанасянето на смеси от злато и сребро (т.н. ниело-техника, а не инкрустация на метал в метал) при големите похлупаци и триделния съд са сложни технологични прояви, опиращи се на висока златарска култура и преди всичко на добро познаване на свойствата на среброто. Тези техники нямат собствено развитие

в Карпатско-Балканския ареал, нито в съседното забележително критско-микенско приложно творчество, където се срещат доста рядко, а сигурно насочват към златарството на Близкия Изток. Като прибавим характерните за Изтока /Египет,Сирия и т.н./ форми на дръжките на похлупаците, става очевидно, че наред с вноса на благородни метали от тези места /слитъкът от Калиакра/, е имало и прехождане на майстори - златари. В последна сметка става ясно, че Вълчитрънското съкровище най-вероятно е изпълнение на пътуващ източен майстор, който обаче е съчетал в него и редица елементи от репертоара на местните златари. Принуден да се съобрази с изискванията на тукашното златарство и неговите несъмнени постижения, както и с вкуса на поръчителите (тракийски вожд или високопоставен жрец) от средата на висококултурното местно общество, той е успял да прояви високата си техническа сръчност. По отношение на формално-типологическата си структура съкровището се нарежда в кръга на местното златарско производство.

Предназначението на Вълчитрънското златно съкровище, което е единно по своето съдържание и изработка, без съмнение е ритуално. Хипотезата, че дисковете с луковични дръжки са музикални инструменти - цимбали, свързани с култа към божественото дете Загреус в Тракия, няма покритие в технологичното им изпълнение. Специално изкованият плосък ринг в периферията на дисковете, който освен че пречи за тяхното използване като музикални инструменти, може да има само една практическа функция и същевременно чрез него да ляга на съответствщите по размер съдове. Ако се съди по широчината на пръстена, тези съдове са били масивни и с дебели стени, най-вероятно бронзови или може би от глина. В този смисъл „загадъчните“ дискове представляват капаците на ритуални съдове, съдържащи течностите вино, медовина и мляко и остават тясно свързани с ритуалните излияния в чест на тракийския бог Дио- нис. При изпълнението на тези ритуали голямата чаша вероятно е била свързана с големия съд, а трите малки чашки - тройният съд, където е ставало смесването на течностите от свещената триада. Най-вероятно съкровището е принадлежало на някое голямо светилище в чест на бога Дионис. При изработката на съкровището са използвани различни материали. Само от злато са изработени петте вази, от злато и електрон - тройният съд, а седемте капаци под луковицата на дръжката в централната си част имат подплата от солидна бронзова подложка.

Цялата украса на съкровището - и врязаните орнаменти, и изчуканите канелюри и перли, и прилепналите сребърни орнаменти, е изпълнена по един съвършен начин. Особено място в съкровището заема триделният съд с необичайната си форма и канелирана повърхност. При изработката на дръжката му забелязваме подробности, които са известни на местното леярство. Върху дръжката се явяват вдлъбнати триъгълници и четириъгълници, изпълнени с ниело - една особена сребърна материя с черен цвят, която за първи и единствен път в нашите земи се използва във Вълчитрънското съкровище. Особено внимание заслужават и бронзовите подложки на похлупаците, съставени от луковица и кръг с отвор, зает от ажурен кръст. Изключително изящни са орнаментите по похлупаците, изработени от тънка ивица сребро, прилепена плътно към златния фон с помощта на два бордюра, врязани в среброто и златото.

Вълчитрънското златно съкровище още дълго ще остане една загадка в науката. Всички обаче отделни елементи в неговата форма и украса са достъпни за местното занаятчийство. Това е една от причините да се счита, че то е изработено от траките. Концентрацията на златарски изделия в северозападна България и зоната на Карпатите убедително сочи общност на стилови похвати и художествено мислене, подчертаващи постепенно издигане и утвърждаване на тази област като водеща в златарското изкуство на Балканите през бронзовата епоха

Вълчитрънското съкровище принадлежи към най-редките и най-интересните

паметници на торевтиката, които света познава. Състои се от 13 съда изработени от сплав в следния състав: злато - 88,15 %, сребро - 9,7 %, мед - 1,74 % и желязо - 0,4 %. Общото тегло на съкровището е 12,425 кг.

VULCHITRUN GOLD TREASURE

Pavlina Ilieva

Abstract

The famous Vulchitrun gold treasure is among the most precious exhibits in Bulgaria's oldest museum, the Archaeological Museum in Sofia. Once in, the visitor forgets the daily hustle and bustle in the magnetic shine of the 13 objects, which vary in size and shape and that together are considered to be one of the world's largest and oldest treasures. The shape, make and function and the intriguing circumstances in which the treasure was discovered have been teasing curiosity for decades and while laymen feasted their eyes, scholars worked hard to explain.

As the two brothers Tsvetanov worked in their vineyard in the village of Vulchitrun, Pleven district, on a grim December day in 1924, their spades touched metal and several vessels with lids, dark and with caked earth all over, were unearthed. The two brothers and the 15 farmhands cleaned the vessels on the spot. The number and the size of vessels invited the conclusion, that turned out to be a wrong one, that they were made of brass which was taken to be an indication of buried money. The objects were thrown away; the big bowl was convenient as it had two solid handles and one of the brothers made it a feeding trough for his pig. The hungry pig licked and licked and when the metal shone, they were shocked to see pure 23 carat gold. Then they quarreled over the division of the gains and cut some of the objects into pieces, so today it is difficult to say what originally they looked like. The police and staff from the National Museum in Sofia (today the Archaeological Museum) interfered and it was just 13 vessels weighing 12.425 kg that were saved for the museum collections. The dating, the place of production, the origin, the function of the amazing objects and their uniqueness in Bulgarian and world heritage were all questions that were asked.

Many differing opinions were advanced on the interesting shape of the Vulchitrun gold objects, their make, function and dating in past decades. The dating span has ranged from the Middle Bronze Age (2nd millennium BC) to the Great Migration of Peoples (5th-6th century). Assumptions on the function have ranged from an ordinary set of drinking vessels or a set of religious objects to cymbals as the bulb-shaped knobs of the lids have been likened to the discs of that percussion instrument. Today it is known for sure that the remarkable treasure comprising a big oval bowl with solid handles, a big cup and three smaller cups, each with a handle, two big lids and five smaller lids with bulb-shaped knobs on top and a receptacle of three communicating vessels made up of egg-shaped pointed hemispheres dates from the heyday of the Late Bronze Age (second half of the 14th-early 13th century BC) and originates from the Carpathian-Danubian region. Archaeological finds from the area where the treasure was discovered indicate that it was possessed and used by a population belonging to a unique and large ethnic group, Thracians, inhabiting what is today Northwest Bulgaria, Northeast Serbia and Southwest Romania. Who made those amazing objects and where and what function did they play? These are questions difficult to answer, as the shape, technique, decoration and materials are not paralleled by anything that scholars know about gold- smithery in the Balkans

in those days.

The weight, which is untypical of objects from the best-known world gold production centers raises the question as to how gold and silver were extracted in that region. In-depth archaeological studies in past decades have shown that gold production existed in the Balkan Peninsula already in the second half of the 5th millennium BC in the Eneolith Period and that the local gold production centers were as good as those in Asia Minor. Silver objects were made from the 2nd millennium BC onwards as the peoples of the steppes moved from the Urals and the Caucasian Mountains to the Balkans. Spectrum analyses by German scientists on most of the ancient finds in Europe have shown that gold production already existed in the Late Bronze Age (and the Vulchitrun treasure is dated to that age) in Southeastern Europe and especially in the Carpathian- Transylvanian metal-bearing area with its rich deposits of a special variety of gold with tin admixtures and that goldsmiths were very skilled. Spectrum analyses of gold objects from the Danube basin have definitely shown that tin dominates in the gold and that gold production made a steady progress in the Carpathian- Transylvanian region in the Bronze Age. Scholars have reliable facts of gold production in late Bronze Age south of the river Danube and at the foothills of the western part of the Balkan Range. Adding the shipments of gold and silver from the Middle East like a gold ingot produced by a marine archaeological expedition at Cape Kaliakra it is evident that the Lower Danube region was good for amassing gold and some silver and for the fast progress of production. Plenty of finds dating from that period corroborate such progress. The Vulchitrun treasure though is unique for its intricate technology and original style. All subsequent studies have proved the kinship of the vessels, to be more specific the large vessel and the cups, to the Late Bronze Age Thracian pottery, and the decoration suggests the vessels were locally made. The big vessel is no longer an isolated phenomenon in gold working in Southeastern Europe. The technique points to a sound local tradition. Latest discoveries in the village of Krizhovlin, Odessa oblast, and in the village of Radeni in Western Moldova give evidence of this local form and together with a similar gold vessel from the village of Bija in Transylvania and similar finds from the village of Borodino in Bessarabia form a gold production area in the Lower Danube in the Late Bronze Age. No doubt the local Thracian population was involved in this production. The Vulchitrun treasure demonstrates a culture that has no origins in a preceding age and that was not to be repeated in the centuries ahead. The primitive tool used to make some of the details, the gold that was attached to bronze, the wide use of alloys of silver and gold, the niello technique, i.e. filling engraved lines with an alloy of silver and gold, and not encrusting metal on metal, on the big lids and the three-part receptacle are evidence of real art and excellent knowledge of the properties of silver. Those techniques were not developed in the Carpathian-Balkan area or in the remarkable Cretan- Mycenaean applied art in the neighboring region where they occur very rare and lead to assumptions of Middle East art. Remembering the shape of the lid knobs characteristic of the East (Egypt, Syria) it is to be concluded that precious metals were imported (the ingot from Kaliakra) and that goldsmiths moved from place to place as needed. It is most plausible therefore that the Vulchitrun vessels of gold are to be attributed to an itinerant smith from the East who added a number of features from local gold working. He had to comply with the requirements of local goldsmithery and the unquestionable achievements of this art but also with the taste of those who had commissioned the set (a Thracian chieftain or a high priest) from a cultured local milieu so what he was left with was the demonstration of his skills. In typological terms the Vulchitrun treasure is a product of the local goldsmith art.

No doubt the Vulchitrun gold treasure had a religious function. The assumption that the discs with bulb- shaped knobs are musical instruments, cymbals, relating to the worship of the divinity child Zagreus in Thrace is not warranted. The specially carved flat ring in the periphery of the discs makes it impossible to use them as musical instruments. It must have

had a practical function to make the objects fit well with the vessels whose size is relevant to them. Judging from the height of the ring, the vessels must have been solid, with thick walls, probably from bronze or clay. Therefore, the „mysterious“ discs were the lids of receptacles for wine, mead and milk for the libations in the worship of the Thracian god Dionysus. The big cup was probably a requisite for the big vessel and three small cups, for the three-part receptacle where the liquids of the holy triad were mixed when the religious rite was performed. The most likely assumption is that the vessels were possessions of a major shrine of the Dionysian worship. Different materials were used to make the objects. The five vases are made of gold; the three-part receptacle is gold and an alloy of silver and gold; the seven lids under the bulb of the knob in the central part stand on a solid pad of bronze. The inlaid ornaments, the hammered cannelures and pearls, the attached silver ornaments are perfect in execution. The three-part receptacle is of special interest for the unusual shape and cannelure surface. Details typical of local casting are prominent on the handle. Niello triangles and quadrangles decorate the handle. That special black composition containing silver appears on the Vulchitrun treasure and nowhere else in these lands. The bronze pads of the lids merit attention; these are a bulb and a ring with an opening and a festoon cross. The lid ornamentation comprises a thin piece of silver held to the golden background by two grooves in the silver and gold is extremely graceful.

The Vulchitrun gold treasure will remain a mystery to scholars for many more years. Yet the individual elements of the form and decoration are not beyond what the local crafts could have produced. This is one of the reasons to attribute it to the Thracians. The concentration of gold artifacts in Northwest Bulgaria and in the Carpathian region proves a community of styles and art philosophies that gradually made the region a leader in gold working in the Balkans during the Bronze Age.

The Vulchitrun gold treasure is one of the world's rarest and most interesting toreutic monuments. It is a set of 13 vessels made of an alloy whose components have the following ratios: gold - 88.15%; silver - 9.7%; copper - 1.74% and iron - 0.4%. Total weight of the set: 12.425 kg.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Голям златен съд, изработен на две части, припоени помежду си със сребро. Двете му дръжки са изтеглени от устието и са припоени към съда. Те са приковани със златни гвоздейчета с широки конически глави на външната страна, зани- тени с пластинки, образуващи части от сфера на вътрешната страна на съда. Дръжките са украсени с по пет пластични ръба, разделени от четири канелюри. Крайните и средните ръбове са покрити с врязани линиики, докатодругите два са гладки и образуват на долната страна на дръжката заедно със средния орнамент, напомнящ рибя опашка.

Вис. 22,4 см, Тегло 4,395 г Инв. № 3192

1. A big gold vessel of two parts held together by silver soldering. The two handles are drawn from the mouth and soldered to the vessel. They are attached by means of gold nails with broad conical heads outside, riveted by plates that form part of a sphere inside the vessel. The handles have five ornamented edges divided by four cannelures. The end and middle edges have incised lines; the other two are smooth and form the lower side of the handle together with the ornament in the middle shaped like a fishtail.

Height: 22.4 cm; weight: 4,395 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3192.

2. Голям и три млаки златни черпаци, снабдени с високи дръжки, орнаментирани с широк релефен ръб, нарязан с линии. Дъната на съдовете са образувани от концентрични кръгове.

Вис. 18,3 , Диам. 16,2 , Тегло 919 г. Инв. № 3193

2. A big gold drinking vessel with a high handle vertically grooved and striated. Two concentric circles form the bottom of the vessel.

Height: 18.3 cm; diameter: 16.2 cm: weight: 919 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3193.

3. 4. 5. Трите малки черпака имат почти полусферич на форма, около устията си имат по три ръба, образуващи бордюр, разделени помежду си канелюри. Дръжките им са украсени с по два изпък¬нали бордюра по края, но само с един дебел ръб по средата - по дължината им. Край бордюрите е прекарана линия от зрънчест орнамент. Поради малкото си тегло и тежестта на дръжките черпаците не стоят стабилно на дъната си. Типично за украсата на Вълчитрънското съкровище е канелюрата. Виждаме я върху цилиндрични по¬върхности, като сноп от пръстени на шийката на седемте похлупака и на трите малки черпака. Така също е и при дъната на съдовете. При дръжките на петте съда тя образува птича опашка.

Вис. 8,2 , Диам. 4,5 см, Тегло 130 г. Инв. № 3194

Вис. 8,9 см, Диам.4,9 см Тегло 132г. Инв. № 3195

Вис. 8,2 см, Диам. 4,5 см, Тегло 130 г. Инв. № 3204

3. 4. 5. The three small ladles have an almost hemispherical shape. The three edges around the mouths form a rim and are divided by cannelures. The handles are decorated with two bulging edges and one thick longitudinal cord in the middle. A granulated ornament runs along the edges. As the ladles are not heavy and because the handles are heavier, the ladles do not stand firm on their bottoms. The cannelure is a typical motif of the Vulchitrun ornamentation. It occurs on cylindrical surfaces as a bunch of rings on the neck of the seven lids and of the three small ladles. It also occurs on the bottoms of the vessels. It forms a bird's tail at the handles of the five vessels.

Height: 8.2 cm; diameter: 4.5 cm; weight: 130 g. A rchaeology Museum, Sofia, Inv. No 3194.

Height: 8.9 cm: diameter: 4.9 cm; weight: 132 g. A rchaeology Museum, Sofia, Inv. No 3195.

Height: 8.2 cm; diameter: 4.5 cm; weight: 130 g. A rchaeology Museum, Sofia, Inv. No 3204.

6. Голям златен похлупак. Има сферична дръжка, украсена около основата с хоризонтални канелюри и на върха с топче. Лицевата страна на похлупака е покри¬та с геометрични орнаменти, образувани от прилепване па сребърна лента с бордюр на точки-варианти от спирала или части от дъги.

Вис. 12,6 см, Диам. 37 см, Тегло 1850 г. Инв. №3196

Дръжката на похлупака има форма на сфероид, издължен нагоре леко и със сферична пъпка на върха. Долната част на дръжката се стеснява като шийка, разделена от три канелюри, образуващи пояс около нея.

Средната част под дръжката е подсилена с леко конична форма от бронз с диаметър 15,6 мм и дебелина 3-4 мм. В средата има кръгъл отвор с диаметър 5,6 см, който води във вътрешността на дръжата. В отвора на шийката на дръжката, точно под трите канелюра, които я украсяват, заедно с подложката е отлят един ажурен кръст. Раменете му се разширяват и между тях се образуват четири кръгли отвора (четирилистна детелина).

6. A big gold lid. The lid had a spherical knob with horizontal cannelures around the base and knob on top. The outer surface of the lid has geometric motifs all over owing to a silver festoon featuring spirals or curves of dots. The inside of the handle has a bronze pad imitating the shape of the knob. The pad rests on a solid circle of bronze with a cross in the middle to keep the two lids strong in place and prevent disfiguration.

Height: 12.6 cm; diameter: 37 cm; weight: 1850 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3196.

The middle part of the knob is reinforced by a gently cone-shaped bronze piece that is 15.6 mm in diameter and 3-4 mm thick. The round opening in the middle is 5.6 cm in diameter and takes to the inside of the knob. A festoon cross is cast in the opening of the knob neck and under the three cannelures that decorate it. The arms of the cross expand and four round openings (a quatrefoil) are formed between them.

7. Голям златен полупак, със сферична дръжка, украсена с хоризонтални канелюри. На върха си завършва с топче. Лицевата му страна е покрита с геометрични орнаменти, образувани от прилепване на сребърна лента с бордюр на точки.

Вис. 12,6 см, Диам. 36 см, Тегло 1755 г. Инв. № 3197

7. A big gold lid with a spherical knob that has horizontal cannelure decoration. The lid has a bead on top. The outer surface of the lid has geometric motifs all over as a silver band featuring spirals or curves of dots is attached to it.

Height: 12.6 cm; diameter: 36 cm; weight: 1755 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3197

8. Златен похлупак, украсен е основата на дръжката и в шийката с по три концентрични кръга. Дръжката отвътре е запълнена с бронзова пластинка.

Вис. 11,5 см, Диам. 21 см, Тегло 588 г. Инв. № 3198

8. A gold lid with a knob decorated at the base and on the neck with three concentric circles. The knob has a bronze plate to fill it inside.

Height: 11.5 cm; diameter: 21 cm; weight: 588 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3198.

9. Златен похлупак, на който е изрязана дръжката.

Вис. 3,1 см, Диам. 21,6 см, Тегло 374 г. Инв. № 3200

9. A gold lid whose knob has been cut.

Height: 3.1 cm; diameter: 21.6cm; weight: 374 g.

Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3200.

10. Златен похлупак. Златното съдържание по изключение е 79,9 % вместо 88,15 % - очевидно този похлупак е работен отделно от останалите. Дръжката е отрязана от намервачите.

Вис. 4,8 см, Диам. 21,6 см, Тегло 300 г. Инв. № 3201

10. A gold lid most of which has been destroyed. The knob was cut when discovered.

Height: 4.8 cm; diameter: 21 cm; weight: 300 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3201.

11. Златен похлупак, на който е изрязана дръжката и по-голямата част от полето.

Вис. 3,1 см, Диам. 21,6 см, Тегло 207 г. Инв. № 3202

11. A gold lid whose knob has been cut off together with most of the vessel.

Height: 3.1 cm; diameter: 21.6cm; weight: 207 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3202.

12. Златен похлупак, на който по-голямата част липсва. Шийката е с 3 канелюри, а около нея на похлупака има 3 концентрични кръга, рамкирани от допрян до нея зрънчест орнамент. Дръжката е по-издължена. Похлупакът е отрязан от на- мервачите.

Вис. 11,6 см, Диам. 21,6 см, Тегло 462 г. Инв. № 3199

12. A gold lid most of which has been cut and destroyed when discovered.

Height: 11.6 cm; diameter: 21.6cm; weight: 462 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3199.

13. Триделен златен съд, състоящ се от три отделни басейнчета, изработени поотделно и съединени помежду си с две леко извити електронови тръбички, позволяващи течността да преминава свободно от единия басейн в другите. Всеки един от трите яйцевидни съда е покрит с хоризонтални канелюри, има устие за изливане, а кръглата задна част се свързва с електронова дръжка. Вдлъбнатите гео¬метрични орнаменти по дръжката са изпълнени с ниело.

Вис. 5,3 см, Дълж. 23,9 см, Тегло 1190 г. Инв. № 3203

13. A three-part receptacle consisting of three individual hollow parts joined by two gently curved tubes of gold and silver alloy through which the liquid flowed. Each of the three egg-shaped vessels is covered with horizontal cannelures, and has a mouth for libations; a handle made of alloy of gold and silver is attached to the round back part. Niello geometric motifs on the handle.

Height: 5.3 cm; length: 23.9 cm; weight: 1190 g. Archaeology Museum, Sofia, Inv. No 3203.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

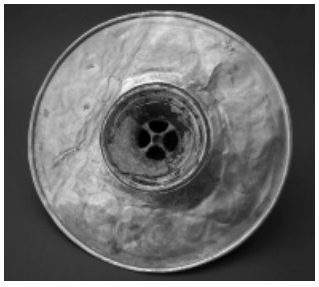

Обр. 6а

Обр. 6б

Обр. 7

Обр. 8

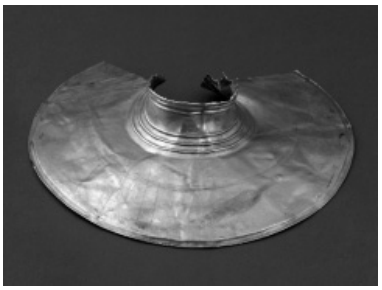

Обр. 9

Обр. 10

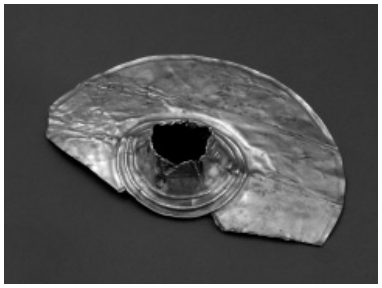

Обр. 11

Обр. 12а

Обр. 12б

Обр. 12в

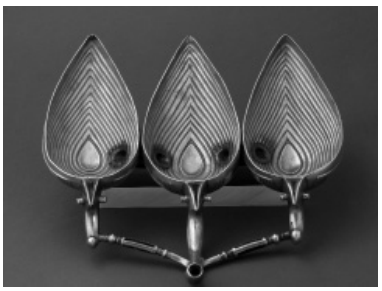

Обр. 13

БАЛКАНСКИЯТ РИМ ФИЛИПОПОЛИС – ТРИМОНЦИУМ ЛЮЛКА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Матей Матеев

Когато се обръщаме към древната история на съвременния град Пловдив – „Културното сърце на България“, установяваме, че неговото древно урбанистично и архитектурно наследство рисува картината на един голям крепостен град. Този град във временния диапазон от четири века пр. Хр. и четири века сл. Хр. е съществувал в разцвет и упадък като център на богат европейски античен живот и генезис. Това му е дало осанката на един от най-големите центрове в европейската цивилизация на Балканския полуостров в урбанистичната троица: Константинополис – Тесалоники – Тримонциум в пределите на Царството на македоните, на Римската империя и Византия. Средновековието от IV век до X век продължава неговия античен генезис сред нашествията на варварите: славяни, прабългари и много други. Многократно прицел на разрушения и ограбвания, обезлюдяване и житейски застой, той не е преставал да бъде люлка за европейски цивилизации като пратраки и траки, македони, римляни, византийци, рицари кръстоносци и славянобългари.

Основите на античния град, положени от първите градежи на светилището на Евмолп на Небеттепе – в северния край на Трихълмието, всред горите и тракийските селищни могили,наоколо в низината край Марица, привлича многобройни воини-конници с тяхната семейна челяд да се заселят в номадни живелища в равнината на изток от светилището на Евмолп. Те са били поклонници на Бога Слънце и Богинята Земя, божества, създадени в най-прагматичната европейска философия и мистика.

В 342 г.пр.Хр. царят на македоните Филип II Македон в стремежа си да разшири царството си от подножието на Олимп на изток и на север, осъществява своята военна инвазия – на изток в Егейска Тракия по брега на Тракийското (Бялото) море и през Родопите в Маришка Тракия и по брега на Черно море чак до Одесос (дн. Варна). Дипломатът и блестящ пълководец с конницата си и многобройната си пешеходна копиеносна лавина в тази военна акция успява за кратък срок от няколко години да я осъществи, придружена от една високостойностна дипломация. Траките забравят своите междуособици и техните племенни водачи, получили по един златен венец от царя на македоните, приемат неговото господство, запазвайки своята ръководна племенна привилегия.

Положени са основите на първите крепостни градове:древните Пловдив и Стара Загора, опасани с крепостни стени с кули и порти и увенчани със свои акрополи. Строителите главно са траки. Във Филипополис (древният Пловдив) към тях се прибавят строителните познания и действия на преселените гръцки колонисти от Олинт, поради неподчинение и съпротива на Филип II, което дало име на града като Понерополис – “град на бунтари и престъпници”. Официално градът бил назован от Александър Велики съпровождащ „своя баща“ в негова чест: Филипополис. Най-известно е пренасянето на Хиподамовата планировъчна система на градската територия (класическият древен урбанизъм) чрез взаимноперпендикулярни улици в подакрополния град с поместена в размер на осем жилищни квартала (инсули) Агора – търговският и обществен най-древен площад. Нейното първично обрамчване и двустепенна във височина огърлица (колонада с прилежащи търговски и занаятчийски клетки) са строителни елементи от пясъчник,

съдържа околоврът магазинните клетки и колонади пред тях с три или четири порти за достъп до площадното пространство.

Примерът на Втората столица на македоните Пелла, тогава пристанищен град на запад от Тесалоники, безусловно е бил със своето устройство подобно реализиран във Филиппополис.

Когато в I-ви век римската армия покорява Тракия и я превръща в провинция „Тракия Романа“, Римската империя за престижа на своите императори сътворява мраморното величие на града. От мрамор се строи всичко, което е монументално присъствие на римската култура. Агората бива превърната в облечен в мрамор форум, получил в северната си страна броеница от обществени сгради, изпълнени също в мрамор: Одеонът (с тухлена субконструкция), Монетният двор (съкровищницата), Библиотеката и няколко други към тях. Два големи мраморни блока от портика на монетния двор (като банка с производство на монети и медалиони със собствени надписи и изображения от града) бяха открити от мен през 1975 г. Днес те лежат в южния край на Агората в прилежащата към обиколната улица квартална броеница в основите.

Най-важните монументални строежи, които римляните за прослава на своите императори осъществяват са:

 Дворецът „Преториумът“ – разрушен окончателно в XX век, свързан с тунел с Мраморния амфитеатър (наричат го неточно Античният театър)на Тримонциум на Трихълмието, който след изземването на 150 м^3 насип бе разкрит и реставриран, и частично адаптиран за съвременно ползване.

 Стадионът – Циркус с великолепен монументален портик, и слендона с тунел към обслужващите сгради-бани за спортисти, за колесници, за зверове и помещения за гладиаторите, напълно разрушени. Лежали са под Джумая джамия.

 Валетудинариумът – казармен лазарет за приемане на героите от битките в Мизия и Дания, лекувани в Марсианополис (дн. Хисаря) и превозвани на салове по р. Марица, за да се настанят в тази специална болнична казарма за възстановяване. В него съществувала и част за лекуване на героите гладиатори, които били изключително уважавани в това време. Това е най-монументалната сграда-улица с изключително богат по пластика Коринтски ордер, фланкиращ улицата до Форума и още в началото й с пътека нагоре към Акропола.

 Гигантският 12 километра дълъг акведукт през изцяло блатист и скалист терен. Фрагменти от него и негови частични дублирани такива са реставрирани с едно скромно подсказване на оригинала. А той е бил като този на град Кавала. Не едноетажен, а с три етажа, носещи водния канал.

 Откритата в подлеза на булеварда, който минава през тунела под Амфитеатъра под Трихълмието вила на Богинята на Мира. Мозайката на атриума й е едно много богато художествено пано на пода с образа на Богинята.

 Голямата епископска базилика с две мозаечни нива.

 Древната еврейска синагога с великолепна мозайка, включваща седемсвещника като главен символ.

 Многобройни инсули (жилищни квартали) и улични фрагменти, настлани с едри каменни блокове. Върху тях при „алеята на героите“ – улицата на Валетудинариума, личат следите от колелата на колесниците, което свидетелства за оживен, главно военен, транспортен коридор по тази декуманус максимус.

 Възрожденската сграда на улица „Княз Церетелев“ 27, стъпила върху правоъгълната основа от крепостна кула. Възстановяването на оригиналния обем по проучванията на автора и архитект Вера Коларова, повече от 20 години стои в груб вид,

незавършена.

 Западната крепостна стена на Акропола с накацалите на нея редица от възрожденски къщи.

 Източната крепостна стена на Акропола с Кръглата кула (в основи) и източния вход-порта на Акропола. Специално ще отбележа, че Хисар капия е късен пробив след XVIIвек в крепостната стена на Акропола.

 Главният вход на Акропола пред стълбището на черквата „Света Богородица“ на ул. „Съборна“, с разрушена порта в края на XIX век, неразкрита до сега.

Балканският Рим крие още много тайни и загадки, които тепърва ще станат приоритет на разкриване и разгадаване, надявам се с нови модерни методи. Европейската цивилизация ще получи нови доказателства за археологичното наследство на Древния Пловдив, свидетелство за значението и античната слава на Балканския Рим: Филипополис – Тримонциум. Това е един от най-старите градове на Европа – люлка на европейската цивилизация и нейния мощен творчески триумф.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Постер „Акрополът“
Обр. 2. Постер „Подакрополният град“

Литература:

Кесякова, Ел. *Philippopolis.Филипопол през римската епоха*, 144 стр. с илюстр., София, 1999.

Матеев, М. *Древният Пловдив. Архитектура и градоустройство*, 132 стр. с илюстр., Пловдив, 1993.

Матеев, М. Археологическото наследство на Пловдив в панорамата на съвременния град. - *Тракия*, кн. 1 и 2, Пловдив, 1979.

THE BALKAN ROME PHILIPPOPOLIS – TRIMONTSIUM THE CRADLE OF EUROPEAN CIVILIZATION IN THEANTIQUITY

Matey Mateev

Abstract

“The heart of Bulgaria”, today the town of Plovdiv, in ancient times it was a remarkable center on the Balkans – the cradle of European civilization of the Thracians, Macedonians and Romans. It was bustling with a highly cultural European life for more than eight centuries, four before Christ and four at the beginning of the new millennium. These civilizations define three historical ages. The ancient Thracians’ civilizations played, one by one, great business-

economical, political and cultural roles, of being creators of the first fortress town after 342 BC to the early first century of Filip the Macedon and his son Alexander the Great – the Macedon. The town was named after his father's name by the son – PHILIPPOPOLIS, and with a new name given by the ancient Romans, from the first to the V-VI century – TRIMONTSIUM, populated by Slavs and managed by the medieval Byzantium. Migrants from the ancient Greek trading colony Olynthus had a significant role in the planning of the city; they were settled in Philippopolis for disobeying Philip.

When Thrace was proclaimed Province "Thrace Romana", the town, inherited as an acropolis fortress with a palace and the priesthood sanctuary of Eumolpus, and a sub-acropolis town with neighborhoods planned by the Hippodamian system, with a large size agora, the Romans created its marble greatness by turning the agora into a monumental square – a forum with a surrounding colonnade, entirely in marble, and the marble flooring of the square. Emperors from the Roman Empire created a string of buildings of the odeon, the library, the Mint (the treasury), a marble stadium – a circus with 15,000 seats for spectators, a marble Roman amphitheater next to the palace in the acropolis, as well as the gigantic aqueduct 12 kilometers long, a two-level structure, was built from the Rhodope Mountains to the three hills. Christian Byzantium decorated the town with several cult buildings – basilicas and an ancient synagogue.

THE BULGARIAN ROME became THE BALKAN BYZANTIUM accompanied by the Byzantium European centers Tessaloniki and Constantinopolis.

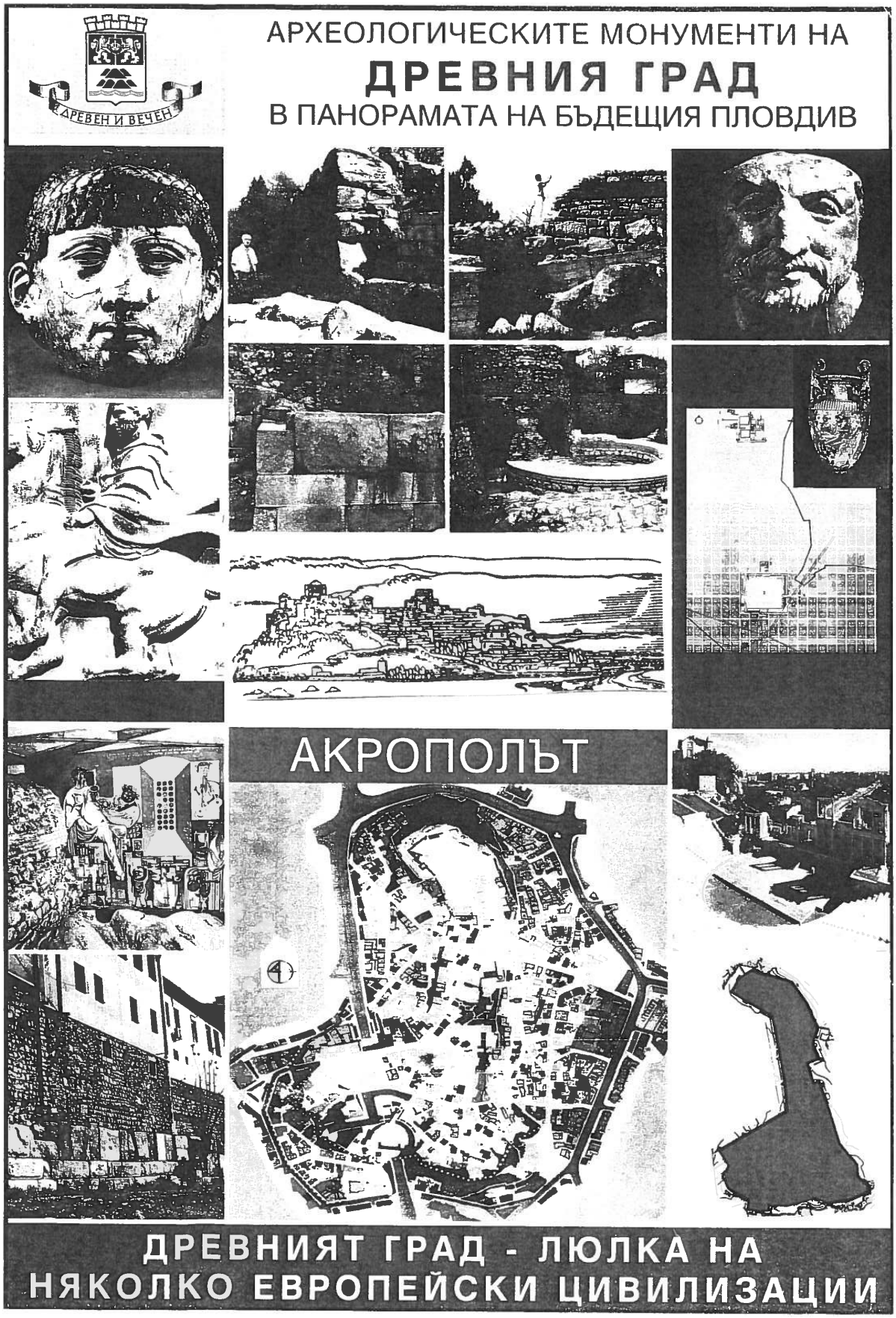
ДРЕВЕН И ВЕЧЕН
АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ МОНУМЕНТИ НА
ДРЕВНИЯ ГРАД
В ПАНОРАМАТА НА БЪДЕЩИЯ ПЛОВДИВ
АКРОПОЛЪТ
ДРЕВНИЯТ ГРАД - ЛЮЛКА НА
НЯКОЛКО ЕВРОПЕЙСКИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Обр. 1

2350 ГОДИНИ ОТ ПЪРВИЯ
КРЕПОСТЕН ГРАД
ФИЛИППОПОЛИС • ТРИМОНЦИУМ
ДОЦ. Д-Р АРХИТЕКТ.
МАТЕЙ МАТЕЕВ
MARIZA
ПОДАКРОПОЛНИЯТ ГРАД

Обр. 2

ДВОРЕЦЪТ БЕЛВЕДЕРЕ ВЪВ ВИЕНА – ИЗВОР НА ВДЪХНОВЕНИЕ ЗА РАЖДАНЕТО И ГЕНЕЗИСА НА БЪЛГАРСКИЯ БАРОК

Матей Матеев

Европейската архитектурно-историческа наука е в дълг пред популяризирането и дефинирането на едно българско културно събитие и историческо европейско достойнство на българската архитектура. Неговото време е главно втората половина на XIX век. То е плод на строителните амбиции и инициативи на богатите българи – главно търговци, които с високо самочувствие и с европейско образование и възпитание правят нещо невероятно за условията на ориенталското състояние и битие в границите на Отоманската империя.

Как е могло по това време, при властващата култура на исляма и ориенталските структури на градовете в тогавашна поробена България, да се създадат такива за нашите условия жилищни дворци с планировка, структура и пространствено-функционален комфорт, далеч над нивото на традиционната народна чардачна къща.

В областта на градската къща едно особено пристрастие завладява творческите умове на българските майстори-дюлгери, за да роди примери на европейска жилищна култура и архитектура.

Това пристрастие струи от примера на един виенски дворец /Обр. 1-3/ – Дворецът Белведере,с неговия портик и пространството на входната зала с нейната двустранна стълба, която изкачва от нивото на входа до нивото на първия етаж. Между нейните рамена един централен отвор под нивото на етажа осигурява поместването на стълба, която слиза на нивото на сутеренния етаж, от който се разкрива подходът и панорамата на дворцовия парк. По този начин симетралата на планировката получава две посоки – нагоре и надолу, в който белег е закотвено пространственото богатство на входната част.

Дворецът Белведере във Виена, построен по инициативата на принц Евгений Савойски за ознаменуване съкрушаващата отоманската армия битка, спряла нейното по-нататъшно настаняване в Европа.

Две империи осъществяват след определен исторически период (след около 2 века) мирно развитие, в което военните авантюри се заменят от бавно, но успешно настъпление на търговско-разменните отношения. В тях се проявява една икономическа авантюра на български търговци и лихвари в ролята на банкери – контрабандна размяна на турски и австрийски златни и сребърни монети. Чрез подкуп на митничарите на двете империи на установената граница между Изтока и Запада, тази размяна става финансово безболезнено и безпрепятствено и се превръща в извор на бързо забогатяване на българите. Монетната размяна съпровожда търговията на стоки и желани производи на занаятчийските български гилдии. Така в живота на богатите българи влиза присъствието на виенски мебели, дамски и мъжки облекла и привлекателния европейски жизнен антураж като принадлежности за маникюр, дамски будоари, огледала, всевъзможни накити и огърлици. Освен това европейски музикални инструменти и домакински уреди и прибори. И всичко това намира своята среда в построяването на богати градски къщи, които получават барокови интерпретации на входовете си с различни фронтонни и кобилично увенчани портици, към които двураменни стълби от нивото на двора достигат входната площадка на портика, от която се влиза в етажа. Между тях отвор води със

стълба до сутерена, използван за съхраняване на стоки, хранителни запаси, мебели и разнообразни „съкровища“. /Обр. 4/

Етажите вече притежават не просто обединяващи помещенията вестибюли (хайети), но едро скроени салони с елипсовидни декоративни тавани с пластика на обрамчването, летвена геометрия на полето с декорацията му и централна розета, кръгла или елиптична, повтаряща като тържествен акорд цялостната форма на тавана. Розетата се декорира с дърворезбена пластика.

Тук изказаното е по-скоро едно схематично описание, защото вариациите на тази поетична барокова интерпретация са много и разнообразни.

Най-блестящият пример на бароково третиране намираме в тавана на Копривщенската стая в Рилския манастир. /Обр. 5-6/, а в стенописите на портика на манастирската църква намираме и копие на един малък виенски таван.

Прекрасни и изключително грациозни по очертания и пластика са множество църковни галерии в търновски църкви, дело на Уста Колю Фичето – архитектонът от Дряново и неговите последователи. Тям принадлежи бароковият обем и впечатляващото бароково третиране на фасадните стени и покривката на стреха на черквата „Света троица“ в Свищов и на много други черкви по цяла България.

Бароков маниер завладява кулата в Орхание и прочутия мост на Бяла също и конакът във Велико Търново.

Що се отнася до бароковите „дворци“ (големите градски къщи) на богати българи, тях намираме в Самоков, Пловдив (Филибе), Копривщица, Карлово, в среднородопските села-градчета Райково и Устово (днес квартали на град Смолян), Чокманово и другаде.

На най-лично място трябва да се изтъкне Голямата Сарафска къща – на еврейската фамилия Арие в Самоков /Обр. 7-9/. Днес тя не съществува. Разрушена е във втората половина на 20 век. Тя е директно дошла като стил и планово-пространствена композиция, пресъздадена на българска почва, от Виена чрез преселването на фамилията Арие, изгонена от Австро-Унгария от императорския австрийски двор заради провинения и непослушание на сина на фамилията като паж на императрицата. По Дунава, през Видин, те се установяват в центъра на възрожденските художествени изкуства – Самоков. Тази къща поразява с големината си и със симетричното разгъване на пространствата по главната ос в двата етажа и вътрешната стълба в дъното на обема на главния вестибюл между двата етажа. Портикът на къщата е широко увенчан с кобилично оформена стреха със колонада в първо ниво и тимпанон във второ ниво, изпъкнал над нея.

В Пловдив няколко къщи, осъществени от най-видния бароков майстор Уста хаджи Георги Хаджицки с внушителните си обеми и цялостна обемно-пространствена структура, както и с подчертано барокови детайли и стенописи, са къщите на Аргир Коюмджиоглу (дн. Етнографски музей) /Обр.10-11/, на Димитър Георгиади (дн. филиал на Историческия музей) /Обр. 12-13/ и на Андрей Георгиади (дн. седалище на Съюза на учените) и още няколко на Трихълмието – днешен Старинен Пловдив.

Салонът на къщата на Аргир Коюмджиоглу в двата си етажа е давал възможности за представително приемане на гости и за провеждане на малки концерти и балове във второ ниво.

В Копривщица най-силно впечатлява със своята барокова архитектура Каблешковата къща / Обр. 15-17/, но проявата на бароково пристрастие при портиците и интериорната декорация откриваме в много на брой копривщенски къщи и в архитектурата на копривщенското старо училище / Обр. 18/.

В Карлово цяла огърлица от къщи са изцяло изваяни с барокова пластика.

Особено оригинално се проявява бароковото пристрастие в големите обеми на среднородопските къщи главно в Райково и Устово. Бароковият полъх върху техните обеми идва от Пловдив като „столица на българския барок“. Удивлява монументалният триетажен обем на Пангаловата къща в Райково.Майсторът й Мильон Кисьов е вплел един кобилищно увенчан по бароков маниер централен ризалит в тектоничните принципи на среднородопските предвъзрожденски конаци и късновъзрожденските българо-християнски и българо-мохамедански двойни къщи. Пангаловата къща (къща на Пангал Волчу) е строена и планирана така, че да може да бъде разделена на две половини, въпреки средния ризалит с бароково увенчаване на стрехата. Годината е 1860. / Обр. 19-20/

Редица двойни градски къщи в Райково получават пластични елементи с бароков характер, които подчертават симетричната ос на двете половини. Такъв най-характерен пример е двойната Чешитева къща / Обр. 21/. Няколко други оригинални интерпретации показват Щърбовата, Гьорджевата къщи в Райково и Шишковата в Чокманово.

В Устово впечатлява великолепието на фасадното оформяне на портика на двойната къща на Тако Згуров и синовете му. Двата входа, обединени с широко разгъната кобилична крива в поддържащата издадена част на кобиличния над нея тимпанон от два кобилично покрити със стрехи еркери на двете по площ и планировка различни половини. / Обр. 22-23/

Българският барок представлява патетична симфония на българското Възраждане. Тя демонстрира самочувствието и народностното европейско достойнство на българите. На него авторът посвети своя капитален труд „Пловдив – столица на българския барок“ и неговото второ издание „История на българския барок“ / Обр. 25/, допълнено с цяла обемиста цветна колекция на на-характерните български възрожденски барокови къщи, частично илюстрирани тук. Те са едно продължение в признателност с поклон на автора пред своя професор – архитект Милко Бичев – архитектурният историк, откривателят на „българския барок“, който демонстрира това свое откритие чрез малката си, но съдбоносна книжка „Български барок“ (1955 г.). / Обр. 24/

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Дворецът Белведере – главна фасада, обща панорама на парка

Обр. 2. Дворецът Белведере – схема на портика на главния вход (скица на автора), планове на двата етажа, стълбата във входния вестибюл (по проф. М. Бичев)

Обр. 3. Дворецът Белведере- стълбата във входния вестибюл, напречен разрез на сградата

Обр. 4. Белведерската стълба в Българска транскрипция – къща на Андрей Георгиади в Пловдив

Обр. 5. Таванът на Копривщенската стая в Рилския Манастир

Обр. 6. Графика на тавана на Копривщенската стая

Обр. 7. Голямата Сарафска къща на Арие – входният портик, изглед на главната фасада

Обр. 8. Къщата Арие - главна фасада, план на първия етаж

Обр. 9. Къщата Арие - план на втория етаж

Обр. 10. Къщата Аргир Коюмджиоглу в Пловдив – главна фасада, план на втория етаж, ситуация

Обр. 11. Къщата Аргир Коюмджиоглу в Пловдив – главна фасада, таванът на етажния салон

Обр. 12. Къщата на Димитър Георгиади в Пловдив

Обр. 13. Къщата на Димитър Георгиади в Пловдив – средният еркер към улицата, план на третия етаж

Обр. 14. Магазина в двора на Хиндлиян в Пловдив – входът и кобиличната стреха

Обр. 15. Къщата на Каблешков в Копривщица – уличен фронт, напречен разрез

Обр. 16. Къщата на Каблешков в Копривщица – планове на първи и втори етаж

Обр. 17. Къщата на Каблешков в Копривщица – главна фасада в чертеж и в натура

Обр. 18. Къщата на Гърков в Копривщица – фасада към двора

Обр. 19. Пангаловата къща в Райково, Родопите – планове на етажите, обемна графика, ситуация, паметен надпис на ъгъла (по автора)

Обр. 20. Пангаловата къща в Райково – общ изглед

Обр. 21. Шереметевата къща в Устово – сдвуения еркер и кобиличната му живописна основа Двойната Чешитева къща в Райково, Родопите – със среден еркер разделен на две от двете половини на братската къща

Обр. 22. Живописна украса от фасадата на Шереметевата къща с паметен надпис

Обр. 23. Елипсовидна декорация с барокова къща с Виенска пластика в Ослековата къща в Копривщица

Обр. 24. Корица на книгата на проф. арх. Милко Бичев „ БЪЛГАРСКИ БАРОК“

Обр. 25. Корици на двете обемни монографии на автора „ПЛОВДИВ СТОЛИЦА НА БЪЛГАРСКИЯ БАРОК“ „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРКИЯ БАРОК“

Литература:

Бичев, М. *Български барок. Принос към проблемите на българското изкуство през епохата на Възраждането*. София, 1955.

Ненков, Б. Сарафската къща в Самоков. Ценен паметник на нашето строителство от предосвободителната епоха. - *Архитектура*, кн. 1, 1960, 13-18.

Матеев, М. *Пловдив – столица на българския барок*. Плодив, 2003.

Матеев, М. *История на българския барок*. Пловдив, 2007.

VIENNA BELVEDERE PALACE – A SOURCE OF INSPIRATION TO THE BIRTH AND GENESIS OF THE BULGARIAN BAROQUE

Matey Mateev

Abstract

In the European architecture-historical science some phenomena can be distinguished, which beyond doubt, indicate the creation and genesis of the BULGARIAN BAROQUE in the architecture of Bulgarian lands. Its source of inspiration as Bulgarian architectural style is mainly the Austrian Baroque, and most of all the example of the spatial-tectonic structure of VIENNA BELVEDERE PALACE.

In 19th century, thanks to the rapid enrichment of Bulgarian business leaders, craftsmen, merchants and imperial clerks, it became possible, in conditions of the Ottoman Empire, to

build many rich residential buildings and certain types of civil ones. Manners, actions, clothing, furniture and cultural events with manifested Viennese character were imported in these luxury houses with baroque character, rich in spatial and architectonic volume-spatial composition.

Many of these buildings took the rich spatial gradation, the symmetry in the so-called "closed", with no verandas houses, and the triumph of elliptical ceilings and wall decorations, rocker and triangular-gable porticoes and eaves, finding examples from two centuries ago in Vienna. Among them, in the first place, is that which was built for celebrating the victory of the army of the West over the Ottoman Turks, under the leadership of Prince Eugene of Savoy – the initiator of Belvedere.

The most brilliant examples of the Bulgarian Baroque architecture can be found in Koprivshtitsa – Kableshkov's house, in Filibe (Plovdiv) – Argir Kuyumdzhioglu's houses, Dimitar and Andrey's Georgiadi's houses, in Samokov – the big banker house of Aryeh's family, the family was banished from Vienna, and they via Vidin ended up in the town of arts – Samokov.

Baroque biases of the Bulgarian craftsmen architectonics – the masons were so strong in the second half of the XIX century, that after the administrative reform in the Ottoman Empire of Sultan Mahmud II (1838), when the Ahachelebiyska kaaza (Smolyan region) became from Gyumyurdjina's sandzhak (administrative district) to Filibe's sandzhak; in the middle Rhodope mountains, in the crafts and trade centers, Raykovo and Oustovo (Chetak), under the influence of Plovdiv, the big residential double buildings have various, original Baroque facade elements – oriels and risalits (avant-corps). The most typical in this terms Pangalov's house in Gorno Raykovo, the double Cheshit's house in Dolno Raykovo and Sheremetev's house (Tako Zgurov and his sons') in Ustovo.

BULGARIAN BAROQUE IS A PATHETIC SYMPHONY OF THE EUROPEAN BULGARIAN RENAISSANCE – MANIFESTATION OF THE DIGNITY AND RICHNESS OF THE BULGARIAN SO CALLED "CHORBADZHII" (the rich).

"Plovdiv – Bulgarian Capital of Baroque" - I and "History of Bulgarian Baroque" – II are the author's capital work in two editions.

Обр. 1

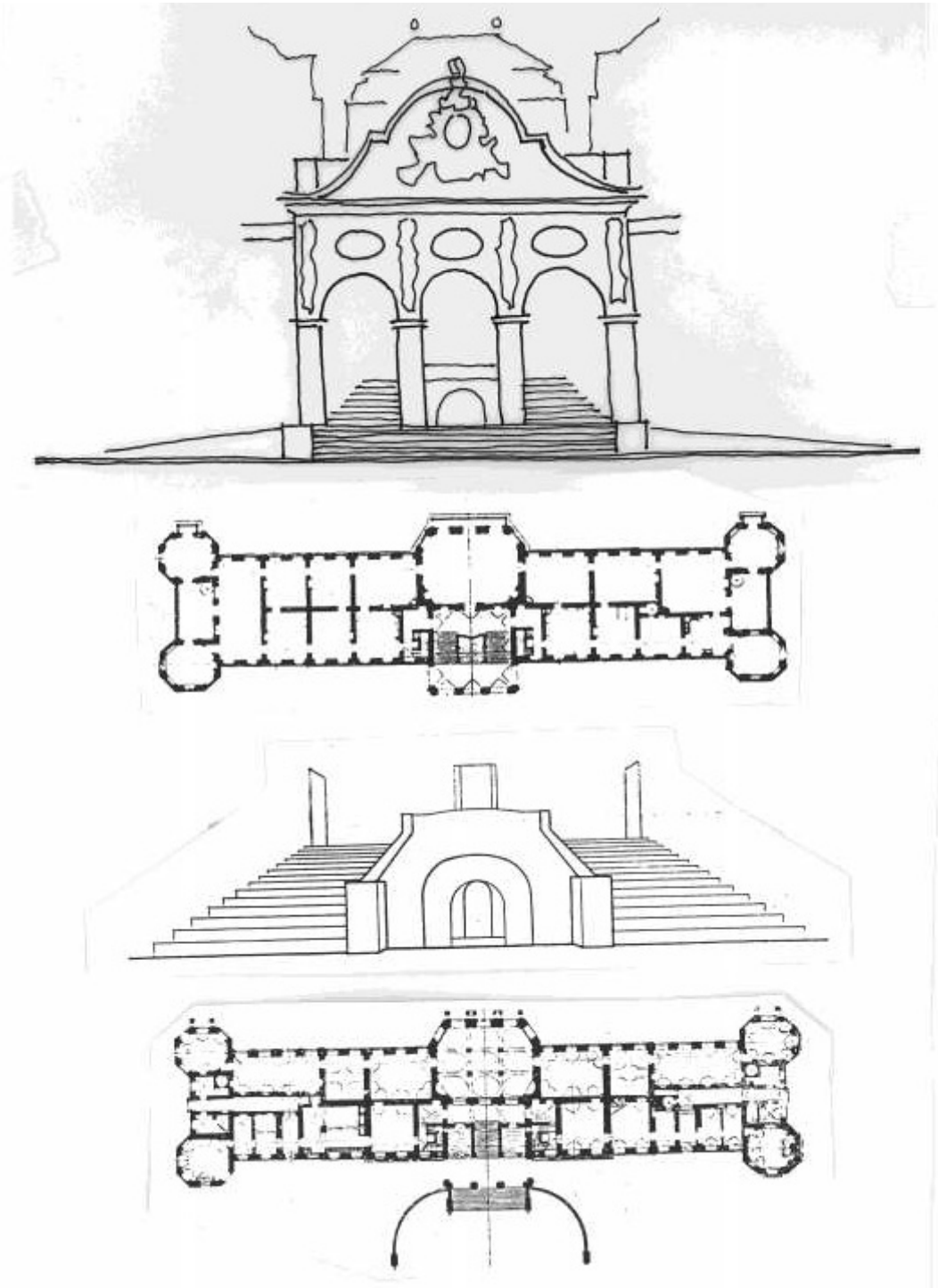

Обр. 2

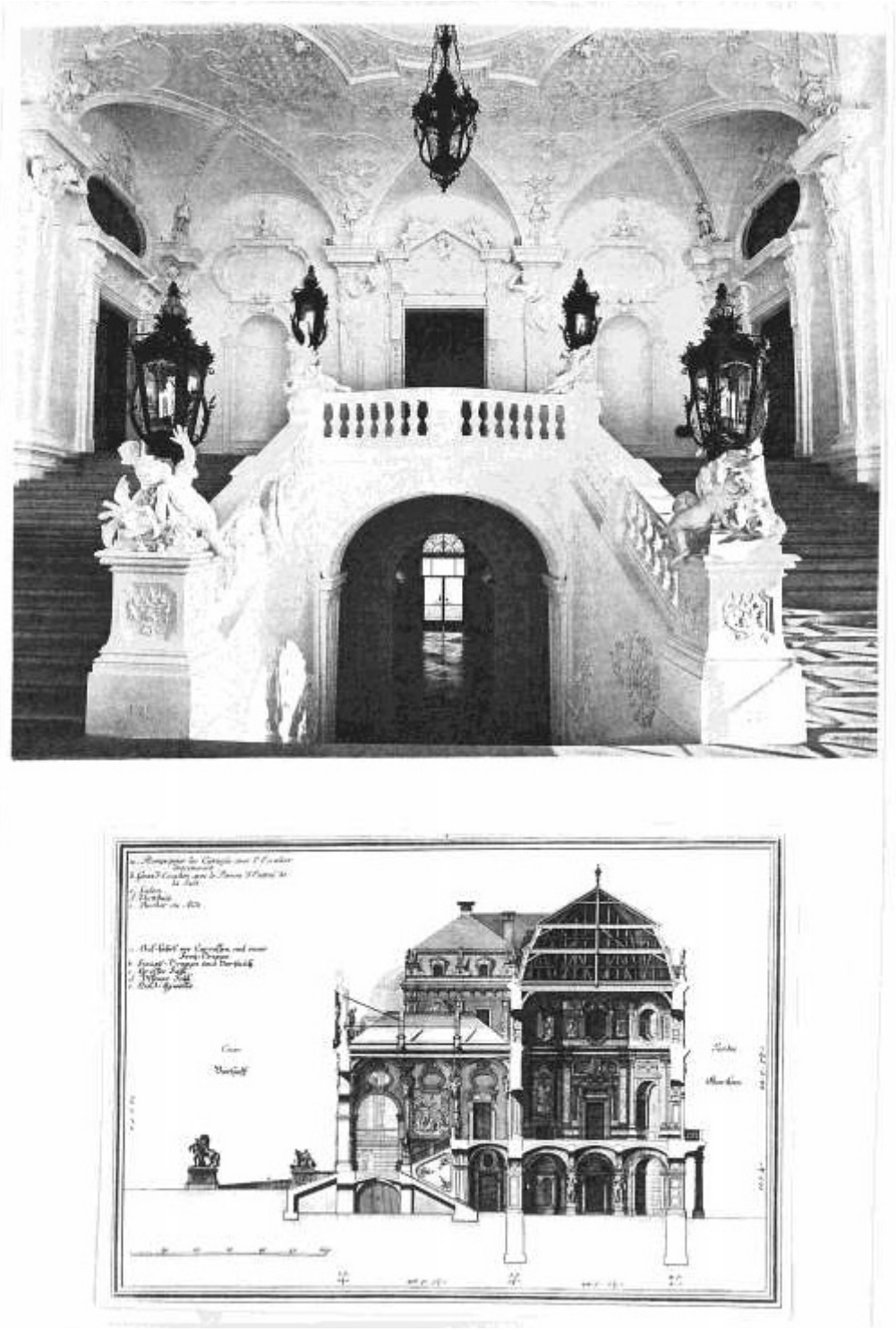

Обр. 3

Обр. 4

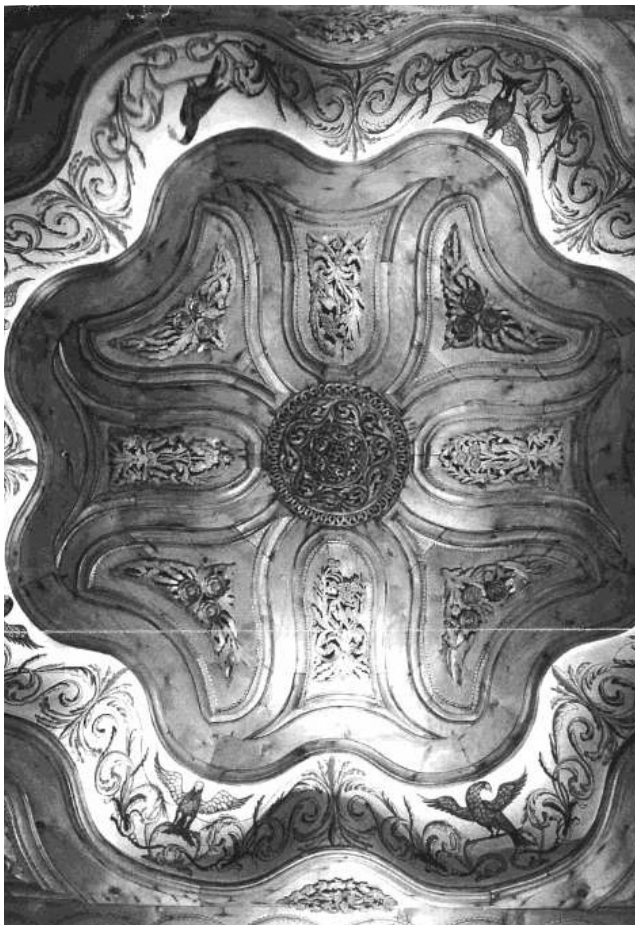

Обр. 5

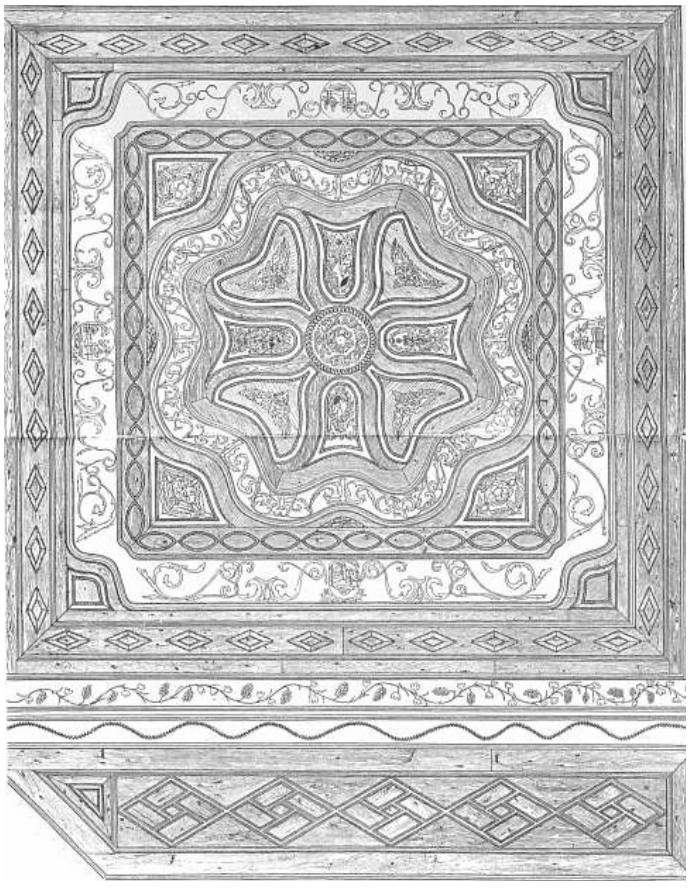

Обр. 6

Обр. 7

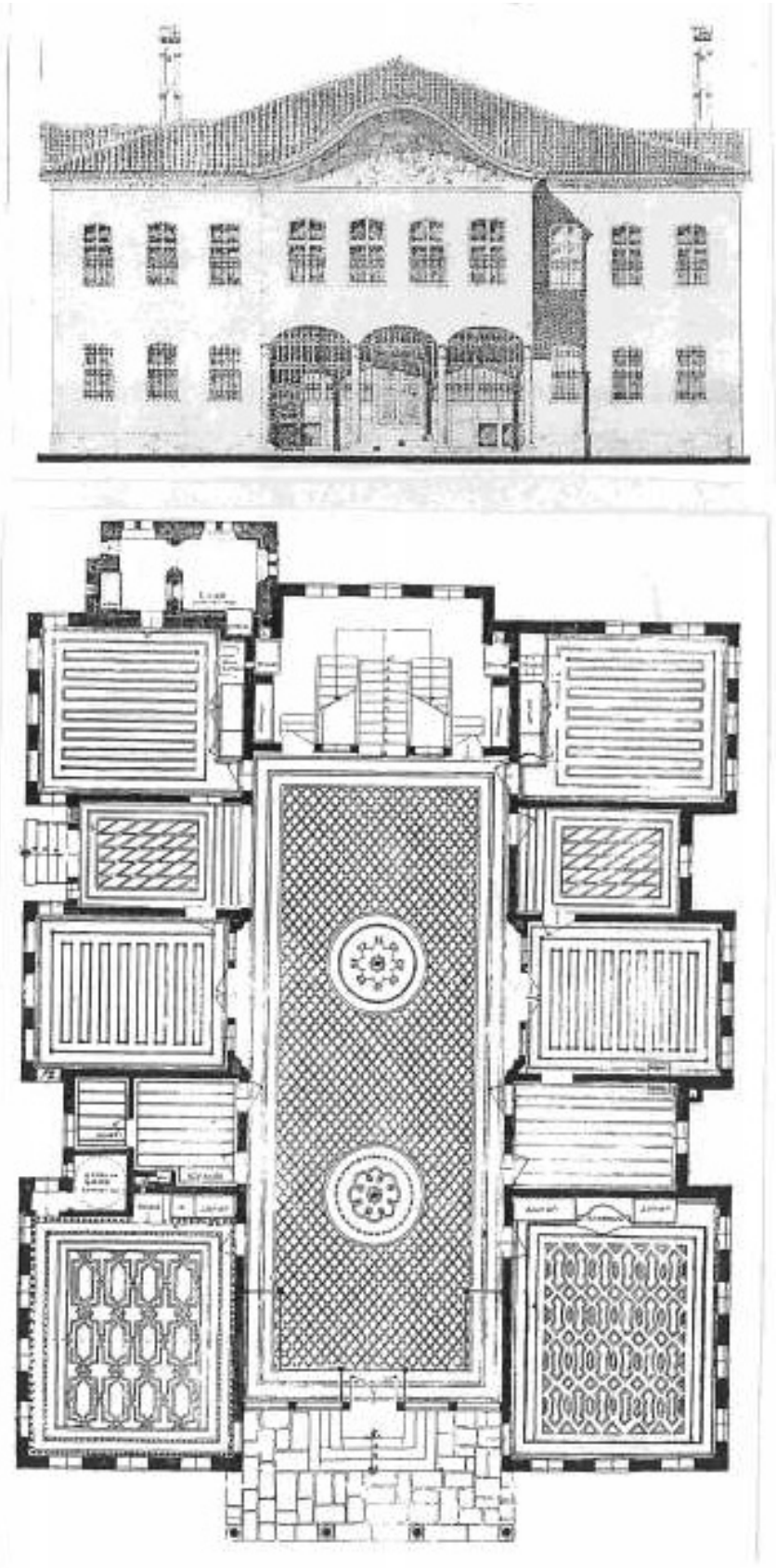

Обр. 8

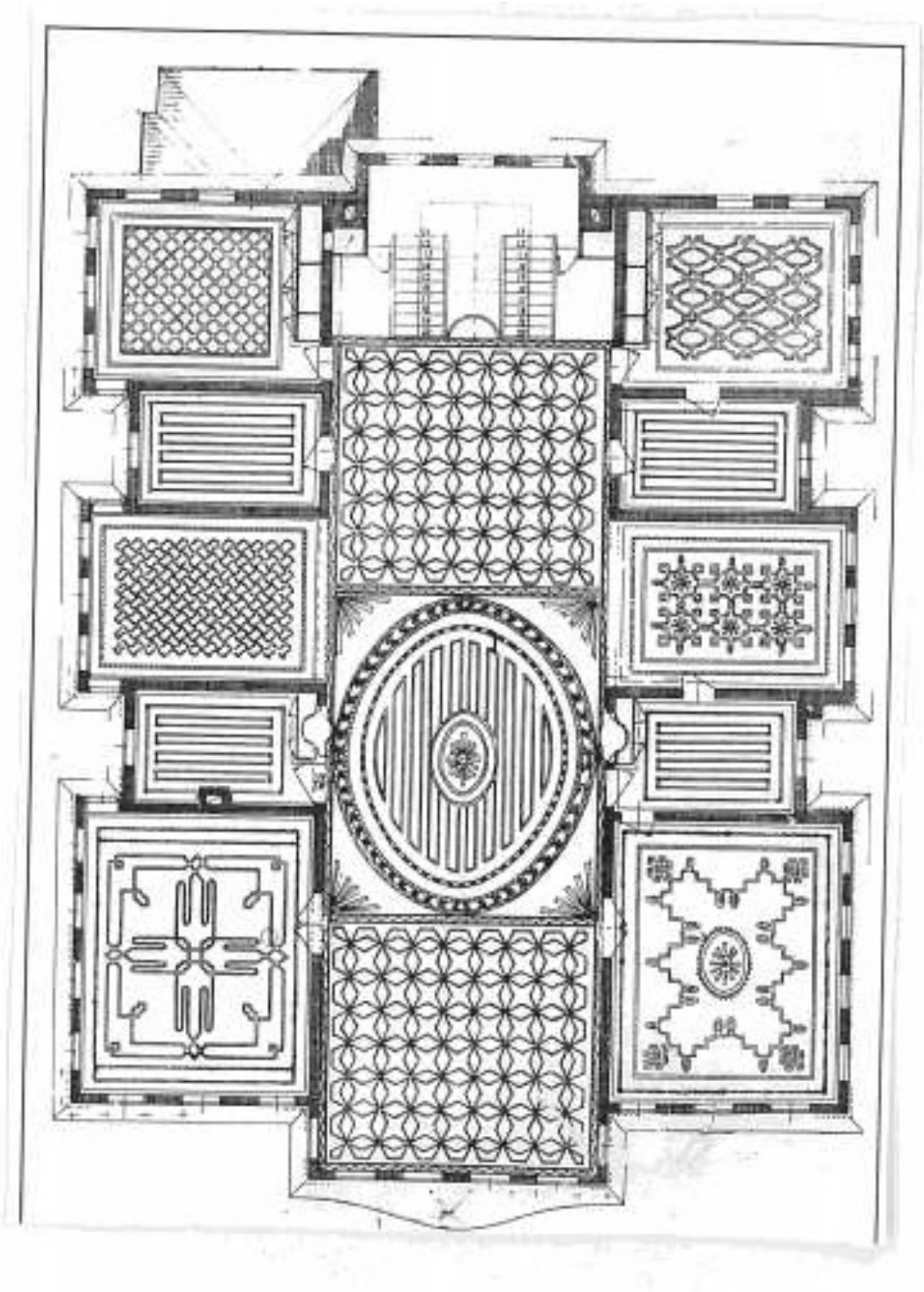

Обр. 9

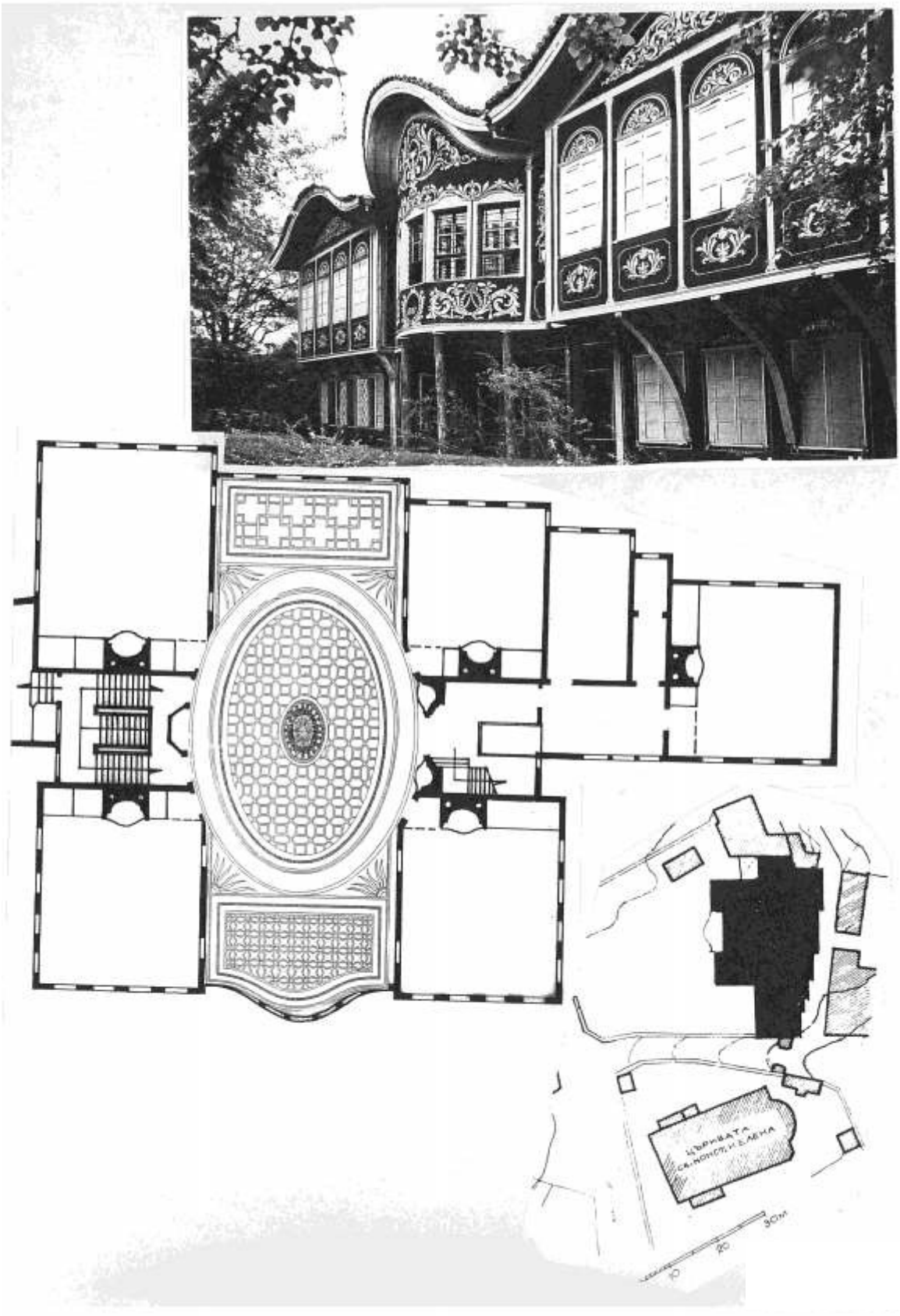

Обр. 10

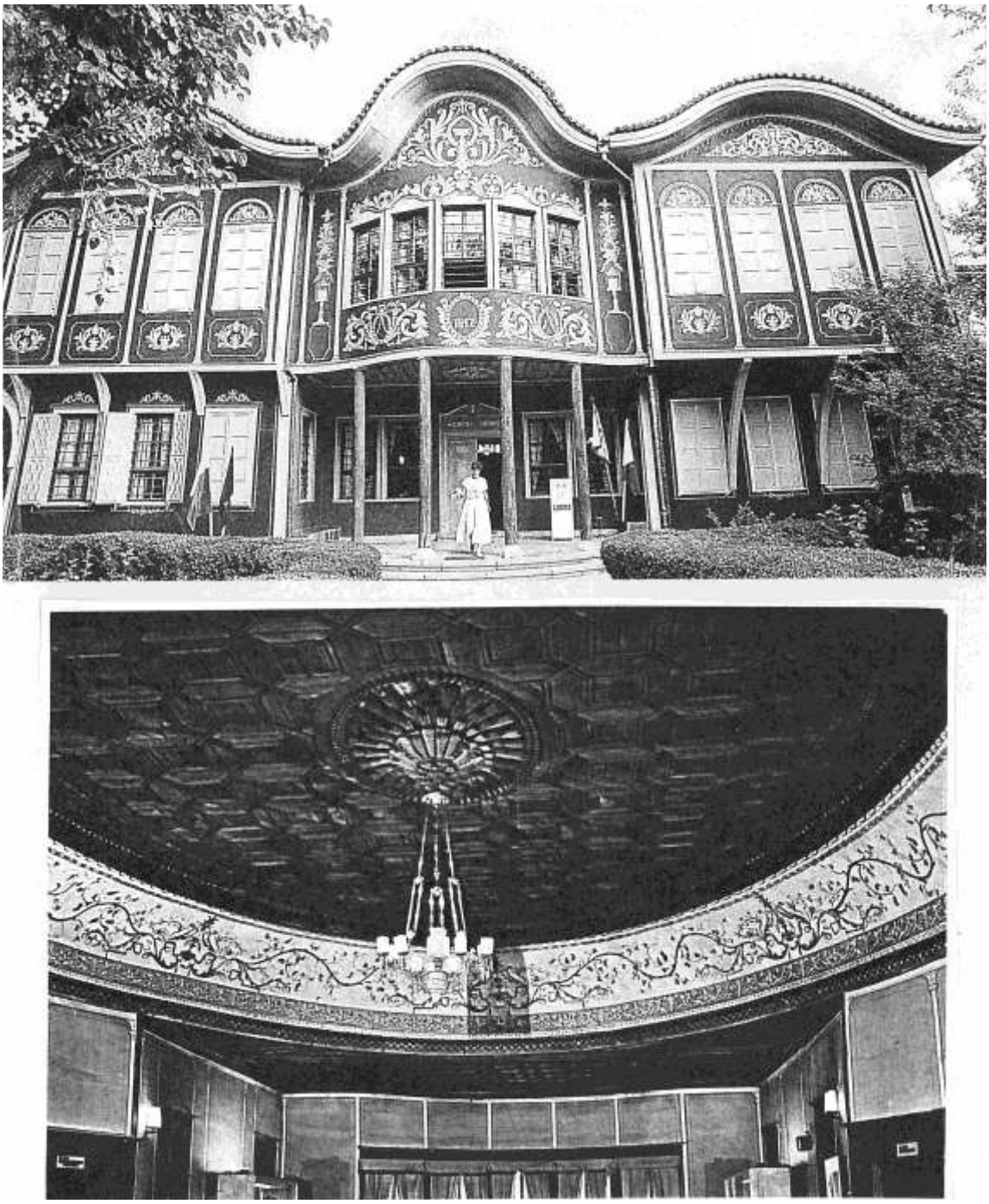

Обр. 11

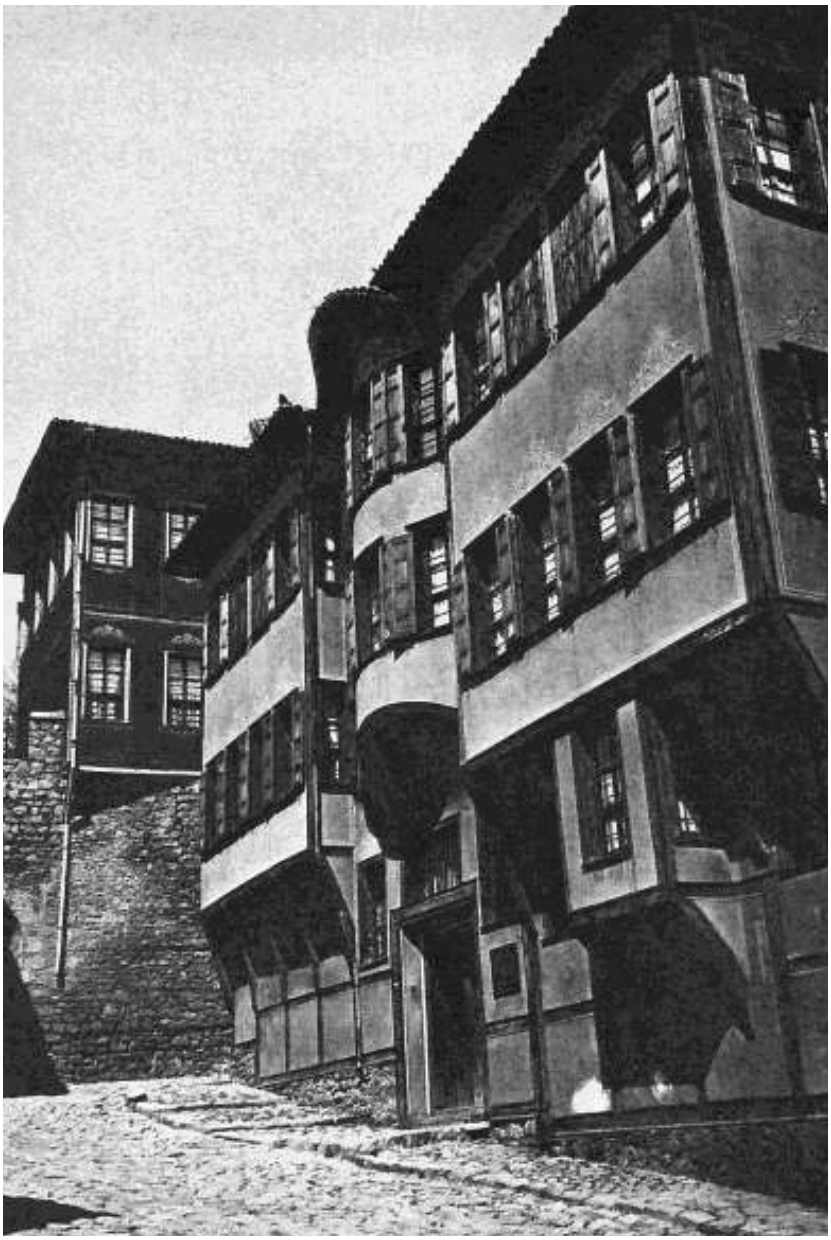

Обр. 12

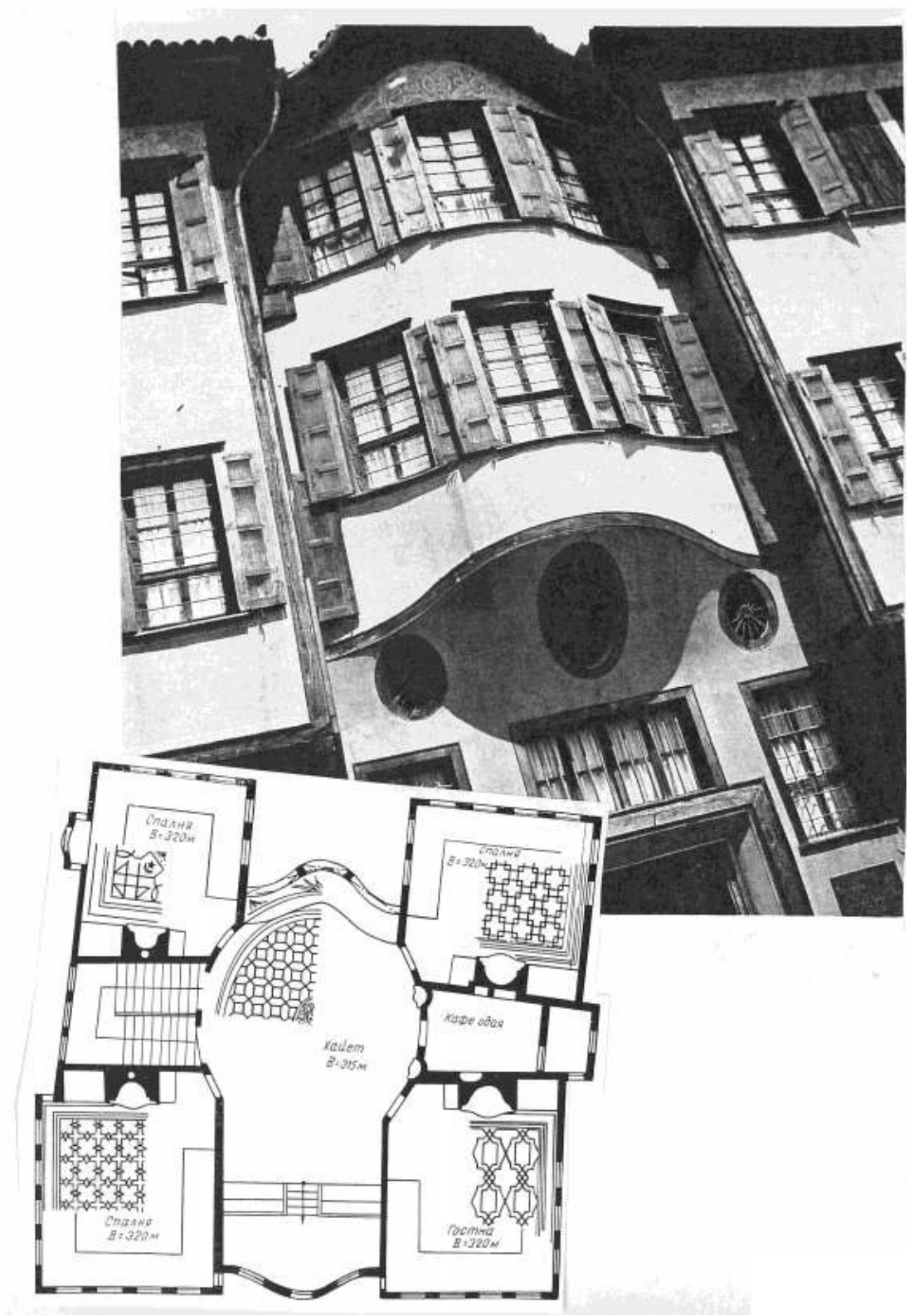
Спалня
В=320м
Спалня
В=320м
Кафе обая
Хайем
В=315м
Спалня
В=320м
Гостна
В=320м

Обр. 13

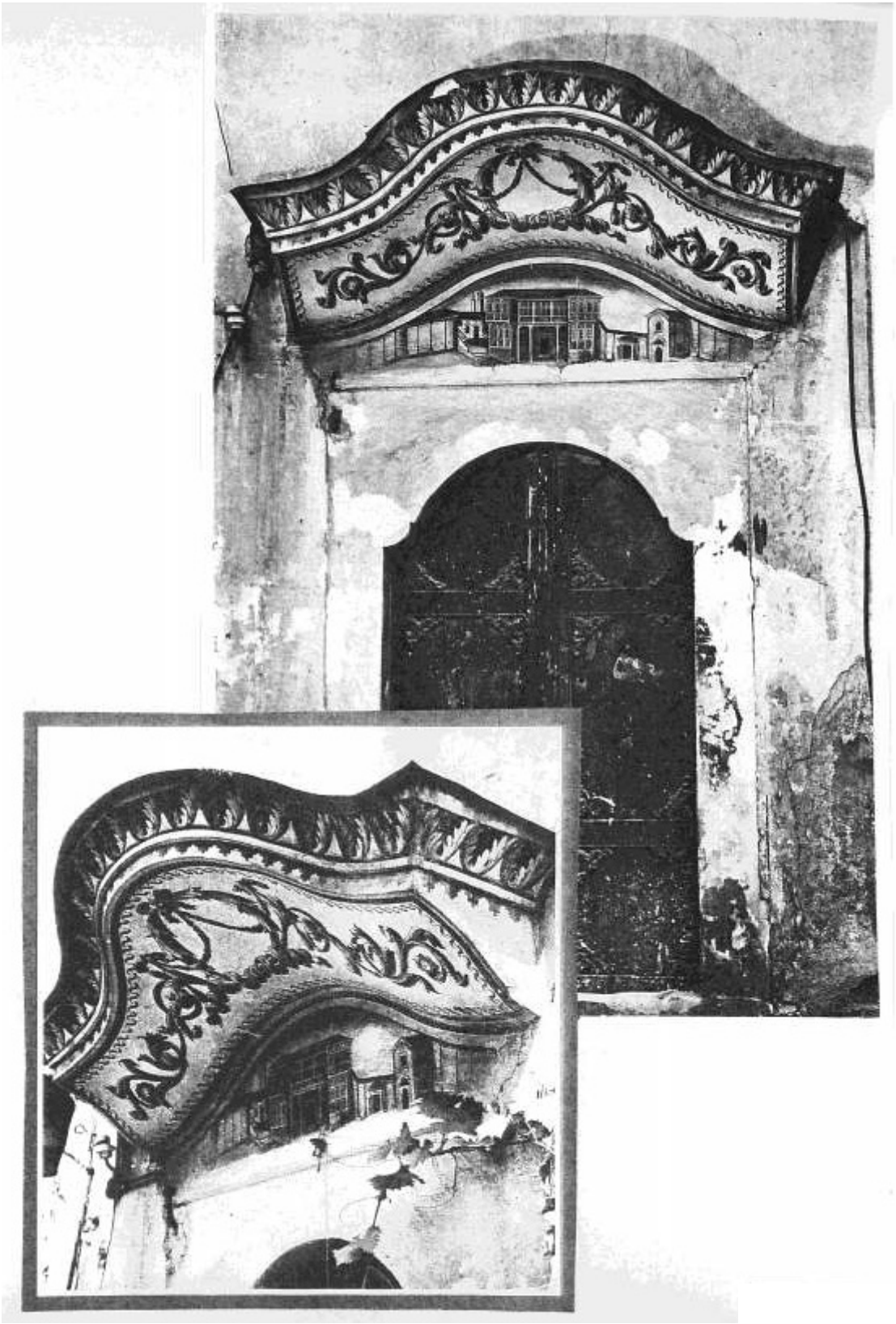

Обр. 14

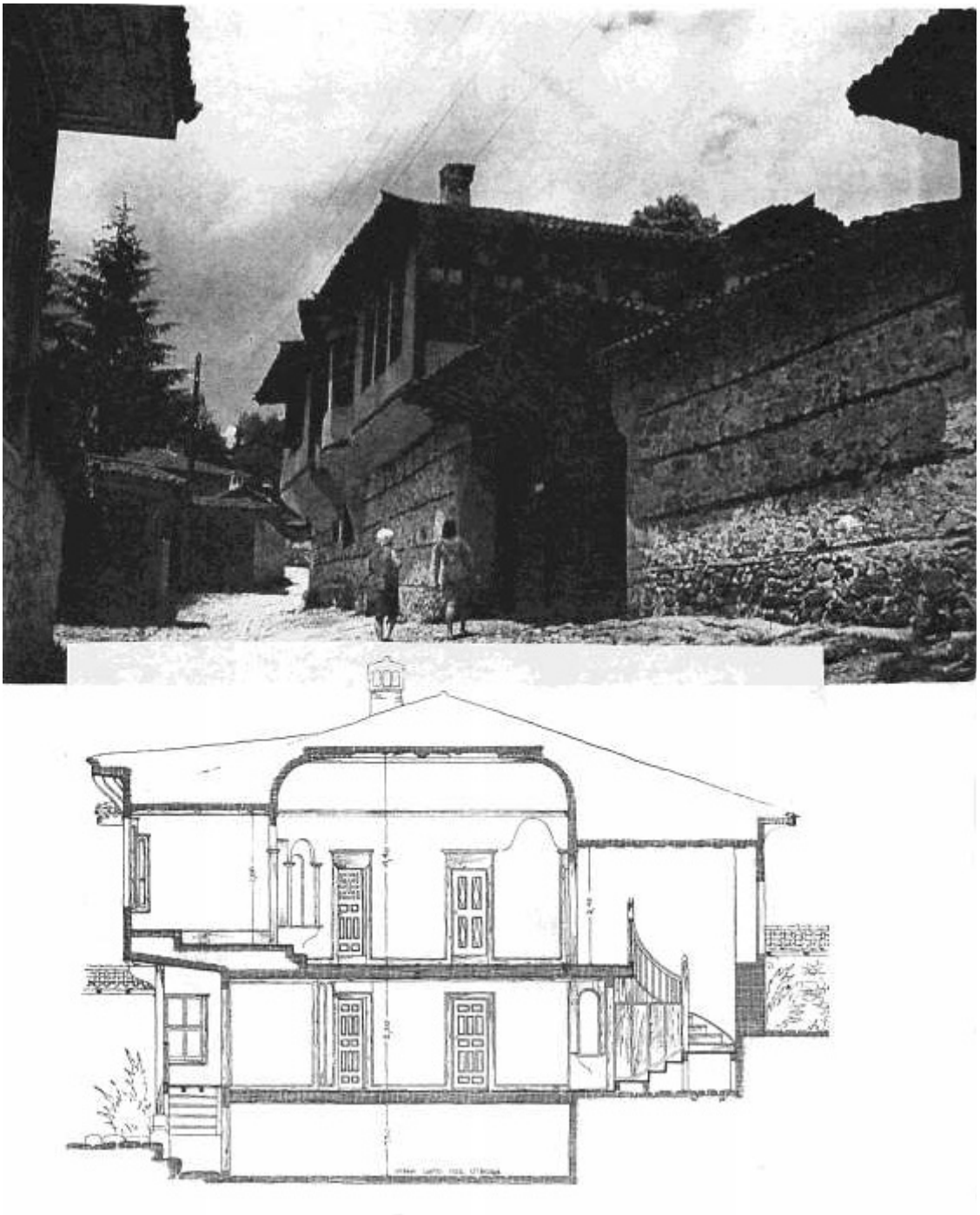

Обр. 15

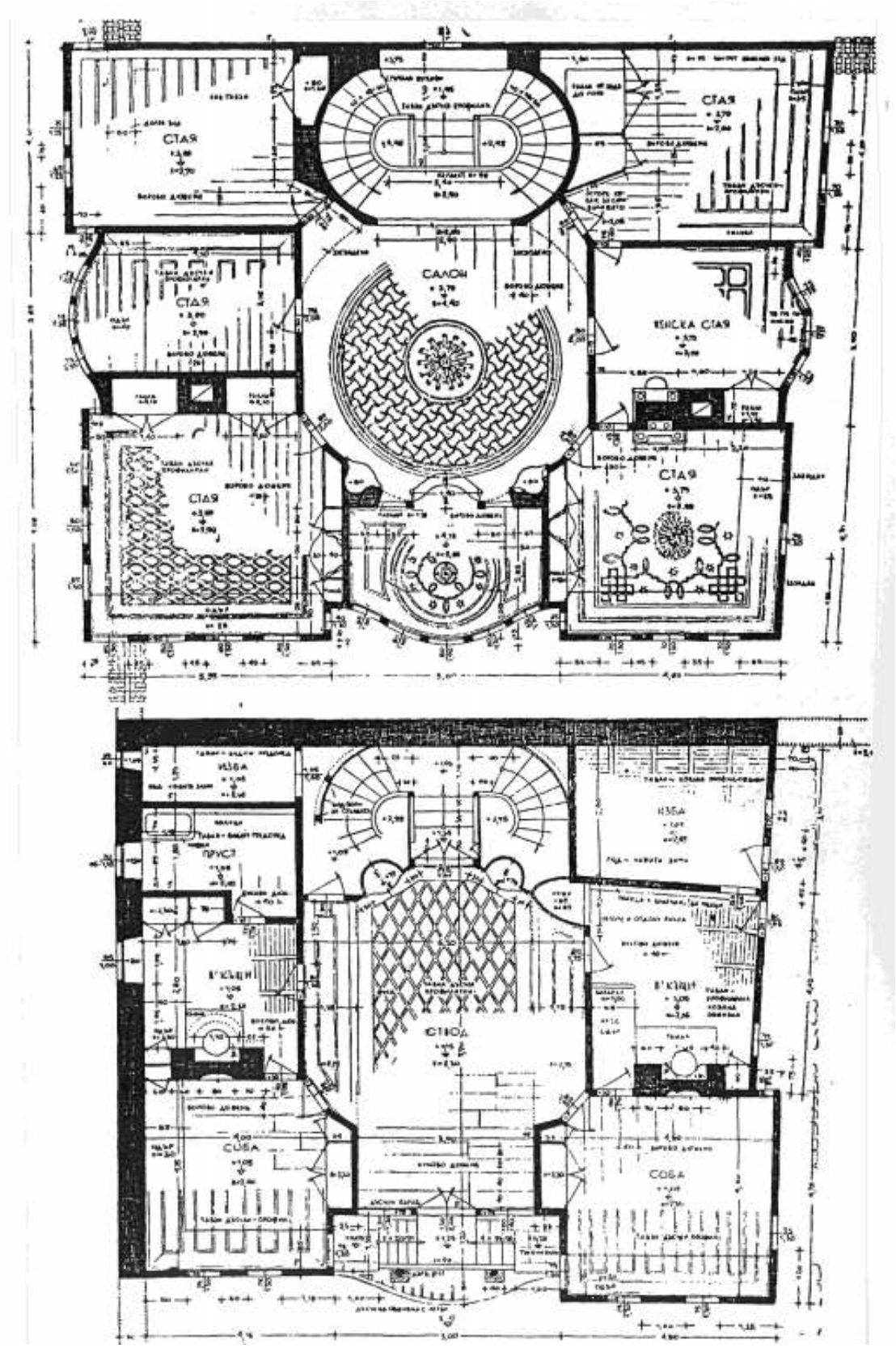

Обр. 16

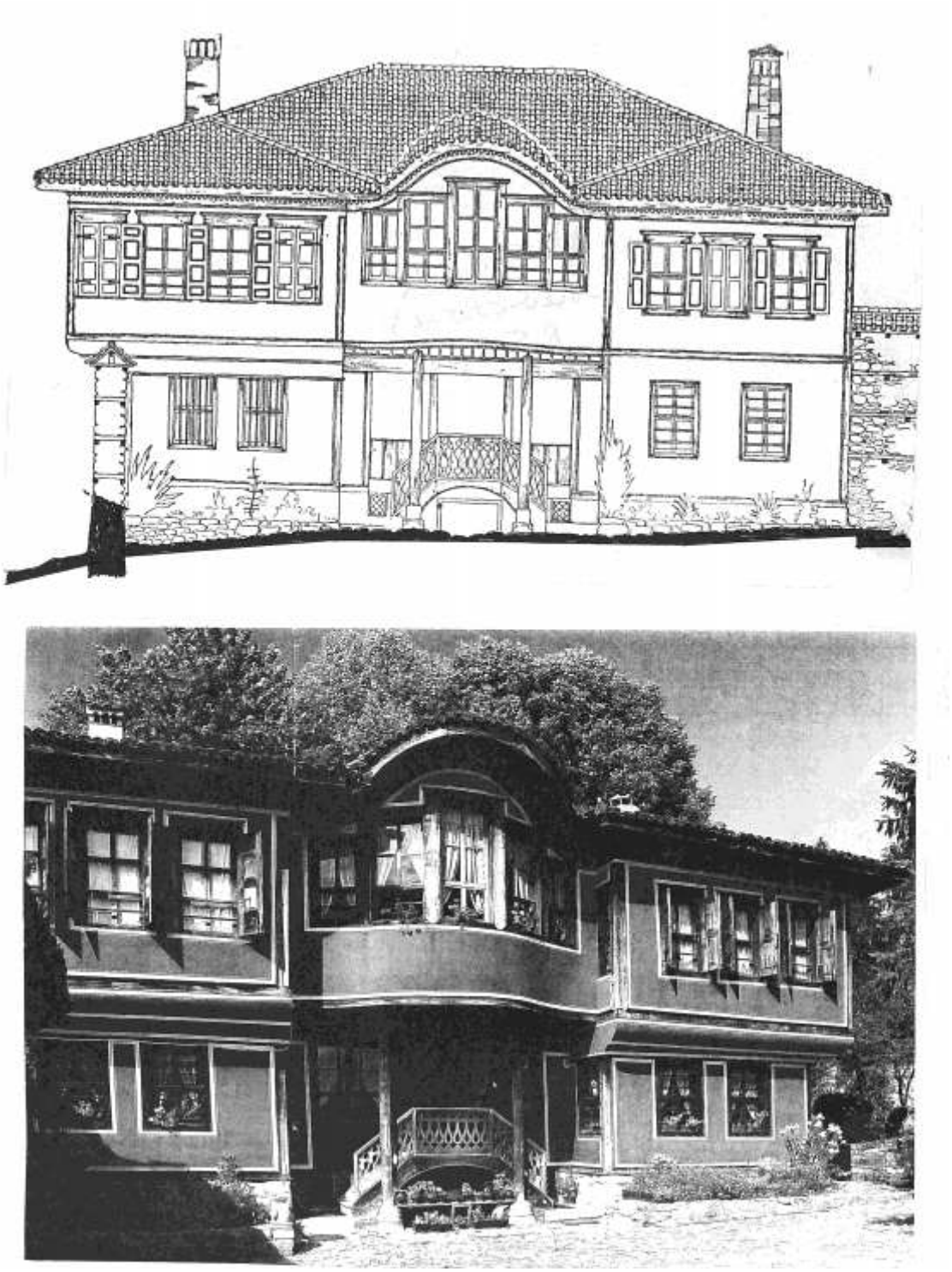

Обр. 17

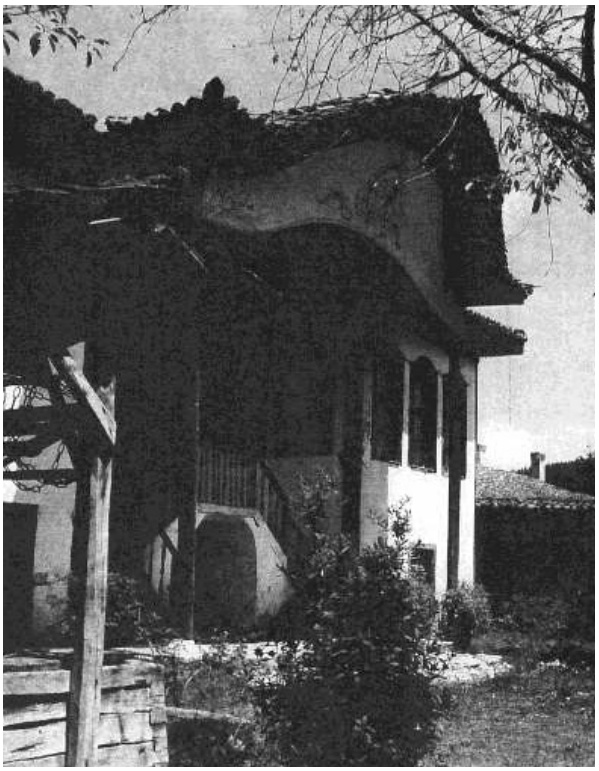

Обр. 18

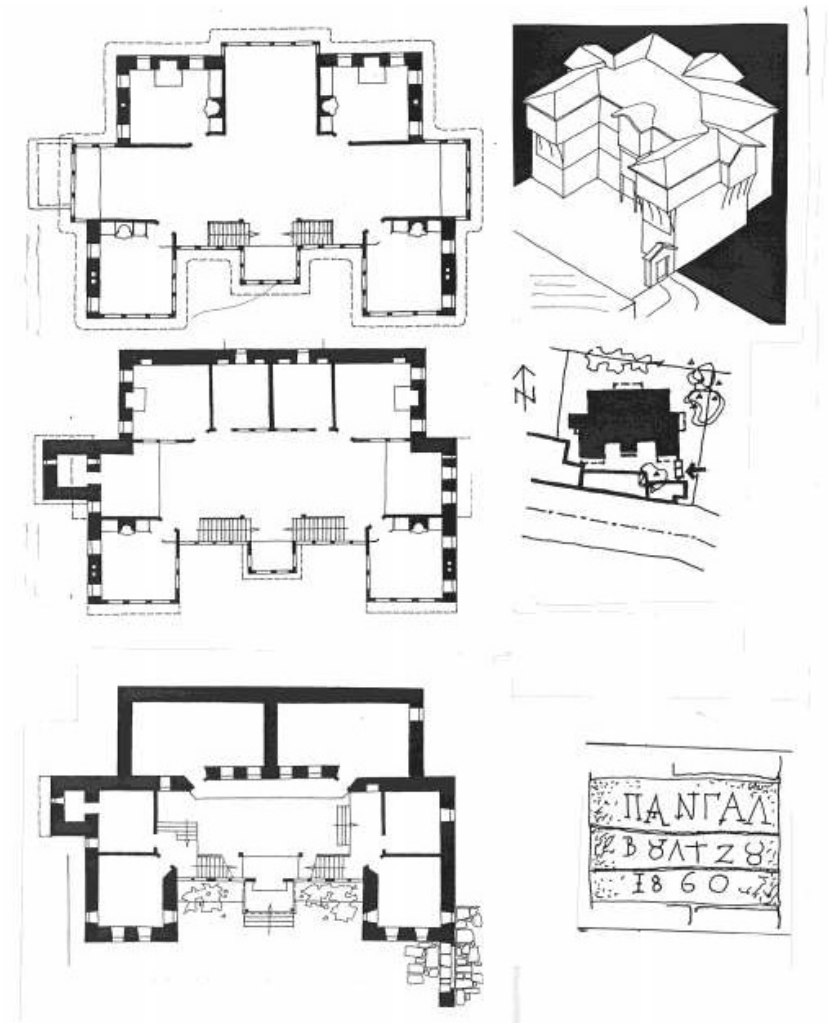

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21

Обр. 22

Обр. 23

Обр. 24

МАТЕЙ
МАТЕЕВ
ПЛОВДИВ -
СТОЛИЦА НА БЪЛГАРСКИЯ
БАРОК
ПЛОВДИВ
2003
СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ИСТОРИЯ
МАТЕЙ
МАТЕЕВ
ИСТОРИЯ НА
БЪЛГАРСКИЯ
БАРОК
ПЛОВДИВ
2004
СТРАНИЦИ ОТ БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ИСТОРИЯ

Обр. 25

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Анка Игнатова, доцент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: aignatova_bt@abv.bg
Ася Атанасова, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: asya_atanasova@abv.bg
Бета Хараланова, гл. асистент, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: beta_h@abv.bg
Бисера Томова, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: bisera.tomova@abv.bg
Венета Янкова, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: veneta_yankova@abv.bg
Венцислав Мучинов, доцент д-р, Институт за изследване на населението и човека при БАН, София, e-mail: vencim_80@abv.bg
Вера Бонева, професор д.и.н., Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: vera_boneva@abv.bg
Веселин Петков, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
Габриела Вапцарова, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Ганка Рупчева, доцент д-р, София, e-mail: grupcheva@abv.bg
Даниел Малев, Студио «Трима», ЕООД, Шумен, e-mail: studiotrima@gmail.com
Даниела Атанасова, Централна библиотека на БАН, София
Дарина Илиева, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Евгения Русинова, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg
Елена Петкова, гл. асистент д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, e-mail: epetkova@hotmail.com
Елизабет Савчева, д-р, Национален исторически музей – София, e-mail: betisavtcheva@abv.bg
Жана Томова, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: mus_vladigerov_sh@abv.bg
Ивайло Владев, гл. асистент, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: ivladev@abv.bg
Иван Стоянов, професор д.и.н., Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: i.st@abv.bg
Ивелина Ефтимова, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: ivelina_eftimova@yahoo.com
Илияна Григорова – Ангелова, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, e-mail: iliana_grig@abv.bg
Ирина Витлянова, д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: ir_ka@gbg.bg
Ирина Григорова, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: grigorova_irina@abv.bg
Калчо Калчев, професор д.и.н., Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: k.kalchev.vtu@abv.bg
Константин Константинов, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: konstantinov_k_t@yahoo.com
Лизбет Любенова, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: lisbet@abv.bg

Лора Дончева, доцент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: lora8496@abv.bg
Мария Левкова-Мучинова, асистент, д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: m_levkova@abv.bg
Матей Матеев, архитект, професор д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”
Милен Пенерлиев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: penerliev@yahoo.com
Милена Стоянова, гл. асистент, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
Николай Поппетров, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg
Павлина Илиева, д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, София, e-mail: polly_ilieva@mail.bg
Павлина Пенкова – Барутчийска, Централен държавен архив, София, e-mail: Pav_ Penkova@abv.bg
Пенка Русева, СОУ „Сава Доброплодни”, Шумен
Радослав Мишев, професор д.и.н., Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: prof_mishev@abv.bg
Росица Ангелова, професор д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: rosi_angelova@abv.bg
Росица Владева, гл. асистент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, e-mail: rosivladeva@abv.bg
Росица Лельова, гл. асистент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: rossi_leliova@abv.bg
Симеон Кулиш, Варна, e-mail: simokulish@abv.bg
Станислава Славчева, д-р, София, e-mail: stanislavaslavcheva@gmail.com
Стефка Хрусанова, Централна библиотека на БАН, София**,** e-mail: stefka.hr@abv.bg
Стоян Танев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
Тихомир Тихов, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tihov_thr@abv.bg
Христо Харитонов, доцент д-р, Исторически музей – Полски Тръмбеш, e-mail: Haritonov_H@abv.bg
Христо Христов, Регионален исторически музей – Шумен
Цветанка Бонева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: tsvete_56@abv.bg
Юлия Симеонова, гл. асистент д-р, Великотърновски университет „ Св. Св. Кирил и Методий”, e-mail: j.simeonova@abv.bg

СЪКРАЩЕНИЯ

ВИСб – Военно-исторически сборник
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ДВ – Държавен вестник
ДВИА – Държавен военноисторически архив
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИДА – Известия на държавните архиви
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИД – Известия на историческото дружество
ИНЕМ – Известия на Народния етнографски музей
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИПр – Исторически преглед
МПр – Македонски преглед
НА-БАН – Научен архив на Българска академия на науките
ПСп – Периодическо списание
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. БАН – Списание на Българската академия на науките
Сп. БИА – Списание на Български исторически архив
УП – Училищен преглед

БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА, НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, РЕЛИГИЯ

ЧАСТ 2

МАТЕРИАЛИ ОТ ЧЕТВЪРТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ „ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ" – ШУМЕН,
14–16.05.2014 ГОДИНА

Българска

Първо издание

Формат 60x84/8

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски" - Шумен, 2015

Печат: Фабер